

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

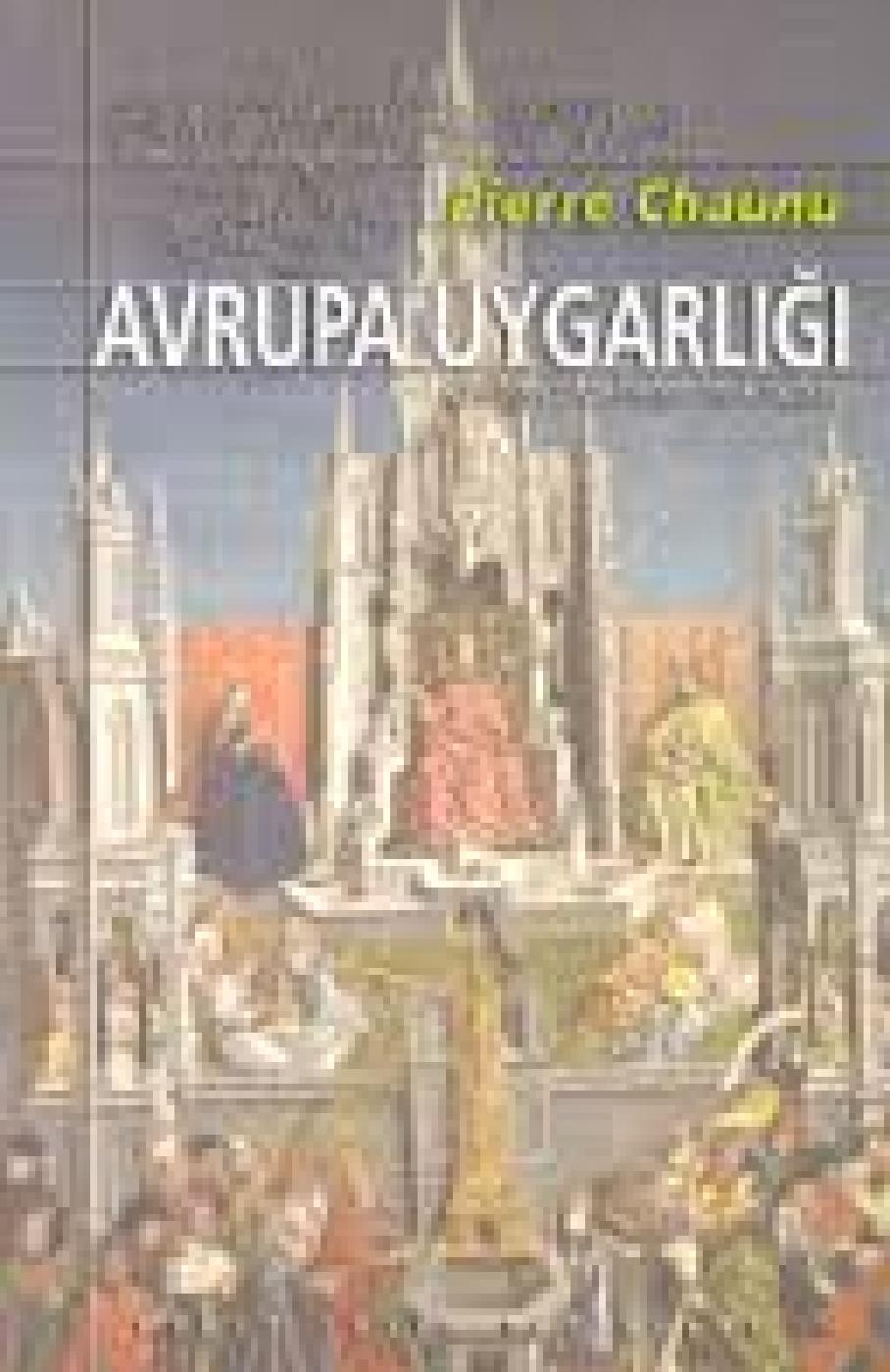
RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

The background of the entire image is a painting of a European city square. In the center, a tall, ornate church tower with a spire rises above the rooftops. The square is filled with people, some walking and others standing. There are trees with autumn-colored leaves in the foreground and middle ground. The overall style is that of a classical oil painting.

Pierre Chénou

AVRUPA UYGARLIĞI

Tarih 10
ISBN 975-6981-38-5

**AYDINLANMA ÇAĞI
AVRUPA UYGARLIĞI**

Pierre Chaunu

Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay

1. Baskı: İzmir, Aralık 2000

Yayın Koordinatörü: Işık Ezber

Kapak Tasarımı: Tansel Özalp

Renk Ayrımı: Kubilay Ofset

Baskı: D.E.Ü. Rektörlük Matbaası

© Dokuz Eylül Yayınları, 2000

© Flammarion, 1982

Bütün yayın hakları saklıdır.
Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın
hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Dokuz Eylül Yayıncılık

Halkla İlişkiler ve Reklamcılık

Sanayi Ticaret Ltd. Şti.

Cumhuriyet Bulvarı, No.144 35210 İZMİR

Tel: 0 (232) 463 44 36

Fax: 0 (232) 463 80 43

e-posta: [yayin @ deu.edu.tr](mailto:yayin@deu.edu.tr)

İÇİNDEKİLER

Giriş: Aydınlanmayı Anlamak İçin	7
Birinci Bölüm	
Mekân ve İnsanın Boyutları	
Ayırım I. Aydınlanmanın Mekânı	35
Ayırım II. İnsanın Boyutları	73
Ayırım III. Toplumsal Piramidin Zirvesinde Aydınlanma Devleti	135
İkinci Bölüm	
Düşüncelerin Yola Koyulması	
Ayırım IV. Bilgi Alanının Genişlemesi	179
Ayırım V. Aydınlanma Düşüncesi Tanrıyla İlişki	237
Üçüncü Bölüm	
Düşüncenin Hayata ve Nesnelere Geri Dönüşü	
Ayırım VI. Ekonomi, Maddi Hayat, Büyümenin Başlangıcı	271
Ayırım VII. Aydınlanma Estetiği Barok'un Sonu Müziğin Egemenliği	305
Ayırım VIII. Aydınlanma Estetiği Renk, Biçim, Hayatın Dekorü	351
Sonuç	423

SUNUŞ

Avrupa tarihi marjinal bir tarihin dünyasallaşma sürecidir. Birbirleriyle çok düşük kesişme terimleri olan yerelliklerin, bütünleşme değilse bile eklemleşme sürecine girmeleri ise, paradoksal bir şekilde, bu marjinal Avrupanın önce kendini bir antite olarak üretmesi, sonra da kendi modelini dünyaya ihraç etmesi, daha doğrusu dünyayı kendi aynasında inşa etmesi süreci içinde gerçekleşmiştir. Farklı terimlerle ifade edilmesi halinde, Avrupa'nın oluşarak dünyasallaşmasından önce Dünya yoktur veya varsa bile bu sadece coğrafi bir soyutlamadır. Türdeş veya türdeşleşmeye yatkın ve aynı terimler içinde yorumlanabilir / anlaşılabilir bir dünya, Avrupa'nın elinden çıkacaktır.

Eski Rejim'den modern topluma geçiş olarak da adlandırılabilir olan bu süreç, tamamen bir Avrupa olayıdır, dünya buna maruz kalmış ve edilgin bir şekilde belirlenmiştir. Direnmeler, yerel kimlikler uğrudur, yani Avrupa'nın karşısında paralel bir bütünsellik ve onun mücadelesi görülmemektedir.

Eski Rejim veya dünyanın çok daha büyük kesimleri için antik imparatorluk, tüm yerellikleri oldukları halleriyle muhafaza eden ve varlığını da bizatihi bu eklemleşmemiş yerelliklerin sürekliliği üzerine inşa eden ve kendini başkentinin imgesinde tanımlayan / belirleyen, son derece dar bir siyasal oluşumdur. Böylesine bir yapılanmanın içinde, uygarlık başkentte ve başkent için vardır. Kültür ise, tümüyle periferileşmiş (tirilmiş) yerelliklerin payına düşendir. Bu cins formasyonlar, bir diller, dinler, etnisiteler, yerel geçimlikler mozayığıdır; yan yana iki köyün ürettiği çorap veya kilimler birbirine benzemez. Bunlar aynı zamanda donmuş ve bu donmuşlukları içinde ebedileşmiş, dolayısıyla taşlaşmış ve tarihsizleşmiş müzelerdir. Eski Rejim / Antik imparatorluk, bir müze bekçisidir, onlarla tek teması vergi alma yönündedir, bir de başkentinin kırıntılarını akıttığı, insan ihtiyacını sağladığı yerler.

Aydınlanma, Rönesans oluşumundan itibaren harekete geçen toplumsallaşma, siyasallaşma, iktisatlaşma, uygarlaşma... süreci içinde yerelli nebularlarından evrensellik belirginliğine geçişin nihai ve sonuncu aşaması olmaktadır ve halen sürmektedir.

Aydınlanma öncelikle ulusun oluşum süreci üzerine oturmaktadır. Belli bir ülke bağlamındaki tüm yerelliklerin bir ulusal pazar çerçeve-

si içindeki iptali, ulusu oluşturmaktadır: aynı dil, aynı yasalar, aynı ölçü birimleri, aynı para... Bunun sonucu modern ulus olacaktır.

Ulus demek, her bir üyenin yerellik kalıntısı kimlik unsurlarının ikincilleşmesi, özelleşmesi ve dolayısıyla yurttaşın ve kamusal alanın inşa edilmesi demektir.

Yurttaş, yani kamusal alanın yegâne kimliği, Aydınlanma süreci esnasında inşa edilmiştir ve nihai noktası Fransız Devrimi olacaktır. 1789, bir Yurttaş Devrimi'dir. Artık siyasal-insan ortaya çıkmıştır ve elbette entellektüel de, yani iktidarın dışında kanaat belirleyebilen kişi de bu fermantasyon esnasında oluşacaktır.

Aydınlanma modern toplumu kurmuştur. Modern toplum, geleneği marjinalleştiren, bu nedenle herşeyin her an yeniden biçimlendirilebilir olduğu bir yapılanmadır.

Pierre Chaunu, bu eşik dönemi ekonomik, düşünsel, sanatsal.... boyutları içinde inceliyor. Bu kitap okundukça, Aydınlanmanın uzağında kalmış olmanın verdiği hüznün artıyor.

Mehmet Ali Kılıçbay
Aralık 2000

ÖNSÖZ

1971’de yayınlanan bu kitap, 1964 yazında kaleme alınmış, 1970’de elden geçirilmiştir. Arthaud Yayınevinin *Büyük Uygarlıklar* dizisinden çıkan bu kitapta, 300 levha, gravür, grafik, harita ve plan ile, bunların yorumları, kronolojik tablolar, dokümanter bir endeks ve eleştirel bir bibliyografya yer almıştır. Ancak, *Champs* dizisi böyle bir olanak lüksünü kaldıracabilecek durumda değildir. Bu yüzden bu ikinci yayında yalnızca ana metin yer almaktadır. Bu metin, tahmin edileceği üzere yoğunlaştırılmış bir biçimdedir.

Aydınlanma Avrupa’sı adlı bu kitap, şu anda on beş yaşındadır. Bugün onu aynı şekilde yazamayacağım açıktır. Ama o kadar da kötü bir yaşlılığa düşmediği söylenebilir. XVIII. yüzyıla ilişkin bilgilerdeki büyük dönüşüm 60’lı yıllarda meydana gelmiş ve Aydınlanma değerlerinin gözden geçirilmesi de, sloganı “bir büyüme oranına aşık olunmaz” olan 68 döneminden kısa bir süre sonra başlamış ve Aydınlanma mirası gündeme getirilmiştir.

Benim tarihçilik uğraşımın içinde, *Aydınlanma Uygarlığı* bir dönemeç oluşturmaktadır. Bugün bunu daha iyi tartabiliyorum.

1968’in hemen ardından kaleme alınan bu metinde şimdiki zaman kipi hiç kullanılmamıştır. O sıralarda *Informations*’u yönetmekte olan Jacques Klein, en dikkatli okuyucularımdan biri oldu. Bakış açımın yer değiştirmesine katkıda bulundu. Ve ben, o andan itibaren daha geniş bir zaman dilimini inceleme işine giriştim ve sonuçta geçmiş ile şimdi bazen komşu oldular.

Bilgi bir bütündür. 1950-1960 yıllarının determinizmi, bizim mik-tarsal belirsizlik konusundaki dersleri özümsememizden beri bana artık çok sınırlı olarak gözüküyor. *Colomb ou la logique de l’imprévisible* (Colombus veya öngörüleemeyenin mantığı) ile François Dasse’ın benimle yaptığı *Görüşmeler*’de bu konudaki görüşlerimi açıklama olanağını buldum. Bu kitabın ilk yayınlanışından bu yana XVIII. yüzyıl üzerinde çok çalıştım. Fakat Aydınlanma dönemine ilişkin görüşlerimde büyük değişiklikler olmadı. Öyleyse bu kitapta ısrar ediyor ve imzamı atıyorum.

Pierre Chaunu
Institut Üyesi

GİRİŞ

AYDINLANMAYI ANLAMAK İÇİN

Yaklaşık 1680 ile 1770, hatta 1780 arasında, yoğun, bir çerçeve içine oturtulması zor, ama reddedilmez bir gerçek kendini dayatmıştır: Aydınlanma Avrupa'sı. XII. yüzyıldan XIII. yüzyıla geçildiği andan itibaren, kuzeye doğru, yani Latin Hristiyanlığına doğru kayan yaşlı Akdeniz Havzasında bir dönüşüm meydana gelmektedir. Bu bölgeye kısa bir süre sonra Avrupa adı verilecektir. Akdeniz-Avrupa mekân-zamanının bağrındaki dönüşümler XVI. yüzyıldan itibaren yerküresel bir boyut kazanmışlardır. Bu durumda her bölümlenme, her dönemleme çabası şansını yitirmektedir. Bu çabalar gayrimeşru mudur? Kuşkusuz hayır! Yakın zaman, gerçeklerin de zamanıdır. Üst üste yığılmalardan yola çıkan zamandır.

Aydınlanma Avrupa'sının gelişimi, Klasik Avrupa'nın pek gizlemeyemediği bir şekilde durmuştur. Aydınlanmanın ışıkları, XVIII. yüzyılın sonunda sönmekte veya dönüşmektedirler. Bu ışıklar, geniş ölçüde neden oldukları, Endüstri Devriminin içinde varlıklarını sürdürmektedirler. Ve biz hepimiz, bugün az çok *Aufklärer*'ler değil miyiz? Voltaire'in Sirius görüşünden hareketle, gözle görünür yapılar, yani şeylerin üst derilerinde yer alan, aynı uygarlığın değişimlerine adlarını veren unsurlar (bunlara keyfe göre Rönesans, Barok Avrupa, Klasik Avrupa, Aydınlanma Avrupa'sı denilmektedir), oluşmak ve çözülmek için çok kısa bir zamana sahiptirler. Bunlar zorunlu olarak sürtüşmekte, birbirleriyle çatışmaktadırlar. Hatırlanacağı üzere Barok, Rönesans ve Klasisizmi kapsamakta, XVIII. yüzyıla geniş ölçekte taşmaktadır.

Sonuç olarak şöyle bir soru sorulabilir: Aydınlanma dönemi, Avrupa'da 1750'den önce bir türlü çözölemeyen bir XVII. yüzyıl ile, *sans culotte*'lar ve makineler dönemine ait olan büyük devrimlerin hareketi geçişi arasındaki kronolojik bir dilimi tek başına sahiplenmekte midir? Tarih, vurgulu zamanların üzerinde örgütlenir. Örneğin XX. yüzyılın toplumsal uygarlığı hâlâ, 1620-1650 arasında iki bin yıllık yol alışları özgün bir yapının kalıbına dökmeyi ve fizikçilerimizin dedikleri gibi, düşünce düzenindeki "kritik bir devrim kitlesini" harekete geçirmeyi başarmış olan akıllı insanın beş yüz yıllık macerasına yaslanmaktadır. 1620-1650 arasında, Galileo va Descartes'ın formüllerinin

etrafında, bilgi aleminde matematiğin önceliği, yani evrenin anlaşılabilir yapısının matematikleştirilmesi artık geri dönülemez bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Bunun neden ve nasıllarını başka bir eserde anlat-tık. Matematik düşüncede cebirden çözümlmeye geçişe olanak veren evrim; Descartes'ın dahiyane, doğru olmayan, ilerideki güçlülere kaynaklık eden, ama hemen o an için kazanım sağlayan (örneğin mad-denin uzama indirgenmesi, bilen bilincin bilinen nesneden ayrılması) içe doğmaları, lehte bir toplumsal yapının çerçevesi içinde, Avrupa'nın bilimsel düşünce mucizesi denilebilecek şeyin ortaya çıkmasına ola-nak vermişlerdir.

Bu hakiki başlangıç, o zamandan bu yana herşeye hükmetmiştir. Bir örgütlenme zamanı olan otuz yıl (1620-1650); elde ettikleri rant ile devlet sayesinde gündelik ekmeği kazanma kaygısından kurtulmuş, mal piyasasının katı disiplinine yatkın birkaç yüz burjuva, soylu, su-bay. Mekanist devrim alanındaki Avrupa mucizesi (daha kesin olmak üzere, XVII. yüzyılın ikinci yarısı), artık her türlü dönemlemenin ortak faktörü haline gelmiştir. İşte klasik Avrupa uygarlığının düşüncelerini üzerinde örgütlediği katı zaman. İşte Aydınlanma Avrupa'sının ikincil olarak ve hatta XX. yüzyılın bilimsel uygarlığının bile destek olarak genişledikleri zamansal dalgakıran.

Dün Alexandre Koyré, bugün de Georges Gusdorf ile Serge Mos-covici aşıkâr bir soy zincirini işaret etmektedirler: "Teknik dönüşüm, dünya ile olan bu yeni bağlantının çocuğudur". *Genişleme* ve *Gelişme* gibi modern kategoriler, mekanist yüzyılın belirleyici eseri olan bir dünya imgesi ile insan imgesinin bugüne aktarımlarından kaynaklan-maktadırlar. Bu apaçıklık inkâr edilemez. XVIII. yüzyıl, Galileo dev-riminin ilk genişleme cephesi üzerinde yer almaktadır. Voltaire'den d'Alembert'e, Leibniz'den Kant'a bütün Aydınlanma döneminin sahip çıktığı bir soy zinciri nasıl rededilebilir? Bu bakış açısı içinde, Aydın-lanma Avrupa'sı ikinci bir klasik Avrupa'nın içinde erime tehlikesini taşımakta değil midir? XVIII. yüzyıl uygarlığı epeyi özgündür. Onun tarihsel süre içindeki yerine dahil edilmesiyle birşey kaybedilmez. Ay-dınlanma Avrupa'sının da dehşetli dönemleri olmuştur. Düşünce düz-leminde olduğu kadar şeylerin düzleminde de.

Önce 1680-1715 dönemi. Eskiden Paul Hazard uygun bir formül bulmuştu: Avrupa bilincinin bunalımı. Düşünceler düzleminde, bilinç

bunalımı kabaca özel bir çekincenin tartışılmasına, benim *Söylem*'e ait kesim denilmesini önerdiğim şeyin reddine denk düşmektedir. Hatırlanacağı üzere, Descartes, siyaset ve din alanını, devletin içinde tanrıyla ve insanla olan ilişkiyi isteyerek yeni metodolojinin dışında bırakmıştı. Bu temkinlilik, bana göre aşamaların, sınırların, karmaşıklığın tam bilincidir. Descartes, böylece iki ayrılmış kesimi devam ettiriyordu: vahiy kesimi ile toplumsal hiyerarşiyle iktidarın geleneksel aktarımı kesimi. Spinoza hariç, bu ayırım mekanist filozofların ilk kuşağı tarafından tartışılmamıştır. 1680'li yıllar civarında engellerden biri yıkılmıştır. Doğanın mekanist açıdan keşif yöntemleri, aniden ayrılmış alanlara girmişlerdir. 1680-1715 döneminde doğa dini ortaya çıkararak, toplumsal bir bilimin ilk olumlaması ve bunun da ötesinde, siyaset üzerinde *a priori* rasyonel bir etki talebi haline gelmiştir. İnsanın mekânla ilişkileri düzleminde, bilinç bunalımının yarattığı şey dönüşüm olacaktır. Tuna Avrupa'sının yeniden Kuzey'e dahil olması, bir yüzyıldan beri durdurulmuş olan küçük Avrupa'dan, büyük Avrupa'ya geçişi vurgulamaktadır. Avrupalıların Amerika kıtasındaki ilerlemeleri de yeniden harekete geçmiştir.

İkinci vurgulu zaman, 1730-1770 arasındır: *Vital Revolution* (Hayat devrimi), Büyük Geçiş'in başlangıcı. Aydınlanma Avrupa'sı adeta her yerde iki kuşak süresi içinde ulaşılmış olan iki katına çıkan ritim içinde insanlar icad etmektedir. Bu insan kitlesi içinde, artık hergün daha cömert hale gelen bir dönüşüm başlamaktadır. Uygarlık, yazı dilinin kullanımıyla karışmaktadır. İnsanların toplumu, iki sınır tarafından üç tane çok eşitsiz tabakaya bölünmektedir: Latince okuyanlar, yerel dili sular seller gibi okuyanlar ve batıda biraz daha az, doğuda çok daha fazla olmak üzere, halkın ortalama onda dokuzunu oluşturan ve bilgi aktarımını geleneksel yollardan gerçekleştiren kitle, yani uygarlığa değil de, sadece kültüre yaklaşabilen kitle. “Yapıldığını görerek ve kulaktan duyarak” öğrenenler. İkinci vurgulu zaman dilimi, aynı zamanda bu iki sınırın yeniden ayrılmasıdır. Birincisi ortadan kalkmış, Latince ayrıcalığını kaybetmiştir, ama ikinci sınır pekişmektedir. Okuma yazma eğitiminin meydana getirdiği “yeni sınır”dan da söz etme eğilimindeyim. Artık batıda halkın hiç de ihmal edilemeyecek bir kesimini kapsayan bu olgu, kitlesel ve etkindir. Kitlesel toplum yönündeki kitlesel olarak ilerleyen bu “yeni sınır”, XX. yüzyıl antropologlarının Afrika

ve Latin Amerika'ya ilişkin olarak geliştirdikleri bir kavram olan kültürleme cephelerini, kendi açısından bu Avrupa için belirlemektedir. Avrupa'da başlayan ve şimdilerde sona eren hareket, artık diğerk kıtalara geçmiştir ve buralarda, dikkatleri ilk kez, Aydınlanmanın ocuğulan insan bilincinin üzerine çekmektedir. Ve işte yazı uygarlığı, fetihçi bir bilginin uzun diyalektik hafızası, geenekselin devasa okyanusundan beslenmektedir. Herşey iyi ölçülüp biildiğinde, Aydınlanma, Avrupa'da beyinlerin ilk kez on kat artmasını gerçekleştirmiştir.

Aydınlanma Avrupa'sı, bir gülümsemenin ardında, ilk olarak bir kültürleme cephesi; insanları, olanakları, düşünceleri cebren artıran bir çarpan, *take off*'un, yani eskiden Endüstri Devrimi denilen sürecin koşullarını ilk sağlayan dönemdir. Avrupa'nın XVIII. yüzyılı adeta tamamen " n-endüstri" ağına mensuptur. demek ki XVIII. yüzyılı dizisel tarihin dizgeleri içinde kavramanın bir olanağı vardır. Buradan, yalnızca tasvir etmekle yetinmeyerek, ölçen, seçkinlerin açık seçik düşüncelerini aşan ve bunları r tbesizlerin anonim ve karmaşık topluluklarının beklentileri doğrultusunda yapan tarihsel bir bilgiyi anlayınız.

Bu bakış açısı içinde, aslında bir tarihçi düşüncesi olan bütüncül tartma işlemine, bir aşma eylemi olarak sistematik bir şekilde başvurarak, Aydınlanmayı açıklama girişimine yer açabileceğini kabul etmek mümkündür. Bu açıklama biçiminin belki de zamanı gelmiştir. Gerçek, yani bugüne de önem veren hiçbir tarihçi yoktur ki, 1962'den beri en önemli kesimlere, Avrupa'nın XVIII. yüzyılın ocuğulan ve artık sınıırı belli olmayan d n ş m c  kesimlerine ulaşan uygarlık bunalımını anlamaya uğraşmasın. Sürmekte olan dönüşümlerin ritmi içinde ve toplumsal bilimlerin sahip oldukları ölçüm olanakları çerçevesinde bizim zamanımıza özgü olan şey, hem kurbanlara, hem de faillere bir uygarlığın ölümüne tanık olma olanağını sağlamasıdır. Philippe Ari s, kökünü Aydınlanma Avrupa'sından alan XIX. yüzyılın insani ölümünden nasıl mahrum ettiğini berrak bir bakış ve aslında bir geçiş olan bir son bilinci içinde göstermiştir: bu temkinli cimrilik, 1720-1730'dan bu yana, nesneye, çevreye daha ayrıcalıklı bir dikkat gerektirmiş olan ontolojik *diminutio*'yu telâfi etmiştir.

Aydınlanma uygarlığı üzerinde düşünmek, simgeleri daha iyi farketmemizi sağlamaktadır. Ölüm m , dönüşüm m ? Ölüm,  yleyse dönüşüm. Tarihi, zamanın edilgin bir tanığı olamaz. Düşünmenin en ba-

sit girişimlerini yapacak ve bunları hızla işleyecek olan makineler uygarlığının toplumsal sözleşmesi, bir Aydınlanma sözleşmesidir. Fazla bir yaralanma olmaksızın sürekliliğin esas bölümünü kırtarak malların, ihtiyaçların, olanakların üssel artışını sağlayan dengeler, parçalanmalar, geri çekilmeler insanın kendi içine sığınmaları, bir Aydınlanma dengesidir. Katedilen yol, henüz geriye dönülemeyecek kadar sarptır. Sözleşmenin bazı hükümleri değıştirilebilir, kira konusunda tartışılabilir, ama geriye dönmek olanaksızdır. Aydınlanma Avrupa'sı bizi en acımasız maceralardan birinin içine sokmuş ve sürekli gelişmeye mahkûm etmiştir. Mağara alternatifi, hatta ana kucağına geri dönme yanılması bile elimizden almıştır. Demek ki 1680-1780 dönemi derin bir gerçektir ve bu gerçek zamanımızı hâlâ geniş ölçekte kapsamına almaktadır. Aydınlanma döneminde birbirine bağlanan iplere ilişkin tarihsel anlayışımız, bir bakıma hareket etme olanağımızı belirlemektedir. "Gerçek zamanda hareket etmek", yani Aydınlanma programlarının yeniden biçimlendirilmesi olanaksız merkezi kesimine boyun eğmek midir?

* * *

Ulaşmak istediğimiz XVIII. yüzyılın bize söylemek istediğı birşey var. Çok yakın olmasına rağmen daha şimdiden çok uzak hale gelmiş olan bu geçmişten bize gelen uygun ve aynı zamanda aslına uygun bir kelime olan Aydınlanma dönemi boyunca, okuyucunun beklediğı herhangi bir XVIII. yüzyıl değil, mirasımızın en önemli iki veya üç parçası içinde yer alan yararlı bir XVIII. yüzyıldır. İşte bu nedenden ötürü, hayatın çerçevesine, düşüncenin özerk yapısına ve düşüncelerin, varlıkların ve nesnelerin üzerine üretken geri dönüşüne yönelmek üzere acele edebilmek için, bir ara vermek; ya genel bir teori taslağı, ya da daha safiyane bir şekilde, en dayanıklı XVIII. yüzyılı deşifre etmeye yarayacak ve aynı zamanda bizim zamanımız için de en büyük faydayı sağlayacak tarihsel bir gramerin çok basit kuralları olacak bir rehber önermek de yararlı olacak gibidir.

XVIII. yüzyıl Aydınlanmayla tamamen iç içe geçmemektedir. Aydınlanma yüzyılın ötesine taşmaktadır. Yüzyılın bir bölümü ise elinden kaçmaktadır. Aydınlanma, XVIII. yüzyılın dayanıklı kesimi, bizim var-

lığımızın bir bölümü olan parçasıdır. Herşeyden önce kelimelerin içinde yer alan bir XVIII. yüzyıl söz konusudur. Kelimelerden yola çıkmak, esas olandan yola çıkmak demektir. Bütün Avrupa dillerinde, aynı kök, anahtar kelimenin elde edilmesinde kullanılmaktadır: *die Aufklärung, the Enlightenment, la Ilustracion, L'Illuminazione*. Paul Hazard, haklı olarak “Işık veya daha doğrusu ışıklar.. döneminin söylemekten ve tekrar etmekten hoşlandığı büyüğü bir kelime” demektedir. Bu kelime koskoca bir söz dağarcığının *nave capitane* (kaptan gemisi)’sidir.

Yazı dilinin, konuşma dilinin zor ulaşılabilen tabakalarıyla çakışan düzeyleri vardır. 1 düzeyi, uzun bir süre Latin dilinin ayrıcalıklı alanı olarak kalmış olan büyük incelemelerin, bilimin ve felsefenin düzeyi olacaktır. Ancak 1680-1690’dan itibaren, Batı, Yerel dillerle yazmaya başlamıştır ve Fransızca İngilizceyi önclemiştir. Alman, İskandinav, Tunalı Doğu, 1770’lere kadar Latinceye başvurmaya devam etmiştir (Kant’a bkz.). Düzey 2’de, tiyatrodan masala, mektuptan romana edebiyat; düzey 3’de mektupların cari dili, otomatik yazı dili, her yerde kalemin ucuna kendiliğinden, düşünmeden geliveren dil. Düzey 4, tarihin ilerlemelerin en uç sınırında yer almaktadır. Fransa’da XVIII. yüzyılın sonunda, evlilik belgesi talepleri ve şikâyet defterleri aracılığıyla konuşma dilini, yazılı dilin en alt sınırlarında yer alanlardan ayırmak mümkün olmaktadır. İzin belgesi, şikâyet defteri, arzuhalcilerin -çiftçilerin seçkin tabakasından çıkma, köylü ortamına yakın kâtip- yaptıkları aracılığıyla, tarihin dolaysız alanı olan nihai düzeye ulaşmak mümkün olmaktadır. Şikâyet defterlerinin Fransa’sı için, düzey 4, milyonları, herhalde ülke nüfusunun %45’ini kapsamaktadır. Kiliselerdeki uzun evlenme listeleri daha da uzağa gidilmesine, ne okuma ne de yazma bilenlerin tamamen sözel ifade alanları olan bir düzey 5’in çok yakınlarına ulaşılmasına olanak vermektedirler.

Aydınlanmanın ve aklın semantik silsilesini ele alalım: “felsefe, peşin hüküm, batıl itikat, hoşgörü, erdem” (Voltaire, *Dictionnaire*), bunlara, “istismar ve reform, istismarcı, reform yapmak, anayasa, özgürlükler gibi takıntı haline gelmiş kelimeler; uyruk ve yurttaş gibi hâlâ eski düşüncelerin ağırlığını taşıyan kelimeler ve ilâve gerilimleriyle özgürlük, eşitlik, haklar... gibi kelimeler” (A. Dupront) eklenmektedir. Bu kafile Fransızdır. Bunların karşılıkları, Avrupa’nın yazılabilen on

dilinde bulunmaktadır. Devam edelim. Bu durum bize, Aydınlanma Avrupa'sının coğrafyasını zaman ve mekân içinde hemen hemen kesin bir şekilde belirleme olanağı verecektir. Kafil, batıdan doğuya ve kuzeyden güneye kaymaktadır. Düzey 1'den tedricen düzey 2, 3 ve 4'e dalmakta, sonra düzey 5'in içinde kaybolmaktadır. Aydınlanmanın kelime haznesinin aşağılara inışı, Fransa ve İngiltere'de tamamen aynı ritim içinde gerçekleşmiştir. Düzey 1'de Fransa, İngiltere ve Hollanda'da 1680'lerden itibaren ulaşılmıştır. Düzey 2, Hollanda ve İngiltere'de 1700'lerde, Fransa'da 1720'ler civarında yakalanmıştır. Aydınlanmanın kelime haznesi, İngiltere'de 1720-1730'larda düzey 3 sömürgeleşmiştir. Alphonse Dupront'un iyi gördüğü üzere, düzey 4, 1789'da işgâl edilmiştir. "89 (şikâyet) defterleri Tek başlarına... bugün bizim 'durum çözümlemesi' diyeceğimiz ortaklaşa bir zihinsel hazırlığın varlığını... teyid etmektedirler.. Yönetmelik monarşi tarafından eğitilen krallık halkının tümü, 89 ilkbaharında kendini birkaç hafta, bazen de birkaç gün içinde çözümleme yeteneğine sahiptir ve bu bazen etkiyleyici oranlara ulaşmaktadır... Toplum, bu işi en avami düzeyde noterlik oynayarak yapmaktadır, hatta yazan el, iman kelime haznesini veya Janseniusçu bir duyarlılığı terkedemeyen köy veya mahalle papazının titreyen eli olsa bile... Şikâyetler ve reformlar, sağlanan bir eğitimden geçmiş ve Aydınlanmanın dar kitlesinin alt tabakasına -ama aslında üst düzey- mensup araçlar vasıtasıyla bir mecelle (*corpus*) halinde bütünleştirilmektedirler. Düzey 5'e gelince, buraya, uzun zamandan beri zirvede olan Aydınlanmanın semantik kfilesinin çözülerek, başka birliklere kısmen yer açtığı 19. yüzyıla ulaşacaktır. O tarihlerde almanaklar ve gezgin kitap satıcılarının sundukları ve geceleri okunan edebiyat tarafından taşınarak, 1830'lara doğru, yani Kemirici Jacques döneminde hristiyan değerlerinin kırlarda aşınmasına eşlik edecektir.

Süreç her yerde aynı, ama daha geç olmuştur. Aydınlanmanın kelime haznesi Almanya 1700'lere doğru düzey 1'dedir; düzey 4 Batı Almanya'da herhalde 1800'lerde aşılmış, ama Doğu Almanya'da bu geçiş kesinlikle 19. yüzyılın ikinci yarısından önce olmamıştır. İspanya, 1730'a doğru düzey 1'de, 1750'ye doğru yalnızca düzey 2'dedir. İtalya birkaç yıl önden gitmektedir. Düzey 4, *Risorgimento* döneminde aşılmıştır. İspanya'da düzey 4'e XX. yüzyılın başından önce asla ulaşamamıştır.

Daha XVIII. yüzyılda Avrupa diye adlandırılabilcek bir bölgede belli bir anda sayılabilecek 120 milyon insan veya daha iyisi, doksan yıl içinde bu bölgede gelip geçen 500 milyon insan, birarada ve aynı zamanın içinde yaşamanın uzağında kalmıştır. Auvergne köylüleri (1770’de bile %90’ı hâlâ okumasız yazmasız), Oc dilinden yerel ağızların içine hapsolmuş olarak, %80’i okuma yazma bilen, Fransızca’yı anlayan ve reddettiklerine varana kadar Aydınlanma zihniyetine epeyi yakın duran, Janseniusçuluk etkisi altındaki bir katolikliğin işlediği Normandiya’nın Auge bölgesi hayvan yetiştirici köylüleriyle çağdaş değillerdir. Daha bu düzeydeki mesafe bile zaten büyükse, bir akşam David Hume’un biraz da bir rezalet karşısındaymışcasına şaşkın bakışları altında Baron d’Holbach’ın masasında yemek yiyen on beş tanrıtanıma ile Litvanya’daki hassitid Yahudi cemaatinin mistik havası arasında ne gibi bir bağlantı vardır? Avrupa, XVIII. yüzyılda kültürlemenin oluşturduğu toplumsal yelpazenin sonsuza kadar açıldığını görmektedir. Bu yelpaze, Norfolk’da XIX. yüzyılın toplumsal Avrupa’sını haber vermektedir; Manchester’da sanayi devriminin çağdaşıdır; Londra ve Paris’te, dar bir çerçeve içinde, dönüşümcülüğü haber vermektedir. XVIII. yüzyıl Avrupa’sı, derinlikleri itibarıyla, batıda beş veya altı yüzyıllık, doğuda ve güneyde çok daha eski geleneksel toplumların şaşırtıcı bir merkezi olarak kalmaktadır. XVIII. yüzyılın bütünsel tarihi, akla, karışmayacak, karışamayacak kadar farklı cinsten alüvyonlarla eşitsiz bir şekilde yüklü suları akıtan bir nehri getirmektedir.

Zaman içinde geriye gidilmesi ölçüsünde tarihinin işi karmaşık hale gelmektedir. Daha kolay anlaşılabilir bir bilgi aracılığıyla kazandığını, anlaması ve bütünleştirmesi gereken ve giderek daha karmaşık hale gelen kitle yüzünden kaybetmektedir. Ele almaya değer bilgi kitlesi, XVII. yüzyılın sonundan XVIII. yüzyılın başına kadarki süre içinde herhalde yirmi kat artmıştır. Öyleyse daha işin başında karşımıza çıkacak bir yöntem sorunundan kaçınmak mümkün değildir. Kuşkusuz tarih herşeyi kapsamalıdır. Ama bu durumda, en azından yüz kadar farklı küçük kültür evrenine dağılmış 500 milyon insanın kaderini, itiraf edelim ki, yalnızca seçkinlerin gerçekten ortak bir tarihlerinin bulunduğu bütünsel bir açıklama sistemi içine, “meta-yapı” denilme riskine girilen şeyin içine nasıl hapsedebiliriz? Herşey birden ele alındığında, Aydınlanma Avrupa’sı yalnızca zirvede, mekân içinde batıdan

doğuya gidildikçe ve tarih içinde 1770'den 1680'e doğru inildikçe daralan bir zirvede mevcuttur. Ancak hiçbir durumda seçkinleri, miraslarına eşit pay ayırmadan, onları taşıyan daha kaba toplumların uzun tarihlerinden ayırmak mümkün değildir. Belli bir karmaşıklık düzeyinden itibaren herşeyin bütünleştirilebileceği umut edilebilir. Açıklayıcı bütünsellik hiç kuşkusuz hedeftir. Bütünleşme aşamalar halinde gerçekleşmektedir. Bunun olabilmesi için, önce aracı yapıların örgütlenmeleri gerekmektedir.

XVIII. yüzyıl tarihçisi iki tehlike tarafından tehdit edilmektedir: etsiz kemiksiz bir entellektüel tarih, başı kesik bir iktisat ve toplum tarihi, her cins fizik ve insani çerçevenin dışında kısır bir oyun olarak bir siyasal tarih ve bu birbirleriyle eklemlenemeyen tarihlerin üst üste getirilmesi; ikinci olarak da, toplumsal ve ekonomik alandan düşüncelerin fazlasıyla hızlı dönüşler. Demek ki Aydınlanma Avrupa'sı uygarlığı, canlı ve somut insani bir gerçeklikten itibaren inşa edilebilen anlaşılabilir yapıların buluşma ve örgütlenme noktasında bulunmaktadır.

* * *

Herhalde bir kez daha 1620-1630'lu yıllardan hareket etmemiz, klasik çağı, yani 80'li yılların dönüldüğü ufku aralayan yarım yüzyılı hatırlamamız gerekiyor. Cansıkıcı bir ekonominin bağrında, katı bir toplumsal iklim içinde düşüncenin mucizesi. Yeni bir dünya sistemi, matematik aletinin de yardımıyla, ikibin yıllık bir sentezin yeniden yorumu olan skolastik düzenin yerine, artık geriye dönülemez bir şekilde ve elli yıl içinde geçmiştir. Düşünce tarihi, klasik çağdan itibaren daha önce hiç görülmedik çapta bir özerklik kazanmıştır. Bir örnek: matematik. Cebire bakalım, mekanist felsefenin harekete geçiş noktasında temel bir rol oynamıştır. XV. ve XVI. yüzyıllarda elyordamından elyordamına geçerek, bir simgecilik açığa çıkmakta, soyutlama gelişmekte, Viète'in daha sonra (1540-1605) bir billurlaşma noktasına götürdüğü sir hesaplama tekniği ortaya çıkmaktadır. Bu noktadan itibaren de, "oluşmuş disiplin" halinde ortaya çıkartılan, yani kuralları, yasaları, kendine özgü mantığıyla özerk bir cebirin bağımsız evrimi mümkün hale gelmiştir. Ekmek, kağıt, mürekkep ve boş zaman sağlandıktan sonra, her türü maddi, çevreden bağımsız, adeta saf bir tarih, iki

yüzyıl boyunca yüz kadar insanın düşüncelerini birleştirmektedir. Eskiden tarla ölçülerini belirleyen kişinin, İtalyan sulama sisteminin, maddencilik ve ticaretin ihtiyaçlarını beslemiş olan matematik, daha 1620-1650 yıllarının bilimsel mucizesinden önce dış baskılardan kurtularak, yalnızca kendine özgü bir diyalektiğin taleplerine boyun eğerek hale gelmiştir.

Eğer matematik denilen araç bağımsız olmasaydı, dünyanın matematikleştirilmesi de olanaksızlaşırdı. Ama bu araç da, yeni kozmik mimarinin ihtiyaçlarından kaynaklanan muazzam bir teşvik görmüştür. Ancak matematik düşünce, bu noktadan itibaren bilimsel inşaa ihtiyaçlarının çok önünde gider hale gelmiştir. Çokboyutlu geometriler (Lobaçevski, Riemann) Wallis tarafından 1685'te başlatılan uzun bir derin düşünme sürecinin sonunda, adeta eşzamanlı olarak ortaya çıkmışlardır; George Boole (1815-1864) da aynı sıralarda ikili birime dayalı cebiri yaratmıştır. Kısa bir süre sonra da, aynı simge sistemi içinde bütünleştirilen matematik ve biçimsel mantıktan yola çıkan tedrici birleştirme başlamıştır. Çevrede bir nedensellik aramak boşuna bir gayret olacaktır: içsel olanından başka mantık yoktur; Lobaçevski, Riemann, Boole ve matematik nitelikli biçimsel mantıkçılar, daha bir yüzyıl öncesinden bizim zamanımızı haber veren kâhinlerdir. Eğer onların biçimlendirdikleri kavramsal aletler olmasaydı, 1910'lu yılların fizik bilimi, 1940'lı yılların sibernetiği gelip olanaksızla dayanırdı.

* * *

Bu mülahazalar bizi yeniden XVIII. yüzyıla götürmektedir. Matematik örneği, düşüncenin geniş bir özerkliğe kavuştuğuna tanıklık etmekte değil midir? Oluşmuş olan disiplinler, özellikle de en soyut olanları, olgunlaşmalarının belli bir derecesinde özerk bir gelişmenin ayrıcalığına kavuşmaktadırlar. Modern dünyayı inşa edenler, 1620-1650'li yıllar esnasında soyutlama konusunda belirleyici bir gelişme kaydetmişlerdir. Bu kişiler, maddi çevrelerden daha bağımsız düşünce sistemleri ve özerk bir yol alışı olarak verecek disiplinlerarası mantıki bağlantıları yaratmışlardır. Oluşmuş disiplinler için doğru olan, onları birbirine bağlayan yeni sistematik için de aynı derecede doğrudur. Galileo ve Descartes'ın zihni ufku, herşeyi çabucak söylemek üzere ve

tek kelimeyle, 1650'ler civarında parçalanmış ve tükenmiş Aristotelesçi skolastik ufka nazaran kazandığı zaferden hareketle, sonuçta “oluşmuş bir soyut disiplin” olarak, yani geniş ölçekte özerk ve kendine özgü bir tarih olarak davranmaktadır. Maruz kaldığı çevre baskılarının ve eklemleştirilmiş disiplinlerin eşitsiz gelişmelerinin sarsıntılarının dışında, kendi mantıki akışının hareketi içinde yol almıştır. Bunu, bu kitabın ikinci bölümünde göreceğiz. Galileo'dan Descartes'dan, çözümlemenin öne çıkmasından ve cebirdeki ilerlemelerden kaynaklanan klasik düşünce *macelle*'si bazı temel tercihleri geciktirmektedir. Madenin uzamla özdeşleştirilmesi, Euklides geometrisinin alanı, bir saat-evrenin ilkel mekanist şemalarına duyulan ilgi, yani bilimsel meşruiyetin garantisi olarak yaradılışın matematik yapısının *a priori* olarak iddia edilmesi. *Mecelle* veya öylesi tercih olunacaksa, bu düşünce sistemi, aynı zamanda doğa ile idrak arasında temelli bir zıtlık gerektirmektedir. Descartesçi veya post-Descartesçi felsefe, demek ki mutlak aşkınlığın ilahiyatına çağrı yapmaktadır. Düzeni garanti eden ve *primum mobile*'nin sorumlusu olan, “belirsiz” evrenin yaratıcısı sürekli uzaklaşmaktadır. O, yaradılış esnasında hemen hemen hiç farkedilemez nitelikte olan, ama bilinç tarafından ulaşılabilen gizli ve uzak Tanrı'dır. Uzak ve gizli bir Tanrı. Bu Tanrı'nın aşkın azameti, klasik insanı önce felcedici bir saygıya yöneltmiştir. Son derece uzak, iletişimin olanaksızlığına varacak kadar aşkın olan bu Tanrı, bilgi teorisinin temeli olan aracılık işlevinin dışında kalmamıştır. Doğadan uzaklaştırılmış olan bu Tanrı, paradoksal olarak bütün entellektüel faaliyetlerin merkezinde yer almaktadır. Descartesçi *cogito*'nun tanımladığı haliyle bilen özne ile doğal felsefenin uzamı arasında, Tanrı önce bilgi teorisinin bütünü'nün konusu ve garanti edicisi haline gelmiştir.

Klasik *mecelle*'nin unsurları, çok büyük bir biçimlendirilme olanağına sahip mantıksal bir bütün meydana getirmektedirler. Klasik çağın mekanist felsefesi, 1680'lerde yaptığı gibi yalnızca, hatırlanacağı üzere dini, siyaseti ve toplumsal mimariyi Vahiy'in ve geleneğin yararına paranteze alan Descartesçi düşünceyi reddederek, dış zorlama bile olmadan derinlemesine değişme durumunda kalmıştır... Böylece klasik *mecelle*, gerektiğinde, onu meydana getiren iç güçlerin etkileşimi sonucunda, Aydınlanmanın *mecelle*'sini yaratabilmiştir. Aynı şekilde, Aydınlanmanın tahrip olmasının “içsel” bir modelini inşa etmek mümkündür.

Kolaylık sağlaması için, XVII. yüzyılın son yıllarındaki bazı kayıp eklemlemelerini hatırlatalım. Önce herşey tanrısal aşkınlığın sınırına geçiş üzerinde oynanmıştır. Mekanist yaradılışın *primum mobile*'sine kadar ihtişamlı bir şekilde geriletilen Tanrı uzaklaşmaktadır... Newton, onu bir an için hatırlamıştır. Tanrı, evrensel çekime ilişkin ilk hipotezde yeniden her yerde mevcut hale gelmiştir. Sonra, evrensel çekimin esrarı maddenin bir özelliğinden ibaret olarak kabul edilince ve kozmik mekanik Laplace astronomisiyle birlikte dördüncü bir boyutla, zaman boyutuyla kararlı bir şekilde zenginleşince, Tanrı yeniden uzak sınırlara geri dönmüştür. XVIII. yüzyıl boyunca, Tanrısal mimar tarafından inşa edilmiş saat olarak kurgulanan evrenin mükemmelleştirilmesi, onyıldan onıyla Leibniz'in hipotezlerini teyid eder olmuştur: "evrenin sürükleyici gücü, *vis vita*'sı azalmamaktadır; dünyanın saati ne düzeltilmeye, ne de onarılmaya ihtiyaç duymaktadır". Tıpkı 1770'lerde Harrison tarafından gerçekleştirilen bahriye kronometreleri gibi.

Tanrısal mimar, yavaş yavaş teknolojik nedenlerden ötürü işsiz kalmaya zorlanmaktadır. Alexandre Koyré'nin güzel ifadesiyle, "evreni Serbest İradesi ve Kararına göre fiilen yöneten Newton'ın güçlü ve etkin Tanrısı, böylece tedricen bir *intellegentia extra mundana*, bir Tembel Tanrı haline gelmektedir, dünya sistemi adlı kitabında Tanrıya hangi rolün düştüğünü soran Napoléon'a cevap veren Laplace, Newton'dan yüz yıl sonra yeni kronolojiye nihai tamliğini sağlamış kişi olarak" şöyle cevap verebilirdi: "Fazla acele etmeyelim, otomatizm mutlak değildir". Kalabalıklar, Laplace'ın şahsına hiçbir zaman iltifat etmemişlerdir. Öte yandan, sonsuz evrendeki mekanist felsefe ile aşkın bir tanrıdan yola çıkan bir ilahiyat arasında hiçbir aşılamaz çelişki yoktur. XVII. yüzyılda dinsel sular kabardığında, mekanist kozmoloji ile yaradılış ilahiyatı, birbirlerini zedelemekten tamamlıyorlardı.

Ancak gene de kabul etmemiz gerekir ki, bu düşünce biçimi tutarlı bir doğal ilahiyatı desteklemeye pek yatkın değildir. Gerçekten de, XVII. ve XVIII. yüzyıl tarzında bu mekanist dünyanın yaratıcısı tanrıyla kendi vahiyinin dışında başka hangi iletişim umut edilebilirdi? "Sonsuz uzamların ebedi sessizliği", alanı Tanrının Sözü'nden özgürleştirmiştir. Yaratılış, artık gündelik hayatın safiyane akışı içinde çözümlene tehlikesi taşımamaktadır. Ama kaygılı düzenleyişin gerilimi

gevşediğinde herşey çökmektedir. Büyük mimarın yapacak şeyi kalmamıştır, söylenecek sözü de bundan da azdır. “Mekanizm”, alternatif sunmaktadır: Aşkınlık ve Söz’ün dini, uzlaşmacı ve evcilleştirilmiş tanımlardan tamamen boşaltılmış saat-dünya. Deistlerin (tanrıacı) “aptal ve yararsız” tanrısı, seçkinlerin bir kesimi düzeyinde, Pascal’ın *Deus absconditus*’una mümkün bir alternatif olarak, mekanist kozmolojinin içine yerleştirilmektedir. Artık hiçbir şey buna engel çıkartmamaktadır.

Doğa felsefesi alanında engel çıkartan bir şey yoktur. Geriye idrak kalmaktadır. Bir bilgi teorisinin inşa edilmesi, XVIII. yüzyılın büyük işi ve herhalde büyük başarısızlığı olacaktır. XVII. yüzyıl ortalarında Descartesçi tercihlerini hatırlayalım: merkezde, doğa ile idraki, bilenle bilenle zıtlıştıran köklü mesafe. Descartes’a ve ilk Descartesçılara göre göre, açık fikirlerin aktarıcısı tanrıdır. Ama zihniyetin mekanist felsefenin yasaların indirgenmesine, yani tam bir basitliğin çağrısına direnmek nasıl mümkün olacaktır? Locke ve onun izinden giden Condillac, XVIII. yüzyılın şu büyük cazibe kaynağı olan duyumculuk, karmaşığın basite tam indirgenebilirliği düşüncesinin, zihnin içindeki mekanığın cazibesine kapılmışlardır. Bilen kişinin bilinci, artık dünyanın edilgin imgesini alan aynadan başka birşey değildir. İdrake meşru karmaşıklığını iade etme ve sonunda bilimlerdeki ilerlemelere layık bir bilgi teorisi oluşturma şerefi Immanuel Kant’a aittir. Kant aklın sınırlarını Locke, Berkeley ve Hume’a kendi isteği ile bırakmıştır. Metafizik artık yalnızca insan aklının sınırlarının biliminden ibaret olmayacaktır. Ruh, en azından bilen kişinin bilinci, artık Locke’un bazı aşırısına kaçan çömezlerinin bir an için işlevini dıştan gelen ışınları kaydetmekle sınırlandırdıkları çocuksu karanlık oda olmayacaktır.

Birşey kesindir: oluşmuş bir disiplin (matematik örneği aklımızda), daha karmaşık bir düşünceler bütünü (doğa felsefesi ve idrak felsefesi), yani sonuçta soyut düşüncenin tamamı, belli bir karmaşıklık derecesinde, adeta hiçbir dış müdahale olmaksızın, yalnızca sistemin bileşimine katılan unsurların baskısı altında, başlangıçta iç bir dinamik, kendine özgü bir mantığın ihtiyaçları doğrultusunda evrilir. Düşünce tarihinin başlangıcı XVII. yüzyıl değildir. Bu konuda Tommaso-cu skolastiğin iki yüzyıl içinde yerini nasıl adcılığa bıraktığını hatırlamak yeterlidir. Ancak düşünce tarihinin özerkliği, XII. yüzyılın ikinci

çeyreğindeki büyük devrimden güçlenerek çıkmıştır. Bu artan biçime gelme özelliği, daha hızlı evrilen bir yatkınlık vesilesiyle de gözlenmektedir. Klasik *mecelle* (1630-1680), yarım yüzyıllık bir süre içinde yerini Aydınlanma sistemine bırakmış, o da Kantçı eleştirinin mantıksal katkıları altında çözülmeye başlamıştır. Aydınlanma felsefesi, kısa kronolojisi içinde, bir yüzyıldan daha kısa bir süre içinde oluşmuş ve çözülmüştür. Şimdi tarihsel söylemin düşüncelerini içsel tutarlılığı ile kendilerine özgü dinamiği bütünleştirmesi gerekmektedir.

Tabii ki bunun getirdiği tehlikeler de vardır. Düşüncelerin ince devinimi içinde, Avrupa'nın Aydınlanma uygarlığı tedbir almazsa, ikinci bir klasik sistemin içinde erime tehlikesiyle karşılaşır. Paul Hazard'ın, Koyré'nin veya Cassier'inki kadar mükemmel olsa bile, çalışan insanlara ve nesnelere bakmayan "işçisel" bir açıklama sistemi yetersiz kalacaktır. Aydınlanma Avrupa'sı, ikinci bir klasik Avrupa'dan daha iyi ve onun ötesine geçmiş birşeydir. Locke ve Condillac, yaşadıkları zamana ait gerçeğin bir bölümünü ifade etmişlerdir. Evet, çevre Aydınlanma idrakinin üzerinde belirleyici bir ağırlığa sahip olmuştur. Aydınlanma dönemi düşünceleri de, kendi hesaplarına şeyler üzerinde ağırlık yapmışlardır.

* * *

Aydınlanma Avrupa'sında şeyler, çevre belli belirsiz kıpırdanmaya başlamıştır. Tarih alanında 20-30 yıldan beri ve giderek daha sistematik bir şekilde istatistik tekniklerin uygulanması -asında niceliksel ve daha da müzevazı olarak dizgesel tarihten söz ediyoruz-, önemli ilerlemelerin kaydedilmesine olanak vermiştir. Daha az donanımlı olan müzelerimiz, üretim yapı ve tarzlarının sürekliliğinin, XVIII. yüzyılın hayat tarzlarının Ortaçağ'da ve belki de daha öncelerinde doğan uzun bir geçmişle dayanışma içinde olduğunu çok fazla tekelci bir şekilde iddia ederken herhalde yanılmışlardır. Çok uzun dönem bakışı içinde, geleneksel çözümleme tabii ki doğru olmayı sürdürmektedir. Pierre Goubert, yakın tarihli kitabı *Histoire Economique et Sociale de la France*'da bu bakışa iade-i itibar etmektedir. İktisatçıların kalkış (take off) dedikleri aşama -bu durum, net yatırımların milli gelire oranının hızla iki katına çıktığını öngörmektedir-, XVIII. yüzyılın sonunda (da-

ha önce değil) yer almaktadır (İngiltere 1783-1802, Fransa 1830-1860). Eğer zihin alanından hayatın maddi çerçevesi alanına geçilecek olursa, bu gerçeğin aşikârlığını kabul etmek gerekecektir: XII. yüzyılın ortasından XVIII. yüzyılın ortasına kadar gerçekten temelli hiçbir şey meydana gelmemiştir. Adeta yatay bir çizginin bir o yanında, bir bu yanında bazı titreşimlere tanık olunmaktadır. Nüfus düzeylerine bir bakalım. Batı Avrupa'da XVIII. yüzyılın sonunda, XIII. yüzyılın sonundakinden biraz daha fazla nüfus vardır (%15-20 daha fazla). Mutlu İngiltere'de, Colyton'da (Devon), ömür beklentisi XVI. yüzyılda (1538-1624) 43 yıl, XVIII. yüzyılda (1700-1770) 42 yıl, XVII. yüzyılda (1625-1699) 37 yıl olmuştur. Titreşim mi? Hayır, gelişme. İngiltere, XVI. yüzyılda iki buçuk yüzyıllık bir avansla, ölüme karşı büyük bir zafer kazanmıştır. Kıtada ömür beklentisi, XVI. yüzyılın başında henüz 25-30 yıl civarındadır.

Aslında herşey atıf yapılan terimlerle ilgilidir. Endüstri toplumlarının sürekli gelişimine açılan gerçek kalkış ile XIII. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadarki yapıların katılığı arasında, XVIII. yüzyıl etkileyici bir küçük değişimler toplamını bütünleştirmiştir. İktisatçılar W.W. Ros-tow'dan beri kalkışın önkoşullarından söz etmektedirler. Bu açıdan bakıldığında, gelişme milyonlarca Avrupalının yaşamında fikirden daha çok bir deney olmuştur. Kilitlenmiş maddi yapıları olan uzun hareket-siz yüzyıllar ile donanımların olanaklarının bir kesrinden daha fazlasını veremeden devre dışı kaldıkları, dönüşümün yapının bir parçasını oluşturduğu çılgın gelişmenin patlaması arasında, XVIII. yüzyıl bir bakıma hareketin yüzyılı, hissedilen yaşamın, bilincine varılan hareketin yüzyılı olacaktır. Hareket, yani gelişme yüzyılı.

* * *

Önce tarımsal alandaki gelişmeler, herşey buna bağlıdır. Hasatlar daha iyi korunmaktadır, tohumluktan biraz tasarruf edilmektedir, verimler hafifçe yükseltilmektedir: adam başına verimlilik şurada %10, burada %20 artmakta, diğer yerlerde sabit kalmaktadır. Bu mütevazı ve belirleyici kazanç, bütün üretim basamaklarına yansımaktadır, çünkü tarım sektörü XVII. yüzyılın sonunda hâlâ çalışanların %90'ını istihdam etmektedir. Batı'da ek olarak %10 daha insanın tarımsal üre-

timdeki gelişme sayesinde serbest kaldığını, %10 yerine %20 oranında insanın endüstri, ticaret, yönetim, komuta, bundan da iyisi düşünce ile uğraşabileceklerini varsayalım. Diğer sektörlerdeki daha yüksek kazançlar etkiyi artırmaktadır. XVIII. yüzyıl hayatında en fazla ağırlığı olan şeyler, hiç kuşkusuz İngiliz makineleri değil de (onlar da gelecektir), alettir. Alet uzun bir evrimin sonunda gelmiştir, çünkü işlenen malzeme daha iyidir, alete biçim veren ve kullanan el daha mahirdir, tek kelimeyle çiraklık artık okuyan bir zenaatkâr kuşağında daha etkilidir. Rousseau'ya ve Cenevre ortamına bakınız. Yapılırken görmek ve kulaktan duymak, evet kuşkusuz teknik aktarımın ana kesimine hep egemendirler. En azından tabanda, çünkü XVIII. yüzyıl hacimli incelemelerin, kitapların, sonra da mühendislik sanatının öğretildiği okulların yüzyılıdır. *Encyclopédie*'nin levhaları, yepyeni bir özsaygının mütereddit hareket noktasını belirlemektedirler. Elbette daha cesurca düşünen zenaatkârlar okumakta, zenaatkârlar düşünce teknisyenleriyle iletişime girmektedirler.

Fernand Braudel'in kültürel antropolojiden ödünç aldığı temel ayırımı kendi hesabımıza yeniden ele alalım. Uygarlık kelimesini yazı düzeyine ulaşan kültürle tahsis edelim; uygarlık böylece, yazılı aktarımın muazzam mirasıyla dayanışma içinde olan kültür kesitiyle karışmaktadır. Kentsel zenaat düzeyinde, XVIII. yüzyıl -o zamana kadar hiç gerçekleşmemiş olan uygarlık-kültür buluşmasının taslağını, kuşkusuz uygarlığın lehine, ama bundan da fazlası geleneksel kültürün lehine olmak üzere çizmektedir. İnsanlar aracılığıyla elde edilen bir kazanç. Okuma ve yazma konusundaki psikomotor mekanizmaların erkenden kazanılması, karmaşık düşünsel yapıların yazı aracılığıyla edinilmesi, mesleğe ilişkin bilgi ve hareketlerin yapılmasının görme ve kulaktan duyma yoluyla kazanılmasını engellemenin ötesinde, bunların edinimini kolaylaştırmışlardır. Geleneksel kültürle yazılı uygarlığın kesişme noktasında yer alan okuyan zenaatkâr, artık daha kolay biçim verebileceği bir yapma bilgisini daha çabuk edinmekte, aklında daha iyi tutmaktadır. Toplumun bir kesrinin yazıyı ve belli bir okuma derecesini elde etmesi ve bu oranların zenaat kesiminde yarıdan fazla hale gelmesi İngiltere için geçerlidir; bu durum zenaatsal üretim usullerinin düşüncenin damgasını nesnelere vuran hareket ve el tekniklerinin hızla devreye sokulmalarına katkıda bulunmuştur.

XVIII. yüzyıl geleneksel aleti mükemmelleştirmiştir. Ve daha da özel olarak, bazı maharet laboratuvarlarının bağrında, duvar saati, kol saati, kronometre imalathanelerinde, bilimsel araç yapım yerlerinde; Aydınlanma döneminde XVII. yüzyıldan miras kalarak onu kıyas kabul etmeyecek kadar yüksek bir etkinlik ve mükemmellik derecesine iten şu duyumsal çarpanlar olan org, klavsen ve keman imalathanelerinde. Teleskobun geciken zaferinde, uygun maddeyi kalıba dökmek ve onu ayna halinde perdahlama sanatı yer almaktadır; mikroskobun gelişmesinde ise merceklerin nitelikleri rol oynamaktadır. Cam, sofrta kristali, aynalara bakalım.

XVIII. yüzyıl, geleneksel aletlerin evriminin nihai noktasında yer almaktadır. Bu aletler çoğunlukla okuma bilen zenaatkârlar tarafından kullanılmaktaydı, böylece onlardan daha fazla yarar sağlanmakta ve onları daha önce akla bile gelmeyen olanaklarının tümünü ortaya koymaya zorlamaktadırlar. XVIII. yüzyıl belki de, kısa bir süre sonra makineyle büyük bir mücadeleye girişecek olan, mükemmel kullanılan mükemmel aletin yüzyılı olarak tanımlanabilir. Makineden önce alet, kuşkusuz. Alete karşı makine, hayır. XVIII. yüzyıl aletiyle İngiliz makinesi arasında hiçbir çelişki yoktur. Endüstri devriminin hiç de sonlarda yer almayan koşullarından biri, maddeye eliyle egemen olmaya, demiri işlemeye; dişli tekerlekler, dingiller, küçük dişliler yapmaya; aktarım kayışları, hermetik contalar gibi yaygın beceri ve yapma bilgisi hazineleri gerektiren sonsuz sayıda küçük problemi çözmeye ehil ustaların maharetine dayanmaktadır.

Bu küçük ilerlemeler kuşatılmaya pek izin vermemişlerdir. Ücretlere ve fiyatlara ilişkin dizgesel tarih içinde, hiçbir şey kalabalık sınıfların yaşam düzeyinde bir iyileşme olduğunu farketmeye olanak vermemektedir. Bu konudaki güçlükler henüz yeni aşılabilmekte; belge icat edilmeye, uygun bir kullanım yöntemi bulmaya yeni yeni başlanmaktadır. Maddi hayatın çerçevesi zenginleşmekte, çeşitlenmekte, iyileşmektedir. İnşa edilen evler artık eskisinden biraz daha büyük, biraz daha havadar, biraz daha kabadır ve bu durum sadece zenginler için geçerli değildir. Alçak bir kerevet yerine bir karyola, bir sandık yerine bir dolap, çamaşır, birkaç parça sofrta takımı. Bu arada nüfus da artmıştır. Kim yanılmıştır. Ücretiyle ve ekmek fiyatlarıyla ekonomi mi? Gü-nümüzde varlığını hâlâ sürdürmekte olan muzaffer köylü kesiminin

yerleşimi üzerinde araştırma yapan, bu evin hacmini ve ölçülerini ortaya çıkartan toplumsal tarih mi? Aşıkâr çelişkiyi kabul edelim ve aşalım. Fiyat dizilerinin bugüne kadar gelmemiş olmaları karşısında ölçülmesi gereken yeni şey, ele gelir şey, bütün alanlarda kaydedilen hssedilir üretim artışının dolaysız sonucu sonucu olan daha yüksek katedir. Pierre-Denis Boudriot (1981), bunu Paris yerleşimleri için kanıtlamıştır. Zenaat kesimi, XVIII. yüzyıl süresince dolaylı yatırım yapmaksızın ciddi bir verimlilik artışı gerçekleştirmiştir. Yani daha çok sayıda ve daha iyi eğitilmiş insanlara ulaşan daha iyi bir bilgi aktarımının meydana getirdiği dolaylı yatırım dışında başka bir yatırım olmaksızın.

Adeta hiç dolaysız yatırım olmaksızın: XIX. yüzyılla olan bütün fark burada yatmaktadır. Yenilenen bir dikkat, alışkanlığın rutininin aleyhine olmak üzere yeniden değerlendirilmesi sayesinde. Bilgisayarlar çağında bu şöyle olurdu: bir *hardware*'in yatırımının %50'sinin *software*'in iyileştirilmesiyle masrafsız şekilde amorti edilmesi. Biraz daha iyi eğitim almış iki kat daha fazla insan, yüzyılın sonunda biraz daha uzun yaşamaktadır. Avrupa'da XVIII. yüzyılın sonunda, XVII. yüzyılın sonundakinden 5-6 kat daha fazla okuma bilen kişi vardır. Et-kili bir şekilde, daha fazla ve başka şeyler de okuyabilenler ise en az on katına çıkmıştır.

* * *

İşte gene bir çelişki ile karşı karşıyayız. Geçmişle bağlantısını ko-partmayan XVIII. yüzyıl, gene de nesnelerin meydana getirdiği tabanda bir hareket, bir pratik ilerleme yüzyılı olmuştur. Çelişkiyi aşmak, herhalde bizi Aydınlanma döneminin ana açıklamasını, kilit taşı meydana getiriyor olarak görülen şeyi keşfetmek sayesinde mümkün olacaktır. Geleneksel toplumun üretim tarzlarının duraganlıkları, ne değişimi, ne farklılaşmayı dışlıyordu ve bunlar çoğu zaman ilerleme biçiminde ortaya çıkıyorlardı. XVIII. yüzyılın özgünlüğü, kişisel değişimlerde değil, başka değişimlere yol açabilen değişimin kazandığı hızdadır. Bu gerçeği ifade edebilmek için iktisatçıların diline başvurmak uygun olacaktır. Bu dil, sürüklenmeden, çarpan etkisinden söz etmektedir. Öyleyse biz de, Aydınlanma döneminde gelişme çarpanından söz edeceğiz.

XVIII. yüzyılda görünüşteki teknik sabitlik, bizatihi bir gelişme çarpanının koşulu olmuştur. Belirleyici teknik gelişmeler, Anglo-Saxon ekonomik *know-how*'ı düzeyinde yer almaktadırlar. Demek ki bunlar limitte tam bir kazanım oluşturmamaktadırlar; bunları gerçek dönüşüm olan ve başlangıç aşaması itibariyle üretim malzemesinin tamamen değiştirilmesinin yol açtığı korkutucu bir katılığa neden olan makineye dönüşümü incelemekte ve bu oluşuma olanak vermektedirler. “Geleneksel uygarlığın” yolunun sonunda yer alan XVIII. yüzyıl, kolaylıkla farkedilemeyen, ana üretkenlikte önemli iyileşmelere yol açan bir mikro-değişimler bütünüdür gerçekleştirmesine tanık olmuştur. Bunun sonucu olarak, hayat düzeyinde inkâr edilemez iyileşmeler meydana gelmiştir. Bu iyileşme, tabakaların lehine gerçekleşmektedir. Rousseau'nun ve Diderot'nun başarıları, Avrupa'nın tümü itibariyle milyonlarca mensubu olan toplumsal tabakaların kültür dünyasının gerektirdiği boş zamana ulaşabildiklerini işaret etmektedirler. Toplumsal hiyerarşinin en altında kalan ve yerine göre nüfusun % 40-50'sini meydana getiren tabakalar bu olayın dışında kalmaktadırlar. Nesnel olarak bakıldığında, XVIII. yüzyıl fakirler için daha sert dönem olmamıştır. *Lover middle class*'ın yükselmeye başlaması, fikirlerin büyük, trajik, ama cömert sınıflarını bir dizi gettoya ayırmıştır. Fakirlik geleneksel içeriğini kaybetmektedir. Kelime hazinesi gelişmektedir. Dünün fakirleri bugünün sefilleridir. Büyümenin gerektirdiği laikleştirilmiş yetingelik, değerlerini dinsel saflık görünüşünden almaktadır. Fakirlik bir başarısızlıktır, çünkü ilerleme yalnızca en iyilere sunulmuşa benzenmektedir. Malthus 1798'de, mütevazı insanlara bedensel aşkın zevklerini ve hayatın cömertçe sunulmasını reddedecek kadar ileri giderek, bu bakış açısından köktenci bir sonuç çıkartmıştır. 1770'li yıllara ilişkin ilçe mahkeme kararlarından, Fransa'da sefaletin artışı, ama aynı zamanda alt tabakaların mütevazı refahını çıkartmak mümkündür. Toplumun üçte birinden fazlasını feda ederek, onu ileride edilgin yurttarlardan müteşekkil hale getirerek bir uçurum oluşmaktadır. Fakat küçük bir azınlık açısından, Aydınlanma Avrupa'sı sevinç kaynağı olmaktadır. Bu sevinç belirleyicidir. Yeni düşüncelerin başarı kazanmalarını sağlamaktadır. *Mondain* yazarı Voltaire, Arouet'lerin Kral Naibi'nin sofrasına kadar yükselişini anlatmıştır. *Encyclopédie* ise bu sevinci duyan daha çok sayıdaki insanın eseridir.

Hayat hâlâ eskisi kadar zordur, ama aynı hayat artık pekçok kimse için daha az katı, daha insani hale gelmiştir. Üstelik ömür uzamıştır. Bazı nüans ve istisnaların dışında, XVII. yüzyıl ortalarının gerçeği serttir. Ölüm beklentisi 25 yıldır, yirmi yaşına ulaşabilme şansı yarı yarıyadır, ufukta bir veya iki tane insan kırımı mutlaka vardır. Hayatta kalabilenler, duygulandırıcı bir çöl manzarası gösteren, ölümün gölgesinin düştüğü vadiden hep birlikte geçişin bedelini ödemektedirler.

Oysa XVIII. yüzyılda, daha iyi bir tabanın oluştuğunun reddedilmez kanıtı olarak, yaşam konusundaki devrimin taslağı çizilmektedir. 1700-1800 arasında, ortalama ömürde on yıllık bir artış sağlanmıştır. Bu konuda Britanya taşra aristokrasisinin sağlık reekorlarına bakılabilir. On yıl daha fazla: nüfusun yetişkinlerden meydana gelen kuşağı (toplumsal olarak yalnızca bu kuşak hesaba katılmaktadır) iki katına çıkmıştır. Böylesine bir değişim nasıl değerlendirilebilir? Böylesine birşeyin benzeri hiç olmamıştır. Bütün diğer değişimlere hükmetmiştir. Önce çocuğa yönelik devrim. Devreye yalnızca soğuk olasılıklar girmemektedir. Çaba ve dikkat pahasına mücadele ederek, çocuğu yetişkin yaşlara ulaştırmak mümkündür. Tonu bir kez daha Britanya ariskasisi vermektedir. Soylu beyler ve hanımlar kendilerini eğitime adanmaktadır. Daha çok sevilen, daha iyi eğitilen çocuklar, daha işin başında bile istisna oluşturmamışlardır. Eğitimin büyük dönüşümü ve çocukluğun mesafe alması, herşeyden önce ölüm karşısında daha iyi bir şansa sahip olmayı getirmiştir. 1730'lardan itibaren, bazı ayrıcalıklı kesimlerde çocuklar için verilen kavga birşeylere değer hale gelmektedir. Verilen kavga, başlangıçtaki başarıyı zafere çevirmektedir.

1700-1800 arasında, ölüm karşısındaki tavırlarda derin bir dönüşüm meydana gelmiş, İngiltere'de uzun zamandan beri kazanılmış olan evli çiftin başarı kazanması, kıtada da belirgin hale gelmiştir. Evli çiftin meydana getirdiği aile, soy sopu ve akraba ü taallukatı devre dışı bırakma işini tamamlamıştır. Ancak gene de örneklerin %10-15'inde üç kuşak birarada yaşamaktadır. Bu, eğitim açısından hiç de görmezden gelinemeyecek bir avantajdır. Nine ve bekâr teyze (hiç evlenmemiş olma durumunda çoğalma olduğunu unutmamak gerekir), yüzyılın büyük eserine katkıda bulunmaktadır.

Kitlesel okuma yazma öğretimi, ölüm üzerindeki büyük zaferin doğal sonucudur. Yakında ölecek olanlara okuma yazma öğretmek bir

lüks ve boş bir düştür. Okuma yazma öğretmek, kollektif olarak çocuğun hayatta kalması üzerine minimum bir umut bağlamaktır. Çarpanın nasıl etki ettiğine bakalım. Nüfus iki katına çıkmış, okuma yazma bilenler de iki katına çıkmıştır (minimum olarak). Okumayı iyi sökebilenlerin oranı daha da hızlı artmakta, okuyabilenlerin hizmetine sunulan malzeme on katına çıkmaktadır. Yeni İngiltere, yaşlı İngiltere, pietist Almanya, Renanya eksenli, kuzeydoğu Fransa gibi bölgelerin bazı ayrıcalıklı kesimleri, XIX. yüzyılda bile görülemeyecek olan bir kitap okuma oranını yakalamışlardır. Herşey iyi ölçüldüğünde, yazılı uygarlığın yazı aracılığıyla giderek artan aktarımı, 1680-1780 arasında yirmi kat çoğalmıştır.

* * *

Avrupalılar, XVIII. yüzyılda bu alanda da gelişmeyi deneyeceklerdir; alt üst olmayı değil de, gelişmeyi. Büyük kısmı itibariyle geleksel kalmış olan toplumlarda, hayat yüzlerce yıllık, yani bildik ve kolaylıkla tanınabilen yapılar içinde cereyan etmektedir. Aydınlanma dönemi metinlerinden hiçbir, hiçbir zaman belirgin bir yabancılık duygusunu açığa çıkartmamaktadır. Değişim karşısındaki nostalji, bir öncenin ve bir sonranın bilincinin üretilmesini gerektirmektedir. Endüstri toplumunun dönüşümleri meydana geldiklerinde, nostalji egemen olmuştur. XVIII. yüzyılda böyle birşey söz konusu değildir. Yerli yerinde olan bir atıf sisteminin içindeki bir yenilikten kaynaklanan memnuniyet, güven, kesinlik söz konusudur. Yüzyıllık yapıların sabitliği, XVIII. yüzyılda değişimin algılanmasının, yani yaşanan deneyimin ilk koşuludur.

Herşey buna katkı yapmaktadır. Entellektüel düzlemde, örneğin seçkinler tabakasının içinde, XVII. yüzyılın sonunda tarih bilgisi alanında muazzam bir dönüşüm gerçekleşmiştir. 1620-1650'li yılların "bilimsel devrimi"ne, *mutatis mutandis* 1660-1700'li yılların "tarih devrimi" denk düşmektedir. Artık metin ve olgu eleştirisi konusunda iyice belirlenmiş bir teknik sayesinde, geçmişin on veya yirmi kat artmış bilgisi içinde kesin veri tam bir dönüşüm geçirmektedir. Yani gelişme iki yapının buluşmasından kaynaklanmaktadır: yeni bir entellektüel yapı ve yeni bir çevre yapısı. Gelişim yalnızca ortaya çıkmak-

la kalmamış, aynı zamanda gündelik hayatın içinde de yaşanır olmuştur. Gelişme, yüzyıllık bir durgunluğun uzun süren hapisliğinde, geçmişin parametrelerinin görünüşteki zaferiyle zıtlaşmaktadır. Aynı zamanda, bütün atıf temelinin eşzamanlı olarak alt üst olmasıyla ve gündeme getirilmesiyle de zıtlaşmaktadır. Gelişme, XIX. yüzyılda yaşanmış olmaktan çıkmış, yalnızca ilân edilmiş olarak kalmıştır. Yaşanmış bir değişimin bir iyileşme halinde algılanması olarak gelişme, demek ki, okuyanların giderek büyüyen kesri açısından bir iyileşmenin genelleşmiş algılanması olacaktır.

* * *

Toplumsal orta ve üst tabakaları düzeyinde mümkün bir gelişme bilincinin geniş ölçekte yaygınlaştığından kuşku yoktur. Bunun Fransa'daki sonuçları iyi bilinmektedir. Değişim mümkün olarak gözükmektedir. Madem ki değişim mümkündür, o halde zorunlu olarak yetersizdir. Gelişme, devrimci bir bilincin oluşumuna götürmektedir. XVII. yüzyılın sonunda Fransa'daki gelişme bunalımının tarzı, ne tek olasılık, ne de kuşkusuz en ilginç olasılıktır.

Gelişme aynı zamanda umuttur. Ama en azından Fransa'da, zaman içinde yer alan umut çoğu zaman ebediyet beklentisiyle zıtlaşmaktadır. Gelişme, tamamen yeni bir boyut, yeryüzü sisteminde akla gelmeyen bir boyuttur. XVIII. yüzyılda tanrıya inanmak, XVII. veya XX. yüzyıldakinden ne daha zor, ne de daha kolaydır. Ama başka birşey düşünmek daha çekicidir. Gelişme uygulamada, Fransa'da daha çok; Almanya, Yeni İngiltere'de daha az olmak üzere hristiyan öte dünya inancının karşısına dünyevi bir alternatif koymuştur. İstatistik olarak iki katına çıkmış olan bir yetişkin ömür süresi; pratik kaygılar, olanaklar, mütevazı umutlarla daha da çok dolmuş bir zaman, bütün bunlar esas olanın çok kimse açısından eksen değiştirmesine yol açmıştır. Ama öte dünya beklentisinin azalmasının, maddi gelişmenin *sine qua non* koşulu haline getirmekte acele etmeyelim. Yeni İngiltere örneği, bu cins basitleştirmelere karşı bir uyarı oluşturmaktadır.

XVIII. yüzyılın sonunda, Fransa bile dahil hemen hemen her yerde esas olan kısmen öne geçmektedir. Yani gelişme, büyümenin hızlanmasıyla yaşanır olmaktan çıkmaktadır. Yani ömrün uzaması, hayatın

sonu rezaletini daha da acılı kılmaktadır. 50 yaşında da, 30 yaşında olduğu kadar zor ölmektedir. Aydınlanma çağının ölümleri gecikmiş insanları, bunun deneyini, karmaşık ve mistik bir yüzyıl sonunun çalkantılı atmosferi içinde doya doya yapabilirlerdi.

* * *

Çarpan XVIII. yüzyılın sonunda çok hızlanmış, hareket, patlamanın karşısında silinmiştir. Aydınlanma, XIX. yüzyılın sürekli büyümesine ve XX. yüzyılın patlamalı dönüşümüne açılmaktadır. Fakat geçici bir bilanço çıkartmak üzere biraz duraklayalım. XVIII. yüzyılın sonunda geri dönüşü olmayan bir noktaya ulaşılmıştır. Okuma bilenlerin dörtle çarpıldığını, dikkatli okuyucuların ellerinin altındaki malzemenin yirmi katına çıktığını hatırlatmak gerekir mi? Ama bu arada bilimsel kültüre ilişkin olarak ne söylenebilir? XVII. yüzyılın sonuyla XVIII. yüzyılın sonu arasında, bilgi verilerinde yüz katlık bir artış olduğunu kabul etmek, ileride göreceğimiz üzere mantıksız olmayacaktır. Bu durumda, bütün bunlar bütüncül bir bilgi sisteminin içinde nasıl birleştirilebilirler? Kant, belli bir ölçüde tümelleştirici bir ihtirasın terimlerini açıkça vurgulamaktadır. XVII. yüzyıl sistemleri (Descartes, Spinoza, Malbranche) ile XIX. yüzyıl sistemleri (Hegel ve post-Hegeler) arasındaki mesafe muazzamdır. *Saf Aklın Eleştirisi* 1781’de yayınlanmıştır. Düşünce tarihinde ancak çok az tarih bu kadar önemli olmuştur. Kantçı eleştirisellik, aklın güçsüz olduğunun itirafını içermektedir. Bu eleştiri, artık insan zihninin devşirdiği hasadın tümünü biraraya getirmemesi ölçüsünde herşeyi açıklayamaz duruma düşmüştür. Prometheus cezalandırılmıştır. Fazlasıyla çaba ve çokça sıkıntı uğruna elde ettiklerinin tümünden yararlanamayacaktır.

Aydınlanma, bu parçalanmış bilginin kırıklı uzamı üzerinde yayılmakta, parlamakta ve göz kırpmaktadır. Bilimler birbirinden ayrılmakta, edebiyat özerk bir kesim haline gelmekte, tarih de özerk akış yönündeki talebini dile getirmektedir. Tekil, yerini çoğula bırakmıştır. Dinsel olgu bunların arasında varlığını sürdürmektedir. XVIII. yüzyıl, daha şimdiden XIX. yüzyıl çözümlerini önermektedir. Bir dikey ilişkiler dini. İmancılık ve laisite fazla bir sıkıntı olmaksızın birarada yaşamaktadır. Hristiyanlıktan sonra Kilise silinecektir. XVIII. yüzyıl Ay-

dınlanması, tıpkı mitoloji canavarı gibi çok çehrelidir. Aydınlanmanın mirası, bu dağınık zenginliğin içinde yer almaktadır. Bunun onu ruhu olduğu söylenebilir mi? Ruh ve beden, bedenden çok ruh ve tabii ki çoğu zaman ruhtan çok beden. Çünkü XVIII. yüzyıl, Descartesçı *cogito*'nun temel gerilimini miras almıştır. XVIII. yüzyılın çoğunluğu kapsayan düşüşü bu noktada ricat halinde olmayıp, hıristiyan skolastiğinden, hatta bunun çok öncelerinden miras kalan ikilikte yer almaktadır. Skolastik düşünürler tarafından benimsenen eski Aristotelesçi kavrayışa göre bedenin biçimi olan ruhla ten arasındaki geçiş, aşamalar halinde tedricen olmaktadır. XVIII. yüzyıl, Descartesçı felsefenin idealist dönemecinin bazı pratik sonuçlarını XVII. yüzyıldan daha iyi yakalayabilmiştir. Sonuncu günün şanlı dönüşümüne tabi olan ruhun ve bedenin kaderinin ortak olması, Ortaçağ geleneği açısından hiç de çarpıcı değildir. Doğrudan Descartesçılık sonrası idealizm çizgisinin içine hiçbir şekilde maddi ve ölümlü bir ruha yönelik bir eğilim dahil olmamıştır. Düşünen ben ile uzamsal madde arasındaki ontolojik zıtlık, *Aufklärung* felsefesinin ve XIX. yüzyılın ilk yarısının büyük idealist inşalarının gizil ruhçuluğunu içermektedir. Kesinlikle hiçbir eğilim yoktur. Tehlike başka yerdedir. Temelli ve felcedici bir zıtlığın içinde yer almaktadır. Ruh, derinliği içinde, Aydınlanmanın bölümlmelerine aittir.

Derinliğin önceli olan kurtarıcı pintiliğin avantajı aşikârdır. XVIII. yüzyıl, bunun aracılığıyla esaslı bir unsuru kurtararak XIX. yüzyıla aktarmıştır: insanın devrimci yanı ve Gerçek Tanrıya yakaran ruhun imancı bireysel laik ilişkisi. Yani uzak bir yaradılışın özsel meşruiyeti tarafından uzakta tutulan aşkın Tanrı'ya yakaran ruhun. Bu esas noktada Kilise çözülmektedir. Reformdan geçen hıristiyanlık, katolik Avrupa'nın dramatik kavgalar içinde iki büklüm olduğu, alınan sert darbelere karşılığın verilemediği Kilisenin bu büyük çöküşünü adeta neşeyle geçmektedir. Bunun sonucu olarak ortaya çıkan iman, gündelik bedene bürünmeden kaçmaktadır. Cinsiyetin ve bedenin gerçekçi olmayan bir reddinin meydana getirdiği entellektüel çilekeşliğe yönelmektedir.

Bilginin tam özerkliği pahasına, bedenin tam özgürlüğü pahasına deruni alanda kurtuluş. Derunilik uygulamasında bedene ilişkin herşey temelli olarak önemsizdir. Ruhçu Aydınlanmanın gizil idealizmi, La

Mettrie'nin bayağı maddeciliğini, hatta duyumcu felsefelerin bütün yelpazesini limitte bölmektedir. Duyuları olan makine veya önemsiz nesne. İşte nesne-beden, dışardan bakılan beden, ruhun oyuncağı beden. Aydınlanmanın erotiği belki de bu kavrayıştan kaynaklanmaktadır. Vücutla artık iletişim yoktur. Erkek organı kökenli erotizm artık yoktur. XVIII. yüzyıl erotizmi duyguya yöneliktir, değmekte, dokunmakta, yakalamaktadır. Ve kadın mimarisine, dantellere bürünmüş göğüsler *Venus genitrix*'in geniş kalçalarını tahttan indirmektedirler. Nesne-beden, incelmış duyguların basit bir bahanesi olabilmektedir. Sonunda *cogito*'nun ürünü olan Boucher ve Frogouard da -bu konuda ileri sürülen varsayım tebessüm yaratmıştır-, yanlarda bel veren ve tümellikten ebediyen vazgeçen aşırı zengin bir uygarlığın geriye döndürülemez bir şekilde bölünmesi yönünde uğraşmaktadırlar.

* * *

Bu mülahazalar bir girişime göndermektedirler. Aydınlanma, uzam içinde sayıyı ve devleti infilak ettirmiştir. Aydınlanma, insanlar, bundan iyisi başı devletle dertte olan toplumlardır. Bir yanda İngiltere ve Fransa ve onların eski ülkelerinkine yakın siyasal değişimleri, öte yanda çevrede, farkı kapatmak isteyen devletlerin aydınlanmış istibdatları.

İyice anlaşılması gereken şey, Aydınlanmanın bütün düşüncelerin harekete geçmesi olduğudur. Klasik çağın zihinsel yapıları yavaşça değişmekte; zengin, çeşitli ve çoğul bir yeni uygarlığa hayat vermektedirler. Siyasetin ve dinin tartışmaya açılması, tarihin bilginin birinci sırasına çıkması. Bilimlerin herşeyi yutan özerkliği önceliği. Geleneksellere yeni bir kültürün şırına edilmesi. Ve aynı zamanda, ruhun içine kapanması süreci içinde yeni bir dinsel duyarlılık.

Aydınlanma düşünceleri gerçekte doğrudan ilişkili pratik düşüncelerdir. Bir uygarlık, sırlarını gündelik hayatın çerçevesi içinde sunmaktadır. XVIII. yüzyıl, bütün alanlarda ailenin yükselişine tanık olmaktadır. Yuvaya nüfuz etmek, güzelliği aramaya çıkmak, Cythère yolunun üzerinde çok incelmış bir sevmeye sanatını bulmak.

I. BÖLÜM

MEKÂN ve İNSANIN BOYUTLARI

Tarihçiyi, yuvarlak bir tarih olan 1680'lerden itibaren üç kuşak süresini, kabaca bir yüzyılı ele almaya yönelten nedenler, tabii ki düşünce düzeni içindeki herşeyin hızla kıpırdanmaya başlamasından itibaren başarıları diğerlerinden kopan ve kanıtlarını İngiliz ve Fransız düşünce tarihinin sunduğu unsurlar tarafından dikte edilmişlerdir. Dönemlemeyi düşünce tarihi ile ilişkilendirmenin her zaman yararı vardır, çünkü hiç kuşkusuz emirleri veren zihindir. 1680-1710 veya 1720, Descartesçı parantezin içine giriş, yüzyıl başının düalist tercihinin çılgınca gelişmiş siyasal, teolojik, varlıkbilimsel sonuçları. Bütün XVIII. yüzyıl, daha 1670 tarihli *Tractatus theologico-politicus*'ta potansiyel olarak ortaya çıkmıştır. Dün, Paul Hazard'ı girişimlerinde izlemekte tereddüt edilmiştir. Bugün artık tereddüt mümkün değildir. Herşey iyice hesaplandığında, tıpkı yüzyıl başı gibi, XVII. yüzyılın sonu da bütünsel tarihin büyük bir anını vurgulamaktadır. Aydınlanmanın infilak etmesini 1730-1750'den başlatmak mümkündür; aslında harekete geçiş daha önceleri, 1680'e doğru başlamıştır.

XVII. yüzyılın son iki on yılı esnasında önemli ne olmuştur? Dikkat! Geleneksel göstergelerin hataya sürüklenme tehlikesi vardır. Nitekim kalabalık Avrupa'ya bakalım. Fransa, Hollanda, İngiltere, Renanya eksenini, Kuzey İtalya, 900.000-1.000.000 km², km²'ye 35 kişi, yoğun Avrupa, başarıların Avrupa'sı. Bu Avrupa nefes nefese kalmıştır. Bu arada nüfus, İngiltere'de artma, Fransa ve Belçika'da ise düşme eğilimindedir. Fransa, 1680 ile 1720-1730 arasında nüfusunun ortalama %10'unu kaybetmiştir. Bu sıkıntı yüzeysel değildir. Düşen doğum, artan ölüm hadlerinin, evlenme yaşının yükselmesinin; İngiliz lordları, Cenevre burjuvaları ve Fransız dük ile yüksek soyluları arasında evlilik ilişkilerinde *coitus interruptus*'un devreye sokulmasının sonucudur. Bu arada, mutlu İngiltere'nin en ayrıcalıklı adacıklarında ömür beklentisi artmaktadır.

Acaba ne olmuştur? Eski hristiyan aleminin tümünü ele alalım. Aydınlanma, doğuda ve kuzeyde fıskıran bir sınır Avrupa'sının sahneye girişini açık etmektedir. İki hristiyanlığın, yani Latin ve Ortodoks hristiyanlıklarının toplamı olarak Avrupa nüfusu, 100 milyon sı-

nırını 1620’lerde bir hayli aşmış ve bu zirveye XV. yüzyılda başlayan uzun bir toparlanma döneminin sonunda gelmiştir. XVII. yüzyılda kopuş ve gerileme vardır, ama felâket adeta yalnızca çevre Avrupa’sını etkilemiştir. Klasik Avrupa, insan / mekân ilişkisi içinde, merkezinde yayılan, çevresinde kilitlenen bir Avrupa’ydı. Fransa’nın önceliği yeni bir dengeyle güçlenmiştir. 1660’lardaki Fransa / Avrupa nüfus oranı, hemen hemen XIV. yüzyılın başındaki Fransa / hristiyan alemi oranıyla aynıydı.

Merkezinde harika bir şekilde korunarak düşüncelerin evrimine olanak yaratan Avrupa, 50 yıl sonra iki yüzyıllık nüfus artışının karşılık darbesine maruz kalmıştır. 1600-1630 döneminde kesikli bir eğimin başlamasına olanak tanımaktadır. Kalabalık Avrupa yavaş bir ilerlemeyi sürdürürken, çevre Avrupa’sı felâkete yuvarlanmaktaydı. Rönesans’ın getirdiği yeni değerlerin bir bölümü bozulmaktaydı. Üstelik XVII. yüzyıl başı Avrupa’sı, XIII. yüzyıldakiyle kıyaslanamayacak kadar büyük ve kapalı bir yeni dünyanın içine düşmüştür. Mekân icad edilmesinin, geleneksel toplum ve ekonominin içinde, bizim çağımızdaki teknik gelişmelerin rolünü oynaması ölçüsünde, XVII. yüzyılın mekânsal kilitlenmesi başat bir rol oynamıştır. Denizaşırı alanlar “kilitlenmiş”, doğudaki yerleşimlerin “sınırları” kapanmıştır. Denetlenen mekân, muazzam, ama kapalıdır, bu da zamanı kötümser düşüncelere ve derinlere dalmalara uygun hale getirmektedir. Zaten 1630-1680 arasında olan da budur. Merkezde yer alan yoğun ve eski çekirdeğin refahı, çevre Avrupalarının trajik gerilemelerini bize uzun bir yatay çizgi olarak yorumlatmıştır. 1680’ler civarında yeni bir denge daha meydana gelmiştir. Bir raslantı mı? Düşünce alemindeki büyük bir dönüşü, geniş bir kollektif endişenin zor zamanlarıyla çakışmaktadır. Aydınlanmanın iddiası, başlangıçta bir meydan okuma gibi görülmektedir. Aydınlanmanın ilk iyimserliği, derin bir kollektif girişimi ifade etmektedir. Tanrıya olan inancın kesinliği yerine dünyevi bir belirsizliği tercih edebilmek için, kuşkusuz çokça inanç ve gurur gerekmektedir.

AYIRIM I

AYDINLANMANIN MEKÂNI

Aydınlanmanın mekânı, 1680’lerde örgütlenmeye başlamıştır. Klasik Avrupa, güneyinden Osmanlı İmparatorluğu tarafından kilitlenmiş, Karadeniz’den Kırım Hanlığı tarafından kopartılmış küçük bir Avrupa’ydı. Büyük Petro öncesi Moskof Devleti Avrupa mıdır? Voltaire bundan kuşku duymaktadır. Bu soruya bir an için olumlu cevap verelim. Moskof Devletinin yeni ele geçirilen topraklardaki egemenliği narindir. Bu egemenlik alanı, Hazar Denizine değişiyor, Uralların ortalarına temas ediyordu. Moskof devletinin, Kalmuklar ve Başkırtlar üzerindeki egemenliği teorikti. Harkov, Bielgorod, Voronef, Tambov, Saransk, Simbirsk, Menzelmks’ten meydana gelen tahkimat hattı, XVII. yüzyılın ortasından beri, belirgin (ormanlık kuzeydoğu) ile belirgin olmayan (Steplerin güneydoğusu) arasındaki gerçek ayırım hattını belirlemektedir. *karışıklıklar Zamanı*’nda yaralanan Rusya, ormana geri çekilmiştir. Rus “sınırı”, XVIII. yüzyılda kapanmıştır. İskandinav ormanları tundra ile devam ederek, kuzeyde bir perde meydana getirmekte; Beyaz Deniz ve Buzlu Okyanus kıyıları yeni bir *no man’s land*’i belirlemektedir. Kıtanın üstünde doğudan kuzeye her yerde, amerika’da her yerde -burada Peru, Andların boyun eğmeyen cordilleroları karşısında ileri bir adım meydana getirmektedir-, Afrika’da, Asya’da, İmparatorluklar ayak sürümektedirler. Avrupa, eylem alanını kuşatan zorlamaların ancak bir kısmını kırabilmiştir. Klasik Avrupa, ancak XVI. yüzyıl konumlarını koruyabilmiştir. Avrupa uygarlığıyla diğer dünyaların arasına yeni bir engel dikilmiştir.

1680’ler civarında yeni mekânlar icad edilerek ilerlemeyi yeniden harekete geçirenler çevre Avrupaları olmuştur. 80’li yıllar, tam da küçük bir Avrupa’dan büyük bir Avrupa’ya geçişi belirlemektedirler. Klasik Avrupa’ya ve Rönesans dönemi Akdeniz Avrupa’sına nazaran merkezi yer değiştirmiş olan Aydınlanma Avrupa’sı, dünyanın geri kalanına oranla bir daha hiç bu kadar geniş olmayacaktır. Avrupa mekânının bu genişleşmesinin bilincine varılması, paradoksal bir şekilde Aydınlanma kozmopolitizminin içinde ifade edilmektedir. Bu, Avrupa çerçevesini asla aşmayan ve dünyanın geri kalanının örtülü bir şekilde unutulmasına dayalı dar bir kozmopolitikliktir. Bu bir bakıma, oluşturuçula-

rı Avrupalı olan uygarlık-dünyanın kıtaları derinlemesine fethinin ön-görüsüdür. demek ki, aynı anda hem bu dönüşümün bilincine varılması, hem de Avrupa'nın genişleyen mekânının ötesindeki diğer kültürler ve uygarlıkların unutulması, hem de Büyük Avrupa'yla özdeşleştirilen bir insan toplumunun cömert bir şekilde algılanmasıdır.

* * *

Edebi metinlerden yola çıkalım. Geniş bir yayılmaya tanık olan geç tarihli basitleştiricilerden, insanın genişlemiş Avrupa mekânıyla yeni ilişkisini açıkça vurgulayan temel metinlere doğru gidelim. İki *min ores*, başarılı günler görmüşlerdir: Ange Goudar, 1765-1774'te Kolonya'da, *Çinli bir casus veya Pekin sarayının Avrupa'nın şu anda-ki halini incelemek için gönderdiği gizli görevli* adlı kitabı yayınlamıştır. Bu usul, *Acem Mektupları*'ndan beri bilinmektedir. Caraccioli markizi, 1777'de Venedik ve Paris'te *Yabancı ulusların model aldıkları Paris veya Fransız Avrupa* adlı eserini yayınlamıştır. Öncelikle Avrupa'nın birlik olduğu iddiası vardır. Ange Goudar'ın casus Çinlisi, yapmacık bir iyi yüreklilik içinde şaşırmaktadır: “Avrupalıların neden küçük halklar halinde bölündüklerini biliyorum, bunların güçleri yeterli olmadığından hep boyunduruk altına girme tehlikesi taşımaktadırlar”. Marki ise, bir solukta şöyle haykırmaktadır: “İtalyanlar, İngilizler, Almanlar, İspanyollar, Polonyalılar, Ruslar, İsveçliler, Portekizliler... hepiniz benim kardeşimsiniz, hepiniz benim dostumsunuz, hepiniz aynı derecede kahraman ve erdemlisiniz” (akt. R. Pomeau). Caracioli bunun peşi sıra, Avrupa'nın geniş toplumunun sınırlarını vermektedir: dünya, yani Avrupa.

Tek Avrupa, üstün kültürel birlik olan Avrupa. *Encyclopédie* yazarlarının en velutlarından olan Jancourt, “Avrupa'nın iyilikçi ahlâkı sayesinde yalnızca toplumun mutluluğuna yönelen hristiyanlık aracılığıyla” dünyanın geri kalanına üste geldiğini iddia etmektedir. Voltaire, “Avrupa halklarının, dünyanın geri kalan taraflarında hiç bulunmayan insanlık ilkeleri vardır.. Hristiyan Avrupalılar tıpkı eski Yunanlıların oldukları gibidirler” biçiminde bir iddiada bulunmaya cüret etmektedir. Kültürel alan olarak Avrupa, hristiyanlığı bir Avrupa uygarlık olgusu olarak lehte bir konum içinde yeniden devreye sokmaktadır.

Ve *Encyclopedie* şu sonuca varmaktadır: “Avrupa’nın yüzölçümü itibariyle dünyanın dört bölümünün en küçüğü olmasının pek bir önemi yoktur, çünkü ticareti, denizciliği, verimliliği, ışıkları ve endüstrisi; sanat, bilim ve zenaat bilgisiyle hepsinin en önemlisidir”.

Kültürel alan olan Avrupa, aynı zamanda hareket ve ilerlemedir. Onun dışında herşey hareketsiz, donmuş, barbardır. “Hind’de ticaret yapmış bütün halklar, oraya hep maden götürüp, oradan hep mal almışlardır... Bize Hind’den söz etmiş olan antik yazarlar, onu uygarlık, davranışlar ve adetlere ilişkin olarak bugün bizim de gördüğümüz haliyle tasvir etmişlerdir. Hind, bugün neyse dün de öyle olmuştur, yarın da öyle olacaktır... Afrika kıyısı halklarının çoğu vahşi veya barbardır...” (Montesquieu, *Kanunların Ruhu*, XX, 21). Montesquieu, kendini kesin bir şekilde kanıtlamış olan Avrupa kültürel alanının içine temelli bir ikikutupluluk dahil etmektedir: “Avrupa’da güney ve kuzey halkları arasında bir dengelenme vardır. Birinciler, hayatları ve ihtiyaçları için bütün gerekenlere sahiptirler; ikincilerin yaşamak için ihtiyaçları çok, olanakları azdır”. Uçların güçlü gelişmesiyle genişleyen Avrupa, yalnızca meskûn dünyayla aynılaşmakla kalmamakta, aynı zamanda kendini kuzey-güney kutupsallığı çerçevesinde inşa etmektedir ve bu ayırım da uluslar ve devletleri hiç kaale almamaktadır.

Bu kuzey-güney ikiliği -giderek ağırlaşan objektif bir gerçekliği kapsamaktadır-, gerçekten de Aydınlanmanın mekânsal kavrayışına aittir. Avrupa, başlangıçta kuzeye doğru kaymış bir Akdeniz’dir. Bu yapı, XVII. yüzyılda kelimelerin içinde doğan Avrupa, Latin hıristiyanlığından alınmıştır. XVIII. yüzyılda edebi bilincin içine dahil olan kayma hareketi, çok uzun süre içinde kök salabilmiştir. Kuzey, VII.-XIV. yüzyıllar arasında, İslâmın dahil olmasıyla ikiye bölünen Akdeniz mekânının aleyhine genişlemeye ara vermemiştir. Ortaçağın büyük yenilenmesi Loire ve Ren nehirleri arasında gerçekleşmiştir. Kuzeye daha ağır darbe indiren Kara Veba, yeni dünyaların icadı, fethi ve sömürülmesi Akdeniz’in yükselişine katkıda bulunmaktadırlar. Bu yol, iletişim, mekân oluşturma faaliyetine, güçlü bir sanatsal ve entellektüel buluş eşlik etmektedir. Akdeniz’in yıldızı yeniden parlamaktadır. Bütünü itibariyle XV.-XVI. yüzyılların atılımı, XVII. yüzyılda İç Deniz’in prestijinin aşırı bir değerlendirilmesine neden olmaktadır.

1680’de yeni bir denge olduğunun bilincine varılmıştır. Kuzeyle

güney arasındaki farklılıkları yazmanın artık gereği yoktur. Paul Hazard, bunu *Avrupa Bilincinin Bunalımı*'nın başında yayınlamıştır. İspanya'nın çöküşü, İtalya'nın silinmesi, Fransa'nın tam egemenliği, İngiltere'nin, Almanya'nın batı yarısının sert rekabeti. Andreas Adam Hochstetter, 1687'de Tübingen'de verdiği Latince bir söylevde (Latince Kuzeyin dilidir), İngiltere'ye yolculuk yapmasının yararını yüceltmektedir: *Oratio de utilitate peregrinationis anglicanae*. Hatip, "İngiltere'nin üretkenliğini övecek değilim, daha çok onun biliminden ve bundan da fazlası dininden söz edeceğim. II. James'in saltanatı döneminde, seçkin insanların Roma Kilisesinin temsilcilerini nasıl erkeksi bir cesaretle karşı çıktıklarını ve bizimle ortak oldukları bir davayı savunduklarını aranızda kim bilmezden gelebilir?". Aydınlanmanın başlangıcı, aynı zamanda protestan Avrupa'nın büyük rövanşıdır da.

Yolculuk tarihi yapılmayı beklemektedir; yapıldığında bize çok şey öğretecektir. XVI. yüzyıldan XVII. yüzyılın sonuna kadar yolculuklar hemen hemen hep güneye yönelmektedirler. Roma, sanatçının zorunlu hac yeridir. Montaigne de İtalyan kuralından kurtulamamıştır. Kuzey, kendini Güneyde eğitmekte, burada ufkunu genişletmekte; ah-çılarını, usta sanatçıları güneyden almaktadır. Güneyde prestij, şan, kültür aranmaktadır. Güney, misyonerlerini, usta sanatçıları, teknisyenlerini Kuzeye göndermektedir: Güneyde eğitim alınmakta, Kuzeyde ders verilmektedir.

Yolculuğun yönü 1680-1700'lerde değişmiştir. Sanatsal değilse bile felsefi, edebi yolculuk gneye yönelmekten vazgeçmiştir: artık çağıran Kuzeydir. Aydınlanmanın kültürel yolculuğu, paradoksal olarak Kuzey yönündedir. Bunun tersine, Kuzeyi haklı çıkartmak üzere İspanya'ya yolculuğun kaderine bakalım. XVII. yüzyılın sonunda Mme. d'Aulnoy'dan itibaren bu yolculuk basmakalıp bir şekilde donmuştur: Pirene aşırı Avrupa için şaşkınlık, alay ve rezalet konusu olan İspanya, artık Avrupa değildir; eski ve yeni dünyaların görkemli kapısı olan İspanya, artık dış mekânların uzak eklentisi haline gelmektedir. İberya *peregrino*'sunun kültürel yolculuk alanında egzotik türe aktarımı, Avrupa mekânının merkezini kaydığını açık etmektedir. Avrupa bir Akdeniz ilini kaybetmekte ve tam bu sırada Kuzeyde yeni iller kazanmaktadır. Ama hayalden gerçeğe, hakiki yolculuğa, Aydınlanma seçkinlerinin kültürel yolculuğuna geçelim.

XVI.-XVII. yüzyıllara ait bir dizi noktalı haritaya ulaşacak olan edebiyat, bilim ve sanat dünyasının zorunlu olarak sınırlı adlarının bir yelpazesine ulaşması kolay olan bir araştırmayı hayal etmekten tad alınmaktadır. XVI. yüzyıl haritaları İtalya’da bir yoğunlaşma, XVI. yüzyıldan XVII. yüzyıla geçerkenki haritalar ise İtalya’nın uzantısı olarak İspanya’da bir odaklaşma işaret edeceklerdir. 1680’den itibaren İngiltere, 1750’den itibaren doğu Almanya, 1770’den itibaren de Avrupa Rusya’sı, yani St.-Petersburg görülecektir.

Yolculuk Avrupa’sı, kentsel bir Avrupa’dır. Paris tabii ki diğerlerinin çok önünde yer almakta; Venedik, Roma, Floransa hızla, gelenekle ve zevk anlayışıyla arkadan gelmektedirler; Viyana, Londra bilim için; Berlin ve St.Petersburg aydınlanmış despotların (Friedrich veya Ekaterina filozofların sıralamasında hükümdarlardır) önde gelen bilginlerin emrine verdikleri olanaklar sayesinde sıralanmaktadırlar. Bordeaux’da gemiden inen Westphalia’lı Candide ve Hollandalı Martin, bütün yolculara “Paris’e gidiyoruz” demişlerdir. Genel eğilime uyararak Paris’e gitmelerinin, kendilerini Cenegonde’un beklediği Venedik yolundan büyük bir sapma olmadığını belirtmişlerdir. Felsefe yolcuları, tıpkı Bordeaux veya Lyon’da olduğu gibi, Marsilya’dan da yalnızca geçmektedirler. “Herkes, Galya’nın başkentine veya Babil’e gitmek için acele etmektedir”. Hatta Marivaux, eserlerindeki kişilerden birine “Paris dünyadır, dünyanın geri kalanı taşradan ibarettir” (R. Pomeau’dan) dedirtecek kadar ileri gitmiştir.

Kıtaya yolculuk, XVIII. yüzyılda İngiliz aristokratlarının erkek çocuklarının eğitiminin bir parçasını meydana getirmiştir. İngilizler Avrupa’da ilk önce Fransa’ya yolculuk yapmakta, sonra Venediğe ilerlemekte, Hollanda’ya, Ren’e ve Almanya’nın bir bölümüne ulaşmakta ve artık İspanya’yı bilmezden gelmektedirler. İngiltere ve Fransa, böylece aydınlanmış Avrupa üzerindeki ortaklaşa kültürel egemenliklerini dışa vurmaktadırlar. İngilizlerin Kıta’daki yolculukları, XVIII. yüzyılda bizzat İngiliz dilinin Fransızlaşmasına katkıda bulunmuştur. Kraliçe İngilizcesi, Oxford aksanı, büyük ölçüde İngiliz *gentry*’sinin oğullarının Kıta’daki ikâmetlerinden doğarken. Virginia ve Yeni İngilteri’deki “yuvarlak kafalılar”ın Amerikan İngilizcesi, mesafe sayesinde korunarak, XVIII. yüzyılın Fransızca konuşan Avrupa kozmopolitliği öncesinin vurgularını korumuştur.

Fransız kültürel alanına geri dönelim. XVIII. yüzyıl mekânsal temsillerinin bütün dersi, Fransa'nın en ünlü evlatlarını yolculuklarında toplanmıştır. İsviçre, Torino, Alpler, Paris ve Hume'un İngiltere'si arasında salınan Rousseau'ya bakınız. "Paris doğumlu olup yalnızca Kuzey ülkelerinde dolaşan; Touraine, Lyon ve Cenevre hattının güneyine asla inmeyen, yolları İngiltere, Hollanda, Almanya ve İsviçre'ye ulaşan" (R. Pomeau) Voltaire'e bakınız. Lorraine, bu güzergâhlarda bir geçiş noktasından daha fazla birşey olup, elipsin odaklarından biridir.

Bu coğrafya eskimiştir bile. Montesquieu'nün 1728-1732 arasındaki uzun yolculuğu, Aydınlanma Avrupa'sının bir cins psikolojik coğrafyasının taslağını çizmeye olanak vermektedir. Bu Avrupa, "sınır" Avusturya'dan tamamen yeni bir Tuna imparatorluğunun başkentinden, Montesquieu'nün Türklere galip gelen, Avrupa'nın doğu "sınırı"nın kahraman prens Eugen'la karşılaştığı Viyana'dan başlamaktadır. Bu çok katolik ülkenin halkı huzura kavuşamamıştır.

Geleneksel İtalya yolculuğu, Gratz ile Den Haag arasında bir parantez içermektedir. Hayal kırıklığı, sistematik vahşet. Önce Venedik'te Montesquieu'nün aklında gerileme, tembellik ve sefaletten başka birşey kalmamıştır: "Venedik'te yirmi yıldan beri en azından onbin fahişe var; bunun nedeni örflerdeki bir yeni biçimlenme değil de, yabancı sayısındaki korkunç azalma. Eskiden karnaval esnasında Venediğe otuz otuz beş bin yabancı gelirken, şimdi ancak 150 tane geliyor". Uzun bir imansızlık geleneğinden sonra gene de bir şefkat belirtisi. "Venedik'te yalnızca deliler engizisyona veriliyor". "Milanolu, eskiden İspanya olmuş olan bu ülke için fazla kültürlü kaçıyor". Kuzey erdemi. "Minorca'nın İngilizlerin eline geçtikten sonra dört kat daha fazla gelir getirdiğini duydum". Cenova: "Cumhuriyet çok fakir... Cenovalılar tamamen toplum dışı; bu karakterleri vahşi tabiatlarından çok aşırı pintiliklerinden geliyor... Yolda her zaman, cumhuriyetin ürettiği salaklık krallardan bundan özür dileyecek Cenovalı bir soylu oluyor". "İtalyan aileleri azizler arasına katılabilmek için çok para harcıyorlar. Floransa'da Corsini ailesi, içlerinden birinin aziz olabilmesi için 180.000 Roma eküsünden fazla bir para harcamıştır. Corsini markisi

şöyle demektedir: çocuklarım, dürüst insanlar olun, ama aziz olmayın". "Azizin yattığı bir kilise içi kabirleri vardır. Çok az sahtekâr, ailesine bu aziz kadar pahalıya malolmuştur. Her İtalyan pohpohlanmayı sever". "Papalık devletine gidildiğinde, daha iyi ama daha sefil bir ülke görülmektedir. Roma devletinde, beceriksizlik sıtmaya yol açmakta ve batıl itikatlar haydutluğu kamçılarmaktadır....: Cartouche'u Roma'ya götürünüz.... Şu anda Roma'da yaygın bir din sömürüsü hüküm sürmektedir. Kilise yönetiminde suçun hiç bu kadar açıkça ege-men olduğu görülmemiştir. "Napoli'nin kalabalıklaşmasına en çok etki eden şeylerden biri, Napolilerin sefalet ve tembellikleridir".

Montesquieu, İtalya'dan dönerken, Katolik güney Almanya'yı katetmiştir. Bavyera'ya ve Lutherci Almanya'ya yönelik, yakınlık duymayan bir bakış. Montesquieu'nün Prusya'sı hâlâ barbardır; otuz yıl sonra herşey değişecektir. Ren havzası en fazlasından doğal bir limandır. Bu katı coğrafyadan bir cazibe merkezi çıkmaktadır: İngiliz aristokrasisi, her yerde itaatkâr bir görünüş altında belirmektedir. Bir sürpriz, Hollanda: 1729'da, Aydınlanmanın duygusal coğrafyasında yerini İngiltere'ye kaptırmıştır. Bu gerileme ekonomik bir gerçeğe denk düşmektedir. Hollanda, 1714'teki zaferinden sonra toparlanamamıştır; ölçsüz sorumlulukların yükü onu tüketmektedir. Fransa'da bile, esas olarak ticarete dayanan bir faaliyet iyi kabul görmemektedir. "Ticaretle geçinen insanların kalpleri tamamen yozlaşmıştır". Fakat Hollanda'nın bu gerilemesi daha uzak bir Kuzeyin ilerlemesinden kaynaklanmaktadır: "Hollanda ticaretinin gerilediği kesindir. Bir kent: Amsterdam, sürekli büyümekte ve inşaat yapmaktadır. Para ticaretten çekilerek taşaya yatırılmaktadır ve ben onun da, donanma ve krallıkların yerine güzel sarayların kaldığı Venedik gibi olacağını görüyorum. Hollanda, tıpkı İngiltere gibi doğulu otların ve daha da tehlikelisi alkolün saldırısına uğramıştır". "Bir adamın bana dediğine göre, çay Hollanda burjuvazisini bitirmektedir... Bu çay, kadınların karın liflerini gevşetmekte ve bu kadınların çoğu buna çare olsun diye alkole başvurmaktadır".

Montesquieu'nün hayal kırıklığının nedeni: her yerde keşfetmiş olduğu duygu yoğunluğudur. Montesquieu, Utrecht'te tam da Janseniusçu Kudüs'ün içine dalmıştır: "Fransa'daki Janseniusçuların en büyük hatası Hollanda'dakilerle mektuplaşmak olmuştur...". Montesquieu

şu yanlış düşünceye sahiptir: “İnsanlar çok salak! Roma’yı ve kiliselerdeki sanat eserlerini gördüğümde beri kendimi dinime daha çok bağlı hissediyorum”. Montesquieu 31 Ekim 1729’da gemiye binmiş, 3 Temmuzda Londra’ya varmıştır. Nihayet! 20’li yıllar İngiltere’si, Kıta Aydınlanmasının yeniden bulduğu cennet olacaktır. Montesquieu, otuz yıl sonra, Hollanda’dan nefret etmesine katkıda bulunan şeyi bulacaktır: dinsel hayatın yeniden zuhur eden yoğunluğu. Ama şu an için böyle birşey olmayıp, mutlu bir karşılama vardır. “Londra halkı çok et yiyor”. Hayat düzeyleri arasında eşitsizlik...” İngilizler genelde mütevazıdır... Londra’da özgürlük ve eşitlik. Londra’nın özgürlüğü namuslu insanların özgürlüğüdür ve bu noktada, karanlık yaşama özgürlüğünün ve orospu olanlarla evlenme özgürlüğünün olduğu Venedik’ten farklılaşmaktadır”. Uygar, boşboğaz olmayan, kibar bir halk, kadınlar çok edeplidirler ve tabii ki “İngiltere’de hiç din yoktur”, bu da kamusal ahlâkın varlık nedenidir. Gerçek, felsefi Avrupa’nın imanlı aynasında işte böyle bozulmaktadır. “İngiltere’de hiç din yoktur; Avam kaması üyelerinden dört veya beşi, erkenden gidilen önemli günler dışında da kiliseye devam etmektedir. Eğer birisi dinden söz ederse herkes güler. Ben oradayken bir adam ben buna iman ediyorum dediğinde herkes ona gülerdi. Din durumunu belirlemek üzere bir komite var, herkes bunu gülünç buluyor”. “İngiltere şu anda dünyanın en özgür ülkesi. Hiçbir devleti istisna etmiyorum” ve nihayet, “İngiltere’de bir adamın kafasındaki saçları kadar düşmanı olsa bile başına birşey gelmez”: bu çoktur, çünkü ruhun sağlığı bedenın sağlığı kadar gereklidir”.

* * *

Edebi imgenin ve ünlü rehberimizin izlenimci notlarının ötesinde gerçeği keşfetmeye çalışalım. Yolculuk edebiyatı ve felsefi yolculuk iki Avrupa önermektedir. Zamanın içinde gerilere gittikçe üç Avrupa farkediyoruz. Bir Akdeniz Avrupa’sı, çok eski bir Güney Avrupa; başarıların yoğun Avrupa’sı, XIII. yüzyılın ileri Avrupa’sı burası ayrıcalıklı bir mekânın merkezinde kalmaktadır. “Sınır” uçlarının ve fetihçi uçların Avrupa’sı. XVI. yüzyılda denizaşırı ülkelerde doğan imparatorluklar bu marjinal Avrupa’ya mensupturlar.

Aydınlanma Avrupa’sı -tekrar etmek gerekir mi?-, büyük bir Avru-

pa'dır. XVII. yüzyılın ortasından XVIII. yüzyılın ortasına kadar, mesafenin, bozkır göçebelerinin ilerlemesinin ve ters bir kaderin -Türklerin Balkanlara ve özellikle de Tuna ovalarına kalıcı bir şekilde yerleşmeleri-, Batı hristiyanlığını 60-80 milyon insanı olan yoğun Akdeniz'inden koparttığı eski doğu hristiyanlığının yeniden katılmasıyla Avrupa mekânının iki katına çıktığını söyleyelim. Denizaşırı Avrupalıların XVI. yüzyıldaki olağanüstü genişlemeleri, doğuda bu XII. yüzyıldakine nazaran olan *diminutio*'yu çoğu zaman gizlemişlerdir. 1680'lere doğru başlayan hareket, iki bileşenin çakışmasından kaynaklanmaktadır: bir toparlanma unsuru, bir sömürgeleştirme "sınır"ının hızlanan ilerlemesi.

Başat olay, Türk emperyalizminin 1664 ve 1683'teki sonuncu parlayışlarının ardından, Tuna Avrupası'nın yeniden Avrupa'yla bütünleşmesidir. Köhne bir inşa olan Türk imparatorluğu, çelişkilerinin çözümünü Köprülü Ahmet Paşanın etkisiyle, önce ileri doğru bir hareketin içinde aramıştır. Bu yola girmeye, geleneksel tokmakların zayıflamasından ötürü cesaret bulmuştur: Alman imparatorluğu, nüfusunun %40'ını kaybetmiş, Rusya Karışıklıklar Zamanından ötürü boşalmış, Polonya Rusya'nın giriştiği fetih savaşlarında tükenmiş, Venedik ekonomik ve ahlâki çöküntü içine girmişti. Yaşlı hristiyan alemi, Türk tehlikesi karşısında 1660'ta ancak fazla büyük veya fazla küçük devletlerin köhne ve aşılmış çözümünden başka birşey sunamıyordu. Uzun bir karışıklık döneminin fitilini ateşleyen sarsıntı, Erdel ve Alman imparatorluğuna ait Macaristan topraklarında ortaya çıkmıştır. 1663'te Alman İmparatorluğunda, tıpkı Luther döneminde olduğu gibi *Türkenglocke*, hristiyanlığın selâmeti için duaya davet etmektedir. Ertesi yıl, Fransızların Saint-Gothard manastırı yakınındaki yardımcıları ile Venediklilerin inatçı direnmeleri, Orta Avrupa'dan geriye kalanı tam zamanında kurtarmıştır.

Voltaire, *Adetler Üzerine Deneme*'sinde, 1683 saldırısının nedeni değilse bile bahanesi olarak Alman İmparatorluğuna bağlı Macaristan'ın hizaya getirilmesini göstermektedir. "Gözümüzün önünden geçen tüm halklar içinde... Macarlardan daha talihsiz olanı yoktur. Ülkeleri nüfusunu kaybetmiş, katolik ve protestan inançlar arasında bölünmüştür.. Macar senyörü genç Emerik Tekele... Macaristan'ın Leopold'e boyun eğen parçasını ayaklandırmıştır.. Köprülüzade Ahmet

Paşanın ardılı olan veziriazam Kara Mustafa Paşa, Tekele'nin intikamını alma bahanesiyle, IV. Mehmed tarafından Alman İmparatoruna saldırmakla görevlendirilmiştir. Sultan Mehmed, ordusunu Edirne ovasında toplamıştır. Türkler hiçbir zaman bu kadar kalabalık bir ordu oluşturmamışlardır". 140.000 düzenli asker, 30.000 Kırım Tatarı... Toplam olarak 250.000 kişilik bu ordu Macaristan'ı tüketmiştir. Macar ovasının düşük nüfus yoğunluğuyla hiç orantılı olmayan bu kitle, bir zayıflık nedenidir. ama gene de hiçbir şey "Kara Mustafa'nın ilerlemesine engel olamadı... Direnmeyle karşılaşmadan Viyana kapılarına kadar ilerledi (16 Temmuz 1683) ve hemen kuşatmaya girişti". Halkın kahramanca direnmesi, yardımın ulaşmasını sağlamıştır. Haçlı seferi, Aydınlanma Avrupa'sının kapısını çalmaktadır. İlk gelen yardım yeterli olmuştur. Osmanlı savaş makinesinin iç düzeni bozulmuştur. Polonya kralı Jan Sobieski, Lorraine dükü Charles, Haçlı ordusunun mevcudu 70 bini aşmaktadır. Kahlenburg zaferi, Saint-Gothard'dan farklı olarak, Avrupa'nın tek "sınır" zaferidir. Kahlenburg çarpışması (12 Eylül 1683), Avrupa mekânını iki katına çıkış sürecinin başlangıcını belirlemektedir.

Tuna ovasındaki Avusturya ilerlemesi, bir "sınır"ın arkasındaki bir yürüyüşün bilgece yavaşlığına sahiptir. Avusturya, Macar aristokrasisinin hizaya getirilme ve Türklerin püskürtülme işini savaş cephesinden yürütmektedir. Mohaç çarpışması (1686); Girit'in intikamını, 1715'e kadar ellerinde tutacakları Mora'yı 1669'da ele geçirerek almaları; Büyük Petro'nun Azak'ı alması (1696), Prens Eugen'in Zenta'ya girmesi (1697), Karlofça barışına giden (1699) askeri aşamaları belirlemektedirler. Alman göçmen çekirdekleri bunların korumasını güvenceye almaktadırlar.

Tuna "sınır"ı 1716'da üst bir noktadan geçmiş, bu da Pasarofça anlaşmasıyla (21 Temmuz 1718) teyid edilmiştir. Temeşvar barışı, Boğdan ve Eflak'ın bir bölümünün Türklerin elindeki Macaristan'a ve XVII. yüzyılın son on beş yılı esnasında elde edilen Erdel'e eklemiştir. Türkler, 1736-1739'da Doğu'da İran lehine tavizler pahasına Batıda ilerleme kaydetmişlerdir. Siyasal sınır yaklaşık bir yüzyıl boyunca sabitleşmiştir. Belgrad anlaşmasının öngörüşmeleri (1 Eylül 1739), Pasarofça'yla elinden alınan Sırbistan, Bosna, Eflak'ın bazı parçalarını Osmanlı'ya iade etmiştir. Avrupa'nın güneydoğu sınırı uzun bir süre

sonunda Tuna, Sava ve Temeşvar tepeliklerini izleyecektir. Bu durum, Avusturya'ya 800.000 km²'lik bir alanı derinlemesine örgütlemeye olanağı verecektir. Aydınlanma, Balkanları, hiçbir pişmanlık duymadan, egzotik düşlerdeki Türk imgesine bırakmaktadır.

İleri doğru yürüyüşün yeniden başlaması için, iskân hareketlerinin gerçekleşmesi, gelişme hızlarındaki farkların yeni marjinal Avrupa'yı yoğun çekirdeğe uyumlu hale getirmesi gerekmektedir. Bu noktada doğunun "sınır" Avrupa'sında, Batı'ya nazaran, Voltaire'in ucundan görüldüğü temel bir farklılık bulunmaktadır: "Rusya'yı bizim güney ülkelerimiz kadar kalabalık, bolluk içinde, kentlerle kaplı hale getirebilmek için daha yüzyıllar ve Büyük Petro gibi çarlar gerekmektedir".

* * *

Aydınlanma Avrupa'sının büyük mekânsal dönüşümü, Slav aleminin kapılarında gerçekleşmekteydi. Nitekim, iki hristiyan dünyası, XII. yüzyılda bir an için karşılaşmışlardı; buna benzer bir kabuk kırılması, XVI. yüzyılda Çar İvan'ın saltanatında, Chancellor'ın, İngiliz Moskof Kumpanyasının, 1580'de Arhangelsk'in kurulması döneminde meydana gelmiştir. XVII. yüzyıl, Batı'yı Slavlardan kopartma işlemini tamamına erdirmiştir. Latin Slav alemi (Polonya, Bohemya, Moravya, Hırvatistan) buna kendi tarzında katkıda bulunmuştur. Doğu Slavlarını tam bir tecridin içine itenler, işte Batı'ya yönelen bu Latin geleceği içindeki Slavlardır. XII. yüzyılın ilk iki on yılı yüzlerce yıllık çabayı yoketmiştir. Tarihsel demografi, Rusya'nın XVIII. yüzyıl öncesi-ne ilişkin olarak aşılamaz sorunlarla karşılaşmaktadır. Rus tarihini kronolojik olarak geriye kaymıştır. Rusya, başka bir kültürel mekân-zamana aittir. Kapalı bir ülke olmayan Rus mekânı hareket etmeye ara vermemekte ve bir cins tarımsal işgâlin geliştiği bölüm, ilkel ormanlık çekirdekten hareketle kuzeye, güneye ve doğuya doğru sürekli genişlemektedir. "Bu durum da Rusya'nın XVII. yüzyıl boyu nüfusunun 11 veya 12 milyon, yüzyıl sonunda da 18 milyon olduğuna ilişkin bir tahmin denemesi çok ikna edici kanıtlara dayanmaksızın yapılabilir".

İskân alanı XII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar, az çok hızlı bir ritim içinde genişlemeye devam etmiştir (bu ritmin hesaplanması gerekmektedir). Rusya kendini, bir "sınır"la çevrelenmiş yoğun bir nüfus çekir-

deği olarak sunmaktadır. Sınır, XVII. yüzyıla kadar üç cephede açılmaktadır: kuzeyde, doğuda ve güneyde. Kuzey “sınır”ı XVIII. yüzyıldan itibaren kapanmıştı, açılım güneyde ve doğuda kalmıştır. XIX. yüzyıldan itibaren yalnızca güney kalacaktır. yayılma çekirdeği, “eski ülke” haline dönüşen eski sınırların özümlemesi yoluyla, “sınır”dan çok daha yavaş büyümektedir.

Rus gerçeğini iki düzlemde kavramak ilginç olacaktır: tek başına yoğun çekirdek, yoğun çekirdek artı “sınır”. Bu iki mekân tanımının nüfus hareketleri, çakışmanın uzağındadırlar. Eğilimler sonuçta benzeşiyorlarsa da, uzun süre içinde yükseliş eğilimindedirler. Fakat eğim merkezde düşüktür, iniş ve çıkışlarla belirlenmiştir. XVI. yüzyılın sonunda uzun bir duraklama eski ormanlık Moskof devletinin düzeyini belirlemiştir. 1601-1602 felâketi hasta bir bedeni vurmuştur. Rusya salgınlardan kurtulamamıştır: 1602, 1654, 1709-1710 afetleri Avrupa kronolojisinin ritminde gelmişlerdir. XVII. yüzyıldaki toparlanmaların bir kısmı XVII. yüzyılın sonunda ve XVIII. yüzyılın başında yok olacaklardır. XVII. yüzyılın ikinci yarısında, sınır, Urallara doğru olan ilerlemesinde daha hızlı bir ritmle yeniden başlayarak, Sibirya *trek*’leri boyunca tayganın güneyinden güney bozkırlarına doğru uzanacaktır. Pomorje’deki çatlaklardan bazıları onarılmıştır. Ama Rusya, asıl Büyük Petro’dan önce, bozkırdaki yıkıntılarını onarmıştır. Rusya güneye doğru kayarken, paradoksal bir şekilde, Batı Avrupa’dan kopuşunu da tamamlamaktadır. Pomorje’nin nüfus kaybetmesi, Arhangelsk ticaretinin boğulmasına yol açmaktaydı. Çok kuzeyde yer alan bu XVI. yüzyıl limanını ikâme etmek üzere ortaya çıkartılan Aydınlanma çözümleri Petersburg ve Odessa adını taşımaktadırlar. Bunlar, XVII. ve XVIII. yüzyılların küçük buzul çağı döneminin negatif ısısal anormalliği sırasında ağırlık merkezi güneye kayan Rus mekânının çıkış kapılarıdır. O tarihlerden bu yana olan Polonya nüfus hareketleri hakkında bildiğimiz az miktardaki şeyler, varsayımlarımızla tam bir uyum içindedirler. “Sınır” alanlarının daha hızlı büyümeleri, güneye doğru nisbi bir kayma.

Slav iskân sahasının gelişmesine ilişkin olarak önerdiğimiz iki ritm, Polonya’nın yakın, nispeten daha iyi bilinen örneği tarafından resmedilmektedir. Rusya tarihi, kuzeyin nüfus kaybı ve faaliyet merkezlerinin güneye kaymaları tarafından derinlemesine belirlenmiştir.

1700'E DOĞRU KAHLENBURG BARIŞINDAN SONRA AVRUPA

En büyük olgu doğuda yer almaktadır. Ryswick (1967) ve Karlofça (1969) barışlarından sonra, Tuna Avrupa'sının yeniden eklenmesine başlamıştır.

Tek kelimeyle, küçük Avrupa'nın büyük Avrupa'ya dönüşümü, artık bu başat farkına varış olmaksızın anlaşılamaz. Bu olgular son yıllara kadar elimizden tamamen kaçmışlardır, çünkü bunların anlaşılması konusunda regresif bir iklim tarihi eksik kalmıştır. Ama artık XVII. ve XVIII. yüzyılların negatif ısısal anormalliğinin çapını, en başta Fransa'da Emmanuel Le roy Ladurie olmak üzere, bir grup tarihçinin gayretleri sayesinde bilebiliyoruz. Bu ısısal anormallik derin Avrupa'nın tarihi üzerinde pek etkili olmamış, ama bütün alanların yayılma sahasının uçlarına, büyük çaplı hareketlerle komuta etmiştir. XVI. yüzyılda tarıma kazanılan kuzey Rusya, ısısının 1°C düşmesinin tahıl olgunlaşma alanını yüzlerce kilometre geriletmesiyle, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda kaybedilmiştir. Yeşil yaz, kalıcı bir felâkete doğru olan değişimin işaretini vermektedir.

Ama bütün bunlara rağmen safiyane bir determinizminden kaçınmak gerekmektedir. İklim değişikliği gafil avlamıştır. Rusya ve İskandinavya'da, XVI. yüzyıldan XVII. yüzyıla geçerken ortaya çıkan güçlükleri artırmış, XVII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla geçiş denemelerini zorlaştırmıştır. Genişlemeyi XVII. yüzyılda güneye ve doğuya doğru yönlendirmiştir. XVII. yüzyıl çabalamış, XVIII. yüzyıl uyum sağlamış, cevaplarını tarımsal teknikler alanında bulmuştur. Ancak "sınır" Avrupa'sının ilerlemesi, aleyhte koşullara rağmen gene de gerçekleşmektedir. İzotermilerin genel gerilemesinin güneye yönlendirilmesi hesaba katılarak, XVIII. yüzyılın mekânsal dönüşümünü gerçek ağırlığıyla değerlendirmek mümkündür.

* * *

Olgunun boyutlarını kavrayabilmek için, öncelikle ne yazık ki çok eşitsiz birkaç büyüklük, nitelik ve kesinlik sıralamasıyla yetinilecektir. Bu durumda bütün eleştiri sorunlarının çözüldüğünü varsayalım. Norveç, 1685'den 1801'e iki katına çıkmıştır (440 binden 883 bine). İsveç, 1720-1800 arasında 1.450.000 nüfustan 2.347.000'e çıkmıştır. İskandinavya'nın en mükemmeline "sınır"ı olan Finlandiya, bir yüzyıldan az bir sürede üçe katlanmıştır (1721, 305.000; 1800, 830.000). Devletler, çoğu zaman daha derin gerçekleri maskeleyemekteler. Almanya, Avusturya, Polonya, Rusya, eşitsiz büyüme organlarının

uyumsuz etkisiyle doğuya taşınmaktadırlar. Krizin, savaşın, hastalığın ve yoğun harmanlanmanın mikrobik soykırımının etkisiyle kan kaybeden imparatorluk, 1620-1650 arasında 20 milyondan 7 milyona gerilemiştir. kuzeybatı çeyreği, eşitsiz bir şekilde nispeten korunaklı kalmış, düşüş doğuda daha dramatik olmuştur. Bu da, 1740 öncesinde korunaklı batı ile darbe yiyen dörtte üçlük bölüm arasında farklı gelişme oranları olduğu anlamına gelmektedir. eğilim 1740'tan sonra sürmüştür. 1730-1740 yıllarının imparatorluk coğrafyası, kalın çizgileri itibarıyla Otuz Yıl Savaşlarının arefesini hatırlatmaktadır. *Aufklärung*'un sonunda, Kant ve Fichte'nin Almanya'sı, Dürer ve Leibniz'inkinden çok daha doğrudur. 1700-1800 arasında Wüttemberg'teki gelişme %94; savaşın darbesini yiyen Silezya'da %100; Doğu Prusya'da %132.5; başdöndürücü yükselişi XIX. yüzyılda sürececek olan Pomeranya'da %138'dir.

Daha anlamlı olanı Tuna Avrupa'sıdır. Eski Avusturya devletlerinin (Avusturya, Styria, Karintiya, Carmiole, Tirol, Bohemya, Moravya, bunlara geçmişten ötürü Silezya da eklenecektir), 1754-1789 arasındaki gelişimi %42'dir. Bu bütün, 1725-1789 arasında 5.5'dan 8.5 milyona çıkmıştır. Macaristan aynı dönemde neredeyse beş kat artarak, 1.8'den 8.5 milyona yükselmiştir. 1750-1789 arasında %183'lük bir artış daha kaydedilmiştir. 1725'te Avusturya'nın dörtte birinden azını meydana getiren Macaristan, 1789'da yarısı olmuştur. Vistül'ün doğusundaki eski Polonya federal çekirdeklerinin, Polonya-Litvanya bulutsu alanı içindeki silinmeleri de benzer bir durumu göstermektedir; aynı hareket, Rusya'da da aynı vurguyla karşımıza çıkmaktadır. Moskova çevresinin oluşturduğu merkez ve Kuzey (Pomorje), Ural, Sibirya, Ukrayna'dan oluşan yeni "sınır"ın sürükleyici bütünü karşısında tedricen silinmektedir.

Bu yeni Doğu Avrupa'nın, bu hızlı gelişen Avrupa'nın boyutlarını belirlemek güçtür. Bunlara sadece İskandinavya, Polonya, Rusya, İmparatorluk, Avusturya eklenebilir. 1760, 1770'lere doğru bu marjinal Avrupa'da yaklaşık 75 milyon insan yaşamaktadır. 1700-1800 arasında bir yüzyıl boyunca, bütünüün gelişimi %200'ün biraz altında kalmıştır. Teorik tanımlamaları bir kenara bırakarak, kendimizi fiilen denetlenen topraklarla sınırlandıracağız. Bu çalışmanın doğası, kanıtlamalarımızı göstermemize izin vermektedir. Herşey iyice tartıldıktan sonra,

öneriyoruz. 1680’de bu “sınır” Avrupa’sı, *latu sensu* 7 milyon km² üzerinde 38 milyon nüfusa sahipti. 1760-1770’lere doğru 10 milyon km² üzerinde 75 milyon insan yaşıyordu. 1790-1800’lerde 11 milyon km²’lik bir alanda 95 milyon nüfus vardı. Bunlar ilk yaklaşımlardır. Fakat bu bütün, sahte bir bütündür. İmparatorluğun batıdaki üçte birlik parçası, Avusturya-Bohemya çekirdeği, Danimarka ve İsveç’in güneyi, Polonya’nın Vistül’ün batısında kalan kesimleri ve Moskova çevresindeki iskân alanları tam anlamıyla bu bütüne dahil değillerdir. Ren Almanyası, yoğun eksensel yoğun Avrupa’ya aittir; İskandinavya’nın güneyi; Avusturya-Çek, Polonya ve büyük Rus ormanlık iskân alanları çok eski “sınırlar”ı meydana getirmekte olup, bunlar da kendi hesaplarına yoğun yayılma odakları haline dönüşmüşlerdir. 1760-1770’te kesin hatlarla ayrılmış iki kesimin ortaya çıktığını görüyorduk: bir yanda yoğun iskân odakları (batı Polonya, Avusturya, Saksonya, Silezya, Danimarka, İsveç’in güneyi, Moskova merkezi), bu bölgede yoğunluk km²’ye 20-25 arasında oynamakta ve yaklaşık 2 milyon km²’lik bir alanda 30-40 milyonluk bir nüfus barındırmaktaydı; diğer yanda ise, ortalama yoğunluğu km²’ye 2-4 olan esas sınır alanları bulunmaktaydı.

Doğudaki marjinal Avrupa, küçük Avrupa’dan büyük Avrupa’ya geçişin sorumluluğunu tek başına taşımaktadır. Gelişmesi, yeni bir “sınır”ın başdöndürücü dönüşümü sayesinde sağlanmıştır: Doğu Polonya, kuzey İskandinavya, Pomeranya, doğu Prusya, Macaristan, Çernozivna Rusya’sı, Urallar, Sibiry. kabaca yüksek bir doğum oranı, nispeten düşük bir ölüm oranı ve lehte bir göç bilançosuyla belirlenen bu toprakları nüfusu 8 milyondan 48 milyona çıkmıştır. Bu altı kat artış, düşük kalmaya devam eden nüfus yoğunluğunda kökten bir değişime yol açmamıştır. Çoğu zaman 2 ilâ 4 arasında olan bu yoğunluk, XVIII. yüzyılın sonunda hiçbir yerde 10’a ulaşmamaktadır. Buna karşılık, açık “sınır”ların iskânına katkıda bulunmuş olan yoğun çekirdeklerdeki artış (30’dan 45-50 milyona çıkmıştır), yoğun Batı Avrupa’nın ortalama artışını geçememektedir. Doğu Avrupa’nın XVIII. yüzyıldaki derin özgünlüğü, bu durumda nispeten boş, arabalarla ulaşılan bir cins Amerika olan kolonyal bir “sınır” mekânının sürekli varlığında yatmaktadır. Aydınlanma Avrupa’sı, yani yoğun iskân kesimlerinden itibaren gözleyen ve düşünen Avrupa, bu yeni gerçekliği keşfetmiştir. Bunu çoğu zaman bir *El Dorado*’nun nitelikleriyle süslemiştir, yani bir XVIII. yüzyıl Amerika’sı.

Bölgenin bütününde, tıpkı XVIII. yüzyıl Amerika'sında olduğu gibi ahşap ev egemendir. Yapay Petersburg kısmen taştan yapılmıştır, ama Moskova ahşaptır. Sert tahtadan bir ev, ortalama 40-50 yıl; taş bir ev 250-300 yıl dayanmaktadır. Ahşap iskânın maliyetini düşürmekte, ama kök salma da düşük kalmaktadır. Doğu Avrupa, Batı Avrupa'nın istikrarına sahip değildir. Evin hafifliği, yolun vasatlığı. Elbe ilk sınırı, Vistül ikincisini, Niemen üçüncüsünü belirlemektedir. Birinden diğerine, ulaşım şebekesi bir diş aşağı düşmektedir. Doğu orduları Batı'da harekât yapabilmekte, Batı devletlerinin orduları Doğu'da başarısız olmaktadırlar. XII. Karl ve Napoléon bu kuralı açıkça ortaya koymuşlardır. yolların niteliğinin düşüklüğü, Doğu Avrupa'yı, steplerin sıçramalarına karşı olmasa da, Batı'nın emperyalist coşkularına karşı korumaktadır.

Yoğunluk farkı, bundan kaynaklanan herşeyde olduğu gibi, Batı'dakinden derinlemesine farklı işletme tarzları gerektirmektedir. bunlar seyyahları şaşırtmaktadır. Yani iki düzey söz konusudur: km²'ye 20 kişiye yakın bir düzey, km²'ye 5 kişiden daha düşük bir düzey. Var olduğunda orman örtüsü veya bozkır çok daha saygı görmektedir. Yeni Rus "sınır"ında ormanlar ve bataklıklar toprağın %80'inden fazlasına hükmetmektedirler. Uralların etekleri ve Sibirya'da durum böyledir. Gözle görünen bu farkı daha yakından kavrayalım, yani Polonya'nın 1742'de doğan Lorrainli Hubert Vautrin, 17 yaşındayken İsa birliğine (Cizvitler) girmiştir, Aydınlanmanın sözü az edilen, takibata uğramış bir seçkinler gurubuna mensuptur. birinci paylaşımdan ötürü sakatlanmış ve Aydınlanmanın etkisine girmiş olan Polonya'da, 1777-1782 arasında genç bir soylunun eğitimini yönetmektedir. "taşı olmayan ve çok tahtası olan", çayırılık, gülleri bol ve bataklık bir ülke. "... gökten boşanan yağmurlar, toprağı tıpkı damarlardaki kan gibi derelerle sıvadıktan sonra çekilmek yerine, her yerde birikmektedirler. Hiç sona ermeyen ve bol miktarda olan kar erimeleri, Polonya'yı ilkbaharda bir ummana çevirmekte, sonsuz sayıda bataklık ve bitmez tükenmez böcek yığınları yaratmaktadırlar. Bu bataklıkların sonsuz sayısına bakarak havanın sağlıklı olduğu sonucuna varılabilir; ama bu bir hata olur... 4 yıl boyunca, eni 6.000 *toise* ve uzunluğu belirsiz olan bu bataklığın ortasında oturdum; bu bataklığın sularının büyük bir bölümü yazın kurumakta, ama en ufak bir koku bile çıkartmamaktaydı; geriye

kalan su çok berraktı ve hatta içimi kuyu sularınkinden daha hoştu; bu berraklık saf bir kumun filtre etmesinden ve bataklık haznesinin doğal kuruluşundan kaynaklanmaktaydı; bu durum kamışların veya diğer kötü bitkilerin artıklarının suya karışmalarını engellemektedir”. Çok az insan vardır ve bunlar fakirdir. “suları artıklarıyla kirletenler insanlar ve hayvanlardır.. Polonya’da... halk çok kalabalık olmadığından, evleri bulunmadığından ve ancak gerekenleri elde edebildiklerinden pislikleri az olmaktadır... Tahtalar çoğu zaman bataklıkların üstündedir”, orman yangınları bu nedenle önem kazanmaktadır. Fakirler ve ihtiyatsızlar için çoğu zaman ölümcül olan kışın sertliği, katılığından ötürü şaşırtmaktadır.

Aydınlanma Avrupa’sı, mekânsal dönüşümünü işte Batılı seyyaha garip gelen bu dünyaya borçludur. Ancak düşünceler bu durumu utanç verici bir şekilde izlemektedirler. Kant, büyüklerin en Doğusudur. Ve Königsberg sınırda yer almaktadır. Yani matematiğin öncü grubunun, yeni sınırların gerçek yükselişini zihinlerde aşikâr bir şekilde vurgulamaları için XIX. yüzyılın ilk yarısını beklemek gerekecektir.

* * *

Aydınlanma mekânı ayrıca Akdeniz kıyısından, eski hristiyan aleminde, İspanya, Portekiz, İtalya’dan da (900.000 km²) meydana gelmektedir. Avrupa herşeyini buraya borçludur. Avrupa, uzun bir süre buranın sayısından, tekniklerinden, uygarlığından yararlanmıştır. Avrupa, eskiden Akdeniz’in güneyinde ve doğusunda sakat kalmıştır; İspanya, XIII. yüzyılda paradoksal bir şekilde Batı hristiyanlığının başlıca açık “sınır”ı olmuştur; bu çok eski tarım toprağı, XII.-XIII. yüzyıllarda tekerlekli pulluğun, üçlü rotasyonun, tahıllara ayrılmış alanın ikiye katlanmasının harcı alem haline gelmelerine dayalı “yeni tarım” denilen büyük devrimin dışında kalmıştır. Doğu Akdeniz’le dayanışma içinde olan Latin Akdeniz’i ikili rotasyonuyla, 10’da 2 veya 3 cinsinden ekim-nadas oranıyla, ağır, maliyetli ve katı taştan eviyle, esas olarak çok eski çözümlere bağlı kalmayı sürdürmüştür; manzarası, antik kentin başarılarından bu yana hiçbir değişme göstermemiştir. XIV., XV. ve XVI. yüzyıllar rövanşını aldığı dönemler olmuştur. XIV. yüzyıl bunalımı onu daha az derinlemesine etkilemiştir. XV. yüzyılın sonun-

da “deniz sınırını”nın açılması onun sayesinde olmuş, böylece Avrupa dışında 2.5 milyon km² üzerinde 12-13 milyon insan denetlenir olmuştur. Fakat mucize XVI. yüzyılın sonundan itibaren sona ermiştir. Ulaşımların merkezi eksen, icat ve karar gibi unsurlar Akdeniz kıyılarını terketmektedirler. Bu iş tedricen olmaktadır. Kuşkusuz Galileo Floran-salıdır. İspanya imparatoru 1659’a kadar yanılısama yaratmaktadır. İtalya sanatların anası olarak kalmaktadır. Akdenizliler, bizzat yarattıkları Avrupa-dışı en büyük Avrupa’nın denetimini ellerinden kaçırmışlardır. Amerika, 1700’de %98 İberyalı kalmayı sürdürmektedir; ekonomik olarak denetlenen mekânlara gelince, buraları 3’e 1 oranında İngiltere, Fransa ve Hollanda, hatta Hansa hesabına işletilmektedir.

Yaşlı Akdeniz’in bu gerilemesi eski bir olaydır; bunun bilincine varılabilmesi için 1680’leri beklemek gerekmiştir. Ekonomik tekniklerin duraganlığı bunun nedenidir. Avrupa gelişirken, Akdeniz salınmakta, tereddüt etmekte, ayak sürümektedir. Kabaca insan sayılarına bakalım. İtalya’daki gelişme şöyledir: 1550, 11.6 milyon; 1600, 13.3 milyon; 1650, 11.55 milyon; 1700, 13.4 milyon; 1750, 15.5 milyon; 1800, 18.1 milyon. İber yarımadası 1600’de 9.5 milyon iken 1700’lere doğru 7 milyona ve XVIII. yüzyılın sonunda 13 milyonun biraz üstüne geçmiştir. İki yarımadanın toplamı 1600’de 22.8 milyon, 1700’de 20.8 milyon ve XVIII. yüzyılın sonunda 31 milyondur; yani km²’ye nüfus yoğunluğu 1600’de 25, 1700’de 23 ve 1800’de 34.4’tür. Fakat Kuzey İtalya tam anlamıyla Akdeniz’e mensup olmayıp, belli bir derecede mutlu Avrupa’yla dayanışma içindedir. Bu durumda iki yarımada, 810.000 km² üzerinde, 1600’de 17.4, 1700’de 14.7, 1800’de 23.9 milyon nüfusa sahiptir, yani km²’ye yalnızca 20 kişi.

XVII. yüzyıl başında, klasik çağ başladığında, Akdeniz Avrupa’sının nüfusu, Doğu’daki “sınır” Avrupa’sıninkiyle hemen hemen aynıdır. Zenginlikte, parlaklıkta ise onu tamamen ezmektedir. XVII. yüzyılın sonunda arada bir açıklık meydana gelmiştir: Doğu’da 38 milyon, Akdeniz’de 15 milyon insan. Daha kesin bir kıyaslama denemesine girilebilir. Doğu’da, yoğun dağılım çekirdeği, “yeni sınır”dan ayrılabilir (2 milyon km² ve 30 milyon nüfus, 5 milyon km² ve 8 milyon nüfus). Akdeniz’e de denizaşırı uzantılar eklenebilir (800.000 km² ve 15 milyon; 3 milyon km², 28 milyon nüfus). Bu durumda daha iyi bir dengeye ulaşılmış olacaktır: Kuzey için 7 milyon km² ve 38 milyon nüfus ve

en büyük Akdeniz için 7 milyon km², 28 milyon nüfus. kıyaslama haklılık karinesi oluşturmaz. Önemli olan eğilimdir. Ayrıca Akdeniz ile denizasıırı uzantıları arasındaki açık sürekli büyümektedir. Bunun kanıtı, XIX. yüzyıl başındaki kopuştur. Doğuda belirginleşen güç, kendini coğrafi süreklilik içinde kanıtlayarak, eski yoğun iskân odaklarıyla yeni sınırları kaynaştırmaktadır. Denizasıırı bir ülkeye kaynak yapmak, yoğun Avrupa'nın işi olacaktır. Kuzey Amerika, Batı Avrupa'nın Sibirya'sıdır. Doğu Avrupa'nın bazen savaşçı, bazen barışçı, ama muzaffer rakibi olan bir Atlantik toplumunun inşası, Aydınlanmayla değil de, endüstri çağına ait olacaktır.

Akdeniz, eskiden kazandığı hız sayesinde 1680'de hâlâ Doğu ile kıyaslanabilir durumdaysa da, XVIII. yüzyılda tamamen geride kalmıştır. Akdeniz'de 24 milyon, diğer yanda 50 ve 95 milyon. Buna İberyalıların Amerika'sını ekleyelim. Bir yanda 42, diğer yanda 95 milyon. blumsen'in hesaplama yönteminin tabanı ne olursa olsun, 1680'lere doğru Doğu Avrupa'nın dörtte üçü kadar olan Akdeniz Avrupa'sı, 1790-1800'lerde onun üçte biri civarındadır. Bu kıyas, işin hemen başında Akdeniz'in bütün eski parlaklıklarını, en başta da çok daha ileri bir şehirleşmenin ona sağladıklarını ortadan kaldırmaktadır. XVIII. yüzyılın tamamı boyunca, kent nüfusunun toplam nüfusa oranı Akdenizde ortalama olarak iki katına çıkarken (910'dan %22-23'e), aynı oran Doğuda genel olarak %10'un altında kalmıştır. Akdeniz'in kent-sel nüfusu, XVIII. yüzyılda Doğu Avrupa kentsel nüfusuna eşit kalmaktadır. Bu yapı, güneyde zihinsel hayatı teşvik etmekte, ama nüfus artışının frenlenmesine katkıda bulunmaktadır.

Avrupa'nın defalarca anlatılmış olan Doğu'ya doğru kayması, demek ki yoğun merkezi iskân alanına hiçbir şey borçlu olmayıp, herşey açık "sınır"ı Doğu'nun dinamizmi ve Akdeniz'in duraklaması sayesinde gerçekleşmiştir. Akdeniz Avrupa'sı, XVIII. yüzyılda, mesafenin sakıncasını taşıyan Amerika hariç, hiçbir uygun genişleme alanına sahip olmayan, teknolojik bir "sınır"ın telâfisinden yoksun, kapalı bir havuz gibidir. Bir de İngiltere'yi düşününüz.

* * *

Nüfus yoğunluğunun fazla olduğu, beyinler Avrupa'sının katı ve

yoğun çekirdeğinde işler başka türdür. Fransa, İngiltere ve Galler, Lowlands, İskoçya'nın güneyi, İrlanda Peel'inin bir parçası, iki Alçak Ülke, Renanya, batı ve güney Almanya'nın bir kesimi, İsviçre, Alp Avusturya'sının bir kesimi ve Viyana, Po İtalya'sı ve Venezia; 950.000-1 milyon km² arasında bir alan. Bu bir milyon km²'lik alan üzerinde, okuyan Avrupa, gerçek Aydınlanma Avrupa'sı alanında, 1650-1700 arasında 33 milyon, 1800'lere doğru 55 milyon kişi yaşamaktadır. Başlangıçtaki km²'ye 33 olan nüfus yoğunluğu, yolun sonunda 55'e ulaşmıştır. Nüfus artış hızı, bir yüzyıllık dönemde %70 gibi makul bir düzeyde olmuş, hatta yoğun nüfus çekirdeklerinden hafifçe yüksek olmuştur, ama Doğu Avrupa'nın yayılma oranının (%55), Akdeniz Avrupa'sınıkinden (%50) yüksek olduğu da gerçektir.

Avrupa, 1700-1800 arasında nüfusunu ikiye katlamıştır. 1680, 1700'lere doğru doğuda %40, merkezi yoğun kitlede %40, Akdeniz kesiminde %20 artış söz konusudur. 1800'lere doğru, merkezde %36, doğuda %49.5 ve Akdeniz kesiminde %14.5'luk artış vardır. İlk bakışta %40'tan %36'ya gerilemiş gibi görünen merkeze nazaran marjlar genişlemiştir. Ama bu yalnızca görünüştedir. Doğu Almanya ve eski Avusturya, aydınlanmış despotların etkisiyle, bir kısımları itibariyle bir "sınır" olmaktan çıkmışlardır. Onları merkezi kitleye eklemek mümkündür, bu durumda karşımıza 1.5 milyon km²'lik bir alanda 80 milyon insan çıkmaktadır. Buna karşılık, kuzey ve doğuda 70 milyon-dan az ve güneyde 24 milyon nüfus bulunmaktadır. Bu yoğun merkezi Avrupa, Aydınlanmanın sonlarında, yoğunluğu km²'ye 55 kişi olan 80-85 milyonluk sert ve yoğun bir çekirdeğin etrafında örgütlenmektedir. Yoğun Avrupa'nın merkezi ve Doğu Almanya'ya genişletilmesi veya bütün Aydınlanma için aynı merkezi çekirdek tanımını koruması, Aydınlanma mekânının sağlıklı bir şekilde anlaşılmasını belirleyen sabitede hiçbir değişiklik yapmamaktadır. Hem başlangıçta ve hem de sonunda, yani 1680-1690'da olduğu gibi 1790-1800'de de, Aydınlanma Avrupa'sının alanı birbirine indirgenmesi olanaksız üç nüfus mekânına bölünmektedir: merkezde genelde km²'ye 40 kişiden fazla, Akdeniz'de ve Doğu'nun eski çekirdeklerinde km²'ye 20 kişi ve sınır bölgelerinde km²'ye 10 kişiden az.

İşte yolculuk edebiyatının, Aydınlanma döneminin başında ve sonunda tamamen aynı tonu vermesinin nedeni budur. İspanya'da mace-

ra arayan geveze Mme d'Aulnay ile Polonya'da bilimsel deney peşinde ki yetingen cizvit Hubert Vautrin, bir yüzyıl arayla ve Avrupa'nın iki ucunda aynı şeyleri yazmışlardır. Kantabriya sıra dağlarının kuru limanlarında, ekonomik ve insani olarak Fransa'yla dayanışma içinde olan Guizpuzcoa ve gerçek Kastilya arasında bir sınır vardır; Oder geçildiğinde, bir sınır, gerçek bir hudut aşılmış olmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz üzere, Mme d'Aulnay'den beri, İspanya yolculuğu egzotik yolculuklar arasında yer almaktadır. Vautrin'in Polonya yolculuğu, Humboldt'un dönence topraklarına yapacağı bilimsel yolculuğu haber vermektedir. Ot toplanmakta ve not alınmaktadır. Yoğun Avrupa'dan gelen Avrupalı, görünmez sınırları aştığında, bastırılmaz sıra hasreti duymaktadır. Montesquieu'nun aşırı bolluktaki İtalya yolculuğu notlarına bir kez daha göz atalım. *Acem Mektupları* yazarına göre, kuzeyde, Po ovasında Avrupalı bir İtalya vardır: Piemonte, Lombardiya, Venezia, Floransa ve Roma buna dahildirler (*ratione urbis*), ama Latium, Sardinya ve bütün geriye kalanlar egzotik alanlarla birleşmektedirler.

Aydınlanma Avrupa'sı hem muazzam, hem de güçlü bir şekilde kaynaşmış bir alan olmuştur. Çok fazla bir değişme göstermemiş olan ulaşım olanakları hesaba katıldığında muazzam. Avrupa'nın batıdan doğuya, kuzeyden güneye mesafeleri hâlâ aylarla ölçülmeye devam etmektedir. Aydınlanma Avrupa'sı, üç-dört ay diyebileceğimiz bir mekân-zamanın içinde yer almaya devam etmektedir -bunun en azından XVIII. yüzyılın ortasına kadar böyle olduğunu daha önceki bir çalışmamızda taslak halinde göstermeye çalıştık-. İngiltere'de 1730-1740'taki kanallar devriminden önce, Fransa'da 1760-1770'deki krallık yollarından önce temelli hiçbir şey meydana gelmemiştir. Nüfus yoğunluğunun km²'ye 50 olduğu yoğun Avrupa'nın büyük eksenlerindeki mesafe-zamanlarda, 1750-1790 arasında -varsaymanın ihtiyatsız bir yanı yoktur- %10-20'lik bir düşüş meydana gelmiştir. Yeni yolların sayesinde ve bunlara yakın yerlerde gerçek maliyetlerdeki düşüşler, yani bu sessiz devrim, herşeyden önce *take-off*'un önkoşullarına ilişkindir. Montesquieu, Avrupa boyunca yaptığı yolculuklarda imparatorluğun gayretlerini memnuniyetle farketmişti: Viyana ile Adriyatik arasındaki çakılla karışık kumla döşenen vasat yollar Türklerin gerilemesini işaret etmektedirler. Avusturya, 1720-1730 arasında yenilik getirmemekte, yeni ele geçirdiği toprakları patrimonial devletlerin vasat

ölçülerine ulaştırmaya zorlukla çalışmaktadır. 1780’lerde yol konusunda eski sınırdan geçilince, bu hemen farkedilmektedir. Bir yüzyıl, arayı kapatmak için yeterli olmamıştır. Kalabalık Avrupa, 1680’de Doğu uçlarının tersine yollar Avrupası olmuştur. Bir yüzyıl sonra zıtlık daha da artmıştır. Doğu’da ufukta hiçbir devrim görülmezken, Batı’da başat bir devrim hazırlanmaktadır. Bundan çıkan sonuç, sınırları hiç kıpırdamayan üç Avrupa arasındaki mekânsal zıtlığın, 1680’de olduğu gibi 1780’de de tarihsel açıklamaların anahtarlarından biri olarak kaldığıdır. Nüfus yoğunluğunun kalabalık medyan eksenin içinde neredeyse iki katına çıkarak (33’ten 55’e) ulaşım alanındaki iyileşmeleri harekete geçirmesi, XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki gelişmeleri de teşvik etmiştir. Bu iki unsur, mekân-zamanın merkezde azalmasına ve iletişim olanaklarında ciddi bir artışın meydana gelmesine katkıda bulunacaktır. Biri merkezi, diğeri marjinal iki Avrupa’nın zıtlığı, insan ve mekân diyalektiği düzeyinde artmayı sürdürecektir. Merkezde yer alan yoğun ve küçük bir Avrupa, mesafe-zaman olarak algılandığında muazzam olan, iletişim güçlükleri açısından otuz kat olan ve hiç de gerçeğe benzemeyen, adeta diğer dünyaların kendilerini inkâr eden Avrupa’dan bir intikamları gibi olan marjinal bir Avrupa’nın ortasında bulunmaktadır.

Öyleyse getirdiğimiz oranlar karşısında dikkatli olalım: bu iki Avrupa’nın bütüne oranının %40 ve 48 olduğunu ileri sürmüştüm. Bu oranlar, bu belirleyici eksen egemenlik konumuna getirmek için her halükârda yeterliydi. Ama yaratılan, tüketilen zenginlikler, meydana gelen iletişimlerden açısından medyan eksen çok daha fazla bir şeydir. 1780’lere doğru İngiltere’deki fert başına gelirin Fransa’dakinin %130-140’ı olduğu tahmin edilebilir. Aynı tarihlerdeki Fransız geliri- nin ise, Pomeranya veya Moravya gelirinin en aşağı iki katı olduğu söylenebilir. Londra havzasıyla Moskova merkezi arasındaki oran hiç kuşkusuz 1’e 4’e yakındır. Rusya, %5’ten daha düşük bir okuma oranına sahiptir. 1780’lere doğru İskoçya, İngiltere, Hollanda, Normandiya, Paris veya Cenevre %60-90 arasında salınan oranlara sahiptirler. Bu dönemde kişi başına kitap sayısı, İngiltere’de Rusya’dakinden 100 kat daha fazla olmalıdır. Dizisel tarih için güzel bir araştırma alanı.

* * *

Bu konuda yanılmayalım; Avrupa, Aydınlanmanın sonunda, iki

ucunda kaybolma tehlikesi olacak kadar geniştir, aşırı geniştir: Ukrayna'daki Kazak "sınır"ı, Sibiryaya *trek*'inin fakir "öncüleri" ve Alexander von Humboldt'un onları unutmuş olan Avrupa'nın dikkatini üzerine çekeceği 3.5 milyon melez ve 1.5 milyon açık renkli *casta*. Kendilerini İspanya ve Portekiz'e karşı Amerikalı ve onları koruyan imparatorlukları affetmedikleri Kızılderililere karşı "Avrupalı" hisseden 5 milyon insan. Aydınlanma Avrupa'sının gerçek sınırlarını reddetmenin olanağı var mıdır? Bu Avrupa, bir ucunu Amur'a, bir diğerini Appalachian dağlarına (ABD, Avrupaların en şanslısı olacaktır), bir başkasını Andların içine ve Meksikanın maden sınırlarına uzatmaktadır. Kim, Alexander von Humboldt'un ayrıcalıklı mektup arkadaşlarına, Mexico'daki *Colegio de minería*'nın müdürü olan Fausto d'Elhuyar'a, aynı kolejde hoca olan Andrés Manuel del Rio'ya (vanadiumu keşfetmiştir), hemen hepsi İspanya'da doğmuş olan ve sonunda oraya geri dönecek olan, Meksika madenlerindeki parlak madenci jeologlar, hocalar ve mühendisler topluluğuna, XVIII. yüzyılın büyük botanikçilerinden biri olan José Celestino Mutis'e, Yeni Granada krallığında Bouguer ve La Condamine'in çok belirgin etkileri altında ayrılıkçı hareket içinde şehit düşen Caldas veya Montifar'a Aydınlanma Avrupa'sı yurttaşlığını esirgeyebilir? Avrupa çok geniştir, İspanyol Amerikası XIX. yüzyılda gerilemektedir. Elhuyar ve Mutis'lerin, yani *caudillos*'ların yüzyıldan sonra, herşeyi muhafaza etmek mümkün değildir; bazen uzak bir eyaleti bir süre için terketmek sağlıklıdır.

Bu coğrafi "sınırların" infilakı bizi esas olandan uzaklaştırmasın. Aydınlanmanın "hakiki" sınırı içe doğru bakmaktadır. Bu, bilimsel ve teknik düşüncenin sınırıdır; okuyanların ve iletişimlerin kalabalık dünyasını kapsamaktadır: okuyanların %90'ı, deneysel bilim uygulayıcılarının %95-98'i merkezdeki kalabalık ekseninde yaşamaktadır. Aydınlanma Avrupa'sı ancak belli bir açıdan büyük bir Avrupa'dır; esas olarak artan iletişimin biraraya topladığı Avrupa'dır. Mekân terimleri içinde, bir milyon km²'den biraz daha az bir alanda, 50'lik bir yoğunluk içinde, birkaç yüz bin kişi, 50 milyon insanın potansiyel rezervine dayanmaktadır. Avrupa, gerçekten değeri olan bu %80'lik çekirdeğin etrafında federalleşmektedir. Bu gerçek, ne II. Friedrich'in, ne Rus çaricesi II. Ekatarina'nın gözünden kaçmıştır. Ama sınır nerede bitmektedir? Aydınlanma Avrupa'sının sınırları yerküresel ölçekte,

diğer uygarlıkların ve “kültürler”in mekân-zamanlarıyla kıyaslanarak ortaya çıkmaktadır. XVI. yüzyılın ikinci yarısında hristiyan Uzak Batı’nın, o zamana kadar insanların dünyasını birbirinden duvarlarla ayırmış özerk kaderler halinde parçalayan -bu konuyu açıklamıştık- kesirli evrenleri yerküresel ölçekte birleştirme sürecinin sonunda belli bir denge kurulmuştur.

Tecrit 1550’den beri kırılmıştır. 1550-1570’lerden beri, Avrupa ile diğer dünyaların sınırlı bir kesri arasındaki değişimlerin toplam hacmi tavan yapma eğilimine girmiştir. 1560 ile 1610-1620 arasında yükseliş, 1610-1640 arasında iniş, 1640 ile 1660-1670 arasında yükseliş vardır. XVII. yüzyılın son yıllarından önce hissedilir bir toparlanma olmayacaktır. Mübadelelerdeki dönüşüm, XVIII. yüzyılın ortalarında görülecektir. Geniş anlamda Avrupa ile dünyanın geri kalanı arasındaki mübadele hacmi, 1400’den 1600’e yüz kat artmıştır. 1750-1800 arasında kabaca on kat artacaktır. 1550-1600 ile 1700-1750 arasında, bir yandaki yükseliş diğer sektörlerdeki gerileme tarafından iptal edilmektedir. 1680’deki genel düzey 1600’de ulaşılan düzeyin altındadır. 1680-1720 arasındaki yükseliş, telâfinin bir kısmını da içerdüğinden daha da seyirliktir. Avrupa / uygarlık ve “kültürler” oranı, XVIII. yüzyılın ortasına kadar, XVI. yüzyılın ikinci yarısındakiyle aynı kalmıştır. Birbirini tanımak için temsiller ve düşünceler düzeyinde etkiler oluşsun diye yeteri kadar iletişimde bulunmaktadır. Çin, 1680’ler Avrupa’sının kafasını karıştırmıştır. Ama Avrupa gene de sahillerde kalmıştır; Asya el değmeden durmaktadır, Afrika rahatsız edilmiştir, ama içine nüfuz edilememiştir.

Geriye Amerika, Avrupa dışı Avrupa’nın ayrıcalıklı alanı, *conquista* ve Polonyalıların, Rusların ve Almanların Tuna düzlüklerinde ve büyük Kuzey ormanının güneyinde gerçekleştirdiklerine benzeyen bir manzara, insan ve toprak dönüşümünü Atlantik-ötesinde gerçekleştiren bir “sınır” alanı kalmaktadır. Başlangıçta yalnızca iki imparatorluk, Akdeniz Avrupa’sı imparatorlukları, Portekiz ve İspanya vardır. Hollanda yayılması, atılımını XVI. yüzyılın iyice sonunda yapacaktır. İngiltere ve Fransa’nın çabaları ancak XVII. yüzyılda tutarlı hale geleceklerdir. 1680’lerde bu kronolojinin hükmü devam etmektedir. Hollandalılar, Fransızlar ve İngilizler bu ticari ağların merkezindedirler, Amerika’da, Hind Okyanusunda ve Uzak Doğu adalarında birkaç sabit üs aracılığıyla mevcuttur.

Hollandalılar, 1670-1680 arasında Malabar ve Koromandel kıyılarında altı tane ticari üssü sürekli bir şekilde işgâl etmişlerdir: Kolombo, Jaffna, Seylan'ın batı ve güney kıyılarını kuşatmaktadırlar; Maurice adası 1638'den beri işgâl edilmiştir. Malaka, Çin denizlerine ve baharata doğru olan geçişleri denetlemektedir. Kıyıları kısmen denetlenen ve Portekizlilerin elindeki Makao'nun etkisini dengeleyen, Java'nın onda biri kadar olan Formoza sıkı bir denetim altında tutulmakta, Molukka adalarının etkili denetimi yıllık bağlantıyı sağlamaktadır; Japonya'nın kapısının Nagazaki'de aralanması, gücü 1602'den beri hep artmakta olan Vereemigde Oost Indische Compagnie'nin bir kolunun aktifinde yer almaktadır. Portekizliler, diğerleri arasında Goa'yı, Makao'yu ve Timor ile Uzak Doğu adalarının ucundaki birçok noktayı ellerinde tutmaktadırlar. 1660'dan beri Bombay'da olar İngilizler, 1624'ten beri Koromandel'e girmenin çarelerini aramaktadırlar. Küçük Vijayanagar devletinin hükümdarı, 1639'da onlara Madras'ta bir ayrıcalık tanımış, onlar da burada Saint-George kalesini inşa etmişlerdir. Ancak East India Company'nin Bengal Körfezine adım atma konusundaki bütün girişimleri, XVII. yüzyıl boyunca başarısız olmuştur. Haziharpur, Balasor, Moogney, Patra ve Kasimbaza sırayla işgâl edilmiş, sonra da terkedilmiştir. Fransa, Réunion'a yerleşmiş (1638-1639), sonunda güney Madagaskar kıyısında Fort-Dauphin'de başarısız olmuştur. Chandernagor 1673'te, Pondichéry 1688'de işgâl edilmiştir. Hollanda Doğu Hindler Kumpanyası, Avrupa'nın Asya ve Uzak Doğu adalarıyla olan bağlantılarının en azından %75-80'nini denetlemektedir. geriye, zor da olsa, Doğu Akdeniz iskeleleri üzerinden Avrupa'ya yönelen geleneksel Arap-Hind ticaretinin her yıl azalan hacmini hesaplamak kalmaktadır: 1620'lere kadar gelişen bu ticaret artık yalnızca Türkler, yani Rum denizciler ve Ermeni tüccarlar tarafından denetlenen Doğu Akdeniz'i ilgilendirmektedir.

Denizci güçler, Gine körfezine Bakongoların Angola'sında ve Sofala'da köle ticareti merkezleri kurmuşlardır. İspanya tarafından terkedilen Küçük Karaib Antilleri, Fransızlar, İngilizler ve Hollandalılar arasında paylaşılmıştır. İki büyük çatlak söz konusudur: İngilizler 1658'den beri Jamaika'dadırlar; Fransızlar, 1697'de Ryswick'te kabul gören "Kıyı kardeşleri" aracılığıyla İspanyolların batı kıyılarını ele geçirmekle meşgûldürler. İskandinavlar bir görünüp bir kaybolmak-

tadırlar. Hollandalılar Curaçao, Aruba, Aruba, Tobago'ya adım atmışlardır. İngilizler, Fransızlar ve Hollandalılar, vahşi Güyana kıyısındaki girişimlerini sıklaştırmaktadırlar. İngilizler, Yeni İngiltere ile Carolina arasında fiilen 15-20 bin km²'lik bir toprak parçasını ele geçirmişlerdir. Bu bölgenin güneyinde birkaç bin zencinin yardımıyla, elleriyle tarıma açtıkları topraklarda çavdar, tütün, endigo yetiştirmektedirler. Her cins uygunsuz İskoç ve Batı Hindler Kumpanyasının Yeni Amsterdam yenilgisinden geriye kalan birkaç Hollandalı ve Alman da görülmektedir. Kuzeyde Fransızlar, Saint-Laurent vadisinde 2.000 km²'lik bir alan işgâl etmişlerdir ve Kızılderili köle ticaretinin şaşırtıcı yapısı içine devasa mekânları katetmektedirler. Bütün bunlar biraraya geldiklerinde fazla birşey etmemektedir. İngiliz Amerikalısı, Presbiteryen İskoç dağlıların tarıma açmaya başladıkları şu yarı çöl Kuzey İrlanda'dan daha büyük değildir. Yeni denizci Avrupa denizaşırı alanları hedeflemekte, önce yolların denetim ve güvenliğini sağlamayı ve 15-20 bin km²'lik volkanik bir alan oluşturan adalarda, Afrika kıyılarından bağlanan Zencilerle ekim yapmayı istemektedir. Bu sayede, balın artık yetmediği (Doğuda, Rusya'da yetmektedir) kalabalık Avrupa'ya bir şeker katkısı, bir boya maddesi katkısı ve petün yapraklarının yapay cenneti sağlanacaktır. Coğrafi icatlar açısından kalabalık Avrupa, Aydınlanmanın ve endüstri çağının gecikmiş bir unsurudur. Böylece 1680'e doğru İberyalılar ön sırada kalmaya devam etmişlerdir ve 1780'de İspanyol İmparatorluğunun kapsadığı alan ve zenginlik açısından, birinci sıra için hâlâ *Old British Empire*'la yarış içinde olduğunu kim inkâr edebilir.

* * *

Bu imparatorluklar, deniz mekânları, kara mekânları, mübadele hacimleri ve insanlardır. Öncelikle deniz mekânları. Bu kavram esastır. İberya İmparatorlukları, XVI. yüzyılda trapez biçimindeki bir Atlantığın çevresinde, meridyenler boyunca uzanan bir Atlantığın çevresinde, Hind Okyanusunda iki üçgenden meydana gelen bir bütünün çevresinde ve Pasifik'te bir trapezin çevresinde şekillenmişlerdir. Durum XVII. yüzyılda da aynıdır. Hiçbir şey XVIII. yüzyıldan önce kıpırdamamaktadır. Hollandalılar, derslerini Portekizlilerden almışlar-

dır. Onların okyanusları biraz daha geniş, XVI. yüzyılda Portekizlilerin gezdiklerinden daha fazla gezilmiş durumdadır. İngilizler, Avrupa ile Amerika arasında, daha kuzeyde ve çok daha geniş, trapez biçimli bir Atlantik kşfetmişlerdir. Cadiz'i Amerika'yla birleştiren Atlantik, 20 milyon km²'lik bir alanı kapsamaktadır; Lizbon, Afrika ve Brezilya arasındaki meridyen Atlantik 15 milyon km²'dir. XVI. yüzyılda Atlantığın keşfedilmiş kesimi 30 milyon km² idi. 1680-1750 arasında gemilerin üzerinde yol aldıkları Atlantik, en fazlasından 400 milyon km²'dir (18 tane Akdeniz). XVI. yüzyıldan XVII. yüzyıla geçerken, İberyalılar 35-40 milyon km²'lik bir alanda yelken basmışlardır. Bundan bir yüzyıl sonra Hollandalıların ve İngilizlerin gelmesi buna en fazlasından 10 milyon km² eklemiştir. Rönesansın büyük keşiflerinden iki yüzyıl sonra, bilinen denizlerin coğrafyası hiç değişmemiştir. Avrupa gemileri, birkaç geniş seyrüsefer koridorunun dışına hiç çıkmamışlardır.

XVI. yüzyılda ve XVII. yüzyılın ilk yarısında Avrupa gemiciliğinin bu deniz mekânlarında neyi temsil ettiğini hesapladık: 40-45 bin birim-yolculuk. Bir yolculuk 2-4 ay sürmektedir. 1500-1650 arasında toplam olarak 3 milyon gün seyir/gemi. 1650-1750 arasında 80 bin birim-yolculuk, 6 milyon gün seyir/gemi. İmparatorluklara ait okyanuslar, 1500-1650 arasında 1.200.000 km²'lik bir alanda ortalama gün başına bir gemiyle korunmuşlardır. 1650-1750 arasında bu oran 450 bin km²'lik bir alanda bir gemi haline gelmiştir. Böylesine bir mevcudiyet önemsizdir.

Bu durumda deniz üzerinde bir Avrupa imparatorluklarının oluşmuş olmalarına şaşmak mı gerekir? Cezayir korsanlarının Akdeniz'de, Doğu İspanya, Languedoc ve Provance kıyılarındaki sonuncu köleci saldırıları XVIII. yüzyıldadır. Geniş okyanusta ise... küçük tekneler yüzyıllık ritmlerini sürdürmektedirler. 1500-1650 arasındaki dönemde imparatorluklara ait 40 bin birim teknenin yanısıra bir 40 bin daha olduğunu tahmin ediyoruz. 1650'lerden sonra, dinamik Avrupa'nın mahkûm ettiği bu eski dünya geri çekilmeye başlamıştır. İmparatorluklara ait 80 bin birimin arkasında bir 20 bin birim olduğunu varsayalım. Bunların birbirini rahatsız etme tehlikesi hiç yoktur, karşılaşmaları ise düşük bir olasılıktır. Denizin yeni efendileri İngilizler ve Hollandalılar, korsan ve deniz haydutlarına karşı eskiden İberyalıların olduğundan daha etkili değillerdir. Bu kurtarıcı muazzamlık, güçlülerin aleyhine ve

zayıfların yararına iş görmektedir. İngiltere'nin denizlere egemen olması ancak 1792-1814 arasında, gecikmiş ve tedrici bir şekilde gerçekleşecektir. Aydınlanma Avrupa'sından kaynaklanan imparatorluklar, XVIII. yüzyılın başında, sahte hukuki sertliklere karşılık, denizlerde kaçamak güçler olarak kalmaktadırlar.

Denizaşırı imparatorluklar, 1600'lere doğru yaklaşık 2.5 milyon km²'lik bir alan kaplamaktadırlar. Bunun içinde, Avrupalı melezlerin sektöründen, hakimiyeti tanıyan kesintili bir haraç ödeyen Kızılderili bölgelerine kadar koskoca bir mevcudiyetler yelpazesi bulunmaktadır. 1680'de taşlar iki yerde oynamıştır. Fransızların ve İngilizlerin Kuzey Amerika'sı, devamında 1 milyon km²'lik keşif alanının bulunduğu 100 bin km²'lik bir bölgeyi kendine eklemiştir. Brezilya'nın denetlenen bölümü 1 milyon km²'ye yaklaşmaktadır. İspanyol Amerika'sı, aynı sayıda adamı muhafaza edebilmek için yarım milyon km² genişlemiştir. Aydınlanmanın büyük dönüşümünden önce, 1680'lere doğru, Amerika'daki uygarlıklar yaklaşık 3 milyon km² kaplamakta, buna göze kestirilen 1.5 km² eklenmektedir. Batıdaki deniz "sınır"ı, doğudaki büyük "sınır"ın çok uzağında kalmaktadır. 1600'de Avrupa dışında 200 binden daha az Avrupalı vardır. Bu sayı 1680'de 700-800 bin, 1710-1720'de bir milyon olmuştur. 1750'den itibaren Kuzey Amerika'nın beyaz nüfusu, Amerika'daki iki eski İberya İmparatorluğunun melez nüfusunu aşmıştır.

İmparatorluklar işte bu konumdadırlar. Bu arada Avrupa'ya neler kattıkları da görülmektedir. 1680-1690'larda Batı Hindlerdeki "egemenlik altındaki" Amerikalı kıızılderiliye Avrupalıyla aynı ekonomik ağırlık tanındığında (ki bu aşırıdır), imparatorluklar Avrupa'nın bütününe %12-13'ünü aşamamaktadırlar. Voltaire bir bakıma yanılmamıştır. Öte yandan bu durum, Aydınlanmanın 1750'lerden sonraki mekân patlamasını değiştirmektedir. Ancak bu sürükleyici küçük eklenti, katma değer olarak daha fazla ağırlığa sahip olabilirdi.

* * *

Bunun karşısında dünyanın ağırlığı nedir? 1680'ler civarında Avrupa (coğrafi terim olarak, Türk kesimi de dahil), 100 milyonun henüz üzerine çıkmıştır (yaptığımız tanım içinde 85 milyon), Asya

280-350 milyon, Afrika 60 milyon, XVI. yüzyılın mikrop ve virüs darbesiyle kan kaybeden Amerika 13 milyon, Okyanusya 2 milyondur. Avrupa ve denizaşırı uzantıları, 550 milyon üzerinden 120 milyondur (%22). Aydınlanmanın gelişmesi başladığında, Avrupa'nın karşısında artık yalnızca Çin vardır. Çin, bunalımlarının en korkuncundan çıkmaktadır. Mançu istilasının ardından bir dizi felâket ve kopuş gelmiştir. 1600-1660 arasındaki sarı kitaplar sayesinde yakalanabilen Çin gerilemesi, Avrupa'daki XVI. yüzyıl gerilemesinin ölçeğinde olup, bire ikidir. XVI. yüzyılın sonunda 130 milyon olan nüfus, 1650'lere doğru 65 milyona gerilemiştir. 1850'lere doğru, tarihinin en uzun süreli yükselişinden sonra 350 milyona ulaşmıştır. 1680'de Mançu düzeni meyvalarını verdiğinde nüfusu kaçır? Bir Avrupa kadardır diyelim. XVIII. yüzyılda biraz daha hızlı büyüyecek, XIX. yüzyılda ise biraz yavaşlayacaktır, XX. yüzyılda ise çok hızlanacaktır, ama bir an için sarsılan eski eşitlik, Tang hanedanı döneminden itibaren bir daha bozulmayacaktır.

Bu eski eşitlik sahte bir eşitliktir. Avrupa'ya kayan Akdeniz ile dünyanın geri kalanı arasındaki teknolojik açıklık, bütün görünüşüne rağmen XIII. yüzyıldan itibaren artmaya ara vermemiştir. Avrupa'nın üstünlüğü, köklerinden bazılarını çifte bir tercihten almaktadır: hayvani proteinler tabanlı ete dayalı bir beslenmeye ve hayvan kas gücüne yönelik tercihler. Avrupa bilançolarında hayvani proteinler XV. yüzyıldan itibaren artmaktadır (XVI. yüzyılda tedrici gerileme; XVII. yüzyılda, XIII. yüzyılda olduğu varsayılan düzeyin yakalanması). "Lüks bir şekilde" beslenen Avrupalılar, bölgesel minik farklılıkların ötesinde, bütünsel olarak diğer insanların zıddında yer almaktadırlar. Bu XVIII. yüzyılda doğrudur. Etobur Avrupa, bunun yanı sıra hayvani kas gücünü de kitlesel olarak kullanmaktadır. XVIII. yüzyılın ortasında, Avrupa mekânındaki herkesin, ortalama olarak kendi kas gücünün sağlayabileceğinden 25 kat daha fazla enerjiye sahip olması, biraz şaşkınlıkla da olsa farkedilmektedir. Endüstri devrimi öncesindeki bu motor güç hayvani proteinlerin tüketilmesine etki etmektedir.

Her ne olursa olsun birşey hemen hemen kesindir: Avrupalı insan, XVIII. yüzyılın başında, bir Çinlinin sahip olduğundan 5 kat ve diğer uygarlık ile kültürlerin insanlarının sahip olduğundan 10-15 kat daha fazla motor gücüne sahip bulunmaktadır. Avrupalı tek başına, dünya-

nın geri kalanından biraz daha fazla olanağa sahiptir. Aydınlanma döneminin başladığı sıralarda, gelişmiş dünya-üçüncü dünya yapıları çoktan yerlerini almışlardır. Bu herhalde XIII. yüzyıldan ve belki de daha öncesinden beri böyledir. Aydınlanmanın şirazesinden çıkartacağı eşitsizliğin kökleri ve nedenleri çok uzun sürenin içinde yer almaktadırlar.

Akdeniz havzası insanların Mısır ve Mezopotamya'da M.Ö. 3500-3000 yıllarında gerçekleştirdikleri yükselme, Çin'de onbeş yüzyıl sonra meydana gelmiştir. Hind, Amerika, dünyanın geri kalanı daha sonra gelmektedirler. Doğu uygarlıklarında ve *a fortiori* kültürlerde en fazla eksik olan şey, zamandır. Yaşlı Avrupa ve genç kültürler. Zamanın telâfisi yoktur.

* * *

Başlangıçtaki denge üzerinde uzun uzadıya durduk; Aydınlanma tarihinin tabii ki Avrupa'nın lehine olmak üzere iki kavşak tarih çevresinde (1680-1690, 1750-1760) epeyi derinlemesine değiştireceği bir denge. Yuvarlak tarihler olan 1680-1690, özellikle Amerikan tarihleridir. XVI. yüzyılın ortasından beri istikrar kazanmış olan Amerikan "sınır"ı, ileriye doğru hareketine yeniden başlamıştır. Herşey Brezilya'da başlamıştır. İki rakam Brezilya gelişmesini özetlemektedir: XVI. yüzyılın sonunda 60 bin olan nüfus, XVIII. yüzyılın sonunda 2 milyon olmuştur. Brezilya, İspanyol Amerika'sından bir yüzyıldan daha uzun bir süre sonra ete kemiğe bürünmekte ve yoğunluk kazanmaktadır. Bizzat Kuzey Amerika tarihinin gelecek programı gibidir. Brezilya, 1680-1690'lara doğru gevşek bir yerleşim dokusu içinde 400-500 bin km²'lik bir alana sahipti ve bunun büyük bölümü de gerçekten ele geçirilmiş olmaktan çok, yalnızca keşfedilmişti. Brezilya, 1750'lere doğru devasa Amazon havzasının hemen hemen bütün kıyılarına ulaşmıştır. 3 milyon km²'lik bir alanı kaplamaktadır. Büyük mekânsal dönüşümü harekete geçiren altın ve elmas devresi, XVI. yüzyılın son zamanlarında tam hızına ulaşmıştır. Lizbon'a gelen altın miktarı eğrisinden, maden "sınır"ının Minas Geraes yaylası boyunca yapılan sevkiyat izlenebilir: 1699'da 725 kg., ama daha 1703'te 4.35 ton ve 1715'te 14.5 ton, 1720'de 25 ton ve 1740-1755 arasında çok düzenli olarak 14-16 ton.

İlginç ama anlamlı bir rastlantıyla, gerçek “sınır”ın Amerika’sı da, XVII. yüzyılın son iki yılı esnasında, yani beyazların kolonizasyonunu az daha sona erdirecek olan 1675-1677’deki korkunç bunalımdan çıkış sırasında harekete geçmiştir; bu, İberyalı olmayan Amerika’nın ilk büyük Kızılderili savaşı olmuş, “sınır”ın kompresör rulosunun tersine döndürülemez bir şekilde harekete geçişinin reddedilemez kanıtını sağlamıştır; aslında herşey değerlendirildiğinde, yerleşiklerin göçebelere karşı XIII. yüzyıldan beri giderek daha sert bir şekilde sürdürdükleri mücadelelerin anlarından birinden başka birşey söz konusu değildir. İki Amerika’dan kesin bir ders çıkmaktadır. Brezilya’da kolay zafer, Kuzey Amerika’da büyüme krizi. XVII. yüzyılın başından beri adeta yatay bir platform üzerinde hareketsiz kalan “sınır” rota ve ritim değiştirmektedir. 1680’den 1730-1740’a kadar olan dönemde bir sıçrama görülmektedir. Bu hareketle, XVI. yüzyılda denetim altına alınmış 2.5 milyon km²’ye çok eşitsiz bir şekilde ele geçirilmiş (Brezilya’da yerleşim çok düşüktür) 3 milyon km²’den biraz daha fazla bir alan ilâve edilmiştir. Yuvarlak bir tarih olarak 1680, hem batıda, hem de doğuda Avrupa “sınır”ının büyük bir tarihidir. Küçük Avrupa’dan büyük Avrupa’ya geçiş, burada da 1677’de, 1695’te Atlantik ekonomik krizden çıkarken, tam da Brezilya’nın şeker üreten kıyılardan maden platolarına doğru mekânsal patlaması sırasında oluşmuştur. XVII. yüzyıl sonundaki dönüşüm bizi şaşırtmayı sürdürmektedir. Marjlardaki bu mayalanma, ileride göreceğimiz üzere, derin bir iç sıkıntıyla beraber yürümektedir. XVII. yüzyıl sonunda deniz-ötesi ve sınır bölgelerindeki kolonyalizmin harekete geçiş, Avrupa’nın XIV.-XV. yüzyıllarda iç bir etkiyle yayılması sürecine benzemektedir. Bu noktada 1750’den sonraki ikinci atılımla zıtlaşmaktadır, çünkü bu atılım bu kez iç konjonktürle pozitif korelasyon içindedir. Öte yandan, “sınır”ların bu mayalanması, adeta bütün trafiklerin toparlanmasryla birlikte gerçekleşmiştir. Bu toparlanma her yerde gözle görülmektedir. İngiliz limanlarından uzaktaki Manila gözlem alanına kadar her yerde.

İkinci dönüşüm yüzyılın ikinci yarısında, altmış yıl sonra ortaya çıkmıştır. Geleneksel tarih, esas olanı Fransız-İngiliz rekabeti gibi bir ayrıntının arkasına gizlemiştir. Bu rekabetin kendi de “sınır”ların yaptığı müthiş sıçramadan, diğer uygarlık ve kültürlerin her yerdeki gerilemesinden kaynaklanmaktadır. Meksika’nın maden “sınır”ı, 1750’lerde

kuzeyin kuru Meksika'sının istilasına yönelmiştir. 1740-1750 ve 1780-1790 arasında İspanyol Amerika'sı fazla gürültü çıkartmadan iki katına çıkmıştır. Humboldt'un döneminde (1799-1804) 8 milyon km²'lik bir denetlenen alana ulaşmıştır. Fransız-İngiliz çatışmasının Kuzey Amerika'daki nihai aşaması, İngiliz "sınır"ının Allegankanlar ve Mississippi yönünde, daha ötele de hedefleyen ilerlemesinin sonucudur.

Çatışma devreleri 1688-1697, 1702-1713, 1745-1748, 1754-1763'tür, yani 74 yıldan 29'u. Bunlar elbette Amerika'nın yalnızca bir kesimini meydana getirdiği emperyalist savaşlardır. Bunlar, kendi tarzlarında olmak üzere, büyümenin büyük anlarını işaret etmektedirler. Çifter çifter gitmektedirler. 1684-1713, 1745-1763. İşte size genişlemenin iki temel zamanı. 1689-1715 ilk harekete geçiş, 1745-1770 Avrupa'dan yola çıkan bir gücün 1885-1890'da yeryüzündeki sonuncu boşlukları ele geçirmesine kadar hemen hemen kesintisiz bir şekilde sürecek olan bir ilerlemeyi harekete geçiren büyük omuz darbesi, açık alandan ebediyen kapalı bir alana geçiş. Artık kolay "sınır" olmayacaktır. 1745-1750 arasında başlayan süreçten sonra artık iki sınır olacaktır: mekânsal "sınır" ve teknolojik "sınır" birbirleriyle rekabete girmişlerdir. XIX. yüzyılın sonunda başlayan kapalı yerküresel mekân dönemiyle birlikte, "yeni sınır"ın tek başına egemenliği başlamıştır. 1698-1713, 1745-1763 esas ritmdir. Bu, ayrıntıların gözlenmesidir. Fransız-İngiliz savaşları çifter çifter gitmektedir: 1689-1697, 1745-1748. Fransa, konumlarının daha zayıf olmasına rağmen, kaybettiğinden fazlasını kazanmaktadır. 1702-1713, 1754-1763 Fransız yenilgisidir. 1713'te kısmi olan bu yenilgi, Hudson Körfezi ve Akadya'daki üslerin kaybedilmesine rağmen garip bir maceranın başlangıcı olmuş, yenilgi 1763'te tam hale gelmiştir. Bu Atlantik ve Avrupa savaşları aynı zamanda tamamen Amerika savaşlarıdır da. Bir kolonizasyon cephesiyle bir güzergâhlar alanının karşılaşmasından kaynaklanmaktadırlar. Kızılderili köle ticaretinin güzergâhlarının alanı üzerindeki Fransız tehditi yavaş yavaş belirginleşmiştir. Bu uzun vadeli olmuştur, çünkü Naiplik rejiminin Louisiana eyaletini örgütlerkenki umudu (La Salle, Mississippi ağzına 9 Nisan 1682'de ulaşmıştır) Utrecht anlaşmasının (1713) darbelerini telâfi etmektir. Farkedilmesi gereken nokta, bir Fransız Louisiana'sının kurulması, Aydınlanmanın ilk dış genişlemesiyle (1690-1720) çağdaştır. Nitekim henüz berrak olmayan bir Fran-

sız Amerika'sı taslağı, İngiliz Amerika'sının Appalachian dağlarının ötesine bakmasını yasaklamaktaydı.

Tehlike, 1702'deki Fransız-İspanyol anlaşmasıyla belirginleşmiştir. Yeni İspanya, bizzat maden "sınır"ının bile ötesinden geçen yeni bir fetih için destek noktası olmaktadır. Arizona'ya yönelik ilk ciddi akınlar 1696'dadır, bu tarihte Peniçola (San Carlos de Austria) sömürge yönetimi kurulmuştur. 1700'de Yeni Meksika'daki Pueblo Kızılderililerine yönelik derin bir saldırı yapılmıştır. Uzun vadedeki bu tehlike, hemen o an için de tehlike yaratmaktadır, çünkü ormanlarda gezen beyazlar çoğu zaman kıızılderili direnmesinin yönetimini ve olanaklarını sağlamaktadırlar. Bu savaş, *conquista*'nın sıkıştırdığı bir "sınır"ın savasıdır. Saint-Laurent vadisi ve Mississippi ağzının dışındaki Fransız yerleşimleri, adam kıtlığından ötürü (çünkü sığınacakları yerler yoktur), Kızılderili ticaretinin yönetimiyle sınırlı hale gelmişlerdir. İngiliz "sınır"ını tehdit eden tehlike: örgütlenmiş, takviye edilmiş, ama bu arada mekân tüketici olan hayat tarzını sevdiren ve ateşli silahlardan yoksun bir yerli alemiyle sürtüşmek. Virginia'daki öncü kesrin, Mississippi yönünde kilometre taşları koymak (Ohio Company, Loyal ve Grenebier Company) için sarfettiği beceriksiz çabalar başarısızlıkla sonuçlanmışlardır, aslında bu çabaların arkasında "sınır" önünde bir *conquista* hareketi başlatmak gibi gizli bir niyet de vardır. Kuzeydeki Massachusetts daha şanslı değildir. Britanya alaylarının desteği ve James Wolf'un becerisi olmasaydı, Québec 1760'da düşmezdi. Paris anlaşması (1763) Amerika'daki Fransız-İngiliz rekabetini kaldırarak, gerçek bir sıçramanın koşullarından birini gerçekleştirmiştir. İngiliz Amerika'sı 1740'ta 890 binlik nüfustan, 1750'de 1.207.000'e, 1760'ta 1.610.000'e, 1770'te 2.205.000'e, 1780'de 2.781.000'e, 1790'da 3.930.000'e çıkmıştır.

Fransız ve İngiliz kumpanyalarının Hindlerdeki rekabeti, yaklaşık 1740'lardan itibaren dramatik bir döneme girmiştir. Dupleix'in Carnatic *nabab*'ına karşı 1740'ta elde ettiği kolay zafer, bu yarı-kıtanın Moğol düzeninin hızlı çözülmesinden sonraki olağandışı sayısal ve askeri zayıflığını açık etmiştir. Fransız-Kumpanya'sının 1745-1754 arasında, Dekkan ve Mahrat konfederasyonunun büyük bölümünde çok esnek bir protektarayı kurmayı nasıl başardığı bilinmektedir, burada cömert bir tahmine göre 30 milyon kişi yaşamaktadır. Bu protektaranın Fran-

sa açısından yararı olmamıştır: en önemli husus olarak, Dupleix, İngiliz Kumpanyası'na ve Clive'a yol açmıştır. Bunun oniki yıl öncesinde Fransızların girişimde bulundukları Dekkan'a nazaran, Hindular ile Müslümanlar arasındaki zıtlamalardan ötürü zayıf düşmüş olan kalabalık bir Bengal'deki bir saldırı noktası çok daha iyiydi. Plassey çarpışması (23 Haziran 1757), büyük bir kısa tarihtir. Protektora, 1767'de Bengal'e ve Sirkarların ülkesine ulaşmıştır. Warren Hastings'in yönetimi döneminde, Kumpanya karanın içlerine derinlemesine girmiş, bunu yaparken kurduğu ittifak ve korumalarla Dekkan'ın iç kesimlerini tedricen soyutlamıştır; bu bölgede, Fransızlardan el altından yardım alan Tipu-Sahib, inatçı ama umutsuz bir direnme göstermiştir. İngiliz kumpanyası, 1790'lara doğru 50 milyona kadar insan üzerinde bir cins denetim kurmayı başarmıştır. Bu kez bir eşik aşılmış olmaktadır.

Aydınlanmanın ışıkları söndüğünde, Avrupa, Avrupa dışında, Si-birya hariç sürekli bir denetim uygulanmakta ve kontrol alanı 15 milyon km² kadar bir bölgeye yayılmış bulunmaktadır. 15 milyon km², 75 milyon insan, 1780'lere doğru Avrupa nüfusunun yaklaşık %45-50'si. Bu 75 milyon insanın 7 milyonu beyaz ve daha şimdiden bundan biraz fazlası melezdir. 1750-1780 arasında karada gerçekleşen, mekânı ikkiye, insanları beşe katlayan dönüşüm, ancak XVI. yüzyılın başındaki *conquista* dönüşümüyle kıyaslanabilir. Bu hareket, Avrupa kıtasının içindeki gelişmeyle pozitif korelasyon halindedir, desteğini bu kez tam bir demografik ve teknolojik gelişme içinde olan Avrupa'dan almaktadır. 1780'lerde Aydınlanma sona ererken, *intra* ve *extra muros* Avrupa, insanların tümünün %30'unu denetlemektedir. Diğer kültür-zaman mekânlarının aşınmaları başlamıştır.

* * *

İmparatorlukların kara üzerindeki dönüşümlerine, deniz üzerindeki benzer bir dönüşüm eşlik etmektedir. 1750 ile 1780-1790 arasında, okyanusların yüzölçümleri çok kabaca %50 oranında artmıştır, yani en azından 120-130 milyon km². Teknelerin ortalama günlük mevcudiyeti on katına çıkmıştır. Bu temelli mekânsal dönüşümün teknolojik tabanları vardır: bulunan yerin bilinmesi. Bu durum, aylar süren seyirler esnasında bir atıf saatini muhafaza edebilecek kadar hassas bir krono-

metrenin varlığına bağlıdır. 1767-1772 arasında Harrison, sonra da Le Roy ve Berthoud. Becerikli astronomi bilginlerinin karada boylam hesabı yapmalarına olanak veren kameri mesafeler ve yıldız çalışmaları, hızlı seyirler esnasında ve *a fortiori* gündelik seyir sırasında kullanılıyordu. 1775-1780, çok pahalıya satılan hassas kronometrelerin yanı sıra, adalar artık okyanus haritalarında yer değiştirmektedirler. Pasifiğin keşfi kronometreyle çağdaştır.

Bougainville, Cook, La Pérouse... Malespina, Vancouver, okyanus mekânının XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki dönüşümünün anlarını vermektedirler. Bougainville, 1763'te Fakland adalarına Akadyalı Kızılderilileri yerleştirmiş, burayı 1766'da İspanya'ya vermek zorunda kalmıştır. 1767'de doğudan batıya büyük yolculuk başlamıştır. *Boudeuse* ve *Etoile* adlı gemiler 1768 Ocağında Pasifiğe girmişlerdir. Bougainville, Patagonyalıları antropolojik bir bakış açısından gözlemiş, önce 1606'da Queiroz tarafından, sonra da Wallis tarafından keşfedilen Tahiti'yi yeniden bulmuştur. Tahitili genç kadınlar, yabancılarla, Diderot'ya düş kurdurtacak olan cinsel bir konukseverlik göstermişlerdir (Nisan 1768). Samoa adaları, Yeni Hebridler yeniden keşif listesine eklenmişlerdir. Fakat tam nerede olduğunun bilinebilmesi, yararlı bir harita yapılabilmesine olanak vermiştir. Bougainville, 16 Ocak 1769'da Saint-Malo'ya geri dönmüştür, Magellan ve Sebastian Elcano dönemdekinden iki kat daha az zamanda tamamlanan denizden bir devrialem. İki buçuk yüzyılda bu iki katına çıkma, deniz tekniklerinin mütevazı ama kesin gelişimini ortaya koymaktadır. Bougainville'in ucundan başlattığını James Cook tamamlamıştır. Bu kendi kendini yetiştirmiş adam, Britanya'nın kömür taşıyan gemilerinin sert okulundan geçmiştir. Yolculuğunun amacı bilimseldir. Astronomi bilginlerini, Lalande'nin gösterdiği üzere, Venüs'ün güneş çemberlerinden geçişini gözlemek için en uygun yere, Pasifiğin göbeğine götürmek. *Endeavour*, Plymouth'dan 25 Ağustos 1768'de yola çıkmış, Tahiti'ye 13 Nisan 1769'da ulaşmıştır. İlk yolculuğun en ele gelir sonucu, Yeni Zelanda ve Avustralya kıyılarının uzun bir kesimidir. Cook'un bakış açısı, Bougainville'inkinden daha fazla etnolojiktir. Girişimi kesindir. *Endeavour*, Dover limanına 13 Temmuz 1771'de girmiştir. Cook, ikinci yolculuk esnasında (1772-1775), kutup dairesini birçok kereler aşarak, bir güney kıtasının olmadığını kanıtlamıştır. Antarktika buzullarından

sonra, 1776'da Arktika Buz Okyanusuna saldırmış; kuzey geçidini boşuna aramış ve tıpkı eskiden Magellan'ın Cebu'da başına geldiği gibi, Sandviç adalarında (Havay), yerlilerin mızrak darbeleriyle ölmüştür. La Pérouse, Vancouver, Melespina, 80-90'lı yıllar esnasında okyanusun büyük bölümünün haritasını tamamlamışlardır.

* * *

Dünya, XVI. yüzyılın sonuna kadar olanaklarının teknik sınırında kendi üzerine kapanmıştı. Avrupalılar dünya etrafında denizden dolaşmayı gerçekleştirebilmişlerdi, XVI. yüzyıl denizciliğinin koşulları bütün kıyıları ekonomi-dünyanın ilkel bir taslağının bile içinde tutmaya olanak vermiyorlardı. XVI. yüzyılın büyük trafiklerinin yasalarını eskiden formüle etmiştik: öngörülemezlik, değişken bir eşiğin ötesinde ilâve edilen kilometre bedelinin geometrik artışı, gidiş ve gelişlerin heterojenliği. Bu uzak geçmişte, en ölümcül hatların üzerinde (Meksika, Panama kıstağı ve Portekiz Hind'i) yola çıkan denizcilerin %15-25'inin iki yıllık bir yolculuk sonunda, %30-35'inin gidiş-geliş üç yıl sürdüğünde ve daha da fazlasının Meksika ve Filipinler yolculuklarında öldükleri tahmin edilebilir. XVI. yüzyılda Sevilla-Manila gidiş-geliş yolunu yapabilme şansı düşüktür. Japonya-Lizbon hattındaki durum da bunun benzeridir. Avrupa yayılma mekânı, en büyük eksenleri itibarıyla, iki yüzyıllık bir süre içinde ışık hızına benzer bir mutlağa ulaşmıştı: bir gidiş-geliş için beş yıl, ama bu macerayı göze alanların, geri dönüp, ömrünün geri kalanını akrabaları arasında geçirme şansı ikide birdi. Bu sınırlara ilâve edilecek herhangi bir mesafe ne kadar küçük olsa da, daha uzağa gitmeyi olanaksız hale getirmekteydi. XV.-XVI. yüzyılların dünya ölçeğinde yayılarak oluşturduğu mekân, bozulma ve bükülme hattını Japonya'nın ve Filipinler'in ötesinde oluşturmuştu. Kabaca iki yüzyıllık bir süre boyunca, Avrupa genişlemesinin alanı mutlak boyutlara sahip olmuştur. Henüz yerküre tarafından sınırlandırılmamıştır; son kez kendi üzerine kapanmaktadır. Onu sınırlandıran henüz toprak değil, insanların gücüdür. Karavelaların, kalyonların, *navelerin* ve karakaların dünyanın tümünü gerçekten kuşatmaları için pek bir eksikleri yoktur. Ama birşeylerden yoksundurlar.

İşte *Indiamen*'ler, fırkateynler, *clipper*'lar, Harrison, Le Roy ve

Berthoud kronometresi ile temelden değişen şey, %20'lik bir ilerlemedir, bu da ilâve mesafe engelini kaldırmıştır. Böylece daha öte ulaşılır hale gelmiş ve XVI. yüzyıldaki dünyanın uçları aşılmıştır. Dünya, 1760-1770 arasında ağılmış, ama hemen kapanmıştır, bu kapanma artık Aydınlanma insanının gücünün üzerinde değil, dünyanın tümünün üzerinedir. Büyük Avrupa'nın zaferi, XIX. yüzyılın son onyılları esnasında yeni "sınırlar"ın kapanmasına kadar, kapalı bir evren halinde sonuğlanmıştır. 20 Temmuz 1969'a kadar.

AYIRIM II

İNSANIN BOYUTLARI

Daha da kalabalıklaşmış insanlar arasında, iletişim düzleminde, gelişme etiği için, eski hıristiyan yetingenliğinin aktarımı ve yerinin değiştirilmesi yoluyla sadece her seferinde daha büyük bir toplum oluşturmak için ve her seferinde yalnızca bu toplumu genişletmekle uğraşan insanlar yaratmak için mütevazı, ama belirleyici bir gelişme. Daha geniş mekânlar üzerinde daha fazla insan, daha fazla mühendis, iletişim, nesnelere daha fazla yönelmiş bir düşünce, teorik düşüncenin ve pratik düşüncenin ilerlemeci yorumu. Ama öncelikle daha fazla insan. Eğer *vital revolution* olmasaydı, Aydınlanma Avrupa'sı gelişmenin dönüşümü olamazdı.

* * *

“Yerküresel bir tartım”la başlayalım. Avrupa nüfusunun iki katına çıkması, Aydınlanmanın hemen hemen kesin ilk verisidir. 1680’den 1800’e, 1200 yılda ikiye katlanma, dört kuşak. Bilgilerimizin kesinlikleri çok eşitsizdir, bunlar dönem sonunda başındakilerden daha iyi, kalabalık medyan için, Doğu uçları ve İspanya için olanlardan daha iyidirler. Doğu’da insanlarını daha iyi sayabilen, daha etkin bir devletin gelişmesini çoğu zaman iyi ölçemiyoruz. Daha genel bir güçlük, sınırlardan kaynaklanan bir güçlük vardır: bunlar milyonlarca km²’lik değişiklikler göstermektedir. Aynı zamanda herşey benimsenen terimlere tabidir. 1680, tartışmaya hiç olanak vermemektedir. Endüstri devriminin harekete geçişi, 1780-1790’dan geriye gidilmesini işaret etmektedir. Aydınlanmada nüfusun iki katına çıkmasına, örneklerin azınlığı itibariyle, 1770’te ulaşılmıştır; bu noktaya Fransa (19 milyon, 27 milyon) ve İtalya (12 milyon, 18 milyon) hariç, her yerde 1680-1800 arasında ulaşılmıştır.

Aydınlanma Avrupa’sının gelişimini, ancak diğer kıtalara ve diğer dönemlere atfen değerlendirebiliriz. Diğer kıtalara, Avrupa, Çin, sömürge Avrupa’sı, XVIII. yüzyılda birbirleriyle boy ölçüşebilirler; Afrika, Hind, Arap dünyası da kendi aralarında boy ölçüşebilirler. Güçlüklerin çözüldüğünü kabul edelim. Nüfus, 1680-1800 arasında %50-55

artmıştır. Avrupa ve Çin'i terazinin bir kefesine, dünyanın geri kalanını da öteki kefesine koyalım. İki ağır kitlenin gelişimi %220-250 arasında yer alırken, diğer kefedeki %10'a düşmektedir. Avrupa ve Çin, XVIII. yüzyılda çığırın bir gelişme içindedirler, Çin Avrupa'dan biraz daha iyidir, dünyanın geri kalanı yüzyıllık bir yatay çizgi cinsinden tembel bir çözümü seçmiştir.

Aydınlanmanın ikiye katlanması benzersiz midir? Bunun öncelini arayalım. Avrupa nüfusu, yuvarlak bir tarih olan 1450'den gene yuvarlak bir tarih olan 1650'ye kadar kuşkusuz iki katına çıkmıştır. XI. yüzyılın ortasından, XIII. yüzyılın sonuna kadar olan sürede de ikiye katlanmış olmalıdır. Çok uzun süreye, bizzat en ilkel makroskobik analiz düzeyine aktarıldığında fark hemen farkedilmektedir.

Yüzyıllık ikiye katlanış, önceden hiç görülmemiş bir mekân üzerinde gerçekleşmiştir. Uzun XVI. yüzyılın ikiye katlanması iki yüzyıl almış, Ortaçağın tarımsal dönüşümü herhalde daha uzun sürmüştür. XVIII. yüzyıl eğimleri (özellikle yüzyılın ikinci yarısına ait olanı), alışılmışın dışında eğimlerdir. Aydınlanma dönemindeki ikiye katlanışın kendine özgülüğünü vurgulayan ikinci özellik, hareket noktası olmaktadır. Uzun XVI. yüzyıl dalgası derin bir oyuktan yola çıkmıştır. Esasen bir toparlanmadır. 1600-1630 düzeyleri, örneklerin çoğu itibarıyla XII. yüzyıl sonu düzeylerini pek aşmamaktadır. Almanya ve Doğu Avrupa bu düzeyleri aşarlarken, Fransa birazcık gecikmektedir. Üçüncü özellik: XVIII. yüzyıl gelişimi, temel olarak merkezden çok çevreseldir. Dördüncü çizgi: XVIII. yüzyılın yüzyıllık ikiye katlanış yalnızca daha hızlı değildir, aynı zamanda ikiye katlandığı noktada da durmamıştır: XIX. yüzyılın ikinci yarısında hızlanmış ve ilk yavaşlama işaretleri ancak 1880'lerden sonra ortaya çıkmıştır. Amerika ve Si-birya'yla birlikte, 1900'de dünya nüfusunun %40'ına ulaşmıştır. Dünyanın biyolojik olarak Avrupalılaşması 1940'tan beri gerilemektedir, ama kültürel Avrupalılaşma devam etmektedir. Aydınlanma dönemindeki ikiye katlanış, önceden hiç görülmemiş bir olgu olan üç yüzyıllık sürede on katına çıkış sürecinin başlangıcıdır. Büyüme oranları yüzyılın başında zayıfken, XIX. yüzyılın ortasına kadar hep hızlanmıştır. Geçmiş kâhini, teknolojik "sınır"ın kullanımdan düşürdüğü bir sistemin teorisini Malthus'un 1798 tarihli *Deneme*'sinin nedeni budur.

Ya Çin? Çin'in artış hızı, 1680-1750 arasında Avrupa'ninkinden

yüksektir; 1750-1780 arasında iki akım eşitlenmiştir. Avrupa'nın artış hızı, 1780'den itibaren ivme kazanırken, Çin'inki gerilemiştir. Maltusçu *check* Çin'de rolünü oynamıştır. Uzun bir XVIII. yüzyıl büyümesine (1680-1750) Çin'in verdiği karşılık, Avrupa'nın 1630-1700'deki gelişimini hatırlatmaktadır. Bu cevap, XX. yüzyılın ilk üçte birlik bölümünde ortaya çıkan toparlanmaya kadar etkili olacaktır.

İkinci veri, bu ikiye katlanışa ulaşmanın biçimi, yani insan hayatının uzaması gibi, birincisi kadar önemli bir husustur. Bu temel devrim, şurada burada coğrafi mikrokeseimlerde meydana gelmiştir ve derinlemesine bir çözümlemeyi gerektirmektedir. Aydınlanma Avrupa'sı ve klasik Avrupa, 1680-1750 arasında birbirleriyle yarış halindedirler, büyük dönüşümler 1750'lerden sonra hemen her yerde görülmektedir; bunlar sonuçta bir tamamlanış ve bundan da fazlası bir başlangıçtır. Bu konunun özü için *La Civilisation de l'Europe classique* adlı kitabıma gönderme yapıyorum.

* * *

XVIII. yüzyıl, insanın boyutu konusunda etkin bir kaygı taşımıştır. Devlet tarafından yörgörlan aletlerin sistematik kullanımının ilk denemeleri yapılmıştır. Aydınlanmanın ufkunda daha şimdiden Vauban ve King görölmektedir.

Nüfus sayımlarından, köy kilisesi sicillerinden sonra, şimdi Avrupa ölçeğinde sağlam ve türdeş bir yöntemle dayanarak yaşadıklarından ötürü tamamen kıyaslanabilir nitelikte olan binlerce köy monografisine sahibiz. Bazı örnek monografiler bu yığının içinde öne çıkmaktadırlar. Bunlar belli bir tiptendirler; bu da hem avantaj, hem de tehlikelidir. İyi tutulmuş ve iyi korunmuş uzun bir sicil dizisi, bir köy cemaati -Tahıl yetiştiren kırsal kesimlerin istikrarı, çok sayıda aileyi ortaya çıkartmanın kolay ve etkin yollarından biridir-, bunlar, Cruall, Anneuil, Colyton tarafından gerçekleştirilen klasik örneklerdir. Nüfus tarihçileri böylece, XVII. ve XVIII. yüzyıllar Avrupa'sındaki köylü soylarının alışılmadık bir dizisini bilimsel amaçlarla ortaya koymuşlardır. Çok sabırla oluşturulan bu soy zincirleri, etkileyici bir bilgince hesaplama kitlesine dayanmaktadırlar. Bu *who is who?* bize insanın boyutunu verecek midir? Bu, düşünüldüğü kadar kesin birşey değildir. Kentler, 1970'ten beri karanlıktan çıkmışlardır.

Gerçekte basmakalıp bir bakışın ve gizil bir sistematik hatanın esiri olmuştuk. Sonuçta nüfusun azınlıkta kalan bir tipini kolayca, sistematik olarak incelemiştik. Paris havzasının tahıl yetiştirilen humuslu toprakları. Zengin olmakla ün salmış, ama sonuçta düzensiz ve devrevi bir gıda; hareketlere, yani sonuçta salgınlara çok açık bir alan, XVII. ve XVIII. yüzyılların negatif ısısal anormalliği ve pozitif higrometrik anormalliği karşısında aşırı bir duyarlılık; istisnai bir kapalılığı olan bir alan; yararlananlarını esir düşüren, göçe ve yeniliğe çok yatkın olmaktan çıkartan, prestije yönelik bir hayat... Paris havzasının humuslu topraklarının çok uzun bir süre köhne bir yapıyı sürdürdüklerini; Aydınlanma dönemi gelirken kendilerine özgü reflekslerle tepki verdiklerini ancak bugün biliyoruz: çok geç evlenme, yükü kadınlara binen hasadın getirdiği ağır mevsimlik çalışma nedeniyle çok yüksek olan çocuk ölümü, kıtlık zamanlarında şiddetli salgınlar, donuk bir demografi, hem *coitus interruptus* hem de düşüğe başvurma aracılığıyla doğumların isteyerek kısıtlanmasına yönelik gizli bir eğilim.

1964-1965'ten bu yana tarihsel nüfusbilim yeni bir atılım içine girmiştir. Tahıl yetiştirilen humuslu ovalardan çıkarak, aynı zamanda INED'in ulusal çaptaki araştırması sayesinde, Normandiya'daki araştırmalarımızın da teyid ettikleri üzere ortaya çok daha çeşitlenmiş bir Fransa çıkmıştır. Nüfussal davranışlar mikrobölgesel bir ölçekte (grup kitlesi 10, 15, 20, 30 kişiden, bazen daha azından, nadir olarak da daha çoğundan meydana gelmektedir) tanımlanmaktadır. Ama gene de bir güçlük vardır: izlenebilen ve hesaplarımızın dayandığı aileler, en istikrarlı olanlardır. Bunları çıkartmamıza izin verdikleri dersleri diğerlerine, hareketli olanlara yaygınlaştırma hakkımız var mıdır? Nüfus tarihçileri, işte bu nedenden ötürü nüfus hareketlerini incelemeye yönelmişlerdir. Bu hareketler sanıldığından daha önemlidir. Merkezin önemli kesimlerindeki neredeyse doğurganlıkla beraber nüfusun yüzyıl içinde ikiye katlanması ve kıyı kesimlerde ise dört katına çıkması bunu kanıtlamaktadır. 500 topluluktan oluşan bir mikroülke (örneğin Caen ovası gibi), göç dalgaları olmadığından nüfusunun kaybedip, bir yüzyıllık süre içinde iyice kötüleyen küçük alanların varlığını açığa çıkartmaktadır. Bunun yanında dinamik kırsal kesimler bulunmakta, buralardaki yüksek artış hızları yüzyıllık süre içinde nüfusun ikiye katlanmasını sağlamaktadırlar: ölüm döşeği köyleri ve beşik köyleri. Mikro telâfi dalgalarının varlığı, bu aşikâr çelişkileri çözmektedir.

Bilgisayar sayesinde, 1960'lara doğru tarihsel nüfusbilimin yükseliş aşaması itibariyle çok ihmal ettiği, anlık kaynakların eski dizisine değer kazandırılmıştır. Tarihsel nüfusbilimin ilk aşamasında tamamen dikine olmuştur. İkinci aşamada ise karşımıza yatay dönem çıkmaktadır. Ama gelişim üçüncü bir girişimi devreye sokmuştur: modellere başvurulması. Bu konudaki örneği E.A. Wrigley'den alıyoruz. "Eski nüfusun üç anahtarını, bekâr erkek, kadınların evlenme yaşı ve çocukların yaş farkı vermektedir. Avrupa dışı endüstri-öncesi toplumların önemli karakteristiklerinden biri, evliliğin hiç değilse kadınlar için hemen hemen evrensel olması ve çok erken yaşlarda gerçekleşmesidir". Evrensel ve erken evlilik modellerinin karşısında Avrupai denilen modelde, çocuk yapabilecek kadınların 2/5-3/5'i bekâr veya duldur. Bu model, bazı küçük farklılıklarla beraber, kalabalık medyan Avrupa'da, Akdeniz ve İskandinav Avrupalılarında Aydınlanma döneminde uygulanmaya devam etmiştir. Tek bir büyük istisna vardır: doğu. Bu yapı, hristiyan ülkelerin nüfusunun gizil bir rezervi muhafaza etmesine olanak vermektedir. Muazzam genişlemeleri (Çin ve Amerika) yüz yıllarca sürdüren diğer kıtaların titreşimlerinin karşısındaki düşük genişlemeli kısa ritm, aslında bir gelişme olan bu yapının bir sonucudur. Üçüncü değişken, çocuklar arasındaki yaş farklarıdır. Kırsal sicillerden derlenen istatistiklere göre bu süre 22-23 aydan 35-37 aya kadar değişmektedir. zaman içinde yelpazenin çok açılması bir şaşkınlık yaratmıştır. Endüstri-öncesi toplumların cinsel ilişki ile çocuk yapma arasındaki bağlantıyı ortadan kaldırmış olmaları, yanlış bir şekilde reddedilmekteydi. Rakamların dersi karşısında hata kabul edilmiştir. Önce teorik olanakları araştırmak, bunun sonucu olarak da bir modele başvurmak gerekmiştir: "... doğumlar arasındaki sürenin (ve bu arada evlilik içi doğurganlığın) gebelik önleme yöntemlerinin uygulanmasına, cinsel ilişkiden kaçınılmasına veya düşüğe başvurulmasına rağmen, neden bu kadar farklı değerler aldığını hızla incelemek."

"Herhangi iki doğum arasındaki toplam süre, yalnızca ikinci çocuğun doğumu için gereken ortalama dokuz aylık süreyi değil, aynı zamanda çok değişken olan başka unsurları da kapsamaktadır. Hepsinden önce, ilk doğumun hemen ardından, hiçbir gebeliğin mümkün olmadı-

ğı bir âdetten kesilme dönemi gelmektedir”. Bu elbette en mükemmel değişikidir. Beslenme, kassal ve sinirsel yorgunluk tarzları, annenin yaşı da devreye girmektedir. 20-30 yaşları arasında plastisite düşüktür, uzama yönünde 20 yaşından önce negatif değişme vardır (yeniyetmelerin kısırlığı), aynı durum 30 yaşından sonra da vardır ve 40 yaşından sonra artmaktadır. Fakat bu süre esas olarak emzirmeye bağlıdır. 0-30 ay arasında yer alan ve hatta daha ötelere geçen bir değişken. Emzirme esnasında dölleme, durumların %75’i itibariyle durmaktadır. Bir başka değişken, emzirmeye bağımlıdır. Wrigley şöyle demektedir: “(Âdetten kesilme) çok miktarda insan için dört-on altı ay arasında değişmekte ve bu sınırları çok aşan bireysel durumlar olabilmektedir. Bunun minimumu bir aydır?” Bu minimumları, proteinden yana zengin beslenme tarzlarında ve endüstriyel toplumlarda doğal emzirmenin yerine yapay emzirmenin geçmesiyle daha sıklaşacaklarını ekleyelim. “Çok az sayıda kadında bu aralık iki yılı aşabilir”.

Döllenmenin yeniden başlamasıyla, yeni bir aralık ortaya çıkmaktadır: bir kadının ilk döllenme devresi sırasında gebe kalması istatistiksel olarak pek olası değildir. “Büyük sayıda bir nüfusta, ortalama bir ayı geçmekte ve en azından bir bölümü itibariyle cinsel ilişkilerin sıklığına bağlı bulunmaktadır. Ayda on kerenin, 20-30 yaşlarındaki kadınların yaklaşık ortalaması olması mümkündür, ama olabilecek değerler yelpaze gibi muhtemelen 5-15 olmaktadır”. Kocanın yaşı, evliliğin süresi, beslenme, kassal ve sinirsel yorgunluk, çiftin müsait olması da devreye girmektedir. Modele bazı salgın hastalıkların, özellikle gribin erkek kısırlığı dönemine ek bir süre ekleyebildiğini hesaba katalım. “Lübnan’da eğitimsiz müslüman köylüler arasında, evliliğin ilk yılında, ayda ortalama 24-25 ilişki sıklığına ulaşılmıştır. İlişki sıklığı, toplumuna göre en azından birden dört katına kadar farketmektedir. Bunlara dinsel faktörlerin, bütünsel psiko-erotik çevrelerin etkilerini ekleyelim. “Bu, bütün toplumlarda yaşla inişe geçer ve 20 yaşından 40 yaşına kadar yarı yarıya azalır. Doğumlar arası açıklık böylece bir topluluktan diğerine 2-4 ay arasında değişebilir”.

Nihayet, kendiliğinden meydana gelen değişikliklerin yapıların doğumlar arasındaki aralığa etkisini hesaba katmak gerekir. Ceninin ölmesi, gebelik dönemini izleyen süre içinde döllenmenin durması, yeni bir gebelikten önceki süre. Gecikme, ortalama 5-8 ay arasındadır.

Özellikle kadınların çok miktarda ağır iş yaptıkları bir toplumda mantıklı bir varsayım olan “gebeliklerin üçte birinin ceninin ölümüyle sona erdiği” kabul edilecek olursa, “doğumlar arası ortalama aralık, bizim 1.5 ay ve 2.5 ay gibi uç varsayımlarımız yaklaşık bir şekilde artacaklardır”.

Bütün bu unsurlardan, iki doğum arasındaki ortalama istatistik aralığın çok esnek olduğu izlenimi çıkmaktadır. Teorik minimum 16.5 ay, maksimum ise 31.5 aydır. Minimum değer “hangi dönemde olursa olsun belirli bir sayıya erişmiş her toplum için kesinlikle çok düşüktür, çünkü bu değere ulaşabilmesi için bütün unsurların eşanlı olarak lehte olmaları gerekir ki, bu da olası değildir”. Tarihe ve içinde yaşadığımız anın gözlemine başvuralım. XVIII. yüzyılda Henripur bölgesi gibi açık bir mekânda yaşayan Kanadalı kadınlar 23 aylık bir aralığa sahipti. XVIII. yüzyılda Villedieu-Les-Poêles’in zenaatla geçinen kent halkındaki aralık hemen hemen 20 aydı, burada mutlak bir rakama yaklaşılmaktadır. XVIII. yüzyılda Flandre’nin bazı bölgelerinde 20 ve 23 ay söz konusuydu. XX. yüzyılda A.B.D.’nin her türden doğum kontrol uygulamalarını sistematik bir şekilde reddeden ve beslenme koşulları gelişkin bazı cemaatlerinde yaklaşık 21 ay söz konusuydu. Bu rakamlar, büyük diziler içinde görülen en düşükleridir. Bunlar modelin dallarına tam anlamıyla dahil olmaktadır. E.A. Wrigley, “en üst sınır değer olan 31.5 ay da çok düşüktür” demektedir. Şöyle akıl yürütmektedir: 16.5-31.5 ay modeli 20-25 yaşlarında olan, yani gebelik periyodu maksimum olan en genç kadınlarda uygulanmaktadır. XVIII. Normandiya kırılarında bu yaştaki kadınların 3/4’ü bekârdır. Bu örneğe uygulanan değerler de “açıkçası ele alınan nüfusun ortalama aralığından düşüktür, çünkü gebelik süresi hariç, aralığa yol açan unsurlar yaşla artmaktadır”.

Sonuncu bir kesinleme. Hangisi olursa olsun geleneksel bir toplumda, evlilik içindeki belli sayıdaki toplumlar itibariyle gebelik ile cinsel ilişkileri birbirinden ayırma iradesini tamamen dışta bırakmak ağır bir hata olacaktır. Zaten cinsel ilişkiden iradi olarak kaçınmak, Kitabı Mukaddes’te teyidini bulan *coitus interruptus* ve düşük uygulamaları bütün zamanlarda ve bütün ortamlarda yer almaktadır. Bu konuda etkileyici miktarda metin bulunmaktadır. Fransa ve İngiltere’deki metinler diğer her yerdekilerden daha iyi bilinmektedir. İspanya ve İtalya

için bu konuda yoğun ve ikna edici bir kitleye sahibiz. Fransa ile İspanya arasındaki tersine dönüş aşîkârdır. Düşük, İspanya'da XVII. yüzyılda, Fransa'da XVIII. yüzyılda sorun olmuştur.

Wrigley modeline geri dönelim. XVIII. yüzyılın gerçeğine uygulanabilmesi için endüstri öncesi düşük uygulamasını işe dahil etmesi gerekir. Burada herşey isteğe tabidir. Yani tarihi yapan şu mikro-iradeler. Endüstri öncesi dönemdeki doğum önleme uygulamaları etkili olmuş olabilirler. Aydınlanma Avrupa'sında bunlara başvurulması marjinal kalmıştır. Demek ki Wrigley'nin modeline doğum önleme yöntemleri için de bir süre eklemek gerekecektir. Bu süre, 0-20 veya 30 aya kadar ulaşabilmektedir. Model, bu andan itibaren bütün olasılıkları kapsamaktadır.

Tarih, bu konuda Aydınlanmaya ait olan bir girişimi izleyerek, demek ki giderek daha kararlı bir şekilde olmak üzere, aynı sorunun içinde geçmişî şimdiye ve şimdiyi geçmişe bağlamaktadır. Bir ilk kesinlik: Aydınlanmanın nüfus yelpazesinin olağanüstü bir şekilde açılması. Avrupa, XVIII. yüzyılda ardışık parçalar halinde infilâk etmekte, kıpırdanmakta, nedenden çok sonuç olan ulaşım araçları devrimiyle tamamen hareket haline geçmektedir. Bu konuda Wrigley'in yargısına katılmaya hazırız: "Bazen endüstri sonrası toplumların ortak bir demografik, ekonomik ve sosyolojik modele doğru odaklaştıkları söylenmektedir. Eğer böyleyse, bugünün türdeşliği ile endüstri öncesi geçmişin çeşitliliği zıtlıştırılabilir".

* * *

Demek ki endüstri öncesi Avrupa demografisi aşırı bir plastisite sunmaktadır. Şu anlamlı sapmalara bakalım: kadının evlenme yaşındaki sapma, toplumsal kategorilere göre sekiz yıldır. Aristokratlar, halktan daha erken evlenmekte; köylüler bölgesine göre değişmek üzere, ilk endüstriyel yoğunlaşma alanlarında yaşayanlardan daha geç evlenmektedirler. Doğumlararası açığa bakalım: bu açık, bazı kısıtlı aristokratik ortamlarda 18-19 yaş; bazı uç kesimlerde, zenaatkâr ve ilk işçi yoğunlaşmalarının olduğu kasabalarda 20-23 ay; Périgord, Auge ve Caen ovasının güneyindeki ölüm döşeklerinde 35-40 ay arasında olmaktadır. evlilik ile ilk doğum arasındaki açıklık 13-19 ay arasında sa-

linmektedir. Nihayet, gayrimişru ve evlilik öncesi doğum oranlarına bakarsak, bunlar, %0.5 ile XVIII. yüzyılın sonundaki bazı büyük kentlerin fakir mahallelerindeki %30-40 arasında salınmışlardır. Bütün bu faktörler birleştirildiklerinde, en çeşitli olanları da dahil net üreme katsayılarına ulaşılmaktadır: nüfusun otuz yılda iki katına çıktığı (Malthus'un mahşeri görüşünü Amerika'daki eski İngiliz kolonilerinin ve bazı İrlanda bucaklarının ekstrapolasyonu yoluyla oluşturduğu bilinmektedir) bölgelerden nüfusun çöktüğü bölgelere doğru gidilmektedir; Normandiya ovasındaki mikro-ülkeleri soyutladık, bunlara tarımsal yeşil İngiltere'de, Akdeniz çevresindeki sele maruz kalan pirinç bölgelerinde de rastlanmakta ve buralarda nüfus altmış yıl içinde yarıya inme eğilimindedir. Otuz yılda iki katına çıkmadan altmış yılda yarı yarıya azalma, yelpaze çok geniştir. En sık rastlanılan eğilimler, yüzyıllık sürede ikiye katlanışın biraz üzerinde yer almaktadırlar, bunun arkasından bir yüzyıllık sürede %35-50'lik yumuşak eğimler, çok daha arkalarda ise yatay eğilimler gelmektedir. Auge ülkesinin küçük kesimlerinde 1720-1820 arasındaki bir yüzyıllık dönemde denge durumları gözledik: bütün bunların ortayı, yoğun ve kalabalık medyan Avrupa için bir yüzyılda %70-80'lik bir artış civarında yer almaktadır; Doğu Avrupa için, 60 yılda iki katına çıkma eğilimi vardır ve Avrupa ortalaması yüzyılda iki katına çıkma olmaktadır.

Bu aşırı plastisite, zaman ve mekân içinde büyük bir çeşitliliğe ulaşmaktadır. Avrupa zaman içinde şurada biner, burada ternerdir. İngiltere 1740'a kadar bir adeta-yatay eğimle birlikte biner olmuş, sonra hızla yükselen bir eğilim gelmiştir. Fransa, Piemonte, İspanya, yatay bir aşama, arkasından hızla yükselen bir aşama ve şurada hafifçe yükselirken, burada azalan bir sahanlık aşamasıyla birlikte ternerdirler. Normandiya'da, nadiren 10-15 köyü aşan, bir kasaba veya mahallede sürekli bir mekân oluşturan küçük gruplar içindeki davranışlar türdeş benzemektedirler. 100 bin rakamına varan büyük kent Rouen, toplam 4-5 demografik iklime sahiptir; Villedieu-Les-Poële, 2.500 nüfusa sahip olup, tamamen türdeşdir. Davranışlar, ülkeselden çok toplumsal kıstaslara boyun eğmektedirler. Kendine özgü demografik davranışları olan bazı toplumsal birimler arasında çok büyük farklılıklar bulunmaktadır. tüm Fransa boyunca bir dükler ve yüksek dereceden soylular ortamı vardır; işçi davranışından ayrı bir çiftçi demografik davranı-

şını soyutlamayı hiçbir zaman başaramadık. Villedieu'nün nüfussal davranışı, halk ister bakır üzerine çalışsın, ister çalışmasın, tam bir sobacı davranışdır. Evet, nüfussal davranış karmaşık çevre koşullarına boyun eğmektedir. İngilizler aşağı yukarı benzer sonuçlara ulaşmışlardır. İngiltere ve Batı Fransa'yı kapsamına alan incelemelerden çıkan sonuç, ekonomik unsurun hiçbir zaman dolaysız bir hükmünün olmadığıdır; esas olarak yerleşim alanına dayalı bir bölümlenme düzlemindeki davranış birimi, ortaklaşa psikoloji içinde yer alan dinsel çevrelerin ağırlığını iyice göstermektedir. Hayat, aşk, diğer cins ve ölüm karşısındaki tutumdan daha temelli olan hiçbir şey yoktur. Zaman ve mekân içinde birbirlerine yakın olan canlılar ile ölümler arasındaki nedsel ilişkiler ve işlevsel bağlantılar herbir yönde dokunmaktadırlar. Hayatın içinde kök saldığı iklim işte buradan kaynaklanmaktadır. İnsanın toprakla süren ilişkisinden kaynaklanan ve manzara içine resmolan eski ülkelerin Avrupa'sında, nüfussal davranışın birimi ekonomik olmaktan çok duygusal, ekonomik-toplumsal olmaktan çok ülkeseldir. Fransa'nın batısında birim küçük olup, en fazlasından 1000, 1500, 2000 kişiyle sınırlıdır. Bunlar 0.7'den 2-2.5'e ulaşan katsayıları bulunan davranışlara sahiplerdir. Gayrimeşruluk, erkeğin ve kadının evlenme yaşı, iki doğum arasındaki süre, sonuncu doğumdaki ortalama yaş gibi değişkenlerle birlikte, iki yüzyıl içinde yok olmadan, otuz yılda iki katına çıkma gibi çok çeşitli eğilimlere can veren 50 kadar tipe kolaylıkla ulaşmaktadır. Fransa, 2000 kadar temel nüfussal davranış molekülünden oluşmaktadır, bu rakam İngiltere'de 500-600, Avrupa'da 7-8 bindir. burada farkedilmesi gereken nokta, molekül dokunun doğum sorununun basitleştirici manzaraları içinde ve tekdüzeleştirici etkisi altında niteliğini kaybettiğidir. Bunların bileşimi, zaman içinde bir şehirden, bir bölgeden, bir ülkeden diğerine değişmektedir. Nüfussal davranış konusunda molekül bir teori geliştirilebilir. Bu teori, Fransa ve İngiltere gerçeğine denk düşüyorsa benzemekte, Aydınlanma döneminin aşırı biyolojik çeşitliliğinin bütün aşikâr çelişkilerini göstermektedir. Bu sistem, XVIII. yüzyılın sonuna kadar değişmeden kalmıştır. Marcel Lachiver'in Paris'in batısındaki bağcılara ilişkin tezi sayesinde, Fransa'daki dönüşümün nasıl erkenden hazırlandığını artık biliyoruz. Bir kuşak içinde yetingen bir Malthusçuluktan zevk düşkün bir Malthusçuluğa geçiş, Fransa'da 1797-1801 arasında büyük bir çatlak

yaratmıştır, ama bu bizi zamansal sınırlarımızın iyice dışına çıkartmaktadır.

Değişkenlerin bileşimlerinin muazzam bir olabilirler yelpazesi meydana getirdiği bir modelin içindeki çeşitlilik. Çeşitlilik ve dönüşümlerin derin sağlamlığı. Buna ulaşabilmek için başvurulacak yegâne şey, bizim kırsal kesimimizin büyük kitlesi ve kemale ulaşmışlığı. Fransa'da özellikle çifte kayıt sisteminin, doğum olaylarının yavaş yavaş dinselikten çıkarak usulüne uygun bir şekilde imzalanır olmasından beri, bu bilgiler sivil devletin amaçları doğrultusunda düzenlenir hale gelmiştir. 1680-1780 arasında yapılacak hızlı bir hesaplama, Avrupa'nın tümü için yarım milyardan biraz daha fazla doğum olduğunu tahmine olanak verecektir. 1620-1750 adasında da 500 milyon doğum olmuş ve 500 milyondan biraz fazla ölüm meydana gelmiştir. 1750-1780 arasında, 1620-1680 arasındaki kadar insan hayata göz açmıştır; XVIII. yüzyılın ikinci yarısının 30 yılı, XVII. yüzyılın çukuru- nun 60 yılına eşittir; yarım milyardan biraz fazla doğum ve 470 milyon ölüm, çünkü yüzyılın sonunda, hemen her yerde beşiklerin lehine olan derin ve sürekli bir dengesizlik meydana gelmiştir. Avrupa'nın 1780'lere doğru şansı, ölmekte gecikenlerin sayısıdır, bu bir yaşında, 20 yaşında ölümü tecil edilen 30-40 milyon kişi çok belirleyicidir. 1680-1780 arasında, çocukların en fazlasından %10'u birinci yaşın ötesine geçebilmektedir. Hayata gelenlerin %20-25'i XVII. yüzyılda bir yıldan önce budanırken, bu oran 1750-1780'de %20-15'e düşmüştür. Dünyaya gelenlerin %45-50'si 1750-1780 arasında yeniyetmelikten önce budanırken, 1750-1780 arasında bu oran %45-30'a düşmüştür (okuyucu 1750-1780 döneminin çelişkili tekrarını farkedecektir, bu hata orijinal metinden kaynaklanmakta, herhangi bir çeviri yanlışı bulunmamaktadır-M.A.K.). Evet, XVIII. yüzyılın en büyük şansı buradadır. 1680-1780 arasında Avrupa'nın tümünde dünyaya gelen yarım milyar insandan 160-180 milyonu tırpanlanmıştır, ama XVII. yüzyıla nazaran kurtulan fazladan 40 milyon kişi, mütevazı, ama hiçbir benzeri olmayan bir gelişme meydana getirmiştir. 1620-1680'de ve 1750-1780'de aynı sayıda insan doğmuştur (200'er milyon diyelim), ama ilk dönemde bunun 110 milyonu kurtulabilirken, ikinci dönemde bu rakam 140 milyona çıkmıştır.

Aydınlanma Avrupa'sı, 1680-1780 arasında aynı zamanda 1 mil-

yar 100 milyon vaftiz, evlenme ve ölümdür. Bunlar, Aydınlanmanın gerçek Avrupa'sında, yani Baltık-Karadeniz kıstağının batısında kalan Avrupa'da %90-75 oranında kaydedilmişlerdir. Siciller, Doğuda yavaş yavaş gelişmektedirler. Avrupa, aynı zamanda insanın değerinin kabulüne ilişkin şu mütevazı kazanımın gerektirdiği herşeyle birlikte sivil devlettir. BM İstatistik Bürosu, 1968'de Latin Amerika'daki ölümlerin %36.6'sının, Asya'dakilerin %6.9'unun ve Afrika'dakilerin de %3.3'ünün tam kaydının olduğunu bildirmektedir. İşte bizim emin olmamızı sağlayan husus: bize kadar ulaşan 600-700 milyar kayıt.

* * *

Aydınlanma dönemi Avrupa demografisi, kendini evli çiftin oluşumu sayesinde kanıtlamıştır. Bunun nedenlerini şöyle açıklayabiliriz; Aydınlanma Avrupa'sındaki evli çift, endüstriyel Avrupa'yla zıtlaşan ve bugünkü üçüncü dünyayı andıran Eski Rejim'in evli çifti değildir. Latin hristiyanlığından kaynaklanan Avrupa mekân-zamanının özgüllüğü, evlilik karşısında olduğu kadar hiçbir yerde bu kadar açıkça görülmemektedir. Aydınlanma Avrupa'sı, dünyayı keşfederken, bu olayı da karışık bir şekilde farketmiştir. Felsefi Doğudan geldikleri hayal edilen seyyahlar, bunu belli bir biçimde ifade etmektedirler. "1740'ta Avrupa'nın büyük bölümünü kapsamına alan evlilik modeli, en azından iki yüzyıldan beri var olduğu şekliyle hemen hemen bütün dünyada emsali olmayan bir modeldi.. yüksek bir evlilik yaşı ve yüksek bir bekâr oranı. Avrupa modeli kendini Avrupa'nın tümüne dayatmıştır, bunun istisnaları Doğu ve Güneydoğudur" (Hafnal). Daha şu anda bazı kesinlikler: Aydınlanma döneminde oturan bu model, XIX. yüzyılda kaybolmak yerine gelişmektedir. Bu model Aydınlanma öncesine aittir, ama iki unsurun önemleri eşit değildir. Bekârlık, aristokratik bir çözümdür. Kilise mensuplarının bekârlığı bunun içindir. Bekârlık, XIX. yüzyıla ait bir çözümdür; yetingen Malthusçuluğun verileri arasındadır. Avrupa modeli, ayrıca, evlenme yaşının yüksekliğiyle karakterize edilmektedir; buna karşılık ebedi bekârlık konusu bize daha yakın tarihlere aittir. Ebedi kadın bekârlığı bir refah, ekonomik bir özerklik ve özellikle de bir güvenlik ortamına aittir. Kentleşmeyle birlikte artmaktadır. Brötanya ve Anjou'da, 50 yaşındaki ebedi bekârlık

eğrisi şu şekildedir: 1690-1699'da %8.8; 1750-1759'da %13; 1760-1769'da %8.9. Bu yakın tarihli üst yapı, aristokratik bir modelin halk tabakalarına yayılmasının ürünüdür. Ancak XVIII. yüzyıl Fransa kırlarının ebedi bekârlık oranı olan %7-8, Rus cephesindeki %2-4 ve dünyanın geri kalanındaki %1 oranından hâlâ çok yüksektir.

Buna karşılık, genç yaşta evlenme eski bir davranış biçimidir. Bunun zaman içindeki etkisi, limitte ebedi bekârlığın etkisinden daha büyüktür. Kadınların ortalama evlenme çağı, Batı ve Kuzey Orta Avrupa'nın tümünde 25 yaşı geçmektedir (XVII. yüzyılın sonunda ve XVIII. yüzyılın ilk onyıllarında, Normandiya'da ve çok sayıda küçük bölgede 28-29 yaşına ulaşmamız nadir bir durum değildir). İspanya biraz erkenden değişmişe benzemektedir, ama İtalya'nın tümü bu açıdan yoğun orta Avrupa'ya mensuptur.

Bu belirleyici yapı ne zaman ortaya çıkmıştır? Tarihini kesin olarak belirlemek çok zordur. Bütünsel açıdan bakıldığında bu refah ve bolluk işaretidir; potansiyel hayatın önemli bir parçasıdır. Yapı, uzun bir zaman dilimi içinde bir kez yerleşik hale geldiğinde (çünkü konjontür içindeki anlamı terstir), evlenme periyodu bunalım zamanında değişmektedir. Kesin olan bir nokta, devrim XVII. yüzyılda gerçekleşmiştir. Colyton, mutlu İngiltere'de, Elizabeth'in saltanat döneminin başında, 27 yaşında evlenmiştir. İngiltere'de o sıralarda aile başına çocuk sayısı 6.4'tür ve yaşam beklentisi masalsı bir uzunlukta olup 43 yıldır. Mutlu İngiltere. İngiltere'nin mutluluğu, ebedi bekârlık ve evlenenler arasındaki yaş farkı sayesinde tedricen tamamlanmıştır. Philippe Ariès evlilikteki bu yaş farkı hakkında şunları söylemektedir: "İle-et-Vilaine'de gencecik oğlanların kendilerinden 15 yaş büyük kızlarla evlenmeleri hiç de nadir değildir. Böylece çok çocuk sahibi olma tehlikeleri azalmaktadır". Bu 'yeni Avrupa yapısı' ne zaman yerleşik hale gelmiştir? Yakınlarda gerçekleştirilmiş çalışmaların büyük kitlesi, bunun kabaca, İngiltere'de XIV. yüzyılın sonunda, İtalya ve Almanya'da XV. yüzyılın sonunda gerçekleştiğini varsaymamıza olanak vermektedir. Rönesans döneminde, bu yapı hemen hemen her yerde %70-80 oranında yerleşik hale gelmiştir. Ama ancak XVII. yüzyılda tamamlanabilmiştir.

Uygulamada, yaratıcı bir güç haznesinin oluşmasına ulaşılmaktadır. Üretkenlik zamanının yalnızca %60-40'ı kullanılmaktadır ve buna epeyi uzun bir evrim sürecinin sonunda ulaşılmıştır. Eğer gebe kalabil-

me süresi hesaba katılacak olursa, bu oranı biraz daha düşürmek gerekir. Bunun yanı sıra, diğer kültür ve uygarlıkların kısa kuşağının karşısına, ana soyundan ve baba soyundan 33-34 yıllık uzun kuşak çıkmaktadır. Telâfiyi sağlama konusunda ek bir güçlük. Eğer bu yapı yerleşik hale gelirken insan hayatında ciddi bir uzama meydana gelmeseydi, katsayıyı ne denge durumundâ, ne de birimin üzerinde muhafaza etmek mümkün olurdu. Bu yapı, eski agnatik sistemin yerine, İngilizlerin deyimiyle *nucleus*'un, çekirdek ailenin geçmesini gerektirmektedir. Bunun dışında, bilginin aktarımı için bir optimuma denk düşmektedir. Bunun riski yetimdir; yetim temasının XIX. yüzyıla kadar halk duyarlılığı içinde oynadığı rol bilinmektedir. Bu tema katı bir gerçeğe denk düşmektedir. XVII. yüzyılda, halk arasında hemen yeniden evlenmekten başka çare yoktur. XVIII. yüzyılda mümkün bir çare resmolmaya başlamaktadır: edebiyatın tanıklık ettiği hala (teyze), amca (dayı).

* * *

XVIII. yüzyıldaki geleneksel köylü toplumunda, baba mesleğin temel ilkelerini oğluna öğretmekte, kız çocuksa annesinin yanında kalarak eğitimini çabucak tamamlamaktadır. Meslek, okullaşmanın olmadığı dönemde 7-10 yaşlarında; okullaşmanın ortaya çıkmasından sonra da 11-14 yaşlarında öğrenilmektedir. Birinci durumda babanın ortalama yaşı 40-45 arasında; 1750'lerden sonra giderek sıklaşan ikinci hipotezde ise 44-49 arasında yer almaktadır. Eğitimci, temel hareket tekniklerinin aktarıcısı, görme ve işitme yoluyla mesleğe hazırlayan baba, tek kelimeyle Aydınlanmanın babası, yazılı uygarlık tarafından aşındırılan geleneksel toplum düzlemindeki baba, kırklarındadır. Eğitim -özellikle Normandiya'da olmak üzere evlilik izinlerinin ve şaşırtıcı noter kayıt dizilerinin sistematik incelenmesi bunu kanıtlamaktadır-, artık meşgalelerin merkezinde yer almaktadır. Yeniden evlenmek için bir para talep eden kadın, ölümler çocuklarına birşeyler bırakan baba, akıllarına yalnızca gıda ihtiyaçlarını getirmemektedirler. *Emile*'in çevresinde yüzyılın felsefi kavgasının içini boşaltmayı seçmiş bir dönemin başlıca kaygısı olan eğitim, yol almaya başlamıştır. Aydınlanma, kuşak süresinin uzaması nedeniyle, 40-50 yaşlarındaki adamı profesyonel becerinin zirvesine yerleştirmiş, onu görme ve işitme yoluyla

eğitici hale getirmiştir. Öyleyse, *homo faber*'in XVIII. yüzyıldaki gelişiminin, alet geliştiricilerin zirveye çıkmalarının bu yeni ve mutlu rasyantıya çok şey borçlu olup olmadıklarını araştırmak gerekir. Ayrıcalıklı eğitimci, kırkılık baba, Aydınlanmanın geleneksel aktarım sistemi içinde daha genç bir babanın yerine geçmektedir. Aslında çekirdek bir ailenin içinde, kendini ata tarafından yapılan aktarıma dayalı eski tarzın yerine ikame etmektedir. XVIII. yüzyıl, bilgiyi aktarma konusunda, geleneksel toplum düzleminde eğiticinin 60 yaşından 40 yaşına geçmesini temsil etmektedir. *New Pattern*'ın büyük aile birimlerinin gerilemesine yol açtığı ölçüde, Aydınlanma döneminin başlarına ait bir belgenin ortaya koyduğu ve olasılık hesabı tarafından teyid edildiği üzere, artık evlerin yalnızca %15'inde üç kuşak birarada yaşamaktadır. Evlilik yaşının gerilemesinin uygulamadaki en önemli sonuçlarından biri, aktarımın, yani mirasın genişlemesinin sorumluluğunu yaşlı kuşaktan gençlere geçirmesi, yaşlı kuşağın tiranlığının gerilemesine (Le Roy Ladurie) yol açmasıdır. Aydınlanmada 40 yaşındakilerin eğitici haline gelmeleri, evlilik karşısında daha önceden ortaya çıkan cimrice bir tutuma bağlıdır.

Aydınlanma döneminin sonunda, insan hayatının uzamasıyla birlikte kırkılık eğiticinin temel bir yardımcısı ortaya çıkmıştır: Ata. İktidardan ve sorumluluklardan arınmış ata, artık çocukla, genellikle suç ortaklığı kokan bir ilişki sürdürmektedir. Tahtından indirilen ata, hem bilgi haznesindeki gelişmeyle ağırlaşan eğitim faaliyetlerinin vazgeçilmez yardımcısı, hem de yazılı bilginin istilası karşısında tehdit edilen geleneksel mirasın koruyucusudur. Oğluna, kız torununa ve küçük damadına hükmeden... “Languedoc’lu dede ile Greuse’ün büyükbaba olma sanatını zamanından önce uygulayan dedesinin arasına yeni Avrupa modeli girmiştir. Languedoclu ailede tek bir kese vardır, bunun ip-leri yalnızca babanın elindedir ve işte bu geniş ailenin oğlu, cebinde üç kuruşu bulunan kırkılık bir adamdır” (Le Roy Ladurie). Melle Pernelle ise avazı çıktığı kadar bağırmaktadır, oysa XVIII. yüzyılın büyükanne-leri olağan olarak çok daha uzlaşmacıdırlar.

* * *

30’unda, 15’inde olduğu gibi evlenilmez. Evlilik, bir eğilim değil-

se bile, genelde kişisel rızayı gerektirir. Edebiyat karşısında dikkatli olmak gerekir. Daha önce de gördüğümüz üzere, yeni model paradoksal bir şekilde aşağıdan yukarıya doğru inşa edilmiştir. XVIII. yüzyıldaki Fransız Malthusçu dalgası yukardan aşağı yayılmıştır. Edebiyat karşısında dikkatli olmak gerekir: edebiyat, yukarının davranışlarını kaale almaktadır. Aristokratik evlilik, yüksek burjuvazinin evliliği, uzun bir süre boyunca bir aile stratejisi olarak kalabilmiştir. Köylü evliliği daha serbesttir. Bir adam evlenmek için çoğu zaman babasının ölmesini ve kendine toprak bırakmasını beklediği kapalı bir dünyanın toplumunda, evlilik ancak ebeveynlerin meselesi olabilirdi. 25 yaşına kadar rıza elbette gereklidir, ama 25 yaşından önce evlenilmemekte veya çok az evlenilmektedir. Öte yandan, 27, 28 veya 30 yaşında, iki evliden biri (simülâtör bunu ortaya koymakta, kırsal siciller teyid etmektedir), öksüz yetimdir. Evlilik bir rıza, çekim, sakın bir şefkat işi olup, uzun zaman küçümsenen seks ve tutku çok az bir yere sahiptirler. XVIII. yüzyılda mütevazı insanların evliliği, yarım bir şefkati açığa çıkartan bir iştir. Romeo 15, Jülyet 12 yaşındaydı. XVI. yüzyılın aristokratik Venediği Aydınlanmanın çok uzağındadır. Yeni evlilik devrimi henüz buraya ulaşmamıştır. Köylü İngiltere'deki Colyton'a ise ulaşmıştır bile. Shakespeare bilinçli bir şekilde başka bir yere bakmaktadır. 30 yaşında evlilik, soyun işe karışmasının da gerilemesiyle birlikte, çöpçatanın sonunu belirlemiştir. XVI. yüzyıl sonu İspanya'sına bakınız, Celestine'in Aydınlanma Avrupa'sına intikal eden çocuğu yoktur. Kızkardeşleri hâlâ Hind, Afrika ve Çin'de iş başındadırlar. Her zaman birazcık büyücü olan çöpçatan -yin ve yang'la uyum sağlamak için böyle olmak gerekir- öteki evlilik tarzına aittir: Celestine, Aydınlanma Avrupa'sında işsiz kalmıştır. Paris Parlamentosu, onun niteliklerini kabul etmiştir. Cadılar 1670'ten beri yakılmaktadır.

Evliliği, içevlilik sayesinde tanıyoruz. Nedenleri kişisel olduğundan ötürü hassas hale gelen yaklaşımı incelemek için tek bir kaynağa sahibiz, evlilik belgeleri. Sadece Fransa'da bu belgelerden yüz binlerce vardır ve Jean-Marie Gouesse bunları incelemiştir. Dinsel hukuk, yüzyıllar boyunca hısımlık ve kandaşlık nedeniyle evliliğe muazzam bir engel yığını çıkartmıştır. Hısımlık, vaftiz çevresinde oluşturululan manevi akrabalıktır. Aydınlanma döneminde, vaftiz babası ve annesinin ortalama olarak daha üst bir toplumsal kategoriden seçilmesinin

içinde tezahür eden korumacılık arzusu her ne olursa olsun isim babası-annesi çifti sonunda çekirdek ailenin ikili yapısını belirlemiştir: dinsel hukuk, bunun dışında akrabalık konusunda çok geniş bir bir tanımla benimsemiş durumdaydı. Akrabalığın sözel hafızanın sınırlarına kadar genişletilmesi bir rahip icadı, yukarıya ait bir incelemedir; yeni koruyucu bağları sağlama almayı, “kan dostları” şebekesini genişletmeyi hedeflemektedir, ama bu da cinsellik karşısındaki çekingenlik iklimi- ne, evliliği zorlaştırma tavrına aittir. Herhalde bilinçaltında, Avrupa’da yeni çağın gelişine hükmeden temelli evlilik devrimi hazırlanmıştır.

Bu arada, XVI. yüzyılda kuzeyde protestan bir Avrupa ile güneyde katolik bir Avrupa arasında belirginleşen sınırın, ilk kez çiftin oluşumu düzleminde de rol oynadığını görüyoruz. Nitekim, sürekli gelişen dinsel hukuk geleneğinden kopmakta olan protestan Avrupa, aile bağının hukuki açıdan aşırı genişletilmesini çabucak kırmıştır. Reformcuların bu belirleyici noktada engelleyici akrabalık konusundaki dinsel hukuk kavramından kopuşları, hiç kuşkusuz kuzeyde cinselliğin değerli sayılmasına yönelik bütüncül bir hareketin içinde yer almaktadır. XVII. yüzyılda hoşgörülü olan İngiltere’dir, Fransa değil. Bu arada protestan ülkelerinde, bekârlığın dinsel açıdan taşıdığı saflık imgesinin de önemi silinmekteydi. Kiliselerin engelleme konusundaki tutumundan iyice sapan bu davranış o denli paradoksal ki, kuzey dışevliliğe yönelirken, Akdeniz içevliliğe bağlı kalmıştır. Acaba Katolik Kilisesi bu alanda olanaksız bir mücadeleye mi girişmiştir? Tepede tanrıyla iletişimin ayrıcalıklı aşaması olarak cinsel ilişkiden kaçınanların bulunduğu bir toplum imgesiyle, durumların hiyerarşisini açıkça belirleyerek, acaba cinselliğin kutsanmış olsa bile, her zaman bir günah biçimi olduğunu mu anlatmak istemiştir? Kolaylığı dışlayan, günahın öğretici varlığını her an canlı kılan gerilim, sonunda ya cinselliği üretmeye yönelik olanın dışındaki bütün özelliklerinden arındırma, ya da Fransa’da Jansenist öğretinin teşvik etmekten geri kalmadığı bir deformasyonla cinsellikten kaçınma noktasına ulaşmıştır. Kilise, uygulamada bu yolla kendi varlığının her yerde, çiftin hayatının her alanında hazır ve nazır olduğunu ortaya koymuş, bu yolla eline bir denetim hakkı geçirmiştir.

Piskoposlardan kaynaklanan evliliğin dinsel denetimi, sonunda papalığın eline geçmiştir. Ama papa yoksulları üstlenmek istememiştir. Piskopos, yoksulların üzerinde papalığın devrettiği yetkileri kullan-

maktadır. Toplumsal piramidin %95'i yoksulluğun ayrıcalığından, hiçbir kompleks duymadan yararlanmaktadır. Evlilik denetimi, nedenlerin sıralanması yoluyla getirilmiştir. Bir soruşturmaya konu olmaktadır. Nedenlerin sayılması, bizi evlilik birliğinin kurulmasının saiklerine götürmektedir. Köy veya mahalle papazı, on olayın dokuzunda talebi kaleme almakta, edindiği bilgileri kodlamaktadır. Evlilik denetimi, belirleyici sonucu engellemektedir: sözel ifadenin içine hapsolmuş insanların düşüncelerini yazıyla yakalamak nasıl mümkün olacaktır. Papaz, nedenleri çok da zındıkça olmayan basmakalıp bir bütünün kalıpları içine dökmektedir.

Birşey kesindir: Aynı toplumsal hat boyunca cereyan eden köylü evliliği düzeyinde çiftleşme kişisel bir iştir. Aşk kelimesi, bilinen evlilik nedenleri arasında 1780'den önce yer almamaktadır. Kelime hazinesi sorunu. Aşk, köylü dilinde dostluktur; bu kelimeyle, komşuluk, çocukluktan beri olan bir birliktelik anlaşılmaktadır. Başka bir kesinlik: tek başına yaşamanın güçlüğü. Hayat, evin içinde işlevsel tamamlayıcılık gerektirmektedir. Yaşanan yer olan ev, Peter Laskett tarafından açığa çıkartılan şemaya göre, aynı zamanda çalışılan yerdir. Önemli gözlem: doğan çocuk için kaygı duyulmakta, doğacaklar için duyulmamaktadır. Soyun devamı kaygısı dolaysız olarak ortaya çıkmamaktadır. Gouesse, bunu çoğalma katsayısının rahatça pozitif olduğu, ad kaygısının ortaya hiç çıkmadığı bir bölgede iyice ortaya koymaktadır. Gerçekte, hayatın devam etmesi sağlama alınmıştır. Bütün bu metinlerden bir teyid ortaya çıkmaktadır: evlilik ciddi bir iştir, hayatın esas işidir. Cinslerin rolleri iyice belirlenmiştir ve bunlar ortama göre değişmektedir: şurada kadın iç ekonomiyi yönetmekte, burada dışarıyla ilişkileri sağlamaktadır. Çift, daha az kötü yaşamak üzerine kurulmuş ekonomik bir ortaklıktır. Yokluk dönemlerinde, bu duruma paradoksal bir şekilde iki sefaletin birleştirilmesi yoluyla daha kolay göğüs gerileceği ve ataların görevlerinin devralınmasının gerektiği söylenmektedir. Demek ki normal zamandaki ölüm (1693-1694, 1709.. gibi mahşer krizlerinin ortaya çıkardığı dönemler hariç. XVIII. yüzyıl bunlardan da kurtulmuştur) evliliği davet etmektedir; bu yapı genel olarak, bunalımın istisnası içinde gözlenen ve tasvir edilen bildik yapıyı yalanlamaktadır. Jacques Dupâquier bunun bütün sonuçlarını harika bir şekilde ortaya koymuştur. Tutkuyu, fizik cazibeyi asla soyutlama-

yan, ama eğilimi, bireysel tercihi ve seçim nedenlerini dışlamayan ciddi bir iş. Evet, yoksulların evliliği uzun sürede olgunlaştıktan sonra gerçekleşmektedir. Bu işin içine gözler açık girilmektedir. Bu durum aptallık yapılmasını dışlamaktadır. Aranılan nitelikler, ahlâki ve mesleki düzlemlerdir. Hayat birlikte uzundur, demek ki herkes eşiğin önünde kendini sorgulamaktadır. Bu ikili bireyci yükselişe ciddiye ve liyakat egemendir.

Cinselliğin kalb atışlarına tedricen egemen olan geleneksel hristiyan uygarlığı, bir evlilik toplumu yani, herkesin içine eşit yaşta, yetişkin olarak girdiği bir yetişkinler dünyası oluşturmuştur. Köylü toplumunda, kadının zayıflığını olgunluğundan gelen bir avantajla telâfi etmesine sıkça raslanmaktadır. 16 yerine 25 yaşında evlenen kadın, evlilik birliği içinde tartışılmaz bir yönetim payını fethetmiştir. Baba egemenliğine benzer birşey artık yoktur, ama ana egemenliği de söz konusu değildir: iyisiyle kötüsüyle hayat için bir eşitler birliği. Sonuca varmakta acele etmeyelim. Ve özellikle de yakın geçmişteki geleneksel toplumu, yani XVII.-XVIII. yüzyılların hem çok uzak, hem de çok yakın toplumunu anlayabilmek için dünyanın geri kalanını unutmamak gerekir. Japonya'nın siyasetinde elimizde bir kıyas olanağı bulunmaktadır: XVII. yüzyılda 16 yaşında evlenen kadının kaderi ve evin yapısı bilinmektedir. Japon çiftini Avrupalı bir çiftten bir dünya ayırmaktadır. XVII. ve XVIII. yüzyılların "feminist" ve "aileli" yükselişi, evlilik yaşının yükselmesinden geçmektedir. Philippe Ariès, Aydınlanma dönemindeki ailenin yükselişini, evliliğe yönelik büyük duygusal aktarımı göstermiştir. Soya bağlı aile demek, ekonomik bir hücre, koruyucu bir toplumsal ortam ve büyük bir duygusal boşluk demektir. Yaş grupları, oyun toplulukları, çalışma, savunma cemaatleri düzeyindeki diğer bağlar, diğer yapılar bilinmektedir. Esnaf birliklerinin yoğun ve garip hayatlarının neye benzediği bellidir. Agulhon, bunların XVIII. yüzyılın sonunda Provence'daki son durumlarını yani ziyafet çekilen cenaze törenlerini anlatmıştır. Ölümlere son görevlerini yapma konusunda ilkel ödevler yüklenen bu eski mahkûmlar, XVIII. yüzyılın sonunda toplumsal hücreler oluşturmuşlar ve dinsizlikle suçlanmışlardır. Bu doğrudur çünkü, Provence'da, *agora*'nın yakınındayız. Provence esnaf birliğinin muhafaza ettiği toplumsal sıcaklık her ne olursa olsun, kuruluşları ne denli masonik olursa olsun, gene de XIV. yüzyıl kardeşlik ör-

gütlerine benzememektedir. Birlik boşalmakta, hac ziyaretleri azalmakta, köy eğlenceleri yoğunluğunu kaybetmektedir; duygusal hayat, önnelerin %15'i itibariyle baba, anne, çocuklar ve ocak başındaki dedeye (nineye) inmiş olan aileye kaymaktadır.

Philippe Ariès, aile hücresinin çocuğun çevresindeki duygusal yükselişin soy bağlarını zayıflatmasıyla çelişmediğini göstermiştir. Bu da ölümün aileye geçmesine yol açacaktır.

Aydınlanma ailesi uzun bir nişanlılık dönemini varsaymaktadır. Eski bir kitabımda bunların aşikâr azalışını göstermiştim. Fransa'da nişanların %98'i tam da evlilik günü veya arefesinde olmaktadır. Öyleyse sözü değiştirelim: laikleşen nişanlar, sözleşme haline gelmiş, gündelik hayat düzleminde Kilisenin elinden kaçmıştır; bunlar uzun, çekingene ve Jean-Louis Flandrin kızmazsa, sonuna doğru olan durum hariç, edepli buluşmalardır. Evlilik belgelerinde sıralanan nedenleri yeniden okuyalım: uzun zamandan beri görüşülmektedir, çocukluğa uzanan dostluk. Değişen evlilik, uzun arayışlardan sonra gelen evlilik, kaynaşmanın okulu mu. XVIII. yüzyıl, çapkınlık yaptığı zamanlarda bile bu genel zorlamaya katılmaktadır. Erotik yanı hafif dokunmalardan meydana gelmektedir, karşılıklı çağırının temel atılımını kaybetmiştir. duhulün değil de temasın erotiği olan bu durum, sonuçta *coitus interruptus*'la tatmin olabilir. Görüldüğü üzere, evlilik yaşının değişmesiyle herşey kolayca geçmektedir.

Ne var ki iki soru yanıtlanmayı beklemektedir: içevlilik, gayrimişruluk ve evlilikdışı cinsel ilişkiler. Evlilik belgeleri, özellikle eşin üzerinde seçildiği çemberin değerlendirilmesine ve incelenmesine olanak vermektedir. Çiftin üzerinde olduğu çember genişlemektedir: çan kulesi merkez alındığında ortalama 5 km'den, ortalama 20 km'ye çıkmıştır. Kırılma 1750'lere rastlamaktadır. Fakat kandaşlığın azalmasına yönelik birçok yüzyıllık bir *trend*'in üzerinde, XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyılın başı kandaş evliliklerin akıntıya karşı bir sıçramalarına tanıklık etmiştir. Katolik ülkelerdeki Kilise yetkilileri yakınmaktadır: eskinin edebi nerede? 15-20 yaş civarındaki evlilikler yeniden ortaya çıkmışlardır. Pahalı girişimlerde bulunulmakta, çocukların da katıldığı törenler yapılmakta ve uzun aylar boyunca evlilik içinde cinsel perhiz tutulmaktadır. Sonunda bu olayı ciddiye almak ve genetik alandaki iyi sonuçları ortaya konulmuş olan kandaşlığın azalması olarak

kalan esas konuyu gözden kaçırmamak gerekir.

Fakat Aydınlanma döneminin iyice sonundaki içevlilikteki artış konusunda ne düşünmek gerekir? Bu durum klasik çağın devriminin içinden yara almadan geçmiş olan eski bir evlilik coğrafyasını derinlemesine değiştirmemiştir. Kuzeyde dışevlilik yapan bir Avrupa, akrabalararası cinsel ilişkiye daha az yatkındır. Belki de *bocage* uygulanan ülkeler hariç. *Bocage*'ın akrabalararası cinsel ilişkiye cevaz veren bir yanı vardır, çünkü kuzenlerarası evliliği yasaklamaktadır. Ensest (akrabalararası evlilik, cinsel ilişki) günah sayılmaktadır. İç-dışevlilik gerilimi bir tercih meselesidir. Bu iki Avrupa, dil alanında zıtlasmaktadır. Küfür haritasına bakalım. Bu alanda açılan milyonlarca davanın tutanakları saklanmıştır. Kuzeyde küfür dolaysızdır: muhatap alınanın cinsel tutumunu gündeme getirmektedir. Güneyde küfür dolaylıdır: grubun namusunun taşıyıcısı kadın kişinin cinsel tutumunu gündeme getirmektedir. “Puşt” ile “orospu çocuğu” arasında coğrafi sınır, evli çiftten çok aileyi ilgilendiren bir öze sahip olan bir sınır bulunmaktadır. Akdeniz küfürü yabancılaştırıcıdır, ailenin yapısının içevliliğe dayalı olduğunu varsaymaktadır. Dışevliliği tercih eden Kuzey daha özgürdür, fiili durumda başka tercihlerden yola çıkmaktadır. Birçok yüzyıllık geçmiş olan eğilim, iki Avrupa'yı, kuzenini tercih eden Avrupa ile kararlı bir şekilde, kendini kaybetme pahasına yabancıyı seçeni etkilemektedir. Bu eğilim coğrafi belirlenışı sergilemekte, iletişimin ağırlığını ortaya koymakta, içevlilik eğilimini de göstermektedir.

Kuzinin XVIII. yüzyıldaki geçici yükselişi genel bir değişime bağlıdır. Nüfusbilimciler, bu durumu bazı gebelik önleyici yöntemlerin ortaya çıkmasına bağlamaktadırlar. Daha genel bir açıklama daha tatminkâra benzemektedir. Uzun nişanlılık yüzyıllarında, ikili bir aile çekirdeğinin duygusal sıklığı yüzyıllarında, cinselliğin baskı altına alınmasının temel etik değer olduğu yüzyılda, eşin seçimi büyük bir önem kazanmaktadır: kuzin güven vermektedir, yakın çevredendir; cinselliğin baskı altına alınmasından kuzin daha az etkilenmektedir, kuzenler aralarında çekingen bir duygusal eğitimden geçmişlerdir. Bunların çoğu bu aşamanın ötesine geçmeyi reddedeceklerdir.

Bu güç zafer, sonunda iyice kazanılmış mıdır? Bugün artık kuşku ya yer yoktur. Kısmen iyi kazanıldığını biliyoruz. Auneuil ve Crulai, çok düşük gayrimeşru doğum rakamları vermişlerdir. Biz kendi hesa-

bimize, Normandiya'daki örneklerden hareketle, bir yanda %0.5 ve diğer yanda %2.3 oranlarını bulduk. Brütanya'nın bütünü için, Anjou'da yapılan sondaj, 1740-1829 dönemi için %1.13 rakamını vermiştir. XVIII. yüzyılda köylü Fransa'nın tümü için ise %1.5-2. Kentsel nüfus katıldığına %2 herhalde biraz aşılacaktır. Devrim öncesinde Paris'in doğusundaki mahallelerin anormalliğini (%30) hatırlatmak gerekir. Kentsel gayrimişruluk köylü modelinden daha az kökten bir şekilde farklılaşmaktadır. Kırsal kesimden kızlar kentte doğurmaktadırlar. Buna karşılık Villedieu gibi çok verimli ve zenaata dayalı küçük bir kent nispeten düşük bir orana, Bayeux ise yüksek bir düzeye sahiptir.

Gayrimişru doğum sorunu, evlilik öncesi gebeliklerden soyutlanamaz. *Bocage* bölgesindeki ilk doğumların %15-20'si evlilik-öncesi bir gebeliğin ürünü olabilir. Normandiya'nın *bocage* kesimlerindeki evlilik-öncesi cinsel ilişkilerin olasılığını, gebelikle sonuçlanmayanlar da dahil, %25 olarak tahmin ettik. Bu oran İngiltere tarafından teyid edilmektedir; bu ülkede, Londra bölgesinin birçok havzasında oran %10'u aşmaktadır; daha az kontrol edilen bir Kuzey oranı. Frizya, Baltık alemi, genel kural olarak buluşmaların hazırlık dönemine vurgulu bir cinsel içerik vermişe benzemektedirler, XVIII. yüzyılın gevşek Fransa'sında ulaşılmış gerçekçi evlilik-dışı ilişkiler oranının, Girard'ın sosyolojik çalışmalarının 1920-1924'teki ilk dönüşümden önceki, son yirmi yılın cinsel ve gebeliğe karşı korumacı "Devrim"inin alt üst oluşlarından önceki oranla aynı olduğunu geçerken işaret edelim.

Daha önce gördüğümüz üzere, XV. yüzyılın sonuyla XVI. yüzyılın sonu arasına yerleşen, XVII. yüzyılda belirginleşen ve XVIII. yüzyılda pekişen, XIX. yüzyılda bir dizi sınır aşımıyla azan ve XX. yüzyılın 40-50'li yıllarında çözülen evliliğin büyük dönüşümü hakkında bir kitap yazılabilir. Bu dönüşüm, derin toplumsallığın "Yöntem söylevi"dir, geleneksel toplumun genel teorisinin merkezinde yer almaktadır, özellikle de büyümekte olan Avrupa'nın sınırlarının çizilmesine katkıda bulunmuştur.

* * *

Birliğin kuralları içinde, hemen hemen sonsuz bir olanaklar yelpazesi açmaktadır. Somutta bölgesel çeşitliliği izlemeye çalışmak daha iyi olacaktır. Bölgesel çeşitlilik de, paradoksal olarak Aydınlanma-

nın bir kazanımıdır. Klasik Avrupa daha kapalı bir yelpaze sunmaktaydı. Klasik Avrupa, tarihsel nüfusbilimin öncülerine oyuk bir rölyef izlenimi vermiştir. Batı'da zenginler ve güçlüler nezdinde ılımlı bir bunalım, Almanya ve Rusya'da afet düzeyinde bir ritm. Bu oyuklu coğrafyanın ardından, 1730'lardan sonra tümsekli bir insani coğrafya gelmiştir. Büyümeyi çeşitlilikle ortak kılan, yatay çizgiye yakın kalmış olan bölgeleri yukarı doğru fırlayanlardan ayıran XVIII. yüzyıl, 1670'den 1730'lara uzanan belirsiz bir dönem sonunda, İngiliz tarihçilerin *Vital revolution* dedikleri olaya tanık olmuştur. *Vital revolution* uzun süren güç bir dönemle başlamıştır, 1693 tarihle Fransız krizi, Avrupa bunalımının Fransız versiyonudur. Fırtınanın göbeği yer değiştirmektedir: İskandinavya 1698'de, 1693 Fransız krizinden bayrağı devralmıştır. İsveç'te 1698'de ölüm oranı birçok kazada %9-16 düzeylerine ulaşmıştır. Finlandiya'nın Tavastland ilinde, 1696-1697'deki kıtlık sırasındaki kayıplar %30-35'e ulaşmıştır. Britanya adalarının 1680-1710 arasında tavana vurduğunu, Fransa'nın Jacques Dupâquier'nin 1693-1694 ile 1709-1710 krizleri arasında bir yere yerleştirdiği bir noktadan itibaren yavaşça yükselişe geçtiğini herkes bilir. Bizim İspanya Veraset Savaşı'mızın Baltık'taki karşılığı olan Büyük Kuzey Savaşı (1699-1721), bu güç yıllardaki boğucu havayı ağırlaştırmıştır.

Salgın hastalıklar tarihinin farklı kronolojik dönemlerde rol oynadığını da hatırlatmak gerekir. Jean-Noel Biraben tarafından 1630-1640'taki büyük çıkışından itibaren tam bir şekilde ölçülen salgın, devletin etkili müdahaleleriyle kalabalık medyan Avrupa'da tedricen gerilemiştir. 1660 yılının salgınları çok kısımıdırler; Fransa'da devlet kazanmıştır; ama İspanya'da böyle olmamıştır, çünkü bu ülkede iktidar salgınla boğuşan hekimlerin katı tedbir önerilerine uyacak kadar güçlü değildir. Bunun sonucunda 1680-1685'te kuşkusuz 1559-1603 ve 1649-1653'tekinden daha hafif bir üçüncü dalga meydana gelmiş, ama gene de bu dalga 250 bin kişiyi öldürmüştür. Marsilya'daki bedelli pahalı ödenen, bir anlık dikkatsizliğin sonucu olan 1720 salgını, sonunda temel bir değişikliğe yol açmamıştır. Frizya-Trieste hattının güneyinden ve batısından kovulan veba kuzeye yerleşerek, tifüse alternatif olmuştur. Kuzey Avrupa'daki 1709-1710 gıda krizinin ardından bir veba salgını gemiş ve Fransız tarzıyla olan büyük fark burada ortaya çıkmıştır: Kuzeyde açlık ve salgın birlikte, Fransa'da salgınsız kıtlık,

kuzeydeki kriz, 1708’de esrarlı bir şekilde Silezya ve Polonya’nın çeşitli yerlerinde patlamış, birçok odağı etkisi altına almıştır. Askeri intikaller ve bulutsu devletlerin sayısı salgını durdurmaya olanak vermemektedir. Veba yayılmakta ve Kuzey Avrupa’yı güç bir denge için verilen mücadelenin zirvesinde vurmaktadır. Brandenburg, Pomeranya, bütün Baltık kıyıları, Kuzey’deki büyük vebadan en çok etkilenen alanlardır. Veba Dantzig’de, kentte ve yakın banliyöde 32.500 kişinin ölümüne yol açmıştır, adeta 1720 Marsilya rekoruyla kıyaslanabilecek bir durum. Kopenhag 1710-1711’de nüfusunun üçte birini kaybetmiştir. Königsberg, Riga, Stokholm, Uppsala ve Helsinki çok acı çekmişlerdir. Helleiner, güvenilir bir kaynaktan edindiği, 1711’de Doğu Prusya’da salgın ertesinde 11.000 çiftliğin geçici olarak terkedildiği bilgisini hâlâ hatırlamaktadır. Doğu yönünde ormanların ve bataklıkların kalınlığı tarafından ilerlemesi durdurulan veba, ordularla taşınarak Batı’nın üzerine çökmüştür. Bohemya ve Avusturya 1712’de vebaya yakalanmışlar, Büyük Kuzey Vebası 1713’te Bavyera Alplerine kadar ilerlemiştir.

1710’da herşey bir felâket habercisine benzemektedir. Acaba yeni bir XIV. yüzyılın kıyısında mı durulmaktadır? Kesinlikle değil. 1630-1640’lardaki sertlikte bir kışın geleceğini kim akıl edebilirdi ki? 1690-1710 bunalımı, şurada burada başarıya ulaşan, ama Avrupa ölçeğinde akamete uğrayan, eski tipten, uzun bir biyolojik krizdir. Gerçekte bir zafer olan bu başarısızlık (çünkü insanın tek zaferi, ölüme karşı kazandığıdır) sürecinde, Marsilya olayı bize birazdan mekanizmaların bazılarını açık edecektir. XVIII. yüzyılın *Vital revolution*’ı herşeyden önce eski demografinin çukurlarının kapanması, onlarca yıllık kazaların (XIV. yüzyıl, 1630-1650, 1660-1710) hafiflemesi ve geleneksel devrevi kazanın tedricen ortadan kalkmasıdır. Wrigley, bunu göstermek için Norveç’in güzel uzun eğrisini seçmiştir. Dönüşüm, yavaş yavaş iyi yılların üzerinde sıralanmaktadır. Ama bu da başka birşeydir.

* * *

Öncelikle, “sınır” biçimleriyle, başlangıçta bir köhnelik noktası olan, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında hızlı bir dönüşüm ritmi yakalayan Kuzey. İskandinavya’nın bütünü, anlayabildiğimiz kadarıyla, nispeten

türdeş olarak gözükmetedir. 1660-1690, nispeten lehte olan bir kuşaklık süreç, birazcık soluk ama iyi bir zamana tekâbül etmektedir, yani XIV. Louis yüzyılının Colbert ara devresi. 1660'lı ve 1680'li onyıllar barışçı olmuş ve iyi hasatla vurgulanmışlardır. Bu ikisinin arasında yer alan 1673-1679 savaşı ve birkaç kötü hasat, 70'li yılların başlarındaki *baby boom*'u etkilememiştir. Buna karşılık 1690-1720 yılları çok daha az lehtedir. Kuzey, 1720'den sonra her yerde yeniden yola koyulmuştur (en iyi yıllar 1720-1750 arasındadır). XVIII. yüzyılın ikinci yarısı atılımı işaret etmektedir, ama ritm 1790'dan itibaren hızlanmıştır.

Doğu'da bir dinamizm vardır. Rus dinamizmi 1762-1782'de zirvesine ulaşmıştır. Hızlı gelişen bir başka yer de Macaristan'dır. Macaristan XVIII. yüzyılın sonunda tedricen kapanmakta ve istatistik veriler azalmaktadır. 1690-1720'lerin çılgın büyümesinden sonra bir yavaşlama başlamaktadır. Zoltan David'in hesaplarına göre XVIII. yüzyılın sonunda Macaristan'da "1787'de 3.5 milyon Macar, 1 milyon 550 bin Romen, 1 milyon 250 bin Sloven, 1 milyon 50 bin Alman, 340 bin Ruten, 300 bin Sırp, 100 bin Hırvat ve 280 bin de diğer etnik unsurlara mensup insan vardır". XVIII. yüzyılın ortasındaki alışılmamış çoğalma oranları, 20 yaş veya daha öncesinde gerçekleşen "Doğulu" evlilik yaşıyla bağlantılıdır. Bu "Doğulu" tip, Rusya'da, Polonya'nın doğusunda ve Macaristan'da geçerlidir. Fakat ölüme karşı pek bir kazanım yoktur. XVIII. yüzyılın sonundaki yavaşlama, "eski sınırlar"ın kapanması, savaş ve salgın hastalık sıçramalarıyla açıklanmaktadır. İskandinavya'yla olan zıtlık büyüktür. Rusya ve Macaristan bir takım yavaşlama işareti verirlerken, daha az derin bir Doğu'nun bir cins rövanşına tanık olunmaktadır. Parçalanmış Polonya infilâk etmektedir. Bohemya da tam bir nüfus atılımı içindedir. L. Karnikova'nın incelemeleri ve Paula Horska'nın makalesi bunu yakınlarda kanıtlamıştır. 1785-1799'da yaklaşık %43'lük bir doğum oranıyla %11.5'lik bir artış yakalanmıştır ve ilginç bir olay olarak, geç evliliğe dayalı bir Batı sisteminin içinde ölüm oranı nispeten düşüktür.

Akdeniz'in XVIII. yüzyılı, uzun ve felâketli XVII. yüzyılın negatif dalgalanmasına nazaran simetrik konumda olan iyileşmiş bir XVI. yüzyıla benzemektedir. XVII. yüzyıl çukurunda nispeten masum kalan İtalya, "sınır" konumundaki İspanya'ya nazaran eski ülkelerin önderi rolünü oynamaktadır. İspanya'da çevre alanı, Katalonya, Valensiya,

Güney Portekiz, Kantabrik bölge, Merkezin nisbi duraklaması ve bütünün iki katına çıkmasıyla zıtlaşarak, yüzyılda üç katına çıkmıştır. XVIII. yüzyılda İtalya'da meydana gelen artışı iki faktöre bağlamak mümkündür: devresel krizin hafiflemesi ve her yerde olduğu gibi, XVII. yüzyılın çukuruna nazaran doğum oranlarında hafif bir yükselme. Lombardiya'da XVIII. yüzyılın sonundaki ölüm oranları Kuzey standartlarıyla kıyaslandığında, şaşırtıcı derecede yüksek kalmaktadır. 1768-1779 arasında, XVIII. yüzyılın başındaki İskandinavya ölüm oranının iki katı söz konusudur. Nispeten verimli ve görünüşte mutlu bir bölge olan Lombardiya'daki bu yüksek ölüm oranlarını, inatçı bir şekilde süren okuma yazma cehaleti, sıtma ve kadınların çalışmasıyla korelasyona sokmak gerekmektedir. Nüfussal davranışların aşikâr moleküler yapısı hâlâ Akdeniz'in karakteristiği olarak kalmaktadır.

Wrigley, XVIII. yüzyılda İngiltere'de adam öldüren bataklık düzlükleri bize ihbar etmiştir; bu olgu, kendini Akdeniz ülkelerinin aydınlanmış toplumsal aritmetikçilerinin dikkatlerine sunmaktadır. Turba kömürü içeren bataklık ile, Polonya ve Belarusya'nın kum filitreli sağlıklı bataklıkları arasında ne kadar da zıtlık vardır. III. Charles'ın aydınlanmış bakanları, pirinç sevmekte, ama tedbirsiz bir şekilde sulara teslim edilen pirinçliklerden kaygı duymaktadırlar. Küçük Valencia krallığı XVIII. yüzyılda 22.000 km²'lik bir alan üzerinde infilâk ederek nüfusunu üçe katlamıştır; bu ülke insan fidanlıklarıyla sıtma kaynaklarını yan yana tutmaktadır. Bu konuda Emmanuel Le Roy Ladurie'nin *Paysans de Languedoc*'ına bakınız.

İşte nispeten hareketsiz, Aydınlanmanın getirdiği yeniliklere karşı epeyi duyarsız Akdeniz, bu yüksek basınç ve alçak basınç ülkeleriyle, bu sürekli yenilenen akıntı ülkeleriyle zıtlaşmaktadır.

* * *

Fransa'nın Akdeniz bölgesi ve Kuzel İtalya da kalabalık medyan Avrupa'ya mensuptur. Dünyanın kaderi, diğer her yerden daha fazla burada oynanmaktadır. Evlilik konusundaki en mükemmeliyenden *new pattern* alanında, Avrupa insan yaratmayı ve geniş alanın en ayrıcalıklı kesimlerinde bunları eğitmeyi, onların ölüme karşı mücadelenin ilk aşamasını muzaffer bir şekilde geçmelerini sağlamayı başarmıştır. Bu

1.100.000 veya 1.200.000 km² üzerinde, 25 kuşak boyunca 30-50 milyon insanın birbirini 7 yüzyıllık süre içinde izlediği eski topraklarda; orman ve ekilmemiş çalılıkların sahte doğal manzaralarından başka birşey olmadığı, çoğu zaman terkedilmiş eski tarım sahaları olduğu bu insanileştirilmiş topraklarda, nüfussal davranışların moleküler teorisi aşağı yukarı bütün problemleri çözmektedir.

Sağlam bir şekilde tanımlanmış bir yapının çerçevesi içinde, değişkenlerin titreşimlerinin içinde meydana getirdiği çatallar, hemen hemen sonsuz bir olabilirlikler sayısına ulaşmaktadırlar. Birim, nüfussal davranış molekülü, kabaca 1.000-50.000 kişi içermektedir. Değişkenler oyununu bileşkeleri, bir buçuk yüzyılda tekil olgu halinde inşa edilen moleküler bir kitlenin yok olmasından -tekil olgu halinde oluşumun tamamen teorik olduğunu eklemekte acele edelim- en fazla 50 yıl içinde iki katına çıkmaya kadar gitmektedirler.

Genel yapılar, XVII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla az değişmiştir. Hızlı genişleme halindeki moleküller artık büyük sayıdadırlar. Örneğin mevsimlik değişimler söz konusu olduğunda yapıların sürekliliği görülmektedir. Evliliklerin takvimi, çalışma hayatının talepleri ile katolik ülkelerde daha dikkatli uyulan dinsel takvimin mutlakları arasında sürüşmenin sonucundaki bir uzlaşmadır. İrlanda *peel*'inin anglikan köy kiliselerinden teyid edebileceğimiz üzere, bu dinsel emirler zorlayıcılıklarını sürdürmektedirler. Bir kilise bölgesinden diğerine önemli farklar vardır. Bunlar, ekonomik hayatın koşullarından kaynaklanmaktadır: tahıl yetiştirenler, hayvan yetiştirenler, sobacı zenaatkârlar, çerçiler, denizciler, Lancashire manüfaktürlerinin ilk işçileri aynı emirlere uymamaktadırlar. Kesin olan birşey, düğün dönemi asla 200 günü aşmamaktadır, genişlik hep muazzamdır, ama 1750'den sonra azalma eğilime girmiştir.

Daha da önemlisi, doğumların, yani gebeliklerin mevsimsel değişimidir. Kırsal alandaki değişim, 1'e 2'ye ulaşmakta veya yaklaşmaktadır, 'günümüzde endüstrileşmiş ülkelerde %15-20'. Bu tartışılmaz değişimden, cinsel ilişkilerde ve yorgunluktan kaynaklanan düşüklerde ciddi bir dalgalanma olduğu sonucuna varmak gerekir. Folklor bunun farkındadır ve ilkbaharın mucizelerini selamlamaktadır. Buffon, Paris'te en çok çocuğun doğduğu üç ayın Mart, Ocak ve Şubat olduğunu farketmiştir, yani en çok Haziran, Nisan ve Mayıs'ta gebe kalın-

maktadır. Tahıl yetiştirilen bölgelerdeki çukur, yaz sonunda hep derindir. İki nedenden ötürü: ilkbaharın sık cinsel ilişkilerinden sonra gebe kadınların çok sayıda olmaları, bedenlerin yazın sıkı çalışmalarından ötürü yorgunluğu. Tahıl yetiştiren bölgelerde, 1730-1740'lara kadar, Ağustos, Eylül başı döneminde küçük çocuk ölümlerinin zirvesi görülmektedir, bu zirve geleneksel olarak yaz ishallerine bağlanmaktadır. Bu zirve XVIII. yüzyılda gebeliklerine azalmasıyla tedricen gerilemiştir. İki faktör birbirine bağlıdır: ağır tarla çalışmalarına zorlanan kadınların yorgunluğu, hem gebeliklerin azalmasına, hem de süt azalması ve dikkatsizlikten ötürü çocuk ölümlerine neden olmaktadır. Eğrilerin 1750'den sonra değişmesi, daha insani bir hayatın işaretidir. Ağustos-taki azalma, üzüm ülkelerinde bağ bozumundaki cinsel coşkuyla zıtlaşması ölçüsünde ilginçleşmektedir.

Gebeliklerin mevsimlik değişimi, davranışların regresif ortaklaşa psikolojisine ilişkin sürükleyici bir bölümü başlatmaktadır. Carême yortusundaki 40 gün süre boyunca girilen cinsel perhiz, Ortaçağ yetingeniğine aitmişe benzemektedir. Kasımdaki doğumların düşük oranından gözlenmektedir. XVI. ve XV. yüzyıllar İngiltere'sinde iyice vurguluydu. Bunun bazı kalıntıları Brötanya'da ve Anjou'da XVIII. yüzyılın ikinci yarısında hâlâ sürmektedir. Carême yortusu boyunca uygulanan cinsel perhiz, XVI. yüzyılda genel bir itiraz karşısında çatlamışa benzemektedir. XVIII. yüzyılın Ren bölgesi katolik Almanya'sında bu uygulama sürmekte, ama karnaval döneminde de kollektif bir çığırından çıkma yaşanmaktadır. Geleneksel olarak 11 Ocakta başlayan karnaval, XVIII. yüzyılda Carême ortasına kadar sürme eğilimindedir. Bu karnaval, evli çiftler arasında, sonuçları dokuz ay sonra ortaya çıkan bir şölenle kutlanmaktadır. Bu iki arada bir derede kalmış Ren Avrupa'sında, ilginç bir ateşkes.

Kuralların sıkı sıkıya uygulanmasından yana olan akımlar, herhalde sınıldığı kadar kolay pes etmemişlerdir. Çarpıcı bir anormallik: Lisieux bölgesinin birçok köyünde Mayıs gebeliklerinde büyük bir düşüş olmuştur, bu karşı-baharı ne ekonomi, ne de çiftlerin birbirlerinden uzaklaşmaları teyid etmektedir. Başka bölgelerde de benzer durumların ortaya çıktığının yankıları bize ulaşmaktadır. Tek bir açıklama: gizil bir kriptojansenizm iklimi içinde, Bakire Meryem tapınısına bağlanan ve cinsel temastan periyodik olarak kaçınmayı gerektiren bir

uygulamanın yeniden ortaya çıkması, Lisieux düzlükleri bunun iyi bir örneğini sunmaktadırlar.

Katolik Avrupa'nın tümü boyunca, ilginç Mayıs zamanını dikkatle izlemek gerekmektedir: bu zaman başat bir kapı açmaktadır. Mayıs ayında cinsel ilişkiden kaçınmak, *coitus interruptus* Malthusçuluğuna yol açmaktadır. Herhalde aşırı bir cinsellikten kaçınma iklimi ortaya çıkmaktadır. Esas olarak Lisieux dinsel bölgesinde, psikopos, eski pazar günü evlenme adetini saptırmaktadır. Kutsamaya, yatağının törensel bir şekilde kutsanmasına rağmen, evlilik, *coitus* saf değildir; tehlikeli bir tavizdir. Kökü ilk kilisenin Yunan kaynaklarında bulunan bir Ortaçağ temasını yeniden ele alan yetingen janseniusçu, yaz döneminin uzun gündüzlere yol açtığı eski bir güneşe sevgi eğilimiyle birleştiği protestan ülkelerinde ayrıcalık kazanan İbrani kökenli eski Ahit geleneğine karşı çıkmaktadır. Saf olmama durumu, eyleme, içkinlenmeye içkindir. Kirlilik, derin temasa bağlıdır. Kadın, erkeğin kirliliğini almakta ve bununla ebediyete kadar damgalanmaktadır. Erkek, iç temasın kirliliğini, en kirli şey olan aybaşı kanını yaratan organ aracılığıyla almaktadır. Üremenin bedeli budur. Çocuk doğururken çekilen acı kısmen temizlenmekte, ama aybaşı kanamasının uzun sürmesi kadının kirliliğinin önlenemezliğini hatırlatmaktadır. Bu Katar duyarlılığı içinde, kirlilik doğumla silinmemektedir: doğum, bunun tersine kirlilik içindeki zevkle birlikte gerçekleşen tümel eylemden kaynaklanmakta değil midir? İşte cinsel yetingenlik yanlısı, böylece sonunda tamamlanmamış eylemlere, hatta doğumu önlemeye yönelik seksten kaçınma uygulamalarına kapı açmış olmaktadır. Eylemin maddeselliğinin doğumla ortaya konulması ölçüsünde, doğumun yokluğu sonunda eylemin kirliliğini siler hale gelmektedir. Açıktır ki, hristiyan teolojisine bundan daha aykırı birşey olamaz; ama kaymanın psikolojik mekanizması gene de anlaşılmaktadır.

Cogito'dan kaynaklanan idealist iklime uyarlanmış bir yeni-Augustinusçuluk düzeyindeki XVII. yüzyıl dinsel ahlâkı, saf bir ahlâktır: aşkın yerine saflık, yani cömert bağıştaki tevazu değil de saflık. XVIII. yüzyıl bu kavramı hristiyan etiğinden almıştır. Vaaz edilen bu ahlâktır, kateşizmin kültürleşmesini sağlamıştır, çünkü yazılı kaynaklar artık davranışlara nüfuz eder hale gelmişlerdir. Saflık ahlâkı, cinsel bir yönde ilerlemektedir; evlilik konusunda *new pattern*'in yetingenliğinin

gerçekleştirdiği sırada bu temel bir yöneliştir, yani artık doğurma yaşında olanların %40-50'si bu duygudan vazgeçtirilmektedir. Bizzat Malthus da, 1798'de bu devasa ortaklaşa yetingenliğin güçlendirilmesinden başka birşey önermemiştir. Böylesine bir başarı, arzuların kitlesel bir yeniden yönlendirilmesi olmadan elde edilemezdi. Dinsel toplumun bütün gücü, bu devasa yetingenlik uygulamasına yönelmiştir. Evlilik dışı ilişkide cehennemlik olmanın işareti çocuktur. Aziz Vincent de Paul'un merhamet dehası, azizin ölürken pençesinden kurtarmaya çalıştığı günah çocuğu (yani aristokratik ve kentsel katılıkların getirdikleri saflık etiği bu günah çocuğunu ölüme mahkûm etmektedirler, oysa XIV. ve XV. yüzyıllarda bu aşk çocuğu olarak kabul edilmekteydi). Evlilik içinde yeni kısıtlamalar, müdahaleler meydana gelmiş, XVII. yüzyılın sonu, XVIII. yüzyılın başında suçlulara uzun ve gaddar cinsel yoksunluk dayatmaları verilmiştir ve yine aynı tarihlerde şurada burada, Mayıs ayı sırasında, Bakire Meryem'in saflaştırılmış aşkına ithaf edilmiş aşk-çağrısının ayı olan Mayısta, XVI. yüzyılda terkedilmiş olan cinsellikten kaçınma uygulamasını yeniden canlandırma gibi garip bir fikir ortaya çıkmıştır. Bu, halk zihninde evliliğin içine bir suçluluk duygusunu sokmak değil midir? Zaten yakın tarihlerde bu konuda yapılan çalışmalar, çok eski bir ahlâki teolojinin, tamamlanmamış çiftleşmeyi doğal *coitus*'a tercih ettiğini göstermektedir.

Saflık ahlâkından suçlu bir sapma, beceriksiz kültürleyici bir kateşizm, XVIII. yüzyılda yeni-Augustinusçuluğun etkisi altındaki katolik ülkelerde (Fransa, Kuzey İtalya'nın küçük bir parçası, Belçika, İspanya), ezelden beri bilinen bir uygulamayı, *coitus interruptus*'u yeniden ön plana çıkaracaktı. Bu iklim, erkeğin geri çekilmesi yoluyla doğumların engellenmesini yegâne çözüme dönüştürecektir. Diğer bütün girişimler dışlanmakta, daha sonra protestan ülkelerde uygulanacak olan yabancı cisimler aracılığıyla doğum kontrolünün ilk uygulamalarından yana olunmamaktadır. Eylem bir yandan reddedilmekte, diğer yandan da kabul edilmektedir. Ekonomik neden bir yandan ikinci plana itilmekte, öte yandan bu neden çok daha serbestçe işe dahil olmaktadır.

Bu arada İngiltere ve Fransa'daki iki farklı tutumun nedenlerini öğreniyoruz. XVII. yüzyılın sonunda İngiltere'de gebeliği önleyen uygulamalar yaygındır: yüksek soylulara, Colyton'da diğer bütün açıklamaları dışlayan oranda düşen doğum oranlarına bakınız. Başvu-

ru taktik düzlemedir, isteksizce kabul edilmektedir, iklim değişince hiçbir pişmanlık duyulmadan terkedilmektedir. Fransa ve İngiltere 1730'lardan itibaren, 1750'lerin ötesinde birbirlerinden farklılaşmışlardır. Yeni-Augustinusçu sahte-yetingen iklim içindeki geri çekilmeye dayalı gebelik kontrolü, duygusal ve zihinsel yapılarıdaki temel bir dönüşüm olmaksızın kökü sökülemez niteliktedir. Ekonomik koşulların hiçbir etkisi yoktur. Bu koşullarda fışkıran hayatın reddine verilen etik prim, değerleri ve istekleri yozlaştıran bir zehirdir, tıpkı ruhsal bir frengi gibi kök salmakta ve aktarılmaktadır. Kilise, 1750'lere doğru meydana gelen bozulmanın genişliğini, yani tehlikeyi farkettiğinde iktidarı kaybetmiş olacaktır; ama uygulamanın yeni-Augustinusçu duyarlılıktan çok etkilenmemiş olan geleneksel iman alanlarına (örneğin Brötanya) yayılmasını frenlemeyi başaracaktır; ancak insan çiftleşmesinin iradi bir sakatlamayla etik bir değerlendirilmesinin entellektüel ve ahlâki canlılığının kökünü kazımayı başaramamıştır. Çocuğun zevkten çok yetingenlikten ötürü reddi, Fransız psikolojik ikliminin kendine özgü bozulmasını meydana getirmektedir.

* * *

Artık değişkenlerin neler olduğunu öğrenmiş bulunuyoruz. Bütün zaman ve mekânlarda gebeliği önleyici yöntemler uygulanmıştır. Bunlar üstünkörü öğrenilmekte ve bu yollara giderek daha fazla başvurulduğu da bilinmektedir. Genel kural olarak, kapalı ülkelerden çok açık ülkelerde daha sık rastlanmakta, kırdan çok kentte uygulanmakta, eskiden iskân edilmiş kalabalık ülkelerde daha çok görülmektedir. Aralıklar, hatırlanacağı üzere, birden ikiye varan oranlarda değişmektedirler. Geç evlilik yapılarına uyulan ülkelerdeki oran, genel olarak beşte birdir, ancak çok erkenden gelişen aristokratik evlilik dışı bırakılmıştır, ama o da zaten ebedi bekârlık uygulamasıyla telâfi edilmektedir. Nüfus her yerde esrarlı bir ritme tabidir, bunun yalnızca bir kuşak kadar bir süreye eşit olan bir devrede eklemleştigi anlaşılmaktadır. İngiltere'de hızlı artış 1750-1860 arasındaki uzun zirve döneminde birçok kuşağı kapsamına almıştır.

Şu sözümona bir bütün oluşturan Fransa'ya bir bakınız, çünkü bu ülke gerçekten ölçüsüzdür: mütevazı bir XVIII. yüzyılda, XV. yüzyılın

ortasından 1680'lere kadar süren çok uzun bir artışın ve gecikmiş bir XVII. yüzyılın nispeten ılımlı çukurunun bedelini ödemektedir. Ancak Fransa, Malthusçu mikro-bölgelerine rağmen 1730-1770 arasında Avrupa ritminde çoğalmıştır. İngiltere'ye bakınız: 1300'e doğru 4 milyonluk bir nüfusa ulaşmıştır, 1350'de çökmüş, 50 yıl boyunca toparlanamamıştır; 1430-1440'tan 1630-1640'a kadarki süre içinde, adeta tek bir atılımla üç kat çoğalmıştır. İlk devrim patladığında 6 milyonluk bir İngiltere ortaya çıkmıştır. İngiltere, üçe katlanışının bedelini bir gerilemeyle değil de, yüzyıllık bir düzlükle ödemiştir. İngiliz nüfusu, 1640-1750 arasında adeta tam bir yatay çizgi üzerinde tutunmuştur. İngiltere, XVIII. yüzyılın sonundaki gelişme patlamasını herhalde XVII. yüzyılda hazırlamıştır. XVII. yüzyıldaki duraklama ekonomik veya dışsal salgın kazalarından daha çok evlilik yaşının yükselmesinden kaynaklanan doğum oranlarının gerilemesinden ileri gelmektedir.

Britanya adalarında 1701-1750 arasındaki hafif artış, yalnızca İscoçya ve İrlanda'daki yüksek eğrinin sonucudur. Benzer eğilimlere rağmen İrlanda ile İngiltere nüfus artışlarından daha farklı birşey olmaz: İrlanda'da nüfus bir yüzyılda iki katına çıkarken, İngiltere'de %60 artmıştır. İrlanda'daki artış, yüksek doğum yüksek ölüm oranı, kısa bir ömür beklentisi, yeni toprakların tarıma açılması, turba kömür madenlerinin işletilmesi sayesinde, önemli bir değişim olmadan elde edilmiştir. XVII. yüzyılda darbe yemiş olan İrlanda, toprağını yeniden sahiplenmektedir. Onun köylü XVIII. yüzyılı, kıtanın XVII. yüzyılının eşdeğerlisidir.

XVII. yüzyılın Malthusçu blokajı İngiltere'yi karakterize etmektedir, bu durum insandan tasarruf edilmesini ve eğitim yatırımı yapılmasını olanaklı kılmıştır. Bu cimrice blokaj, esas olarak evlilik yaşının yükselmesi, ortaklaşa bir yetingenlik, etik ve duygusal değerlendirme olmaması sayesinde elde edilmiştir. Bu dramatik cimrilik, XVI. yüzyılın sonundaki başdöndürücü kazanımlara nazaran ömür süresinde hafif bir gerileme olmasını engellememiştir. Gerileme ve duraklamalar karşısında hassas olunabilir, zorunlu olarak güç bir geçiş esnasında kazanımların esas kısmı uğruna pekişmeyi önemsemek uygun yol olacaktır.

Paradoks, toparlanmanın ortaya çıkmasıdır: bu, iki düzlemde, doğumların artışı, evlilik yaşının yavaşça düşmesi, iyi beslenen bir halkın içinde iki doğum arası sürenin azalması yönünde olmuştur. Nüfussal

yola çıkış, teknolojik bir sınırın önceli değil, yol arkadaşıdır. İngiltere örneğinde temel olan nokta, ailesel bir model tarafından korunan biçime girebilme kolaylığıdır. Taktik bir uyum beklerken, geri çekilmenin karşısında köylü Fransa, doğumu yaratan eylemin suç haline getirilmesiyle sonuçlanan bir değerlerin tersine dönmesi durumunu çıkartmıştır. Toplumsal yapılar, Fransa’da küçük işletmeci bir köylülüğün sürdürülmesi, teknolojik bir “sınır”ın açılmasının kronolojik olarak hafifçe kayması, bu farklılığın vurgulu hale gelmesine katkıda bulunmuşlardır. Fakat Fransa ve çevresi, İngiltere’den ancak Devrim’i önceleyen 20 yıl süresince farklılaşmışlardır. Herşey 1770-1789 arasında olup bitmiştir.

Fransa nüfusu, XVIII. yüzyılda 7 milyon artmıştır, bunun bir milyonu ilhak edilen ülkelerdendir. Eklenen insan kitlesinin oranı küçüktür de, bu rakam gene de İngiltere’nin 1700-1789 arasındaki kazanımının üç katıdır. Britanya adalarınınkini ise 1.5 katıdır. Oran yine mutlak sayılarla hesap yapma alışkanlığına sahip XVIII. yüzyıl insanların farkı ıskalamış olmaları anlaşılır birşeydir. Fransa, bir İngiltere kadar artmış ve bu durum hayalleri zorlamıştır. 90 yıllık süre içindeki nisbi artış %32 civarındadır, bu da yalnızca %0.3’lük bir artışa denk düşmektedir. Fransa, kazanımının dörtte üçünden fazlasını 1730-1770 arasında sağlamıştır. Oran, otuz yıldan daha uzun bir süre %0.6’da tutunmuştur. Herşey, 1772-1773, 1779-1783 yılları civarında kopmuştur. 1730-1770 gelişmesi İngiliz tarzında olup, hem niteliksel, hem de niceliksel bir artış sağlamıştır. Fakat doğum oranının çok erkenden gevşemesi, avantajı narinleştirmiştir. 70 ve 80’lerin kötü yılları geldiğinde, sıradan bir kaza olarak, Fransız gelişme dengesinin narinliği iflâk etmiştir. Fransa, artık yeterli bir güvenlik marjına sahip değildir. 1750-1770 arasında on Fransız eyaletindeki oranlar %07.8 ilâ 10.7 arasında değişmiştir, 1779-1784 arasında %037.7’lik bir doğum oranı, %031.4’den adeta İskandinavya’dakine eşit olan %036-4’e fırlayan ölüm oranını ancak karşılayabilmektedir.

Fransız mekânı türdeş olmanın uzağındadır. “Paris havzasının ve ayak sürüyen Brötanya’nın doğusunda yoğun bir Fransa” (J. Dupâquier). Brötanya’da muazzam bir ölüm oranından, Normandiya’da Malthusçu nüfussal davranış moleküllerinin önde olmalarından ötürü nüfus gerilemektedir. Fransız nüfus artışının beşte üçünü tam bir ara kapatma halinde olan Fransa’nın dörtte birlik kesimi sağlamakta-

dır: Lorraine, Alsace, Hainaut, Güney, Alpler, Rhône havzası, Massif Central, Pirene etekleri, Korsika. Bu Fransız “sınır”ı, Franche-Comté’deki iki kat artıştan, Alsace’daki üç kat çıkıştan (herhalde başlangıçtaki düşük bir hesaplama dan ötürü artış biraz fazla gözük mektedir) geçerek, Hainaut’daki dört kat artışa git mektedir. Sınırlarında uçlar olduğuna bakarak, Fransa daha iyi anlaşıl maktadır. Piemonte, Ancien Régime’in sonundaki Fransız bunalımını öncelemekte ve dramatize et mektedir. XVIII. yüzyılın ilk yarısı iyidir, Piemonte yüzyıllık sürede iki katına çıkacak gibi görün mektedir; 1750’den itibaren herşey kopmuştur. 1750-1806 arasında Piemonte yüzyılın ilk yarısındaki kazanımının üçte ikisini kaybetmiştir (çok köhne bir yüzyıllık alt üst oluş). Artışın durması, büyük bir göçün ve ölüm oranlarındaki artışın sonucudur. Fransızca konuşan İsviçre geçici olarak aşırı bir nüfusa sahip olduğundan, göç ile doğum kısıtlamasına başvur maktadır. Hareket Almanca konuşan İsviçre’ye yönel mektedir. Zürih, Bâle, Bern gibi kentler, XVIII. yüzyılın sonunda çok düşük doğum oranlarına sahip ölüm kentleridir; Fransa’daki durum buraya sirayet etmiş ve protestanlığın öğretileri iflas etmiştir.

Fransız tarzı nefes darlığı, gebelik önleyici yöntemlere geniş çapta başvurma, Fransa’nın Ren ve Alp anayolları hakkındaki teşhis oldukça geneldir. Elbe’nin doğusundaki üssel artışla zıtlık içinde olan Renanya, yavaş bir artıştan sonra yerinde saymaktadır; Wurtemberg, XVIII. yüzyılda XVII. yüzyılın başlangıcındaki toparlanıştan sonra kaplumbağa adımlarıyla ilerlemekte dir, Ren ekseninin kentsel Almanya’sı erkenden gebelik önleme eğilimine girmiştir.

Birleşik Eyaletler, Avusturya’nın eline geçen İspanyol Alçak Ülkeleri ve Liège, eski ülkelerdeki salınım tezini tamamen resmet mektedirler. Paradoksal olarak Belçika’nın bir İngiliz yanı bulunmakta, XVIII. yüzyıl Hollanda’sı (fizik ve ahlâki çöküş içinde olması Montesquieu’yü şaşırtmıştır) Fransız edasına sahiptir. Fakat Belçika, Fransa’nın tersine uzun bir hastalıklı XVII. yüzyılı telâfi etmiştir. Avusturya yönetimi nispeten faal ve etkin çıkmıştır. Buna karşılık Birleşik Eyaletler katı XVII. yüzyılın bağrında bir refah ve gelişme adacığ olmuştur. XVII. yüzyıl, Fransız olduğu kadar Hollandalı da değil midir? Alçak Ülkeler 1500-1700 arasında güney ülkelerini aşacak kadar şaşırtıcı bir gelişme hattı izlemiştir, iki bin yıllık tarihe bakınca şaşırtıcı bir

durum. İki yüzyılda iki kat artış: 1500, 900 bin-1 milyon; 1700, 1.850.000-1.950.000; 1750, 1.900.000-1.950.000; 1775, 2.078.000. XVIII. yüzyılıda hemen hemen yatay, XIX. yüzyılda iki kattan fazla ve 1900-1950 arasında iki katına çıkmış. XVIII. yüzyıldaki Hollanda eğri-si, XVII. yüzyıl tarafından açıklanmaktadır, *polder*lerin kolay *polder*lerin, teknolojik “sınır”ı ve büyük sömürge ticaretinin içe yansımaları, XVI. yüzyıl boyunca gelişmenin sürekliliğini sağlamıştır. XVIII. yüzyıl Hollanda’sı doğum kontrolünden çok insan ihracatına başvurmak-tadır. Amerika’da ve Doğu’da her yerde, Aşağı Almanya’dan gelenlerle karışmış Hollandalılar vardır. Hollanda, XVIII. yüzyılda dünyayı son teknolojilerin karanlık ve kaba taşeronlarıyla beslemiştir.

* * *

Son olarak, iyi bir örnek olan Normandiya’dan söz edelim. Daha önce gördüğümüz üzere tek gerçek zenginlik olan insanın cömertçe doğumunu elinden kaçıran bir Fransa’da bir felâket tarzıdır. Normandiya karışımı bütün moleküler davranış tarzlarını içermektedir; karışım zengindir, ama bileşim sapkındır. Burada tam bir nüfus genişlemesi içinde kalan alanlar buluyoruz. Kuzeydeki Cotentin, yakın tarihlerde tarıma açılmış eski bir “sınır” bölgesidir. Burada insan sayısı 60-70 yılda iki katına çıkmaktadır, aşırı olmayan güçlü bir doğum oranı, aile başına 6-7 çocuk vardır, ama ölüm oranı düşüktür ve ömür beklentisi yüksektir. Hayat koşulları en iyileridir. Villedieu-les-Poëles, bakır işçilerinin küçük kasabası, başı çeken dinamik bir görünüm sunmaktadır. Diğer uçta, Caen bölgesinin ölüm alanları yer almaktadır. Yüksek bir ölüm oranıyla birlikte nevroitik bir Malthusçuluk. Bunun belli bir nedeni yoktur. Ölmekte ve çevreden buraya ölmek için gelinmektedir.

Bu kutupların arasında, Bessin tekdüze bir manzara sunmaktadır. Bayeux küçük bir ölüm döşegidir, vasat bir dinamizmi olan Bessin’de düşük ölçekte gebelik önleme uygulaması vardır. Burası, çok erkenden optimum bir nüfusa ulaşmıştır. İlmimli bir gebelik önlemeye yönelik sah-te bir denge kurmuştur, bu denge yüzyılın sonuna doğru yaşlanmanın etkilerinin insafına kalmıştır.

Bölgesel değişkenin yanında toplumsal değişken yer almaktadır. Bu, uzun süre içinde soy zincirleri sayesinde kavranmaktadır. Bundan

en az üç ders çıkartılabilir. Zirvedeki aileler, evlilik karşısında onları diğerlerinden farklılaştıran bir tutuma sahiptirler. Daha erken evlilik. Daha yüksek bir ömür beklentisi. Hollingsworth ve Henry'nin yaptıkları kıyaslama, Fransız modeliyle Britanya modelinin 1730'lardan sonraki kökten farklılığını teyid etmektedir. Fransa'da yüksek soylular, Cenevreliler ve İngiliz yüksek soyluları gebelik önleyici yöntemlerle aynı oranda azalmışlardır. 1730'dan itibaren Fransız soyluları 7 çocuktan ikiye geçmişler, İngiliz dükleri ise yeniden çok çocuk yapmaya başlamışlardır. XVIII. yüzyılda Fransa ve Cenevre örnekleri hariç, aristokratik model halk modeline uyma eğilimindedir. Zenginlerin ve güçlülerin hayatîyetlerinin hafifçe durağanlaşması, XIX. yüzyılın Malthusçu bükülmesinden önce mütevazı insanların hayatîyetinde artış, Aydınlanma yüzyılı, Avrupa'nın tümünde nüfussal davranışları farklılaştırarak bölgesel sapmaları vurgulu hale getirmektedir. Bölgesel tutumlar diğer bütün farklılıkların önüne geçmektedir. Ve bu da Avrupa'nın XVIII. yüzyılını karakterize etmektedir.

* * *

Tarihsel demografi giderek taşmaktadır. Emmanuel Le Roy Ladurie'nin yeniden gündeme getirdiği fizikoantropolojik açık kapılardan birini oluşturmaktadır. İnsanın ulaşmaya çalıştığımız boyutu, aynı zamanda fizik bir boyuttur. İnsan, XVIII. yüzyılda ortalama olarak daha kısa boyludur. Aydınlanma Avrupa'sında sarışınlar bugünkünden çoktur. İnsan tiplerinin dağılımı değişmiştir -bunun hangi oranlarda olduğunu öğrenmeye başlıyoruz-, değişimler, hayat düzeylerini ve göçleri anlamamıza dolaylı olarak yardımcı olmaktadır. Bu konudaki araştırmalar henüz başlamıştır. İlk haritalar yapılmıştır. İnsanın fizik ölçümü, Avrupa düzeyinde herhalde yürütülebilir. Paralı asker ticaretinin bulunduğu olanaklara, Prusya'nın adeta sınırsız askeri arşivlerine bakınız, bu arada Vincennes'de bulunan sadece XVIII. yüzyıla ait 2.200.000 dosyadan söz etmiyoruz.

Fizik nitelik, ama kültürel antropolojiye götüren yollar ne kadar daha çekicidirler! Avrupa'nın bütünü ölçeğinde okuma yazmanın gelişmesi ve ulusal dillerin yerel ağızlara üstün gelmesine ilişkin ardışık haritalardan meydana gelen bir fikir elde ettiğimizde, kalkınmaya baş-

lama ve büyüme eşitsizliklerinin daha güvenilir bir anahtarına sahip olacağız. Bu konuda, Kilise sicilleri, akıl defterleri, hatıratlar üzerinde en azından 10 yıl çalışmak gerekmektedir. Akıl defterleri bazen unutulmaktadır. 1693'te şaşırtıcı Antoinette Bourguignon'un kenti Lille'de ölen Pierre-Ignace Chavatte'ınki, André Lottin (*Chavatte, ouvrier lillois, un contemporain de Louis XIV*, 1979) sayesinde bize geleneksel gruplara okuma yazma öğretiminin başlangıcı konusunda çok şey öğretmektedir. Charette, fakir, ufku olmayan bir işçidir, mesleği yoktur, kaderini aşamayan vasat biridir. Ancak yazısının niteliği, Fransızcaya egemenliği, eksiklerine rağmen şaşırtıcıdır. Lille'in sıradan halkının bir bölümü bir yüzyıldan bu yana tedricen okur-yazar hale gelmiştir. Lille'de ilk okullar 1554-1584 arasında kurulmuşlardır. Lille, protestan ülkelere yakınlığından ötürü kamçılanmıştır. Bir hakime ait 1664 tarihli bir metin bu durumu ortaya koymaktadır: "Hangi konum veya nitelikte olurlarsa olsunlar çocukların küçüklüklerinde katolik ve Roma imanına göre eğitilmelerinin ve bunun için adı geçen okulların kurulmasının büyük bir önemi vardır".

Bayle'in çağdaşı okur yazar Charette bir XVI. yüzyıl insanıdır: kültürü, duyarlılığı, Troyes Mavi Kütüphanesini mesken tutmuşları-kiyle çok az benzeşmektedir. Okuma yazma öğretimi temel bir aşama oluşturmaktadır, öncelikle zihin devrimi olan teknik devrime ancak herkesin okuma yazma bilmesi şans yaratabilir. Ancak bu zorunlu koşul yeterli değildir. Charette, sürekliliği olmayan bir üst üste binmenin veya bir düş ve kaçış kültürünün örneğini vermektedir. Okuma öğretilen sıradan insanlar, mirasını kulaktan ve göstereerek aktarmaya devam eden geleneksel kültürün alanının dışında zorunlu bir geçiş halinde değillerdir; ancak hareketlerin değişimi, aletlerin iyileşmesi, üretken eylemlerin aklileşmesi yalnızca onların arasında oluşabilir ve yayılabilir.

Okuma yazma öğretimi XVIII. yüzyılda patlamıştır; bu hareket XV. yüzyılın sonu, XVI. yüzyılın başından itibaren zaten yola çıkmış durumdaydı. Reformasyon, bir yağ lekesi oluşturabilmek için geniş bir potansiyel okurlar tabakasına, yazılı kaynakları çoğaltmak ve yaymak üzere bir olanaklar bütününe ihtiyaç duymaktadır. İki hristiyan alemi arasındaki kopuş bir kez belirdikten sonra, başlangıçta varolan bir farklılığı vurgulu hale getirme eğilimine girmiştir. Protestan reformu,

bu açıdan dengesizliğin nedeni değil, hızlandırıcısıdır. Okuma yazma öğretimi öncelikle dilsel bir türdeşleşme gerektirmekte, bu sonradan hızlanmaya katkıda bulunmaktadır. Türdeşleşmenin hizmetinde olarak, elbette Kilise ve devleti görüyoruz.

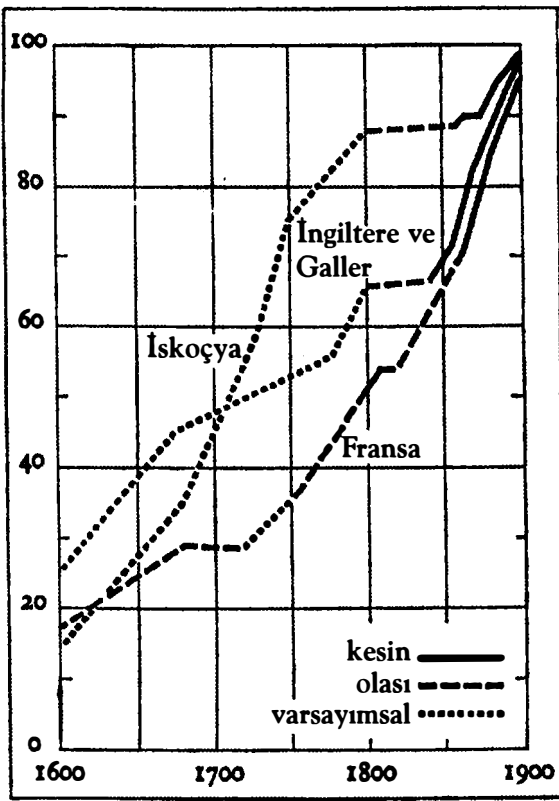
İtalya'da Toscana, Fransa'da Seine ile Loire arasındaki bölge ağı, Doğu'da Orta Almanca, derin ve gecikmiş batının Gaelik dillerine karşı İngilizce -Galler'de XVII. yüzyıldaki reform Gaelik dilinden yapılmıştır- İspanya'da ayrıcalıklı Kastilyaca alanında Toledo'nun iyi konuşma tarzı, XVI. yüzyılın başında yerini Burgos ve Valladolid ağzına bırakmıştır, ama Katalanca-Valenciaca Aragon'u kaybettikten sonra da direnmektedir; Portekizce Galiçyacadan kopmakta ve XVII. yüzyılda Kastilyacanın karşısında silinme tehlikesinin üstesinden gelmektedir. Fransızca, XVIII. yüzyılda daha incelmış bir şekilde olmak üzere, toprak seçkinleri ve devlet düzleminde bütün Avrupa ölçeğinde, ona Oc dilleri karşısında 200.000 km²'lik alanın denetimini açmış olan yolu denemektedir. İşlem, 1770'lere doğru Almanya'da zirveye çıkmış, sonra *upper middle class*'ın talepçi eyleminin sonucunda derinlemesine gerilemiştir, bundan onbeş yıl sonra, Rivarol, Rusya'da Fransız dilinin önceliğini ilân etmiştir. Başarmak için devleti arkaya almak gerekir.

XVIII. yüzyılda tıpkı kültürel bir coğrafya gibi olan bir dil coğrafyası varlığını sürdürmektedir. Le Roy Ladurie, bunun XVI. yüzyılda doğduğunu söylemektedir. XVI. yüzyıldan itibaren iki Güney zıtlasmaktadır: Reform alanına giren, erkenden iki dilli olan ve noterlerde anlaşma yapan bir Güney ve Fransa'ya geçit vermeyen derin bir Güney. Fransa, coğrafi alanın doğu ucunda, XVI., XVII. yüzyıllarda Sarayın çevresinde, Brüksel'in merkezini kazanmış ve ikircikli Walonya'yı Fransızca kampına kazandırmıştır.

Güneye geri dönelim ve Le Roy Ladurie'den aydınlatıcı bir imgeyi ödünç alalım: Fransızcanın Massif Central'in Rhône kanalı boyunca güneye doğru kaşışı, "kültürel tarla açmanın şu öncü kesitini" meydana getirmekte, "komşu karanlık bölgelerle zıtlasmaktadır..." bütün geri ve uzun süre geri kalacak bölgelerle 1570'te imza istatistiklerine göre, 1680-1686'da Maggioletto'nun haritalarına göre, aşağı Rhône'dan yukarı Garonne'e doğru ardışık bölgelerden geçildikçe kültürel gerileme tedricen vurgulu hale gelecektir.

Herşeyin eşit kabul edilmesi halinde, 1680'li yıllar civarında Fransa'nın hemen hemen her yerinde ikinci bir cephe açılmıştır, bu konuda F.Furet ve J.Ozouf'un, klasik *Lire et écrire* adlı kitaplarına bakmak yeterlidir. XVI. yüzyılın ilk yarısının büyük eseri, %5-10'luk bir oranda okuma ve Fransızca öğretimidir. Limitte 1680-1700'lere doğru bu durum Avrupa'nın tümü için geçerlidir (Polonya ve Rusya hariç). Kentsel seçkinlerin ve kırsal aristokrasinin okuma öğrenmesi, Avrupa'nın dörtte üçlük bölümünün her yerinde fiili bir ikidillilikle birlikte olmuştur. Bu ikidillilik, dar bir seçkin tabaka için aslında Latince nedeniyle bir üçdilliliktir. Toulouse'da Occitanca, Fransızca, Latince. Polonya'da, Macaristan'da, Derin Doğu'da fiili bir ikidilliliğe geri dönmektedir: Latince XVIII. yüzyılda buralarda, başka yerlerde gerilerde kalmış olan kültür taşıyıcılığı rolünü sürdürmektedir.

Protestan Avrupa'daki ilerleme eski ve büyük çaplıdır. Her aşamaya yansımaktadır. Laurence Stone beş aşama belirlemektedir. Düzey 1'de şifre çözülmektedir. Köy sicillerinin ölçtükleri budur. Bu düzey, özerk bir edinime izin vermemektedir. Kuşatılması güç olan düzey 2, gerçek dönüşümün meydana geldiği düzeydir, yani yararlı bir okumaya, yazıya ve hesaba ulaşma. İskoçya Presbiteryen Kilisesi ve mahalle okullarının çoğu bu düzeye ulaştırmakta, İngiliz düzlüklerinin bir kesiminde de bu düzey yakalanmaktadır. Düzey 3, muhasebe tutabilme-ye olanak vermektedir. Başka bir toplumsal kategori için, daha çok bir düzey 3 bis olan düzey 4, kültürün edimini kapsamaktadır. Düzey 5 üniversitedir (üniversiteler ve *Inns of court*). Yalnızca düzey 1'i kesinlikle ölçebiliyoruz, ama bununla diğerleri arasında bir korelasyon bulunmamaktadır. Gerçek bir kültür devrimi, İngiltere'de XVII. yüzyılda gerçekleşmiştir. Düzey 1'in hızlı yükselişi bunu kanıtlamaktadır. 1600'de insanların %25'i okuyabilmekte ve imza atabilmektedir (Valmary ve Flery'ye göre, İskoçya'da %15, Fransa'da %16). 1675'de İngiltere %45'e, Fransa 1689-1720 arasında %29'a ulaşmıştır. Daha geç yola koyulan İskoçya, daha hızlı yükselmektedir. 1680'den itibaren başa geçmiştir. Okuma yazma öğretme oranı, XVIII. yüzyılda Fransa ve İngiltere'de aynıdır. Bunun anlamı, İngiltere'nin Aydınlanma döneminin 1680'li yıllarında 1'e 2 olan üstünlüğünü koruduğudur. Öte yandan eğer XVII. yüzyılda üniversitelerin çok geniş toplumsal açılımına bakılacak olursa -okuyan ve imza atan *yeoman* (çiftçi) ve *husbandman*

EĞİTİLMİŞ AVRUPA

Erkeklerin okur yazar hale getirilmeleri (kilise sicillerindeki imzalardan hareketle), burada Fransa, İngiltere, Galler ve İskoçya'da izlemiştir. Fransız eğrisi en güvenilir olanıdır. İngiltere XVI. yüzyılda öne geçmiştir. İskoçya XVIII. yüzyılda onu geçmiştir. Fransa, arayı kapatmaya XVIII. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. Fiili durumda Fransa, Normandiya'da, Paris çevresinde, doğuda, Lowlands ve Londra çevresi gibi okuma yazma oranının en yüksek olduğu bölgeleri yakalarken, Midi ve Auvergne gibi bölgelerinde yalnızca %10-20'lik oranlara sahiptir. Nüansların ötesinde asıl olan, okuma yazma bilen Avrupa (Büyük Britanya, Fransa, Renanya, Alçak Ülkeler) ile doğu ve güneydeki derin geleneksel Avrupa arasındaki muazam açıklıktır.

(kıracı çiftçi) oranının yükseldiğine bakınız-, İngiltere'nin kıtaya nazaran önceliğinin 3. ve 5. düzeylerde çok daha büyük olduğu görülmektedir. İngiltere, XVIII. yüzyılın sonundaki büyük atılımın kozlarını XVII. yüzyılda elde etmiştir. İngiltere, XVII. yüzyılda beyinlere yatırım yapmıştır. F. Crouzet bu yönde geçişi ekonomi düzleminde iyice göstermiştir. Bu devrime, Kelt ağızlarını giderek daha da derinleşen ve geri kalan batı yönünde geri dönülemez bir şekilde püskürten İngilizcenin genel bir zaferi de eşlik etmiştir.

Derin ve erken bir okumayla kesişen sosyolojik bir Calvinizm, Aydınlanma Avrupa'sını kuşatmıştır. Le Roy Ladurie bu durumu acımasızca alay etmektedir: “.. zevke katı bir kısıtlama, tefeciliğe ses çıkarmayan hoşgörü, dokunulmazlık yoluyla kapitalizm”; ama bu durumun gene de iki devrimi çakıştırma gibi bir liyakati vardır. İktidarı, insan hamuru üzerinde sürekli olmuştur. Zevke düşkün ve hoppa, çılgınca dans düşkünü, papa yanlısı, batıl itikatlara sahip ve büyücü, unutulmuşluğun karanlığına gömülü ve bilinçaltının derinliklerindeki, 1500'lerin Le Cévenol'ü... temizlenmiş din, sansür edilen *libido*, burjuvaca tasarruf ve hristiyan özgürlüğü. Bu halk hüznü ve özgürdür, kendinde ne ise öyle yaşayacaktır... Ve çok daha geniş ve buna çok benzeyen bir hikâye daha anlatılmaktadır: *Merrie old England*'dan püriten İngiltere'ye götüreni. Püriten İngiltere ikinci raundu ve sanayi devrimini kazanmıştır. Katolik reformu, özellikle Augustinusçu katolik reformu, yani Fransız tarzında olanı, biraz geriden gelerek onu yakalamaya çalışmaktadır. Örneğin Brötanya'da ekonomiyi ulusal kültürün taşıyıcısı dil haline getirmeye çalışan bu çaba hem daha tutkulu, hem de daha mütevazı olacaktır.

Fransız gövdesinin muazzam kitlesi, tarım kültürünün ikinci hattı üzerinde yer alan kitap aracılığıyla fethedilmeye çalışılmaktadır. Kültürel tarla açmanın öncü “sınırı”, XVII. yüzyılın sonunda hemen hemen her yerde büyük Batı'nın fethine girişmiştir. İki kat daha fazla insan, ama on kat daha fazla okuma bilen ve daha iyi okuyan kişi. Esas olanın öncü “sınırı”, 1680'lere doğru olabilenin büyük çarpanını hareketle geçirmiştir; buna farklılıkların vurgulayıcısını eklemenin gereği yoktur.

Özel girişimin XVI. yüzyılda başardıkları, reformdan geçmiş kardinal kurullarının şurada burada yaptıkları, böylece *Dissenters*'ın gele-

cekteki başarılarını hazırladıkları, büyük Aydınlanma devletleri bunu istemişlerdir. XIV. Louis, 1698’de dev Fransa için genel ilkokul eğitimi öngörmektedir, bunun gerçekleşmesi bir yüzyılın dörtte üçlük süresini gerektirmiştir. Okuyan seçkinlerin güçlü olduğu yerlerde “sınır” a saldırı hızlı olmuştur: Rhône havzasına bakınız, 1770-1790’lara doğru erkeklerin %90’ının, kadınların %60’ının imza atabildiği Normandiya’ya bakınız... Auge, Bessin, Kuzey Cotentin’in bir bölümü ve diğer bazı yerlerde kadınlı erkekli %90-95’lik zirveler söz konusudur. İlk okuyan Fransa Paris’in etrafında dönmekte, Normandiya’ya temas etmekte, doğuya ilerlemekte ve Rhône boyunca aşağıya inmektedir. Birkaç değişikliğin dışında, XVIII. yüzyılın okuyanları XIX. ve XX. yüzyılların endüstriyel Fransa’sını hazırlamaktadırlar. Ve aşağı yukarı aynı sıralarda, XVIII. yüzyılın ikinci yarısı boyunca, ulusal alanın Fransızca tarafında fethi tamamlamıştır. Bu olay, %50’lere yaklaşan devrimci bir düzeyde okuma öğretimiyle atbaşı gitmektedir, onunla et tırnak gibidir. Yerel ağız ve dilleri parçalayan, devletin ve yayılmacı bir yönetimin ihtiyaçlarıdır. F. Brunot bunu, “Fransızca bilgisizliği”nin “bir sıkıntı ve tehlike” haline gelmesi aşamasında işaret etmiştir. 25 Haziran 1789’da belediye rejiminin ülkenin tümüne yaygınlaştırıldığı’nın ilânıyla, gündelik hayat Fransızca’yı her alanda kullanmaya başlayacaktır. Bu iş önce erkekler arasında, çok sonraları da kadınlar arasında gerçekleşecektir, gündelik hayatın gerekleri böyle bir sonuç doğurmaktadır.

Silezya’nın eklenmesiyle büyüyen Prusya, aradaki açığı XVIII. yüzyılın sonunda kapatacak ve kültürel Batı’yla tamamen birleşecektir. Bu, en azından Friedrich’in arzusudur. Nüfusu 5 milyonu geçmiş olan bu krallıkta “7 yıl Savaşından sonra, 5-13 yaş çocuklarına temel eğitim zorunlu kılınmıştır. Aileler, öğretmenlerin masrafları için ödeme yapmakta ve çocuklarının okula devamından sorumlu olmaktadır. Kararnamenin yararcı karakteri, ilkokul öğretmenlerinin daha önceden Berlin Seminer’inde ‘İpek Kültürü’nü öğrenme zorunluluklarıyla ortaya çıkmaktadır; eğer buna inanılacak olursa, yaşlı askerler, savaş gazileri, köy ve mahalle papazlarının gözetiminde mükemmel öğretmenler olacaklardır” (François Bluche). Eski askerler, daha örtülü bir şekilde olmak üzere Fransa’da da aynı rolü oynamaktadırlar: XVIII. yüzyıl orduları yazının fetihçi “sınır”ında rol oynamışlardır. Wallens-

tein'in barok sürüsünün tersine, *drill*'de eğitilmiş askerler, *Kultur-kampf*'ın bazı esas kısımlarını kendi tarzlarında yürütmüşlerdir. Şu belirsiz Slav Almanya'sı, şu yabancı teknisyenler için geri kalmış sömürge, şu Huguenot diasporası için ayrıcalıklı manevra alanı, tarihin en müthiş kültürel açık kapatmalarından birini gerçekleştirmiştir. Kışla'nın çocuğu olan Prusya okulu, 1890-1930'ların Nobel ödülleri için Almanya'sını hazırlamaktadır.

Calvinci Avrupa'nın başında, Lowlands'ın presbiteryen İskoçya'sıyla, sapkın İngiltere gelmektedir; onlarla hemen hemen eşit durumda Reformdan geçmiş, imancı, azınlık Almanya'sı bulunmaktadır. Bunun dışında, Amerikan öncü sınırına bazı mayalar göndermektedir. Huguenot diasporası Prusya'yı kıpırdatmıştır, aynı diaspora Pomeranya'nın, Brandenburg'un, Prusya'nın arayışını kapatmasını, Baltık Avrupa'sının kültürel *take off* unu da sağlamıştır. Kazanımların en seyirlik olanı -performans ortalamadır-, hâlâ Fransa'dır. Katolik reformu, kitleleri kültürleştirme tarzı içinde, yani Augustinusçu biçimi altında bunun mayası olmuştur; bu özelliğini, XVIII. yüzyılın yavaş gerilemesi içinde korumuştur. İtalya'da hayır sahiplerinin açtıkları okullara bakınız; İspanya'da XVIII. yüzyılın ikinci yarısının aydınlanmış katolikliği yüzeysel olarak etkilenmiştir, ama gecikme iki yüzyıldır.

Nüfussal davranışın kesişmelerini gösteren moleküler yapı kültürel devrime de uygulanmaktadır. Artık güney ve batıdaki fakir bir Fransa, kuzey ve doğudaki zengin bir Fransa ile zıtlaşmaktadır, *oil* Fransa'sı ve *oc* Fransa'sı, derin halk kitlelerinde Cenevre düzeyinde okur yazarlığa ulaşmış, derin ve zor şeyler okuyan, iletişimlerin Fransa'sı, yani Avrupa kıstağının Fransa'sı, dünyanın ucunda Kelt Fransa, paradoksal olarak okyanus olan çıkmaz sokağın Fransa'sı. Kuzeybatıda, ama aynı zamanda kıyı denizlerinde, Channel, Normandiya ve Pikardiya'nın *narrow sea*'lerinde de zengin Fransa. Le Roy Ladurie, dönüşümün dışında kalan güneyin sınırlarını belirlemiştir. Akitanya'nın doğusu, Massif Central'in güneyi, Poitou, XX. yüzyılın dönüşümünden önce karacahil ihracatçısı, ağlanası bir Auvergne'in içine dalmıştır. INED'in yayınlanan ilk araştırması derin bir batının sınırlarını çizmektedir (beş Brötanya ili, Marne-et-Loire ve Vendée). Okullaşma oranı erkek çocuklar için %16.1-23.2, kızlar için %7.5-11.8. Maggiorolo'nun daha önce tarihli bir araştırması, Brötanya, Anjou ve Ven-

dée'yi en geri bölgeler sayıyordu. 1786-1790'da Fransa'nın tümündeki okullaşma oranı erkekler için %47, kadınlar için %27 idi ve bu ortalama, bölgesine göre %10 ile 90 arasında değişmekteydi.

1750-1770 arasında okuma oranında net bir artış görülmektedir. Normandiya'nın mutlu bölgelerinde oran, erkekler için %60-90, kadınlar için en az %30-60'a ulaşmıştır. Kuşaklar itibariyle yapılacak bir sınıflandırma (doğum ve evlenme tarihleri), uzak batıda, Ancien Régime- son yılları ile devrimci denilen dönemdeki çöküşü kapsayan bir duraklamayı belirlemeye olanak vermektedir. Bu durum köy ilkokullarının bozulmasından kaynaklanmıştır. Fransa, gene İngiltere'ye nazaran yerinde saymıştır.

Kitlenin okuma öğrenmesi, doğrudan ve bütünsel olarak ölçülebilen bir aşamadır; yani daha önce gördüğümüz üzere ilk aşama değildir. Endüstriyel çağın başında, bunun ardından üçüncü bir dalga gelmiştir: Okuma öğretiminden gerçek bir ilk öğretime geçiş. Prusya, ikinci ve üçüncü dalgayı çabucak çakıştırmıştır, bu da Doğu Almanya'nın arayı kapatmasının bir unsurudur. XVIII. yüzyılda kültürel sınırın öncü kesiminin geleneksel Avrupa'nın derin tabakalarına doğru ilerlemesi, 1450-1550'deki yükselişi geniş ölçüde aşmaktadır. Aydınlanma Avrupa'sı yazılı uygarlığa zorluklar açısından değil, kitle açısından; oran olarak değil, hacim olarak, XV. yüzyıldakinden on kat daha fazla insan kazanmıştır. Başlangıcın 1450 veya 1680 olarak kabul edilmesine göre nisbi kazanç kıyaslanabilir.

* * *

Bu zaferi ölüme karşı kazanılardan ayırmak imkânsızdır. Bu zafer pek bir parlaklık olmadan kazanılmıştır. Parlak olaylar XIX. yüzyılın şafağında, Jenner'in aşısıyla (1798) gelmiştir. Pierre Darmon bunun tarihini yazmıştır. XVIII. yüzyılın ortalama Avrupalısı, ertelemeyi er-telemeye geçerek ölümden yaklaşık 10 yıl kopartıp almıştır; yirmi beş yıldan sonra on yıl, yetişkin hayatın ikiye katlanmasından daha fazla birşeydir. Bu, çocukların lehine olmuştur. XVIII. yüzyılın eğitim konusundaki evrensel tutkusu, kısmen bu gizil, adeta bu bilinçsiz farkına varıştan kaynaklanmaktadır. Ölüme yatırım yapılmaz: genel okur yazarlık ancak yeterli bir ölüm beklentisi halinde verimlidir. En yüksek

okur yazarlık oranları (İngiltere, İskoçya, İskandinavya), çocuk ölüm-
lerindeki kitlesel bir düşüşle atbaşıdır; en düşük oranlar ise köhne ço-
cuk ölüm oranlarına eşlik etmektedirler.

XVIII. yüzyılın büyük zaferleri her zaman mütevazı olmuşlardır. Bunların en büyüğü, mütevazı başarıların adeta farkedilmez nitelikte-
ki bütününden kaynaklanmaktadır. Devrevi nüfusbilim bunu kaydet-
miştir. Devrevi genişliğin artması, ölümle devrevi ortaklaşa buluşma-
ların arasının açılmasıdır. Philippe Ariès tarafından yakınlarda ortaya
çıkartılan ölüm karşısındaki ortaklaşa duyarlılık ve jestlerin değişme-
si, önemli bir bölümü itibariyle bu dönüşümden kaynaklanmaktadır. Ölüm,
aile mahremiyetine geri çekilmektedir. Limitte ve ilk aşamada, ölüm,
XVIII. yüzyılda, 1695 ve 1709'un büyük kırımlarını görmüş
olan kuşaklar için gizli hale gelmiştir. Köy, bölge ve ulus düzeyindeki
bütün dizilere bakınız... Ölüm eğrilerinin azalması, uzun sürede etkile-
yici olmaktadır. Özellikle varoldukları zaman ulusal değerlere bakınız;
ancak varsayımsal olabilen bir Avrupa eğrisi hayal edelim: devrevi ka-
zalar XVIII. yüzyılda yok olma eğilimindedirler. Kaza yereldir, kısa
sürelidir, ölüm vurmakta, sonra durmaktadır.

İletişim alanındaki mütevazı dönüşüm, ölüme karşı mücadelenin
bir numaralı faktörüdür. Sert açlık, öldüren açlık, yiyecek ve insan sa-
yasındaki hafif bir hareket artışıyla birlikte, Niemen'in batısında adeta
tamamen yok olmuştur. İmdat tahılı deniz yoluyla ulaşmaktadır. Fer-
nand Braudel, XVI. yüzyılda Akdeniz'deki tahıl ticaretini 2 milyon
hektolitreye (yuvarlak rakam) olarak hesaplanmıştır. Bu rakam, XVIII.
yüzyılda Baltık'taki buğday hareketlerine nazaran az birşeydir. Filola-
rın kapasiteleri on kat artmıştır. Binlerce kentlilik bir deniz buğdayı
şebekesi, Avrupa kıyılarını açlık karşısında gözetlemeye almıştır. Batı
Avrupa'nın bir bölümü, karayolu ve kanallar sayesinde kuzeyle tema-
sa geçmiştir. Zengin İngiltere'nin tümü, 1750-1760'tan itibaren kıyı
koruma alanının içine dahil olmuştur. Fransa'nın bir bölümü buraya
girmektedir. Aynı zamanda Avrupa'nın dar bir kesimini meydana geti-
ren zengin Avrupa'nın lehine gelişen bir durum söz konusudur.

Taş kaplanmış yol ile kanal devrimi. İşler, Batı'da insanların
önünde gitme eğilimindedir. Doğu'da, bunun tersine insanlar işlerin
önünde gitmektedirler. Ama sonuç aynıdır. Prusya'nın Baltık kıyıları,
Rus buğdayının ve zayıf bir bölgesinde nispeten sağlam bir maliyenin

koruması altında olup, Orta Avrupa'nın ekonomik köhneliğinin kurbanlarını kendi lehine çevirmeyi çok iyi becermektedir. Prusya, Yedi Yıl Savaşlarına rağmen, 1740-1786 arasında vahşet kokularına, Macaristan ve Rusya'dan gelen büyük barbar akınlarına, Otuz Yıl Savaşlarından beri Batı'da köhneliklerin bilinmesine rağmen, 2.4 milyondan 6 milyona çıkmıştır. Bunun üzerine Silezya'nın fethinden 1 milyon ve Polonya Prusya'sından 200 bin kişi eklenmiştir. 400 yıllık bir sürede nüfusun 2.4 milyondan 4.8'e çıkarak katlanması, esas olarak doğal artış ile göçten kaynaklanmıştır. Henri Brunschwig, göç fazlasını 285 bin olarak hesaplamaktadır. II. Friedrich iç kolonileştirmede 1 milyon Prusyalıyı kullanmıştır. 285 bin genç göçmen, Prusya kralının 1.1 milyonuyla o kadar da uzlaşmaz değildir.

Büyük Elektör zamanındaki kolonizasyon, Huguenot ve Hollandalı yüksek dereceden görevliler ve teknisyenlerin kolonizasyonu olmuştur. II. Friedrich, Prusyayı köhne Avrupa'nın tecilli *morituri*'siyle doldurmuştur. Prusya'nın Baltık şemsiyesi ve XVIII. yüzyılda iyileştirilen ulaşım olanakları, kıta Avrupa'sının eski konjonktürlerinden kaynaklanan ölümden kurtulan kişilerini, Doğu Almanya'nın lehine olmak üzere kurtarmışlardır.

Dönemeç, Yedi Yıl savaşlarıdır. 1756 öncesinde, Hamburg ve Frankfurtlu görevliler, batıdan hâlâ pahalı ve nadir malzemeler satın almaktadırlar. Bohemya'daki sefaletin ve hoşgörüsüzlüğün yollara döktüğü Husçu göçmenler, daha şimdiden kalabalık birlikler oluşturmaktadırlar: 3.200 aile Oder'in yatağını değiştirmek ve vadiyi drene etmek için çalışmaktadır. Yaşlı Fritz, Aydınlanma Fransızcası içinde ellerini oğuşturmaktadır. *Drang nach Osten*, başlangıçta kuzeye ve denize doğru bir atılım olmuştur. "Friedrich aynı dönemde Thuringiya'dan gelen kalabalık bir mevsimlik işçi grubunu Magdeburg dükalığına yerleştirmiştir... Hubutsburg barışından sonra, bu iş sistematik hale gelmiştir... Oder ile Neize arasına 15.000 göçmen yerleştirilmiştir" (François Bluche). Magdeburg bölgesine, Tacın eski topraklarından 2.000 aile yerleştirilmiştir. 1740-1775 arasında Prusya dükalığına 13.000 aile, 1763-1780 arasında Aşağı Saksonya'ya 40.000 kişi... Baltık-Pomeranya'ya 50.000 göçmen, doyma noktasına en yakın olan eski seçici uç olan Brandenburg'a 12.000 kişi gelmiştir.

Ama işte kıta Avrupa'sında 1770-1771'de yeniden aşılmış bir ge-

nişliğı olan bir konjonktür söz konusu olmuştur: ölüm tehditi altındaki 40 bin sefil, kurtarıcı kuzey yolunu tutmuştur. “1770 ve 1771’deki kıtlık 20.000 Saksonu ve bir o kadar Bohemya uyruğunu II. Friedrich’in devletlerine yöneltmiştir, bu sonuncu kişinin söylediğine göre bunları bağırılarına basmışlardır. Bu dalganın bir bölümü, bir süre sonra, ger-menleştirme alanı olan ve Netze ile Vistula arasında girişilmiş bulunan mühendislik çalışmalarının kolonizasyonuna açtığı Polonya Prusya’sına doğru yönelmişlerdir...”

Konjonktür, Batı’da artık öldürmemektedir, çünkü buğday gel-mektedir. İngiltere ve İrlanda’da Parmentier beklenmemiştir, şu tekno-lojik “sınır” olan patates fakirlerin midesini doldurmaktadır. Konjonk-tür, Doğu’da da artık öldürmemekte, ama harekete geçirmektedir. Çok uzakta olmayan sınırlara doğru kovalamakta, itmektedir. Kıta Avru-pa’sının köhne konjoktürü, iç “sınır”ların dikine büyüme oranlarına katkıda bulunmaktadır. Prusya’yı gördük. Bütün bunlar elbette insan için bir kazanımdır. Prusya cennetine doğru yola dökülen Saksonlar ve Çekler, Amerikan cennetine doğru yola çıkan XIX. yüzyıl İrlandalıla-rını haber vermektedirler.

Devrevi ölümler önce azalmış, sonra ortadan kalkmıştır. Bunun pratik sonuçları nelerdir? Devrevi ölümün sona ermesi, ortaklaşa bilin-çaltını dönüştürmekte, yaş piramidini değiştirmektedir. Koskoca bir ta-rihçiler kuşağının on yıllık bir süre boyunca kriz üzerine yaptığı tutku-lu araştırmalardan ortaya çıktığı üzere, devrevi ölüm *Klasik Avrupa*’da seçmeci bir ölümdür. Yaşlıların hayatını kısaltıyor, nüfus piramidinin orasına burasına vuruyor, özellikle de yeni doğmuşlar ve çocuklar dü-zeyinde oyuklar açıyordu. Ölüler eğrisinin yüzyıllık rendelenmesi, herşeyden önce ve esas olarak çocuk ölümündeki bir azalmadır. Hayat beklentisi olanlar için ek bir şans, böylece onlara daha özenli bir eği-tim süresi ayırabilme konusunda bir cesaretlendirmedir, bu eğitim de kendi hesabına ek bir hayat şansı sağlamaktadır.

* * *

Toplam ölüm oranında düşüş 1690-1720’deki sert krizin ardından görülen hayat süresindeki ilerlemeler, beklenen ölümlerdeki azalma-dan kaynaklanmıştır. İsveç ok gibi fırlamıştır. Orta kesimdeki Narke ili

%023-24 arasında tutunmaktadır. Batı'da XIX. yüzyılın sonunda ulaşılacak bir oran. Kayıt sorunun çözüldüğünü, telâfi etkisinin silindiğini düşünelim, yüzyılın bu çeyreğinin oranları tamamen pekişmişlerdir. Ancak İsveç, Danimarka ve Norveç, şu geçmişin mutluluk sınırı olan %30'un altında kalmaktadırlar. Finlandiya daha iyi durumdadır ve Yeni İngiltere rekoru elinde tutmaktadır. Ölümün bütünsel gerilemesi alanında, en başta Avrupa'nın soğuk deniz sınırları gelmektedir. İngiltere ikinci sıradadır. 1780'den sonra birinci sıraya çıkacaktır. Colyton'da hayat uzundur, XVII. yüzyılın sonuyla XVIII. yüzyılın ortası arasında 37'den 42 yıla çıkmıştır, ama bu yalnızca bir telâfiden ibarettir. İngiltere XVIII. yüzyılın başında ölüme karşı fetih savaşının öncü cephesinde iyi bir yerde değildir. Kaynaklarımız biraz tereddütlüdür; 1701-1740 arasında ölüm kazanmıştır: 1701, %028.6; 1731-1740,%035.8. İngiltere kısmen rekor bir şehirleşmenin sonuçlarıntahmin edilemeyen kolaylıklarının bedelini ödemektedir. Londra, büyük ölüm döşegi (İngiltere'nin %10'u; Paris Fransa'nın %2'si) ve 1740'tan az önce zirvesine ulaşan *gin drinking mania* adı verilen ulusal felâket sırasında alkolizm, 1709'dan beri varolan inatçı kötü hasatlar ve salgınlarla birleşmişlerdir. 1741-1750 arasında ölüm oranlarının zayıflaması: bir önceki onyılıda %035.8 olan oranın %033'e gerilmesi bir telâfidir. 1750, ölüme karşı öncü cephenin hareket noktasını işaret etmektedir: 1751-1760, %030.3; 1791-1800, %026.9.

Fransa epeyi geriden gelmektedir. Ama bütün veriler uyuşmaktadırlar. Önce dolaysız olanaklar. Beauvaisis'te, XVIII. yüzyılda 60 yaşından büyüklerin yetişkin ölümü içindeki oranları %28-40 arasında değişmekteydi; bu oran 1771-1790'da %43-61 olmuştur. Saumurois'da %35-38'den %47'ye geçilmiştir (M. Reinhard). Heryerde çocuk ölüm oranları gerilemektedir: %27-35'ten %25'e, %32.8'den %28.7'ye, %24.7'den %15.9'a. Mutlu Normandiya'nın kesimlerinde adeta hep %15'in altında oranlara sahibiz.

Fakir Languedoc'ta, yetişkinlerin hayat beklentisi, İngiliz hareketine benzer bir şekilde, çiçek ve kızamıktaki bir artıştan ötürü XVII. yüzyılda bir minimumdan geçmiş; beklenti XVIII. yüzyılın ikinci yarısında artmıştır. Çocuk ve genç ölümleri gerilemektedir. Auvergne'de yetişkinlerin hayatı narin kalmaktadır, ama çocuk ve gençlerin şansları yüzyılın ortasından sonra artmaktadır. Büyük mücadele, çocukluk

dönemi için verilmektedir. Bölgesel farklılıklar muazzamdır ve bu bir arkaiklik işaretidir. Bu farklar Aşağı Normandiya'daki %180 ve 140'tan Sotteville-les-Rouen ve Ingouville (Le Havre yakınlarında)'daki %0244 ve 286'ya kadar çıkmakta, arada Paris'in güney banliyösünde 177 ve Quercy'deki Therels-Saint-Sernin'de 191 olmaktadır. J. Dupâquier, Vexin bölgesinde, ölüm üzerindeki zaferin rastlantılarını izlemektedir. 1738-1743, %0243, ilk maksimum; 1749-1756, %0161 minimum iyice oyuktur. Fransa, *Ancien Régime*'in sınırlarında henüz %030 noktasına ulaşamamıştır. Hainaut 1774-1787'de %0 26.7-34.3 arasında gidip gelmektedir. "Eyaletlerin tümü için... 1770-1779 döneminde %027.3-38.9". Devrim öncesindeki kötü on yıl boyunca: "1780-1787 döneminde %028.2-44.3".

Fakat hayat beklentisi kıpırdamıştır. Brötanya-Anjou-Vendée'nin meydana getirdiği vasat bütünde 30 yaş sınırı rahatça aşılmıştır (erkek 34; kadın 38 yıl). Başka bir yaklaşım, 1740-1749 arasında doğmuş olan kuşaklar için 32.5 yaş, 1750-1759 arasında doğanlar için de 40 yaş vermektedir. Bourgeois-Pichat da kendi cephesinden, 1775-1800 döneminde doğumda, bir yaşında, beş yaşında ve 14 yaşında hayat beklentisinde sert bir dönüşüm olduğunu ortaya koymaktadır. Hatta Fransa bu yüzyılın sonunda, 1780-1784'teki kazalara rağmen, İsveç'in istisnai bir şekilde lehte olan konumuna nazaran meydana gelen gecikmenin bir bölümünü telâfi edecektir.

Ölüme karşı cephenin ayrıcalıklı kesimlerindeki ilerlemesini özel bir kesinlikle incelemek mümkündür. Peller'in *Europe's ruling families*'ine göre, insan hayatındaki dönüşüm, yalnızca bu kesimde omak üzere, tam da XVIII. yüzyılda meydana gelmiştir. Örnek alınan 100 yönetici aile mensubu için doğumdan itibaren 70 yaşına varma şansı şöyledir.

	Erkekler (%)	Kadınlar (%)
1500-1599	6.9	10.2
1600-1699	6.3	12.6
1700-1799	16.8	19.2
1800-1849	25.5	34.3
1849-1951 (ABD, beyaz)	51.7	67.3

50 yaşına varabilenler için, 70 yaşına ulaşabilme şansı aynı evrimi izlemektedir. Erginlik çağında da aynı kazanım söz konusudur: XVI. yüzyılda 11.2, XVII. yüzyılda 12.9 olan 50 yaşında hayat beklentisi XVIII. yüzyılda 13.9 ve 15.2'ye yükselmiştir ve XIX. yüzyılın ilk yarısında erkekler için 12.5; 13 ve kadınlar için 14.5; 15.2 olmuştur. Peller'in hesapları, hayatın çeşitli yaşlarında aynı belirleyici gelişmeyi kesin bir şekilde ortaya koymaktadır. En anlamlı dönüşüm, 15 yaşındaki erkeklerin hayat beklentisinde ortaya çıkmaktadır. Kazanç 9-10 yıldır, yani bir yetişkin yaşının dörtte biri. İngiliz Hollingsworth dükalık aileleri daha da çabuk ve net tepkiler vermektedirler. İngiltere gerçekten zirvededir, devrimin ve hijyenin tepesindedir.

Doğumda hayat beklentisi

	Şiddet sonucu ölümler dahil		Şiddet sonucu ölümler hariç	
	<u>E</u>	<u>K</u>	<u>E</u>	<u>K</u>
1480-1679	27.0	33.1	30.2	33.9
1680-1729	33.0	33.6	34.7	33.7
1730-1779	44.8	48.2	45.8	48.2
1780-1829	47.8	55.4	49.5	55.5
1880-1954	54.6	70.2		

Aynı dönem içinde beş yaşından küçük çocuk ölüm oranları, erkeklerde %34.27'den, %20.28'e; kızlar için %29.28'den, %15.9'a gerilemiştir. Çocuk ölümleri düzleminde XVIII. yüzyıldaki İngiliz ilerlemesi muazzamdır. Önemli bir tıbbi keşif olmaksızın, yalnızca temel temizlik kurallarına sıkı sıkıya uyulması ve sağduyu sayesinde kazanılmıştır. XIX. yüzyılın başında İngiliz *gentry*'sindeki çocuk ölüm oranının, New York'ta 1930 başında fakir mahallelerdekinden daha düşük olduğu gözlenmiştir. Hayatın hijyeni ve annelerin gebelik esnasında dinlenmeleri, sülfamid ve antibiyotik devriminden önceki XIX. yüzyılın bütün tıbbından daha fazlasını sağlamaktaydılar.

İnsan ömrünün uzaması, limitte XVIII. yüzyılın tek büyük olayıdır. Çok sayıda küçük nedenden meydana gelen bir bütün sayesinde ortaya çıkmıştır ve bu bütün kritik bir dönüşüm kitlesini oluşturmuştur. Ölümüne karşı cephenin harekete geçirilmesinin hem coğrafi, hem de

toplumsal karakteri, basit çözümlere yönelmektedir. Hayatın maddi koşulları -İngiltere ekonomik dönüşümlerde de en öndedir-: daha bol gıda, daha düzenli, daha dengeli gıda; soğuğa ve neme karşı daha kötü koruyan ve parazit ile bakterileri tutan saman damların yerine kiremitle kaplı çatı; daha iyi inşa edilmiş ev, bacanın gelişimi, daha geniş pencereler, duvar yapımını karmaşıklaştıran ve marangozluk ile camcılık isteyen (yağlı kağıt XVIII. yüzyılda fakirlerin evinde bile görülmemektedir) bir lüks. İşte ekonomik alan için bunlar söz konusudur, devlet sonradan gelmektedir. Devlet, mütevazı bilgilerin dolaşımını gözetmektedir. Fransa'da eminler ebelik okullarını açmışlardır. Marsilya'yı karantinaya almakta, kına kına dağıtmakta veba hekimleri yollamaktadırlar (şu kamu sağlığının korkulan diktatörleri). Kralın emirleri sayesinde, veba Marsilya'nın ve Provence ile Languedoc'un dar bir şeridinin dışında öldürmeyecektir. Kralın emirleri sayesinde... Uyrukla-
rın hayatı hükümdarın zenginliğinin temelidir.

Son olarak gündelik yaşama, bedene, nesnelere, gıdalara, gündelik hayatın çerçevesine bir bakalım. Ölüme karşı ilk zafer ampiriktir. Bu zaferin İngilizler tarafından kazanılmış olmasında şaşırtıcı bir yan yoktur. Yakın tarihlerde bu önemli soruya eğilmiş olanlar ortak bir teşhise ulaşmışlardır: bir yanda zorlukla yoğrulan istatistik diziler, öte yanda tıp tarihinin büyük aşamaları. Hayatın ölüm üzerindeki öncü kesiminin büyük sıçrayışı, tıp alanındaki gelişmeleri geniş ölçekte incelemektedir. Tıbbi bilgi basamaklar halinde ilerlemektedir: XIII. yüzyıl, XIV. yüzyıl, XIX. yüzyılın başındaki dönüşüm, Pasteur dönüşümü, 1942'den bu yana olan dönüşüm.

İnsan hayatının uzaması devrimi, Laennec kliniğinin en azından 50 yıl, Jenner'in buluşunu 20 yıl incelemektedir. Jenner'e geri dönelim: aşının mucidi XIX. yüzyıl kâhini değildir, XVIII. yüzyıl ampiriklerinin en büyüğüdür. XVIII. yüzyılda hayat bilimleri ayak sürümektedirler, işlemsel yöntemlere gelememişlerdir. Lepcq de la Clôture ve Vicq d'Azyr'in iklimin, çevrenin ve toprağın etkileri üzerine hipotezleri, *in abstracto* ilginçtirler. Bunların formüle edildikleri anda, araç, ölçü, hücre yapısı bilgisi yokluğundan, gerektirdikleri çok sayıdaki korelasyondan ötürü, Vicq d'Azyr'in ipuçları yanıltır, enformatik gerektirmektedirler. XVIII. yüzyılda fazlasıyla aceleci bir şekilde bilimsel hale gelen bir tıp başarısızlığa mahkûmdur. Ama elbette gözlem, dikkat,

sağduyu, dünya ve hayat sevgisi vardır. XVIII. yüzyılın ampirik hijyeni, meskûn dünyanın boyutlarını değiştirmiştir, ekonomik kalkışın ve sürdürülebilir kalkınmanın en önemli önkoşulunun %50'sini o sağlamıştır. XVIII. yüzyıl düşüncesinin, o olmasaydı kendi evriminin sonuna kadar gidemeyeceği çevrenin anahtarıdır, ama herşeyden önce Aydınlanma düşüncesinin en az inkâr edilebilir ürünüdür. Jenner'in arkasında Locke ve Bacon da vardır. Aydınlanmanın matematikleşmesinin taşıyıcısı olan *cogito*'nun çelişki tamamlayıcısı olan duyuların verilerine bir güven söz konusudur.

En önemlisi, doğumbilimdir. İngiltere'de XVIII. yüzyılın ikinci yarısında hastanede yapılan doğumlar görülmeye başlamıştır. Bunu hemen kazanç hanesine yazmakta acele etmeyelim. Doğumevleri, Pasteur devrimine kadar ölüm döşekleri, iltihap yuvaları olmuşlardır. XIX. yüzyılın daha kaliteli istatistiklerine başvuralım: L. Lefort, 1866'da Fransa'da doğum esnasında ölen annelerin oranını hastanede %034, evde 47 olarak vermektedir; daha düşük bir genel ortalamayla birlikte İngiltere'de de aynı fark söz konusudur: 1855-1867 arasında bütünsel olarak %4.83. Doğumevleri *a priori* bir gelişme oluşturmaktadırlar. Bu arada kime hizmet sunduklarına da bakmak gerekir. 1760-1770'lerde bir Londra hastanesindeki doğum odası, Nantes'da aynı dönemde küçük fahişelerin kendilerini soydurdıkları, doğum yaptıkları ve öldükleri odalardan daha iyidir. Forsepsler İngiltere'de çok erkenden ortaya çıkmışlardır, ama kullanımları XVIII. yüzyılın ikinci yarısında çok yavaş ilerlemektedir. Fransa, bazı eminlerin gayretleriyle bu gelişmeyi izlemektedir. Bir kaynak, yapay bir araca başvuru oranını yaklaşık 1500'de bir olarak vermektedir. Mac Keown ve Brown, belirleyici unsurun doğum tekniğindeki bir değişmeden çok "çalışma odasındaki hijyenin iyileşmesi" olduğunu gözlemişlerdir. C. White, önemli bir doğumbilim incelemesi olan *A Treatise on the Management of Pregnant and Lying in Women*, Londra, 1773'te, doğum yapılan yerlerin temiz ve havalandırılmalı olmasını ısrarla önermektedir. White'ın işaretleri daha öteye gitmekte, bunlar tek başlarına küçük bir tıbbi devrim oluşturmaktadırlar. Çevre-sağlık ve hastalık üzerindeki etkilerinin tıbbi ve toplumsal cemaatler tarafından kabul edilmesi için uzun bir mücadele gerekecektir. White'ın fikirleri, endüstri-öncesi İngiltere'de zemin kazanmışlar ve uygulamaya geçme şansını edinmişlerdir: sabun, cam,

kömürde pişirilmiş tuğla, çeken bacalar; daha iyi, daha ucuz, daha bol verimler. *Upper* ve *middle class* çevrelerindeki İngiliz evi, havaya ve güneşe açılmaktadır; büyük bir gelişmeye eklenen bu mikro iyileştirmelerin bilançosu yapılmayı beklemektedir.

* * *

Daha ileriye gitmek için erkendir. Hastalıklar, ancak ucundan görebildiğimiz devrelere boyun eğmektedirler: cüzzam gerilemiş, frengi ilerlemiş, veba geri dönmüş, tifüs artmış, kolera alan kazanmıştır, çünkü kurulan iletişimler onu Doğu'daki yuvalarından dışarı taşırmıştır; çiçek, Jenner'e kadar ilerleme kaydetmiş, çiçeğin yaygınlığına rağmen XVIII. yüzyılın başında kızamık büyük bir yayılma göstermiş, tifo 1770-1780'lerde şurada burada alan kazanmıştır. Akdeniz'in kuzeyindeki hızlı kentleşmenin cezası olan verem, 40. paralelin mavi göklerinin ultraviyole kalkanlarının dışında artmıştır.

Vebanın son kıvranımlarını izlemiştik. Fransa'da güçsüz bırakılan, İngiltere'de yenilen veba kıyılarına kaçış, İspanya'ya uzun süre tırnaklarını geçirerek Cadiz'i XIX. yüzyılın başında tehdit etmiştir; XVIII. yüzyılın şafağında saldırılarını Baltık'a yöneltmiştir. Yolunun üzerinde, monarşinin yönetsel bir mekanizmanın güçlü dışlılarını yarattığı yerlerde kralın memurlarıyla karşılaşmıştır. Mekân kuşatılmakta, yabani hayvanlar yakılmakta, limanların aşırı ilişkiden ötürü meydana getirdikleri bu zayıf noktalarda karantina yerleri hazırlanmakta ve karantina ilân edilmektedir.

Marsilya (Carrière, Courdurie, Rebuffat, *La Paste à Marseille*, 1968), 1720'de en azından iki şeyi kanıtlamıştır: veba bir arkaikliktir; veba, olanakları biriktiren ve büyük dönüşümün düşüncelerini hazırlayan kalabalık Avrupa'nın medyan ekseninin etrafında dönmektedir. Salgın odakları olan Doğu Akdeniz limanlarıyla doğrudan ve onların aracılığıyla derin Hind'le temasta olan Marsilya en ön safta olduğundan o kadar teyakkuz durumunda, ampirik olanaklarının o kadar farkında ve ateşle hep başarılı bir şekilde oynadığından o kadar kendinden emindir ki, gafil avlanabilmiştir, Marsilya artık vebaya inanmamaktadır. Fakat hafızalarda yakınlarda duran eski tehlike karşısında, Aydınlanma Avrupa'sı savaş ve sınırları unutarak blok oluşturmıştır.

“... Bu 1720’nin Mayıs ayında Marsilya’nın aklında veba yoktu. Son kez 1630 ve 1649’da vurulmuştu. Bunu kimse hatırlamıyordu; İstanbul ve Doğu Akdeniz limanlarındaki denizcilere gelince, bunlar vebayı alışık oldukları egzotik bir salgın, sömürgelerde XVIII. yüzyıldaki sıtma gibi görüyorlardı”. 1719’da Yakın Doğu’dan 265 gemi gelmişti, “şehre 5000 tayfa yayılmıştı, bunlar herhalde hiç farkına varmadan hastalığı yaydılar”. Tehlike ile 100.000’lik nüfus arasında etkin bir koruma perdesi vardı. “Revirler -Colbert tarafından kurulan şu müthiş karantina yerleri-, mal ve tayfaları arındırmak üzere örgütlenmişlerdi”. “Akdeniz’in en iyi sağlık örgütü”. “70 yıllık etkinlik, 70 yıllık unutkanlık anlamına geliyordu”. Bu 93.000 nüfuslu kent, belki de daha fazla bir nüfus barındıran yoğun bir şehirdi; Marsilya, tamamen Akdenizli, coşkulu ve samimi bir imana sahip katolik bir kentti. Tepede, katolik reformuna layık, protestan kökenli bir Gaskon olan büyük bir piskopos figürü, Mgr. de Belsance bulunmaktadır. Bu yüksek Kilise görevlisi, hoş gitmeyecek kadar soğuk, kasıntı ve katıdır, kararlı bir şekilde *Bulle*’den yanadır, bu da ona Janseniusçuların düşmanlığını sağlamaktadır.

1720 başında Marsilya çağrı yapmak zorunda kalmıştır; Kuzey Baltık ve Akdeniz buğdaylarının yönetimini elinde tuttuğundan bir sorun çıkartmamaktadır. Piyasada belli bir gerilim vardır, ama Marsilya’nın yiyeceği vardır; marttan beri Provence’a buğday sağlamaktadır.

“20 Haziranda.... güzel mahallelerin bilmedikleri... dar ve karanlık Bel-Table caddesinde bir kadın birkaç saat içinde ölür. İşaret mi? Dudağının üstünde bir kabarcık. 58 yaşındaki Marie Dauplan sefalet içindedir. Aradan sekiz gün geçer, 100 kişede bir ölüm olur. 2 Haziranda 45 yaşındaki terzi Michel Cresp aniden ölür. Hiçbir işaret yoktur. Terzinin, annesinin evine sığınmış olan karısı, 37 yaşındaki Anne Durand onu izler. Üç ölüm, üç cadde, hiçbir tepki yok. Marsilya kandırmamakta, vebaya inanmamaktadır. 1 Temmuzda gene iki kadın, burunlarının üzerinde birer karakabarcıkla kurban verilir, bilinen, adeta içe su serpen işaret, ama öbüründe kabarcıklar vardır”. Ölüm, 1-9 Temmuz arasında kenar mahallelerde vurmaya devam eder. “Önemsiz ölümler, o halde Marsiya bunları dışta tutar.

9 Temmuzda, iyi bir mahalede bir yeniyetme (13-14 yaşında) ölürken, başında gerçek hekimler, baba-oğul Puyssonnel’ler bulunmaktadır.

Teşhis pat diye söylenir. Belediye görevlilerine, “bu veba” derler. Küçük Issalene’in evinde hastalık leke olarak görülür. Bunun üzerine sadece ilk önlemler alınır. Gece beklenmekte ve saat 11 civarında, Belediye meclisi başkanı M. Moustier eve sessizce giderek, Revirden hama! götürmektedir. Onları eve girmeye cesaretlendirmekte ve ölü ile hasta kadını aşağı indirdikten sonra, bunları sedyelerle şehrin dışındaki revirlere taşımaktadır. Bu evin bütün halkını da buraya götürmekte, hiçkimse yaklaşmasın diye muhafızlarla birlikte onlara eşlik etmekte ve hemen geri dönerek kapıları kireç ve kumla ördürtmektedir... Hiçbiri hayatta kalamamış ve tehlikenin algılandığının işareti olarak ölümler kirecin içine gömülmüşlerdir”. Veba artık revirlerdedir. Ancak kent, hâlâ Jean-Galant caddesindeki olayla karantina yerindeki geçenler arasındaki ilişkiyi inkâr etmeye uğraşmaktadır. Çünkü Marsilya’nın dünyayla olan ticari ilişkileri söz konusudur. Komedi birkaç gün daha sürer. Fakat fakir mahallelerde insanlar sinekler gibi ölmeye başlamışlardır. Oğul Sicart, hekimdir ve 18 Temmuzda yeni bir uyarı yapmıştır. Belediye Meclisi üyeleri ancak 26 Temmuzda alarm düzeneğini harekete geçirmeye karar verirler. Bu düzenek, XVII. yüzyılda vebaya galip gelen hijyen uzmanı hekimler tarafından tedricen oluşturulmuştur. Kireç, tecrit, kiracıların geri gönderilmesi, hayvanların tahliyesi. 31 Temmuzda 3.000 dilenci kovulur. “Fakirin yüce saygınlığı artık onları korumamaktadır”. XVI. yüzyıl ateşi geri dönmüştür. 2 Ağustos burçlarının üzerinde yakılan büyük ateşler, korkuyu korkuyla kovmayı, denerler, yüzlerce evin kapı pencereleri örülmüştür. “*Commis étapiers*” (veba görevlileri) evlerinin içinde örülerek tecrit edilmiş “*morituri*”ye (ölenler), kısa ve kötü bir hayatta kalış süresi için yiyecek dağıtmaktadırlar. Kargalar (ölü taşıyıcılar), cesetleri güpegündüz revirlerdeki kireç çukurlarına taşımaktadırlar. Zenginlerin ve tedbirli!ilerin kaçışları artık engellenmiştir. Kaçış yolları birbiri ardına kapatılmıştır. Veba kiliselerdedir; artık oyun, toplantı, tapınma yoktur. 9 Ağustosda ilk iki tekerlekli ceset arabaları yalpalamaya başlar. “O sıralarda artık günde yüz kişi ölmektedir”. Ağustos ortasında “artık günde üç yüz kişi ölmektedir”. Ağustos sonunnda günde beş yüz kişi. Eylül başında günde bin. Ölü toplayıcı yapılan forsalar tarafından kullanılan ceset çengellerinden başka birşey yoktur, artık ortada hiç papaz yoktur. Yiyecekler artık 2.60 uzunluğundaki penselerle verilmektedir. Sokakta ölmek-

tedir... Sadece, sokakta on günden beri durduğundan parçalanmaya başlayan en fazla zarar görmüş bedenler kaldırılmaktadır... bunlar, şişmiş ve kömür gibi kara, canavar görünüşlü bedenlerdir, gene şişmiş olan başkaları, morarmış ve sararmıştır, hepsi çürümekte ve parça parça dökülmekte, geride çürümüş kan lekesi bırakmaktadır. Eşitleyici ortak mezarlar ve kireç...

Kendini aralıksız bu işe adanmış, sakın, cesur, muhteşem ve trajik meclis üyelerinden Peder Millet de la Compagnie, çoğu kaçan papazlara hiç benzemeyen bazı din adamları, Henri François Xavier de Belsunce de Castelmoron, Marsilya piskoposu, Notre-Dame de Chambons başrahibi, Kral Danışman'ı... kolları çok geniş ipek bir entari giymiş, bunun altında sirkeye batırılmış bir sünger olduğu halde, kentte tek başına dolaşmakta", sadaka dağıtmakta, yüreklendirmekte, ölenlerin günahını çıkartmaktadır. Kreşendo, dekreşendo. 15 Ekimde artık yalnızca 100 kişi ölür; 18-20 Ekimde günde 20 ölü... 6-15 Kasım ölümler 50'ye çıkar; aralık ortasında gene hafif bir düşüş. 1721 başında, hayatla birlikte ilk cenaze arabası, ölüm karşısında hayat ortaya çıkar. "... Savunmasız cesedini güpegündüz taşıyordu. Güven veren bu araba ilginç bir şekilde umut simgesi olmuştu; doyumsuz Molock'un yeniden insanların hayatının bildik ve akli başında konuğu olduğunu söylemekteydi". Marsilya, 1721'de kendini 50.000 bir nüfusla buldu. Evlilik ve doğumlardaki artış, bu büyük ve köhne ölüm mevsiminin sürekli etkilerini bir kalemde silememiştir.

Marsilya, vebanın kalabalık Avrupa'da sona erişini belirlemiştir. Başlangıçta sürpriz yoktur: eğer güvenlik içinde kalmış bir Fransız kuşağının sahte bir emniyet duygusu olmasaydı, Marsilya gafil avlanmazdı. Ulusal ve uluslararası düzeydeki tepkinin çapı ve etkinliği, biliçli bir rasyonel eylemin olabilirliğini göstermektedir. Bu eylem mütevazı, ama yararlı olacak, nesnelere epeyi egemen olabilecekti. Ortaçağın bu püskürmesi, Aydınlanmanın dar Avrupa'sı açısından Ortaçağın gerilerde kaldığını göstermektedir. Şaşkınlık, mekanizmayı işlemez hale getirdi. Öyleyse olaya dönelim. Tarihin alanından hiç eksik olmayan bir talih oyunu. Kaptanı Jean-Baptiste Château olan *Grand-Saint-Antoine* gemisi, on ay üç günlük bir yolculuktan sonra, 25 Mart 1720'de Marsilya'ya geri dönmüştür; yolda İzmir, Moskonosi, Kıbrıs, Sayda, Sur, Trablusşam, Kıbrıs, Livorno'ya uğramıştır. Rutin bir olay.

Her yıl buna benzer 250 dönüş, bunlar vebanın sakın bir salgın halinde olduğu topraklardan gelmektedirler. *Grand-Saint-Antoine*, yolda 5 şüpheli ölümle karşılaşmıştır, ama usulüne uygun sağlık belgeleri ve aslında bir uzman olan Livorno sağlık hekiminden alınma bir sertifikası vardır. Gemi, 25 mayısta geleneksel arınma için “Doğu Akdeniz veya Kuzey Afrika”dan gelen herhangi bir tekne gibi Pomègene adasına demir atmıştır”. Veba Ocak 1720’de Şam ve civarındadır. Château, hiç kuşkulandırmadan mikroplu mallar, ham pamuk balyaları yüklemiştir, bunlara değen altı hamal Marsilya’da ölecektir. Gemiye binen bir Türk kesinlikle veba kapmış durumdadır... Nihayet Château, çok büyük bir tedbirsizlik olarak (soruşturmada bu açığa çıkmıştır), Trablusşam’dan “halatlar ve halk arasındaki söylentiye göre bütün mürettebatı vebadan ölmüş olan bir İngiliz teknesinden lânet bir bez” satın almıştır. Marsilya, “sağlık düzeneğinin sağlamlığına ve gizliliğine yürekten inanmaktadır”. Bir dizi küçük ihmal, onu geçirgen hale getirmiştir. Bunlara bir de, deneyim eksikliğinden kaynaklanan kötü ve geç yapılan bir teşhis, karantinadaki denizcilerin çamaşırlarının ailelere dağıtılmasını ekleyiniz; çamaşırla bitler ve bitlerle veba yayılmıştır.

Bunun tam tersinde, hastalığı bloke eden tedbirlerin genişliği yer almaktadır. Cadiz’deki tedbirleri, antlaşma metnine rağmen gönül hoşluğuyla kabul eden Régent’in örneğini biraz önce zikre etmiştik. Marsilya, öncelikle kara ve deniz yönünden dünyadan soyutlanmış, ölü bir şehirdir. Aix parlamentosu, 30 Temmuz 1720’de katırcıların ve arabacıların seyrüseferini idam müeyyidesiyle yasaklamıştır. Kent, iaşesini denizden almakta ve bunu hiçbir temasın olmadığı burundan yapmaktadır. Marsilya’nın yasağı diğer Fransız limanlarına genişletilmiştir. Fransa, bir yıl sonra, Avrupa’nın boykotuna uğramadan Marsilya’yla temas kuramayacak durumdaydı. Biraz kötü niyetle karışık büyük bir korkunun göstergesi. Cadiz’in Marsilya ticaretine yeniden açılabilmesi (üstelik binlerce çekince ve kısıtlamalarla birlikte) için üç yıl iki ayın geçmesi gerekecektir.

Batıdaki sonuncu büyük veba olayı (Marsilya’da, Languedoc’ta, Provence’da, Marsilya’daki 50 bini kesin 100 bin cana malolmuştur), farelerin değil, bitlerin yol açtığı bir salgındır. Bilindiği üzere veba üç biçimde görülür, fareden insana geçer, olağan durumda da bittin fare-

ye geçer. Kara farenin salgın hastalığı olan veba, devresel salgınlar halinde patlar, merkezi Hind'dedir, Akdeniz'e doğru aktarım yerleri vardır ve Doğu Akdeniz limanlarına ulaşır. Kara fare toplulukları vebaya yakalanmıştır ve çok sayıda ölmektedirler; taşıdıkları bitler onları terkederek insanlara geçmektedirler; fareler kitleler halinde ölünce, insan tehdit halinde kalır.

Marsilya vebası klasik devreye değil de, daha nadir olan tek vektörlü fare biti değil de insan bitinden kaynaklanan insanlararası ikinci devreye mensuptur. Fare bitlerinin ısırmasından kaynaklanan hastalıkta ölüm oranı bir ayda %5'i geçmez, ama insanlararası aktarım başladığında oran aynı sürede %80'e ulaşabilir.. sonuçta fare biti toplar, insan biti çarpar.

İnsanlararası aktarılan veba, ancak onda bir oranında rastlanılan bir durumdur. Marsilya vebası tarihsel kıyımlar ailesine, XIV. yüzyıldakine (1348), XVI. yüzyıldakine ve kuşkusuz XVII. yüzyıldakine benzemekte, Orta Doğu'da ve İspanyol *Lavante*'sinde (1680) bilinen klasik bir akrabalığı bulunmaktadır. Hekimlerin yavaş tepki vermelerinin mazereti budur. İnsanlararası aktarım: eğer birkaç yüzyıl önce olsaydı, kurbanlar milyonlarla ifade edilirdi. 100 bin ile milyon arasındaki farkı devletin kâr hanesine yazmak gerekir. Yönetim, vebanın kralın uyruklarını öldürmesini yasaklamıştır. Aynı anda, Fransa, İspanya, İtalya, Portekiz, İmparatorluk, Avusturya, Hansa, Hollanda, İngiltere'deki biraz ölçüsüz ve biraz alışılmadık tepkiler anlaşılmaktadır. Ancak, tanrının da krala bu hayırlı mücadelesinde yardım ettiğini unutmamak gerekir. Kara fare, vebanın en iyi müttefikidir. Veba devresini engellemek kolay değildir. XVII. yüzyılın sonundan beri kara fare, lağım faresi gibi daha kaba ve daha yetenekli bir fare ile Norveç faresi gibi bir rakip karşısında gerilemektedir. Norveç faresi Fransa'ya XVIII. yüzyılda varmıştır. Bu kaba köylü fare, ikinci vektör olma gibi geleneksel rolü reddetmiştir. Kuzeyden gelen bu hayırlı duruma başkaları eklenmiştir. Artık Marsilya'da veba olmayacaktır.

* * *

Ölüm XVIII. yüzyılda çehre değiştirmiştir. Marsilya Ocak 1721: "Artık sıradan hastalıklardan ölenlerin cenaze törenleri görülmeye baş-

ladı. Bir cenaze töreni zevkle izleniyordu, çünkü cesetlerin lâğımlara atılmasına neredeyse alışılmıştı, böylece başka bir zamanda hüznün kaynağı olan şey şimdi sevinç konusu oluyordu”.

Aydınlanma düşüncesi, ölüm rezaletine tümüyle sırtını dönmüştür. Descartesçı parantezi reddetmiş, duhul noktasının bulunmadığı yerde mekanist varsayımı genişletmiş, ahiret düşüncesini zaman içinde kaydırmaya uğraşmıştır. Ona gizli, kendini unutturabilen bir ölüm lâzımdır. Cepheden iyice bakıldığında, Marsilya’nın temiz pak ve güven verici cenaze arabası, Aydınlanma felsefesinin muazzam uygulamalı çabasının küçük bir ölçüsünü vermektedir. Tek kelimeyle, ölümün artık ortalığa çıkma hakkı yoktur; kişisel bir sorundur, koskoca bir can sıkıcı öze birlikte, deruni dünyaya ve aile çevresine tahliye edilmiştir.

Kamusal ölüm, ailesel hale gelmiştir. Philippe Ariès’i izleyelim. Avrupa ve Amerika, yani hristiyan alemleri dört ölüm tarzı tanımıştır. Birinci aşama, Ortaçağın başının kutsal ve vasiyete dayalı sessiz ölümü olup, bu, Tolstoy’un köylüleri arasında varlığını sürdürmektedir; yüz duvara, sırt yaşayanlara dönük, Tanrıyla karşı karşıya ölmektedir. ikinci aşama, Ortaçağın ikinci yarısından XVII. yüzyıla kadar süren ve çoktan barok hale gelen bölümdür. Toplumsal hayatın belireyici anı, hayattakilerin eğitimi için seyirlik ölüm. Üçüncü aşamada çember daralmaktadır. Ölüm bilinci sürmekte, ama bu durum aileye indirgenmiş dar bir çerçevede olmaktadır (XVIII. yüzyıl bu konuda da XVII. yüzyıl dönüşümlerine kök salmış XIX. yüzyıla dayanışma içindedir). Dördüncü aşamada, ölüm giderek yeraltına inmekte, şu sonuncu taviz olan matemden ortadan kalkmasıyla ölenin, sonra da hayatta kalandan gizlenmektedir. Ariès, “eskinin ölümü ölmekte olanla oynanan bir trajediydi -çoğu zaman komik-” diye kaydetmektedir. Voltaire bu konuda başı çekmiştir: 1778 Temmuzunda son eylemi yirmi kere, ama başarısız bir şekilde oynamıştır. “Günümüzün Ölümü, öleceğini bilmeyene oynanan, her zaman dramatik bir komedidir”.

Hiç kuşkusuz ilk üç aşama dördüncüsüyle zıtlasmaktadır. İkinciden üçüncüye geçiş yaklaşık bir yüzyıl sürmüştür. Halk, aristok-rasiye nazaran yüz yıl gecikmiştir. Bu önemli dönemeç, Aydınlanmanın esaslı noktalarından birine yaklaşma olanağı vermektedir.

Tıpkı XVII. yüzyılda olduğu gibi XVIII. yüzyılda da “insanın, is-

ter birdenbire farketsin, ister uyarılsın, öleceğini biliyor olması” ezelden beri “olağan birşey olarak görülmektedir. O zamanlarda ölüm nadiren anidir... ve ani ölümden korkulmaktadır; çünkü bu yalnızca pişmanlık duyulmasını engellemekle kalmamakta, insanı ölümden de mahrum etmektedir. Ölümün işaretlerini görmemek için kör olmak gerekirdi ve hem ahlâkçılar, hem de hicivciler bu aşıkârlığı reddeden uçukları küçük düşürme görevini üslenmişlerdi”. Yakınların, manevi dostların rolü, gerektiğinde *nuncii mortis* olmağı. Don Quijote’nin hekimi, onun nabzını beğenmez ve ona “her ne olursa olsun, ruhunun sağlığını düşünmesini” tavsiye eder, “çünkü bedenın sağlığı büyük bir tehlikeyle karşı karşıyadır”.

“Zaman geçtikçe, toplumsal ve kentsel hiyerarşide yukarı çıktıkça insan kendini ölüme o kadar uzak hisseder...” XVIII. yüzyıl hekimi, *nuncius mortis* rolünden vazgeçmiştir. Dostların müdahalesine artık gerek yoktur, aile çekirdeğinin içine geri çekilme işlemi tamamlanmıştır. Tedricen. Ölüm, XVIII. yüzyılın ilk bölümünde, halk kesimlerinde çoğu zaman herkese açık durumda kalmıştır. “Ölmekte olan kişi ölümünden mahrum edilmemelidir”. Aynı zamanda (bu törene) başkanlık etmesi de gerekmektedir. Birisi, yatağa hastalanarak yatar yatmaz, odası insanlar, akrabalar, dostlar, komşular, lonca üyeleriyle doluyordu. Pencerele ve kapılar kapatılmıştı. Mumlar yakılıyordu. Sokakta, ölüye sonuncu şaraplı ekmegi götüren papazı görenler, adet ve iman gereği onu ölmekte olan kişinin odasına kadar izliyorlardı, şahsı tanımasalar bile. Ölümün yaklaşması, bu odayı bir cins kamusal yer haline dönüştürmekteydi. Pascal’in şu cümlesi işte bu doğrultuda anlam kazanmaktadır: “tek başına öldü”, bu cümledeki bilinçli paradoks, varolanların kalabalıklığının zıddına, ölenin psikolojik yalnızlığını vurgulamaktadır. Papazlar bu karmaşayı biraz düzene sokmak istemişler, XVIII. yüzyılın sonu Aydınlanma hekimleri de mumları söndürüp, hijyen gereği camları açmaya uğraşmışlardır.

Herkes, ölen kişinin ölüm anında aklına gelen sözleri sarfedip, hareketleri yaptığını defalarca görmüştür. Son anların bu mütevazı meşgûliyeti hayatta kalanlara ve ölmekte olanlara yardımcı olmaktaydı.

XVIII. yüzyıl, seçkinlerin yavaşça içlerine kapanmalarını izlemiştir. Restif de la Bretonne (*Les Nuits de Paris*), XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Paris’teki ölüm tarzlarından birine ilişkin bir tanıklık sun-

maktadır. “Bazı akşamlar bugün artık olmayan *Egyptienne* caddesinden geçen Restif, bir çingirak sesinin çağrısına uyar: peşinde çömezi olan bir papaz, ölüye şaraplı ekmek götürüyordu” (Pierre Gaxotte). Filozofların dostu bu açık sözlü hikâye yazarı, hristiyan geleneğinin olumlu tavrını yeniden bulmuştur: “Resnif hatırladı... çömezın terennüm ettiğı mezmura papazla birlikte karşılık vererek onları izledi... Verdet sokağında fakir bir odun kırıcının beşinci kattaki evine çıkıldı”. “Papaz ona, kardeşim, hayatınız masum ve zahmetli geçti, Tanrıdan iyilik bekleyiniz; hayatınızda sadece sıkıntılar vardı, iyilikler sizi ötede bekliyor; tevekküle rağmen bu kadar mutsuz olununca... Ölmekte olan, ben diye kesti, ama ben insanların en mutlusu oldum, en iyi kadın benimkiydi, iyi çocuklarım, işim, sağlığım oldu... en mutlulardandım. Papaz ağladı, onu öptü ve şaraplı ekmeğı alarak, Allahım! İşte size lâıyk bir mabet. Hastanın günahını çıkardı ve *Te Deum* okumak üzere diz çöktü”(Gözü yaşlı XVIII. yüzyıl). Sınırlı bir yorum, ama bundan fazlası, bozulmadan kalmış olan geleneğın sağlamlığı, hristiyan esrarının derinliğı.

Restif'in mütevazı ve soylu odun kırıcısı, Paris'te Devrim arefesinde tıpkı bir XVII. yüzyıl köylüsü gibi ölmekteydi. Zirvede değışim başlamış, aile çevresi ölümü eline almıştı. Ölümün XVIII. yüzyılda aileye geçmesi, iki yapıya bağılıdır. Ailenin genel yükselişinin veçhelerinden biridir. Çocuk ve ölen kişı, artık hiçbir zaman olmadığı kadar yakınlarının küçük çevresine ait hale gelmişlerdir. Çekirdek aile, şefkatin giderek artan bir bölümünü aralıksız ele geçirmektedir. Ama artık toplum da ölümü kendıyla bütünleştirememektedir. Aydınlanma düşüncesi, en azından Fransa'da ve İngiltere'de -ama İngiltere pişmandır- kolaylık nedeniyle ölümün uzantılarını bir kenara bırakmıştır. Mezarın aptalcalığı karşısında cevabı yoktur, laisist *distinguo* ve içe kapanma adına, Aydınlanma seçkinleri ölümün ve ölen kişinin yükünü çekirdek ailenin dar çevresinin üzerine atmaktadırlar.

Fakat çifte reformdan geçerek arınan hristiyanlığın atılımı içinde ve bir hijyen kaygısıyla, XVIII. yüzyıl seçkinleri (önce yaşayanların rahatlığı), geleneksel toplumun esas jestlerini ağır bir şekilde bozma konusunda tereddüt etmemişlerdir. 1720'li yıllara kadar, ölü kiliseye götürölmekte ve ertesi gün gömölmektedir. 1720-1750 arasında, şurada burada, gaddar ve herhalde gerekli bir mücadele, mütevazı insanla-

rın cenazelerini kiliseden uzaklaştırarak, kutsanmış ama geçici mezarlık toprağına sürmüştür. Aynı sıralarda, Lisieux piskoposu pazar günü evlenilmesini yasaklamıştır. Cesetlere yönelik batıl itikatla mücadele. Kutsama törenine varana kadar cinsiyetten çekinme, ruh dini, elit düşüncesi. Aynı hijyen gerekleri, ölüm karşısında yeni bir eşitsizlik getirmiştir. Hijyen, soyluları ve ruhbanı kiliseden kovmamaktadır. Kalabalık fakirleri kilisenin koruyucu çatısının dışına atmak yeterlidir. Fakirlerin yüce saygınlığı, onların çizgilerinin altında, Nihai Yargı'daki İsa'nın çehresini farketmek! Verdet sokağındaki odun kırıcı bu düşüncelere herhalde alıştı. Ama bu düşünceler seçkinlere yabancı gelecektir. Filazoflara ve elbette hristiyanlara. Ruh ve saflık, Tanrı'nın yüceliğı, ahlâkın ve açık düşüncelerin önceliğı, kazanılan bir zenginlik bir değerini kovmaktadır. Fakirlerin animizmi? Bedene bürünmenin esrarı.

Aydınlanma insanları, artık ölüme karşı kazandıkları kısa zaferlerle iftihar etmektedirler. On yıllık tecil, yani ikiyle çarpım. Cesetler mezarlığa ve gizli bir can çekişme. "Aklın uykuya yatması canavarlar yaratır". Goya, barok dehasıyla, bu klasik düşünceyi resmetmiştir. aklın ışıklarının söyleyecek hiçbir sözleri yoktur. İlk Aydınlanma kuşakları aldanmışlardır. Kazanılmış jestlerin güvenilirliğı, hristiyanca bir çocukluk döneminin izlenimleri onlara bu konuda yardımcı olmuşlardır. Ama bu sonsuza kadar sürmemiştir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısı, Fransa'nın dışında, bunu sonunda anlayacaktır.

III. AYIRIM

TOPLUMSAL PİRAMİDİN ZİRVESİNDE

AYDINLANMA DEVLETİ

Genişlemiş bir Avrupa mekân-zamanı içinde, insanın boyutları ilk kez gerçekten değişmiştir. İnsanın genişlemesi, Aydınlanma felsefesinin yakaladığı ilk nesnel veridir. Bu veri, onu siyasetin ve dinin tahsisli alanına girmeye cesaretlendirmiştir. İnsanın bu genişlemesi, *Aufklärung* düşüncesine dıştan hükmetmektedir, bu genişleme insanın kendi üzerindeki bu fethinin faal ajanı, etkin ajanı devletten soyutlanamaz niteliktedir.

Devlet, mekân ve güç isteğiyle, öncü kesimleri ileri itmiştir; devlet, insanı daha iyi yakalama, daha iyi sayma kaygısıyla taban istatistik veriyi inşa etmiştir. O olmaksızın, yani devlet olmaksızın toplumsal aritmetik yoktur, mekanist bilimsel düşüncenin veri eksikliğinden ötürü insana doğru taşması olanaksızdır. Devlet, XVIII. yüzyılın yeni yükselen değeri olan toplumsal bilimin kökeninde yer almaktadır. Devlet, uyruklarını elinden alan, zenginliğine darbe indiren hastalıkla mücadele etmiştir. Devlet -ve Norveç'in boz faresi- vebanın hakkından gelmişlerdir: "*A fame, a peste, a belle, libera nos, Domine*". Açlık daha seyrek olur ve savaş insanileşmiştir.

Burjuva devlet, ütopya devlet? Eğer istenirse, ama belirleyici ve akışkan yapı. Değişimlerin sürükleyici gücü olan tüm toplumsal inşanın merkezindedir. Devlet, dönüşüm gücüdür. Eşitsiz bir şekilde. Nisbi rolü, periferik Avrupa'da kalabalık medyan ekseninde olduğundan draha büyüktür. Aydınlanma devleti devasa bir işe girişmiştir: arayı kapatma, "sınır"ları merkezle aynı hizaya getirme, batıdan doğuya ve denge zorlukları aracılığıyla, kaba çizgileri itibarıyla türdeş bir mekân inşa etmek. Demek ki devleti bir Aydınlanma açıklamasının dışında tutmak söz konusu değildir. Eğilim aslında ters yöndedir: devlete ölçüsüz bir yer ayırmak. Aydınlanma devleti, limitte ve esas olarak geçmişi'nin parlak mirası olarak kalmaktadır.

Devlet ile düşünce arasındaki ilişkilerden kaçınmak mümkün mü? Çoğu zaman siyasal bir fikirden yola çıkınca, Aydınlanma düşüncesinin devlete geri dönmesi ve onun kaderine hükmedenleri etkilemesi kaçınılmazdır. Şeylere bir bakış, görüntünün ötesinde, mekânın bütün

eklemlemelerini farketmeye olanak vermektedir. Merkezde, medyan eksen üzerinde yer alan bir aktif devlet biçimi, devrimin onun için geçmişte kalması ölçüsünde pek bir evrim geçirememektedir; onun çevresindeki dar kesimlerde Aydınlanma devleti yer almaktadır. Egemen olmaya çalıştığı bir gerçekle başı belâda olan devlet: arayı kapatma konusunda tutkulu bir devlet.

* * *

XVIII. yüzyıl Avrupa’da, siyasal düzende bir alt üst oluş yüzyılı olmamıştır. Mekân hükmünü sürdürmektedir. 1680-1780 arasında harita sık sık değişmiştir; hatta 1713’te derinlemesine bir şekilde elden geçirilmiştir; bu değişiklikler, anlaması kolay olan mantıki bir düzen içinde meydana gelmektedirler. Bir Hamburg-Trieste hattının iki yanında, iki Avrupa hemen ilk bakışta belli olmaktadır: bir yanda istikrar, eskilik, sürekli ve hızlı büyüme, bu büyüme darbe vurmamakta ve hep denetim altında tutulmaktadır; öte yandan ise, tamamen ele geçmemiş bir mekânın hareket ve darbeleri; istikrarlı bir Batı, daha akışkan bir Doğuyla zıtlaşmaktadır; sınırlar Doğuda, Batıda olduğundan daha kolay değişmekte ve Batıda insanlar ile devletin ilişkileri daha sıkı olmaktadır. Devlet, Fransa, İngiltere, Alçak Ülkeler, Birleşik Eyaletler’de insanların üzerinde doğrudan etki etmektedir. Doğu’da, senyörlerin, *junkers*’in, kodamanların, büyük toprak sahiplerinin devleti söz konusudur. Onunla, toprak açıcısı köylülerin düzlükleri arasında senyöriyal ve domanyal bir yapı egemendir: Polonya’yı paylaşmak, on bin malikâneyi yeniden dağıtmak demektir; Alsace’ı özümsemek, hiçbir çatlak sese izin vermeyen 150 yıllık çaba sonucunda harika bir şekilde başarılan ve akıllıca yürütülen uzun soluklu bir iştir. Batıda devletler, Fransa ve İngiltere hariç, her zaman ilerlemiş ulusal bir gerçeklikle karşılaşmamaktadırlar; ancak eski bir teritoryal çerçevenin içinde eski alışkanlık ilişkileri oluşmuştur ve bunları ortadan kaldırmak kolay değildir. Bu noktadaki gerçeklerin düzeyini iyi ölçmek gerekir. Alçak Ülkeler’deki on güney eyaleti, Milano Dükalığı, Napoli, alışkanlıkların oluşturduğu bütünlerdir; zirvedeki aktarımlardan çok, ilhaklar ağır sonuçlar doğurmaktadır: Katalan prensliğini parçalayan, Roussillon’un 1659’daki ilhakıdır, İspanyol Alçak Ülkelerinin 1659-1679 arasında

XIV. Louis'nin Fransa'sı tarafından yavaş erozyonu, Lombardiya ile Piemonte arasındaki geleneksel sınırın 1748'de yer değiştirmesi, bu sonuncu olay nüfus aktarımına ve demografik sallantılara yol açmıştır. Bu küçük değişiklikler gerçek değişikliklerdir. Aynı şekilde, Silezya'nın 1740-1742'de Prusya tarafından ilhakı, insanlar düzleminde, artık varolmayan Polonya'nın 1772'deki ilk paylaşımından daha önemli bir olay meydana getirmiştir.

Buna karşılık, Utrecht antlaşması 1713'te İspanya'nın Avrupa'daki İmparatorluğunun periferisini, yani Alçak Ülkeler, Milano Dükalığı, Napoli Krallığı, Sardinya'yı (Sardinya ve Sicilya 1720'de Piemonte'den İmparatorluğa geçmişlerdir) Avusturya İmparatorluğuna katınca, zirvede yeni bir denge oluşmuş, ama insanların hükümdarlar olan alışkanlıklar çerçevesi içindeki ilişkilerinde hiçbir değişiklik meydana gelmemiştir. Sonuçta İspanyol Alçak Ülkelerinin Avusturyalı olması'nın pek bir önemi yoktur; yalnızca Alçak Ülkeler, Milano, Napoli, Sicilya gerçeklerdir. Devlet bu düzeydedir. Hanedan sistemi, başlangıçta biraz zorlamacı bir ittifaktan başka birşey değildir.

Başat gerçekliği karşımıza alalım, yani XV. ve XVI. yüzyılda oluşan teritoryal devleti. Kalabalık yerleşimin insanın ortamıyla eskiden beri ilişkide olduğu bölge olan Batı'da, devlet sınırlarını bulmuş ve burada tutunmuştur. 1680'den beri ancak kenar kesimlerde ayarlamalar söz konusudur, devlet işini teyid edilmiş sınırların içinde görmektedir. Siyasal coğrafya, bir süre için tüm şekle girme yeteneğini yitirmiştir. *Statu quo*'nun teyidini gözetken bir denge oyunundan, çıkarların savunulmasından, devletin zenginliğini artırmaktan başka bir oyun yoktur.

Fransa'ya bakınız: 1680-1780 arasında yalnızca iki önemli değişiklik vardır, 1766'da Lorraine'in geriye kalan kısmının tedricen ilhakı, 1768'de Korsika'nın satın alınması. Büyük çaplı değişimler sömürgelerde olmaktadır. Bunlar devletin bedenini değil, refahını etkilemektedirler. İngiltere, Britanya adaları içindeki egemen konumunu kanıtlamıştır. 1703'ten itibaren İskoçya ile birleşme yalnızca bir hanedan olayı değildir, Birleşik Krallığın yapılarının taslağı, İngilizler ile İskoçlar arasında bir eşitlik düzlemi üzerinde çizilmektedir. XVII. yüzyılda İrlanda'nın boş kuzeydoğusunun iskânı, İngiliz-İskoç dayanışmasının olumlanmasına katkıda bulunmuştur. İngiltere veya İngiliz ekonomik ve kültürel mekânıyla bütünleşmiş büyük toprak sahiplerinin egemen

olduğu İrlanda, tam da nüfus artışının içinde olarak sorun çıkartmamaktadır. Tektipleştirici süreç, 1800’de Birlik *bill*’iyle tamamlanmıştır. Medyan Avrupa’nın %80’ini meydana getiren, başarıların alanı Britanya adaları ve Fransa, siyasal olarak iyi çerçevelenmişlerdir. İtalya içindeki değişiklikler, Piemonte-Lombardiya sorunu hariç, teritoryal değil, hanedansaldır. Almanya, 1713’te batıdan güneye yalnızca sınırlı ayarlamalarla uğraşmıştır. Otuz yıllık savaştan sonra 1648’de ulaşılan denge, duraklayan bir Katolik Almanya ile kıpırdayan bir protestan Almanya arasında sürdürülmüştür. Bu sürdürme, *Aufklärung* döneminde filozof ve protestanları metheden basmakalıp bir model doğrultusunda olmuştur. Alçak Ülkeler, Birleşik Eyaletler ve Liège de istikrarlı sınırlara kavuşmuşlardır. İspanya, Utrecht anlaşmasından ancak görünüşte etkilenmiştir. Yüklenmeye son verdiği ve geleneğinin onu ezdiği imparatorluk sorumluluklarının hafiflemesine tanık olmuştur. Farneselerin İtalya siyaseti Akdeniz’de yeni bir denge hedeflemekte; Katalan, Valencialı İspanya’ya memnuniyet vermekte, Kastilya ile güçlenmiş merkezileştirici hegemonyanın kabulüne yardımcı olmaktadır. Batıda devlet ister istemez derinlerde çalışmaktadır, çünkü yerler pahalıdır.

Fransa, İspanya, 500.000 km², Britanya adaları 315.000 km²’lik siyasal birleşme ve farklı dönemlerde ulusal bilinç. Medyan Avrupa, aynı zamanda orta büyüklükteki devletlerin alanıdır: Portekiz 90.000 km², Napoli (Sicilya’sız) 70.000 km², Sicilya’yla 100.000 km²’den biraz fazla; Venedik genişlemiştir, İtalya’daki toprakları 31.400 km²’dir, XVI. yüzyılın sonunda dış topraklardaki egemenlik alanı bunun iki katı idi; 1720’den sonra Venedik Cumhuriyet’i Istria, Dalmaçya kıyıları ve İyonya adalarıyla birlikte 50.000 km²’ye bile ulaşamamaktadır. Bu, kabaca Sardinya krallığının (62.500 km²) ve Kilise devletlerinin (44.000 km²) boyutudur. Avusturya Alçak Ülkeleri ve Birleşik Eyaletler 27.000 ve 30.000 km²’ye düşmüşlerdir. Milano dükalığı 1680’deki 16.650 km²’den XVIII. yüzyılın sonunda 8.350 km²’ye gerilemiştir. Toskana 20.000, Parma 5.700, Cenova (Korsika’sız) 5.000 km²’dir. Kilise seçici topraklarının en küçüğü olan Hannover 13.000 km²’dir (kaderi 1714’ten beri İngiltere’ye sıkı sıkıya bağlanmıştır), Bavyera (1 milyon nüfus) ve Saksonya 30.000 km² hattı üzerindedirler.

Batı Avrupa, aynı zamanda küçük devletleri de korumuştur: Batı Almanya’nın büyük senyörlükleri, Konfederasyonun gevşek birliğine

giren veya girmeyen İsviçre Cumhuriyetleri. Cenevre'nin örnek bir karakteri vardır: gizil örneği, Jean-Jacques Rousseau'nun siyasal gösterimlerinin içinde yer almaktadır. Batı'nın tüm alanı dört büyük kitle arasında paylaşılmıştır: Britanya Adaları, Fransa, İspanya, Portekiz. Küçük ve orta devletler doğu kanadını işgâl etmektedirler: İtalya ekserini, Alpler, Renanya, Ren ve Elbe arası. Batı ile doğuda büyüyen ve tereddüt eden yeni yıldızlar arasında tampon olmaktadırlar.

Avrupa'nın doğusu, nüfus açlığını kapatan bölge, içteki ve dıştaki öneri kesitleriyle teritoryal tabanını henüz bulmamıştır. Devletlerin coğrafyası bir tek bu bölgede tam bir evrim içindedir. Bu durum, eski teritoryal sistemlerin, bulutsu devletlerin, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğunun, Polonya'nın başarısızlığından kaynaklanmaktadır. Diyet üye yollayan bölgeler ve kodaman cumhuriyetlerinin (yani onbir büyük malikâne) konfederasyonu olan Polonya (850.000 km²) paylaşmayı beklemektedir (1772, 1793, 1795). İleride ulusal bir Polonya devletinin kurulması, batıda X. yüzyıldaki siyasal sistemin çağdaşı olan sistemin yıkılmasına bağlıdır. Hiçbir teritoryal devlet, bu büyüklükteki mekânın Ile-de-France'ı veya Prusya'sı olacak yetenekte gözükmediğinden, dış müdahale kaçınılmazdır: bu müdahale hayırlı olacaktır. İmparatorluk, yüzölçümü ve yapısıyla Polonya'ya benzemektedir. Ancak gene de Polonya'dan farklı olarak, Alman mekânı büyük teritoryal birimlerin oluşmasına sahne olmaktadır: kitlesel, ama merkez-siz Avusturya, daha küçük ama daha iyi konumdaki Prusya, ekonomik gelişmenin ihtiyaçlarına daha uygun bir mekânsal örgütlenmeyi hazırlamaktadırlar.

İmparatorluk, 1630-1640 nüfus afetinin ve 1648 Westphalia barışının kendine bıraktığı siyasal özün yavaş yavaş boşalmasını durduramamıştır. Dinsel bir kıstas üzerindeki geleneksel Kuzey-Güney gerilimi (Protestan Almanya-Katolik Almanya), Aydınlanma gustosuna uygun hale getirilse de (etkinlik/ışık-karanlık/ahlâksızlık), imparatorluk mitosunu yaşatmaya yetmemektedir. Nikolay, Bavyera hakkında haksız olduğu kadar sert yargılarda bulunduğunda, Kuzeyin Güneyi küçümsemesini dile getirmektedir: “Bavyera ne kadar manastır ve ruhbanla doluyorsa, okuldan o kadar yoksundur”; haksız bir yargı, tıpkı Risbeck'in yedi yıl sonra yapacağı gibi. Güneydeki Katolik Almanya, kendi dışında oluşan herşeyi reddederek, kendi tarzına ve bedeline ra-

zı olarak intikam almaktadır. Gellers, Kleist, Klopstock, Wieland, Lessing, Kant ve genç Fichte onun çağdaşları değildir. Kültür düzleminde iletişimi olmayan iki mekân-zamandan söz edilmiştir. Prusya'nın cazibesi altındaki Kuzey, Güneyin katolik devletlerinin Avusturya yönüne bakmalarını affetmemektedir.

İmparatorluktan geriye kalan herşey, XVIII. yüzyılın başında, ölçsüz bir şekilde Tunalı hale gelen Avusturya'nın ağırlığı altındaki çöküşünü tamamlamıştır. "1648-1707 arasında, gerçek bir emperyal ekonomi politik girişimi vardır" (P. Dreyfus). 1676-1689 arasında, Fransız tehditi altında yayınlanan bazı metinler, İmparatorluğun bütün teritorial devletlerinde uygulanabilir ortak ticari kurallar oluşturmayı denemişlerdir. Ingomar Bog, aslında bir cins ortak pazar denemesine girmiştir. Ya Leibniz? Spinoza ve Locke'un çağdaşıdır. Spinoza, Cumhuriyetçi partinin kaybettiği davasına yardım için bir *Tractatus* yayınlamıştır; Locke, *Glorius Revolution* galiplerin teorisyenidir ve çelişkileri uzlaştıran, sonsuz bölünebilir sürekliliğin adamı olan Leibniz, İmparatorluk için kavga vermiştir düşüncesi siyasal bir meydan okuma üzerinde şekillenmiştir. Leibniz en büyüktür ve yalnız başına değildir: hukukçular uzun bir süreden beri imparatorluğun hukuki bir tanımını geliştirmeye uğraşmaktadırlar, hukukçuların kaymağının bir bölümü kendini bu işe adamıştır. İşte Reinking, Sechendorff, Aranaus, Limnaus, Conring, Chemnitz, Pufendorf... ve Leibniz. Avusturya'nın merkezinin Tuna'ya kayması İmparatorluk düşünüy tehlikeye sokmaktadır. Avusturya'ya hasım bir parti güçlenmektedir. H. Henniges, *Meditationes ad instrumentum Pacis Caesareo-Suecicum* adlı eserinde (Prusya yürüncesindeki Hulle'de 1706-1712 arasında on büyük cilt halinde yayınlanmıştır) imparatorluk oluşumlarına saldırmaktadır: "...Yedi Yıl Savaşı İmparatorluk üzerindeki hukuki çatışmayı elbette vurgulamaktadır. İmparatorluk karşıtı risaleler çoğalmaktadır, hatta Otuz Yıl Savaşı döneminde yazılmış Habsburg-karşıtı eserlerin yeniden basıldıkları görülmektedir".

Diet, artık Tuna üzerindeki Ratisbonne'da toplanmaktadır, burası çok güneyde, Avusturya'ya çok yakın bulunmaktadır. Diet, üç *collegium*'dan meydana gelmektedir: Seçiciler *collegium*'u, hükümdarlar *collegium*'u ve kentler *collegium*'u (Mainz, Trier ve Kolonya, üç Ren bölgesi kilise şehri); Saxe, Brandenburg, Palatinat, Bohemya, bunlara

Bavyera ve Hannover eklenmiştir. Auerbach, diette yer alanları şöyle sıraamaktadır: “30 Kilise prensi, 39 yüksek Kilise görevlisi, 59 laik hükümdar, 75-80 dolaysız kent. Bunlara, 52 imparatorluk kentinin temsil edildiği Kent *collegium*’u eklenmektedir”. Diet’te 259 devlet temsil edilmektedir, ama fiili bağımsızlığa sahip bütün devletler burada temsil edilmemektedir. Diet, 1663’ten beri imparatorun çağırması-na gerek olmadan sürekli toplanmaktadır. Başında, İmparatorluk yönetiminin temsilcisi olan Mainz seçicisi bulunmaktadır. Diet, dinsel konularda iki kesime ayrılmaktadır: Mainz seçicisinin başkanlığındaki katolik kesimi ile, Saxe seçicisinin önderliğindeki evanjelik kesim. Bu ayrım, İmparatorluk kurumlarının ilginç anakronizmasını açığa çıkartmaktadır: İmparatorluk, %65 oranında protestandır, Diet ise çoğunluğu itibariyle katoliktir, İmparator ve Direktuar da katoliklerdir. Huguenot bir yayıncı bu durumdan yakınmıştır bile: “Hükümdarların *collegium*’larında oyları olan o kadar çok piskopos, başrahip ve başrahibe vardır ki, ... bunlar buralardaki protestanları adeta boğmaktadırlar”. Kuzeyin, Avusturya’nın dümen suyundaki bir kurumdan duyduğu memnuniyetsizlik anlaşılmaktadır.

* * *

Doğu’daki sınır, devletlerin zayıflığından ötürü dalgalanmaktadır. Uyum sağlayamayan İmparatorluk, Polonya, gerilemektedirler. Geleneksel olarak bunlara ortak olan İsveç’in durumu farklıdır. İsveç, XVII. yüzyılda bir *mare balticum*, *mare suecicum* oluşturmuştur. Pomeranya’ya; Elbe, Waser ve Oder nehirlerinin ağızlarına yerleşmenin ticari bir karakteri vardır; Karelya, İngriya, Estonya, Litvanya’ya yerleşmesi ise sömürgeci bir damga taşımaktadır. XII. Karl’ın ölümü, İsveç’i en azından bu can sıkıcı mirastan kurtaracaktır. Nystad antlaşması (1721), İsveç’i, Finlandiya’da geniş bir öncü kesite sahip ulusal bir devlet haline getirmeye katkıda bulunacaktır. İsveç’in XVIII. yüzyılda ölüm karşısındaki başarısının niteliğini daha önce gördük.

İsveç’in köhne Baltık İmparatorluğunun çökmesi bir gerçeği açığa çıkartmaktadır: Prusya, Rusya ve Avusturya’nın yükselmeleri. Avusturya’nın Avrupa dengesinin temel parçası olan bir kıta devi olarak oluşması, 1680’li yıllar civarında gerçekleşmiştir. Hemen 650.000

km², artı 1713'te İspanyol İtalya'sının beşte dördü (143.000 km²'nin 115.000'i) ile Alçak Ülkeler (25.000 km²) ve 150.000 kişilik daimi bir ordu, korkunç bir maliye. Parlak, ama acele bir inşa, çok hızlı ilerlemiş, yoğun nüfuslu ve çelişkili eski geleneklere sahip toprakları kapsamıştır, ayrıca iskân ve inşa edilecek 300.000 km²'lik sömürge toprağı vardır. İtalya ve Belçika'daki kazanımları, Avusturya'yı zayıflatmaktadırlar. Aix-la-Chapelle antlaşmasından (1768) sonra bunların alanının daralması, Maria-Teresa'nın giriştiğı derinlemesine çalışmanın *sine qua non* koşulu olmuştur.

Devlet düzleminde, Prusya, Rusya'yla birlikte XVIII. yüzyılın en ilginç inşasıdır. Rus devleti yarım yüzyılın yeni konuğudur; acele bir şekilde gerçekleşen inşası, belirleyici bir basitleştirmeye dayanmaktadır. II. Ekatarina'nın Rusya'sı, Prusya ve Avusturya'dan farklı, iki katlı bir inşaat, Polonya'dan farklı bir inşaatır. Polonya, kodamanların konfederasyonundan başka birşey değildir, herşey iyi tartıldığında ise, Rusya, iki milyon insan üzerinde doğrudan otoritesi olan, 20 milyon köylünün sahiplerinin -onbinlerce- ona bıraktıkları kaynaklara sahip, büyücek bir seçici bölge halindeki "küçük bir devlet"tir.

İskandinav alemi -İsveç, Finlandiya, Danimarka, Norveç, fiilen Batı'ya mensupturlar-, sınırları iyice belirli bir alemi bir kenara bırakalım. Avusturya, Prusya ve Rusya, Doğu Avrupa'yı aralarında paylaşmışlardır ve Polonya-Litvanya ile Türkiye'yi geriletmekte ve hareket halindeki öncü bir kesimi içte ve dışta ileri doğru itmektedirler. Doğu Avrupa'nın siyasal coğrafyası, devlet haline geç geldiğinden, ancak büyük kitleler sunmaktadır: Prusya, toplanmış, sınırlanmış, sağlam ve derinlemesinedir; Avusturya, ağır ve çelişkili, ama insan ve kaynaktan yana zengin, gençlerin arasında daha şimdiden ihtiyardır; mekânı bol dinamik ülke Rusya, güçlü, uzak ve barbardır. Bu genç devletler istikrarsız ve mekân talepçisidirler. Bunların büyümesi ve mesafelerin azalması Avrupa denge oyununu karmaşıktırmaktadır.

XVII. yüzyılın başında oyun basittir: Fransa-İspanya ve İspanya'nın katolik gücüne karşı gelebilmek üzere ihtiyatta duran protestan Avrupa'nın küçük devletleri (Hollanda, Almanya'nın kuzeyi, İngiltere ve İsveç). 1680-1720: oyun üçlü oynanmaktadır. Fransa, İngiltere, Avusturya. Fransa, yarımadağa indirgenmiş ve Hind'lerle bağlantısı zayıf olan İspanya'yı arkasından çekmekte, İngiltere Hollanda'yla ka-

der birliği yapmakta, Avusturya da imparatorluğuna elinden geldiğince yaslanmaktadır. Kıta'da 1689'dan beri Fransız-İngiliz kavgası herşeyi belirlemektedir, bu kavganın nedeni, uzak "sınırlar" üzerine oynanan oyundur. Kalabalık, ana kıtada Avrupa denge oyununa ister istemez angaje olan Fransa, sonunda fethettiği alanları kaybetmiştir. İngiltere, deniz aracılığıyla denizaşırı yeni "sınır"lara egemen olmayı sürdürmektedir. 1776-1783 dönemi, 1762-1763'te Yedi Yıl Savaşının sonunda ortaya çıkan kararın özünü değiştirmemiştir. Üçlü oyun bu veriden hareketle oynanmaktadır; sonra 1740'tan itibaren oyun dörtlü oynamaya başlamıştır, çünkü Prusya, Fransa, İngiltere ve Avusturya'ya katılmıştır. Nihayet 1756'dan itibaren Rusya'nın da katılımıyla, oyun beşli olmuştur.

Bu oyun, 1740'tan 1786'ya kazancını ikiye katlayan Prusya için; 1663-1719 arasındaki düşsel fetihlerini pekiştiren Avusturya için; burada Beyaz Rusya'nın bir parçasını ve Azak denizine, Karadeniz'e ve Kırım'a yönelik geniş bir kapı kazanacak olan Rusya için çok önemlidir. Orta büyüklükteki devletlerin medyan Avrupa'sı tarafından korunan Fransa, artık çok fazla tehlikede değıldir. 1713'ten sonra onun teritoryal tanımını artık kimse tartışmamaktadır, yönetsel monarşinin pek fazla bir dış talebi yoktur; İngiltere'ye gelince, güvenlik ve zenginlik peşindedir: aynı zamanda İskoçya, İrlanda, Kuzey İngiltere'nin Londra havzasının hegemonyasını reddetmeleri de olan Jacobite tehlikeye karşı siyasal bir dengeyi korumak; Fransa'yı denizden ve karada felcetmek ve böylece yeni denizaşırı sınırların tekeline kendi lehine sağlamak.

Buradan nihayet gerçek sınırlara ve öncelikle de maliyetlere gelelim: devletlerin kenarlarındaki bu kaçınılmaz sürtüşmeler, doğudaki genç toprak yığıcılarının hayırlı iştahları neye malolmaktadır? Soru meşrudur. zamanında yapılmış bir araştırma olmadığından, buna henüz cevap verilemez. Kaba bir tartım riskine girelim: sürekli ordular, ele aldığımız dönemin başında 500.000, bir yüzyıl sonra 800.000 mevcuttur. Orduların büyüme oranı nüfus artış oranından düşüktür. XVIII. yüzyıl askeri, deneyimli bir teknisyendir; Prusya'daki modeli olan Prusya kralının elbombacıları pahalıya malolmaktadırlar. Savaş, XVIII. yüzyılda bilgincedir, akılcıdır, eğitimli askerin maliyeti gereksiz katliamı engellemektedir. İstilalar doğuda yer almaktadır: Macarla-

rın ve Rusların Yedi Yıl Savaşındaki kitlesel orduları, Wallenstein'da hiç olmayan bir koku salmaktadırlar. Ancak son söz, Prusya kralının *drill*'inde kalmaktadır: II. Friedrich'in zaferleri, aklın barbarlığa karşı zaferleridir. XVIII. yüzyıl ile devrim dönemi arasında; evcilleştirilmiş, medenileştirilmiş XVIII. yüzyıl, tıpkı savaşın nüfussal maliyetinin en düşük olduğu yüzyıl olarak ortaya çıkmaktadır. Terazinin diğer kefesine, acaba orduların ne getirdiklerini mi koymak gerekir? Bu ordular bir toplumsal hareketlilik faktörü, bir tekniklerin ve bilgilerin yayılımı cephesidirler; Fransa için aşıkâr olan bu olgu, Prusya için daha da fazla öyledir, ordular bu ülkede nüfusun hiç de küçük olmayan bir bölümünün toplumsal, kültürel ve entellektüel yükselişinde başat bir rol oynamışlardır. Gerilimleri dışa yönlendirmişler, potansiyel karışıklıkları gevşetmişlerdir. XVII. yüzyılın ilk yarısının kanlı toplumsal patlamalarının yanında, XVIII. yüzyıl, *motin de Esquilache*'ye (1766) veya Bohemya ve Moravya köylü isyanlarına (1770-1771-1775...) rağmen bir iç barış yüzyılıdır, bunun bedeli sınırlardaki disiplinli bir savaş katarsisiyle ödenmiştir.

Karşılaştırmalı bir araştırma, XVIII. yüzyılın nispeten düşük bir bedel ödeyerek, saldırgan itileri adeta tam bir şekilde yönlendirmeyi başardığını iskalamayacaktır. İsveç, Büyük Kuzey Savaşından çok etkilennmiştir, hemen hemen her yerde gelişme rekorları XVIII. yüzyılın en büyük iki çalkantısıyla eşzamanlıdır; Avusturya Veraset Savaşları ve Yedi Yıl Savaşı. Miktarsal tarih mahkemesinde, bir Avrupa dengesi peşinde olan Aydınlanma devleti davasını kesinlikle kazanır: etkinlik, rantabilite; devletlerarası rekabet gelişmeyi engellemenin uzağında, David S. Landes'dan aldığımız üzere, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yaratıcı bir rekabet, bir yarış faktörü, *take-off*'un önkoşullarından biri olmuştur.

* * *

Devlet, XVIII. yüzyılda Aydınlanmayı iyice haketmiştir. XVIII. yüzyıl düşüncesi siyasal bir düşüncedir. Doğal mekanist düşünce, paradoksal bir analogik genişlemeden kaynaklanmıştır. Tanrı tarafından yaratılmış doğaya, Rönesans mühendisinin sanatının teknik, yöntem ve reçetelerini uygulamak. İnsan toplumları, karmaşık organik ilişkile-

ri içinde de aynı varlık analogisine sokulmazlar mı? Rantın artışı ve kârın gerilemesiyle serbest kalan, kamusal alanın yönetimine ortak olan, aristokratik hayata terfi eden metodik ve ciddi toplumsal veriyi doğal felsefe kesiminde olumlanan ve geliştirilen yöntemlere tabi kılma eğilimine direnebilecekleri düşünülebilir mi? Toplumsal düzen ile doğal düzen arasındaki bölünme, limitte savunulamaz niteliktedir. Devletin yönetimi, aklın *imperium*'undan kurtulabilecek midir? Tanrının doğa egemenliğini insana teslim ettiği ontolojik analogi, dayanak noktasını bu toplumsal zirvede, devlet, kurumlar, düzen ilişkileri, siyaset alanında bulmayacaklar da, nerede bulacaktır?

Avrupa bilincinin bunalım, ilk olarak, o zamana kadar Machiaveli ve Bodin'e rağmen tamamen geleneksel bir tutum kesiminin, bilimsel devrimin girişimlerini uygulama noktasındadır; aklın cazibesi ve açık fikirlerin çekiciliği, görüntülerin metodik gözlemin içinde meşruluğunu araması, Descartes'ın çocuklarının ve Bacon'ın çocuklarının yolu.

XVIII. yüzyılın düşünce önderleri olmuştur; bunların hepsi de XVIII. yüzyılın sonuncu kuşağına mensuptur: herkesin kabul ettiği Locke; reddedilen ve korkulan Spinoza; Alman düşünce önderi Leibniz. Ölüm sırası ilk önce Spinoza'ya, 1677'de gelmiştir; sonra da Locke 1704'te ölmüş, Leibniz, 1716'da yürüyüşünü sona erdirmiştir. Bu adamlar siyasal bir rol oynamışlar ve oynamak istemişlerdir. Düşünceleri, her halükârda pratik bir düşüncedir, bu Spinoza için birazcık tartışmalıdır. Amsterdam sığınağı dışında kolayca hoşgörülmeyen etnik ve dinsel bir azınlığa mensup olan, kendi grubunun içinde tehdit edilen Spinoza, Hollanda'da Witt Kardeşlerin yönetimi döneminde yaşamının ayrıcalığını derinlemesine hissetmiş ve takdir etmiştir. Eser ile çevre arasındaki etkileşimlerin genişliği, biçimi ve doğası uzun uzadıya tartışılabilir. Birşey kesindir: iki siyasal inceleme, filozofun üretiminin yarısını meydana getirmektedir ve 1670'de yayınlanan *Tractatus theologico-politicus*, yazar hayattayken yayınlanan tek eserdir. İkinci inceleme olan ve yazarın ölümünden sonra yayınlanan *Tractatus politicus*'un 1672 dramından dolayı veya dolaysız etkilenecek, Gebhardt'ın iddia ettiği üzere Witt Kardeşlerin tutkulu bir methiyesi haline gelmesi ikincil bir sorundur. Spinoza, bilgi yüzyılının ve yoğun bir şekilde yaşadığı Hollanda olaylarının dersinin eşliğinde, bildiği tarihten

kendince bir ders çıkartmaktadır. Düşüncenin serbestçe iş görmesi, devletin nihai amacını meydana getirir; 1670 tarihli *Tractatus*'un alt başlığı olan teolojik ve siyasal otoritelerin incelenmesi, bunun ilkelerini koymaktadır: “bu tezin birçok gösterimi bu alanda verilmiştir: felsefe yapma özgürlüğü hiçbir gerçek tutkuyu, ne de kamusal cemaatin içindeki barışı tehdit etmektedir. Bu özgürlüğün kaldırılması, tamamen tersine barışın ve her tür tutkunun yok olmasına neden olacaktır”. Harika bir *pro-domo* savunma: her zaman biraz tehdit altında, ama bir önceki kuşağın biriktirdiği ve rant haline getirdiği ticari kâr sayesinde maddi bakımdan güvence altında olan bu azınlık mensubu, Spinoza, bu rant yüzyılında, devletin nihai amacı olarak ilk kez bireysel mutluluğu önermektedir: mutlak düşünce, yayın, basım, ikna, yazma özgürlüğü.

“Spinoza'nın en vurgulu satırlarındaki konumu açıktır: demokrasi veya halkın yönetimi en basit, en doğal, akla en yakın rejim olacaktır. Teorik gösterimin desteği olarak İbranilerin devletinin örneği yer almaktadır... iktidarın kullanımının ortaklaşa olduğu, ama buna karşılık bu kullanımın bütün halkı kapsamına almadığı rejimler de, kötünün iyisi olarak kabul edilebilir niteliktedirler. Yakın deneyin içinde, Birleşik Eyaletler ve daha da özel olarak Hollanda eyaleti -Naipleriyle birlikte- özgür devlet konusundaki bu geniş tanıma denk düşmektedirler (Madeleine Francis ve Robert Misrahi). Totalitenin içindeki çatlak sesi veren katılık veya daha iyisi kin, işte Latinlerde ilk göze çarpan bu olmaktadır. Voltaire, altmış yıl sonra eleştirilerinde hafif, adeta utanmıştır. *Batıl itikat, kitleleri yönetmek için başvurulabilecek en güvenilir araçtır... monarşik rejimlerin büyük sırrı ve hayati çıkarı, elbette dinin adını onları dizginlemek üzere bir kaygı haline dönüştürmekte yatmaktadır... Buna karşılık, özgür bir cumhuriyette böyle bir yola başvurmaktan daha kötü birşey olamaz; çünkü genel özgürlük, açıktır ki önyargılarla kuşatılmamış ve herhangi bir zorlamaya maruz bırakılmamış bireyden başkasını kabul etmez”.*

1665'te yazılıp 1670'de yurtsever Hollanda'nın en gelişmiş aşamasında yayınlanan ilk *Tractatus*, Hollanda'sız düşünülemez niteliktedir. Spinoza tamamen başka birşeydir. Yalnızca, düşüncesinin bir siyasal veriler bütününden yola çıktığını kaydedelim. Kendi zamanının gerçekliğinden, somut bir devlet biçiminin bağrındaki bir somut siya-

set uygulamasının mantıki temelini çıkartmaktadır. Birinci *Tractatus* için doğru olan, ikincisi daha da doğrudur. “Aslında *Tractatus politicus*, *Tractatus theologico-politicus*’tan daha teorik ve daha nesnel bir eserdir. İbrani tarihine yapılan bolca atıflar kaybolmuştur, Spinoza merkezi tezi yeniden ele almaktadır: insanların hükmü altında yaşamak zorunda oldukları yönetimlerin en iyisi demokrasidir. Bu olmadığı takdirde, her cins kollektif yönetimin nitelikleri de takdir edilecektir...; *Tractatus theologico-politicus*’ta yazar, halk rejiminden tarihsel olarak söz etmekte ve diğer iki rejimin bunun tedrici bozulmasından kaynaklandığını söylemekteydi. *Tractatus politicus*’ta egemen kişinin bir insan olduğundan, bir dizi öznel mahkûmiyetten sonra önce bir azınlık grubunun, sonra da halkın tümünün yöneticiliğe yükselmesinden analitik olarak söz etmekteydi” (Madeleine Francis).

İkinci *Tractatus*’un başlığını yeniden ele alalım; bu başlık, XVIII. yüzyılın ilk yarısında Aydınlanmanın siyasal programını özetliyorsa benzetmektedir; aynı anda hem mütevazı, hem de hırslı olan, bireysel kurtuluş programı: Konusu, eğer rejimin tiranlık halinde yozlaşması istenmiyorsa ve yurttaşların huzur ve özgürlüklerinin her tür saldırıya karşı konulması istenilmiyorsa, tabii aynı zamanda yönetimin bir elitin elinde olduğu monarşik biçimli bir toplumdaki kurumların neler olması gerektiğini göstermek olan siyasal otorite incelemesi.

* * *

Anglikan ruhban sınıfına katılmak ile hekim olmak arasında tereddüt geçiren şu tüccar çocuğu Locke’un bütün hayatı siyaset içinde yoğunlaşmıştır. Shaftesbury Kontu Lord Ashley’nin özel hekimi olarak efendisine Fransa’da eşlik etmiştir (1672’de, 1675-1679 arasında). Katolik yanlısı mutlakiyetçiliğin karşıtlarına bağlanan Locke, 1684-1689 arasında daha beş yıl siyasal sürgün olarak yaşamıştır. Orange prensi ve *Glorious Revolution*’la beraber geri dönmüştür. Yeni rejim, ona olan borcunu, Brandenburg seçicisi nezlinde onurlandırıcı bir elçilik göreviyle ödemek istemiştir de, Locke bunu sağlık nedenleriyle kabul etmemiştir.

Eserlerinin çoğu siyasaldır, siyasal sorunlara cevap vermektedir. *Anatomica* (1688) ve *De Arte Medica*’nın (1669) dışında, ona İngiltere

re'nin restorasyon dönemindeki dinsel durumdan ilham alın bir dizi düşünce bütününe borçluyuz. *Sacerdos*'ta, alışılmadık *Roma Cumhuriyeti Üzerine Düşünceler*'de, krallık ayrıcalığına bağlı yüksek Anglikan ruhban kesimi, şeffaf bir maskenin arkasından hedef alınmıştır. İstisnai olandan (II. Charles'ın *antidissant* birlik yasası), farkına varılmadan genele geçilmektedir. *Infäillibilis scripturae interpres non necessarius*, herşeyi daha başlığında söylemektedir: Kitabı Mukaddes, yalnızca Kitabı Mukaddes, başlık XVIII. yüzyıl protestan köktencilığının bütün programını içermektedir. *Hoşgörü üzerine Deneme* (1666), hoşgörünün yararını protestan non-konformistlerle sınırlandırmakta ve katolikleri devlet çıkarı adına doğal olarak dışlamaktadır. *İdrak üzerine Deneme*'ye gelince, XVIII. yüzyılda bilgi üzerine bütün teorilerin çıkış noktası olan bu eser, James Tyrell'in tanıklığına göre, dinsel siyasetin uygulama sorunlarından kaynaklanmış değil midir? 1670-71 kışında James Tyrell ve David Thomas'la olan sohbetlerinde, Locke, "ahlâkın ve ifşa edilmiş dinin ilkelerinin (daha şimdiden ahlâkın quid'i), kendi kapasitemiz incelenmeden ve hangi nesnelerin yeteneğimiz dahilinde olduğunu görmeden" sağlam bir şekilde belirlenemeyeceklerini söylemiştir. En yüksek varlık spekülasyonlarını pratik aklın aşikârlıklarının uzantısında yerleştiren Kant da, kesinlikler ve ahlâki deney konusunda fazla iddialı olmayan bir ontoloji kurarken aynı şekilde davranmaktadır. *İdrak Üzerine Deneme*'ye Locke'un siyasal felsefesi hükmetmektedir ve buna karşılık onun siyasal felsefesine hükmeden *İdrak Üzerine Deneme* değildir.

"Locke... Anglikan teokrasisine karşı... mücadele etmiştir, şu birini destekleyen iki tezle: halkın iktidarı mutlak bir iktidardır ve tanrısal haktır; kralın iktidarı dünyevi olduğu kadar ruhanidir ve ulusa bir inanç ve tapınma biçimi dayatmaya hakkı vardır" (Bréhier). Bu birbirini tamamlayan önerme çok tehlikelidir: tedbirsizce kullanıldığında, tıpkı Laud döneminde olduğu gibi, İngiliz toplumsal barışının üzerinde durduğu istikrarsız dengeyi alt üst edebilir. Bu koşullarda, İngiliz mutlakiyetçiliğinin cehennemi mantığını bir an önce kilitlemek başat bir öneme sahiptir. Bu sistemde krallık iktidarı "çözümlemenin nüfuz edemeyeceği bir veri, bir esrar olarak" ortaya çıkmaktadır. Krallık iktidarı teorisini eleştirebilmek için, Locke, ona daha sonra *idrak*'ı yazarken kullanacağı bir yöntem geliştirmiştir: karmaşık fikirleri basit

faktörler halinde ayırıştırmak. Bütünü itibariyle doğuştan getirilen fi-kirlere saldırmadan önce, Locke, krallık iktidarı üzerinde çalışmıştır. Locke, Spinoza'nın tersine olarak tarihe başvurmamaktadır. Toplumsal anlaşma fikri XVII. yüzyılın sonunda yaygındı. Toplumsal devlet doğ-al değildir, tutulan taraf Descartesçi parantezi ima etmekte ve doğru-lamaktadır. Öncelikle insanın doğal durumda ne olduğunun incelen-mesi. Locke, kararlı bir şekilde Hobbes'a (1588-1679) sırt çevirmiştir. Ürkütücü, kinik mutlak iktidarın, rasyonel bir toplum inşasına dayanan mutlak bir iktidarın teorisyenini değil miydi, "Bundan çıkan sonuç, her devrimin yasadışı olduğu"ydı. İngiliz felsefesi açıkça siyasal terimlerle yazılmaktadır. Locke, elbette insan hakları tarafına yatmıştır; bir *lex initia rationi*, bir doğal ahlâki yasa anlaşmadan önce yapılmalıdır. Locke, doğal hukuk adına emeğe dayalı mülkiyet hakkını kabul etmektedir (Jefferson bunu 1776'da yeniden ele alacaktır), bu hak, bu yüzden *pater familias*'ın alnının terinin ürünü olan topraktan başka bir yerde meydana gelemez. Doğuştan gelmeliği reddeden Locke, adaletin kurallarını ispatlamak zorunda kalmıştır: ampirist ve hristiyan olarak Kitab-ı Mukaddes'in tanısına dayanmaktadır: "çalmayacaksın... Anneni ve babanı onurlandıracaksın.. Locke'un "toplumsal anlaşma"sı, çok sınırlı bir sözleşme olup, hiçbir yeni hak yaratmamaktadır, "bu, doğal yasaları uygulamak üzere toplanan ve bunları kendi güçleriyle uygulamaktan vazgeçen bireyler arasında bir anlaşmadır". Tudorlardan sonra Stuartların inatla boğuştukları İngiliz geleneksel uygulaması böylece doğrulanmış olmaktadır. Locke'un tamamen adçı ve yararcı kavrayışı, sivil iktidarı sıkı bir şekilde sınırlandırmaktadır. En azından protestan aleminde, *Bible Kingdom*'da, kısıtlandığı ölçüde sağlam bir iktidarı tam bir şekilde kurmaktadır. Yurttaş, iktidara ancak onun keyfi karar-namelere değil de sürekli yasalara göre davranması ölçüsünde itaat borçludur. Demek ki bir yasama gücü vardır. Doğal mülkiyet hakkı, hükümdarın rıza gösterilmeyen vergileri toplamasını yasaklamaktadır. İşte, parlamento denetiminin felsefi olarak temellendirilmiş kayası. Kral ile uyruk arasındaki anlaşma iki yanlıdır. İsyan hakkı, hükümdarın toplumsal anlaşmayı ihlali karşısındaki halk yaptırımıdır.

Locke, 1688'deki parçalı *Glorious Revolution*'ın teorik meşrulaştırmasını yapmakta, aynı zamanda, İngiliz uygulamasına teorik bir temel getirmektedir. Bu ülkede, Fransa'da, İtalya'da (veya daha sonra II.

Joseph'in Avusturya'sında) olduğu gibi, özerk bir ruhani iktidarın sivil iktidarı çiğnemesini sınırlandırmak değil de -İngiltere Kilisesi "yasa tarafından ihdas edilmiş İngiltere protestan Kilisesi" adını taşımaktadır-, bu yasamanın nereye kadar gidebileceğinin saptanması söz konusudur. Demek ki Locke, Whig uygulaması içinde çifte bir sınırlandırmaya tabi tutulan hoşgörünü, *Bible Kingdom*'ın bağrındaki hoşgörünün teorik meşrulaştırılmasını arayacaktır. Hükümdar, uyruklarının inançlarına müdahale edemez, bunun istisnası, bu inançların siyasal toplum amacına zık eylemler halinde ifade edilmeleridir: yabancı bir yönetimin müdahalesini teşvik eden papalık; ateizm, yani Kitab-ı Mukaddes'te ifşa edildiği ve harfi harfine veya geniş bir şekilde yorumlandığı (fondamantalizmden, ortodoksluğun bütün renklerinden geçerek aşırı liberalizme kadar) haliyle Tanrının reddi, çünkü Tanrı, yalnızca -doğuştancılığın reddinin avantajı veya narinliği-, siyasal toplumun amacı olan ve korunması meşru olan bu doğal hakları ihdas eder. Locke'un tarihi reddetmesi ve sözleşme soyutlaması onu Spinoza'yla bir ölçüde zıtlştırıyorsa da, Locke'un düşüncesinin İngiliz uygulamasının gözleminden kaynaklandığında ve Whig partisine sistematik bir doktrin bütünü sağladığında kuşku yoktur.

İngiliz siyasal pratiğinden bütüncül bilgi teorisine, düşüncenin indirgenmesinin zihinsel atomizminden basit veriye geçiş, artık bilimsel bir evren fikriyle değil de, kurumsal bir bütün ve bir uygulamayla ilişki içinde olan bir felsefenin inşasına ulaşmıştır. Locke böylece, yeni girişimlerin Descartesçi parantezin içine girişinin sonuç ve tehlikelerini ölçmemize olanak vermektedir.

* * *

Lutherci Leibniz (1646-1716), etkisi daha az olmakla birlikte, objektif olarak bu üçünün en büyüğüdür. Mainz Katolik Seçici devletinin Yüce Meclisinin danışmanlarından biri olarak, Fransa, İngiltere ve Hollanda'da elçilik yapmış ve sonunda Hollanda'da Hannover Dükünün kütüphanecisi olmuştur. Kıyas kabul etmez bir matematikçidir -sonsuz bölünebilir sayılar hesaplarına ilişkin formülasyonu Newton'inkinden ileri gitmektedir-, hayatının bir bölümünü Brunswick hanedanının tarihsel kaynaklarını oluşturmaya harcamıştır (*Scriptores rerum brunswicensium iustrationi inservientes*, 1701...). Bu toplayıcı, 1682'de Leip-

zig'de *Acta eruditorum*'u kurmuştur. Leibniz'in siyasal bakışı, Spinoza ve Locke'unkilerden çok daha öteye gitmektedir. Bu sırada, kimse onun eyleminin derin tarihsel etkisini inkâr edemez. Türk tehlikesinin varolduğu bir sırada imparatorluğu ve Avrupa'yı dolaşmış, bölünmenin yarattığı tehlikeleri ölçmüş, bunu önlemek için dinsel barışı, imparatorluk ile hristiyanlığın birleşmesini sağlamaya çalışmıştır. Birlik, Locke'un basitleştirici atomizminden çıkmaz. Leibniz cevap vermektedir: eklemleyici, monad, sonsuzculuk. Leibniz'in düşüncesi zamanın sorunlarını ele almıştır. Aristotelesçi gelenekten hiçbir ey atmaksızın, Descartesçi kazanımın herşeyini muhafaza ederek, Leibniz sonsuz evren çelişkisini aşmıştır. Sonsuz bölünebilir sayılar hesabı, düşünce tarihinde Descartes'ın *Söylev*'i kadar önemli bir aşamayı belirlemektedir. Leibniz'in düşüncesi, aynı zamanda çok daha karmaşık siyasal sorunlarla bağlantı kurabilir niteliktedir. Leibniz, düzen ve bütünleştirerek aşmak arzusu içinde, Alman parçalanmışlığının ve bölük pörçük hristiyanlığın siyasal kaderini, bilginin başdöndürücü artışından kaynaklanan güçlüklerden hiçbir zaman ayırmamıştır.

Şanlı 1688 uzlaşmasına doğru yol alan ılımlı monarşi Hollanda Cumhuriyeti, Alman toz bulutu ve ülkesel devletlerin ele gelir gerçekliği karşısında hristiyanlığın gerilemesinden kaynaklanan çelişkiler, Aydınlanma düşünürlerinin odak noktasındadır. 1680-1690 yıllarının siyasal gerçeğinin Aydınlanma düşüncesinin içinde, hidrograf mühendisnin sanatının ve astronominin Tycho Brahe'den sonra, 1620-1650'lerin mekanist devrimi dönemindeki yerine sahip olduğunu iddia etmek acaba aşırı mı olur? Devlet, 16700-1680'lerde teorik düşüncenin merkezine girmiştir ve artık buradan çıkmamaktadır.

İngiliz modeli, XVIII. yüzyılın ilk yarısının tümü boyunca Fransa'da en büyük düşünürler (Voltaire ve Montesquieu) tarafından bıkmadan usanmadan tanıtılmıştır. Felsefe partisi Fransız siyasal sistemini reddetmemektedir. Meclislerde yeteri kadar destek bulunmaktadır; Naip'ten başlayarak, Argenson ve Malesherbes kardeşlerden geçerek Choiseul'e varmak üzere, yani Paris'in yüksek kesimlerine ulaştığı ölçüde, devletle arası iyidir. Yönetimin XVII. yüzyıl zihniyetlerinin hükmü altında olan tutumlara bağlı kalan orta kademelerinin direnmesine karşı, iktidara taktik bir ittifak sunmaktadır. İngiliz önerisi, en fazlasından bir eğilimi işaret etmek, bir yön belirlemektir. *Tractatus theologico-politicus*, gerçekten

kullanıldığından daha çok zikredilmektedir. Aydınlanmanın siyasal düşüncesi ile devlet arasındaki ilişkilerde ikinci bir aşamanın açılması için XVIII. yüzyılın ikinci yarısını, *Toplumsal Sözleşme*'yi beklemek gerekir. Gündelik bir polemğin dikenlerine rağmen, Voltaire, siyasetle fazlasıyla tarihselci ve çok İngiliz yanlısı "teorik-çıkrısamacı" bir eğitime yenik düşüp, *a priori* bir inşadan yola çıkmayacak kadar iyi bir tarihçidir. İkircilikten korunmak gerekir. Locke'un *a priori*'si, yanlış bir *a priori*'dir. Kıta için devrimci olan bu kişinin konumu aslında muhafazakârdır. Locke'un *a priori*'ciliği, sözleşme inşası, gerçekte *a posteriori* bir olumlama arzusundan kaynaklanmaktadır. Amacı, kazanılmışı pekiştirmek ve *Glorious Revolution*'ın eserini tamamlamaktır. Voltaire, Locke ve İngiltere'dir; Voltaire XIV. Louis yüzyıldır; o günün düşüncelerine ortak olan bir personel (bakanlar ve eminler) tarafından harekete geçirilen yönetsel monarşidir. Yönteme indirgenmiş Descartes, Newton fiziği, halk dininin kötü düşüncelerine karşı hoşgörü, tanrıcılık, doğal ahlâk ve din. Voltaire, hukuk ve din alemi burjuvazisi (seçim yakınlığı nedeniyle), yalnızca Rohan dükünün köhne iddialarına karşı korunmaya ihtiyaç duymaktadır: aklın ışıklarıyla aydınlanmış olan yönetsel monarşi, düzen ve etkinlik ihtiyacını tatmin etmektedir. Seçkinlerin zenginleşmesini sağlamakta, avamın gericiliğine karşı düşünce özgürlüğünü korumakta, aydınlanmış seçkinlerin geleneksel bilgiye, fanatikliğe, batıl inançlara av olmuş kitleye karşı önceliğini gözetmektedir. Montesquieu başat bir farklılığı temsil etmektedir. *Yasaların Ruhu*, gözlem alanını tarihin bütün zamanına ve yeni bir toplumsal bilginin ulaşılmasına izin verdiği meskûn dünyanın tümüne genişletilmiş bir Locke eseridir. Montesquieu Avrupa'ya iki model önermektedir: ihracı güç olan İngiliz modeli veya Niyabet döneminde akamete uğramış olan karşı-devrim sırasında taslağı çizilen aracı bünyelerin güçlendirilmesiyle ayrıcalıklılara kiralanan yönetsel bir monarşi.

1762'den önce çatlak ses yoktur. Aydınlanmanın siyasal düşüncesi, varolanı kabul etmesi ölçüsünde, ampirik ve ılımlı reformizmi ölçüsünde etkindir; gizlemeye çalıştığı durumlarda bile, karmaşık bir siyasal ve toplumsal gerçekliğin akılcı gözleminden kaynaklanan bir modelden yola çıkmaktadır. Rousseau, 1762'den sonra *Sözleşme* hipotezini daha da güçlü bir şekilde yeniden ele almıştır. Onun da gizli bir modelinin, Cenevre şehir devletinin olduğunu hatırlatmaya gerek var mıdır? Rousseau, yüzeysel olarak, Cenevre'ye nazaran, Locke'un İngiliz

geleneksel anayasasına, Voltaire'in XIV. Louis yüzyılına veya Montesquieu'nün Niyabet dönemi karşı-devrimine karşı olduğu konumdadır. Fakat benzetme yüzeyseldir; Locke, Montesquieu ve Voltaire'in gizli modelleri, eğer böyle bir terim tercih edilecek olursa, işlemsel modellerdir; Cenevre'nin doğrudan demokrasi modeli bir köhneliğe, tarihin rastlantılarının geniş veya orta büyüklükteki ülkesel bir devletin iskanlanmasına yol açtığı bir kesimde eskinin sürgitmesidir. Bu açıdan, Rousseau'nun modeli XVIII. yüzyılın ikinci yarısının somut Avrupa'sına uygulandığında gerçektışı, devrimci olmaktadır. Montesquieu'nün bilimsel titizliği sayesinde ulaşılan zirvelerden sonra, bu model Avrupa siyasal düşüncesini ütopyaya, evrim karşısında erkenci karanlık ve gerici taleplerin ifade aracı olacak yararlı bir ütopyaya döndürmüştür. Zorunlu burjuva devrimine yönelik Fransız modeli, köhnelik ve sözel kehanetçilik konusunda sahip olduğu unsurları kısmen Rousseau'ya borçludur. *Toplumsal Sözleşme*'nin açtığı bu çatlağın içinde gerici ve baskıcı bir düşünce, Aydınlanmayı bir ütopya akımıyla ağırlaştırmaktadır. Condillac'ın kardeşi Gabriel Bonnet de Mably (1709-1795), "komünizm, bireysel mülkiyetin ilgası, halkı eşitliğe hazırlamayı amaçlayan eğitim, dinin basitleştirilmesi, ahlâkın devlet tarafından öğretilmesi" demektedir; *Entretiens de Phocion sur le rapport de la morale avec la politique* (1763) ve özellikle de *Législation ou principes des lois*'dan (1776) tedricen ortaya çıkan bir eserin ilkeleri işte bunlardır. İngiltere ekonomisinin kalkışının belirleyici sıçramasına hazırlandığı sırada, Aydınlanmanın siyasal düşüncesini inşa eden teorik çıkarsamacı dal üzerindeki bu zehirli çıkıntının, bu ütopyacı akımın ne gibi bir gericilik içerdiği ölçülebilmektedir.

Diderot, *Encyclopédie*'nin siyasetini epeyi temsil etmektedir. Devletin doğası ve yapısı üzerine kısa bir düşünce, Aydınlanma pragmatizmi. Diderot, Ekaterina'nın ücretli adamı olmuştur. Maupertuis, La Mettrie, Grimm, Helvetius ve *a fortiori* Voltaire, yani bir önceki kuşak, II. Friedrich'in hizmetinde çok daha serbest olmuşlardır. Denis Diderot, 1773 zorunlu ikâmetinden sonra, hayatının sonunda rüyasından uyanacaktır. Güzel projeler devri bitmiştir (II. Ekaterina için yazdığı muhtıralar). Hırslarını damıtmayı, uzgörüslü olmayı ve bazı hayal kırıklıklarından kurtulmayı başaracaktır. Burada durmak, olayların yüzeyinde kalmak olurdu. Diderot, Diderot'tur, ama d'Alembert'in II.

Friedrich’le çok daha saygın ittifakı gibi olan büyük Ekaterina’yla “mistik” izdivacının mühürlendiği, *Encyclopédie* ile aydınlanmış despotizm ittifakı derin bir gerçekliğe denk düşmektedir. Devlet vardır, Avrupa’nın en büyük gerçekliklerinden biridir, onun ihtişam ve etkinliğinin kilit taşlarından biridir. Aydınlanma felsefesi, bir toplumsal doğa felsefesidir, dolaysız bir uygulamalı eylem için olanaksız bir sistematığa sırtını dönmektedir. Devlet personeli, toplumsal olarak, özü itibariyle “Dava” için kazanılmıştır. Bu personel, ya İngiltere ve Fransa’da olduğu gibi dörtte üçü itibariyle yeni fikirlere katılmıştır veya II. Friedrich ve Ekaterina gibi, taktik bir etkinlik nedeniyle, yeni dindaşların sayısına bel bağlamaktadır. Olduğu haliyle devlet ile Aydınlanmanın programı arasında, özsel olarak ve kısa vadede amaç çıkışması vardır. Devlet fiozoflarının seçkin tabakası Batı’da yaşamaktadır ve bunlar kendilerini Fransızca veya İngilizce ifade etmektedirler. Latince veya Almanca konuşanlar gerçek filozoflardır. Kant ve Fichte’den önce, siyaset hiçbir zaman bunların düşüncelerinin merkezinde yer almamıştır. Hegel’in sistematiğini bekleyelim. Fransızca konuşan filozoflar, İngiliz uygulamalarını dahil etmek istedikleri Fransız yönetsel monarşi modeline bazen mesafeliyseler de, aydınlanmış despotizmin hizmetine koşulsuz bir şekilde girmişlerdir, çünkü bu despotizm iktidarını başka yerde, çevre Avrupa’sında icra etmektedir, aradaki mesafeyi kapatmaya hizmet etmektedir, hedefi siyasaldan çok yönetsel, toplumsaldan çok ekonomiktir. Fakat Aydınlanma düşüncesi buna kulak asmamakta, görüntülerden tatmin olmaktadır. Pragmacı, reformcu bir düşünce olan Aydınlanma felsefesi ile aydınlanmış despotizmin ittifakının şaşırtıcı hiçbir yanı yoktur: bu düşünce, olayların derin doğası içinde yer almaktadır.

* * *

Aydınlanmanın siyasal tarihinde iki siyasal model, iki devlet biçimi egemendir. Ilımlı İngiliz monarşisi, *Glorious Revolution*’la derinlemesine kaynaşmış İngiltere, Locke ve Gregory King’in İngiltere’si, kısa bir süre sonra arızı ve mantığı kabine uygulamasının İngiltere’si; zaffer kazanan büyük ticaretin, yani tarımın, kanalların, ilk makinelerin İngiltere’si. Colbert’in personelinin onu XIV. Louis yüzyılında mü-

kemmellik zirvesine taşıdığı haliyle Fransız yönetsel monarşisi. Fransız modeli, nisbi eksikliğinden muzdariptir. Model olarak sunulan İngiltere, 1688'den ve özellikle de 1714'ten sonra Hannover konjonktürünün kabine uygulamasını getirdiği güçlendirdiği İngiltere'dir. Görünüşe aldanmamak gerekir: Fransa-İngiltere zıtlığı bir Fransız ve İngiliz okul oyunudur ve bu, İngiliz olduğundan bile daha fazla Fransızdır. Çevre Avrupa'sından bakıldığında fark yokolmaktadır. Fransız ve İngiliz modelleri etkinlik modelleridir; acaba güvenli maliye örgütlerine, yenilmez bir donanmaya ve sürekli orduların en güçlüsüne dayanan etkin devlet monarşileri demek daha mı uygun olurdu?

Britanya'nın adasallığı, kendinden başka model kabul etmemektedir. Jacobçu ayrılmacılık, Kelt çevrenin (İskoçya, İrlanda, İngiltere'nin kuzeybatısı) bir *sectional division* perspektifi içinde İngiliz egemenliğini reddetmesi, gelişme farklılıklarını açığa çıkartan nisbi bir azgelişmişlik olgusu olarak da okunabilir. Fransa'da, Jacobit tehlikenin kapsamını düşürme yönünde aşırı bir eğilim vardır: hareketin 1715'teki çapını, 1722'de endişenin sürmekte olduğunu; İskoçya, İrlanda ve kıta yönüne uzun süre kaygıyla bakıldığını hatırlamak gerekir. Kabinenin kıtaya yönelik siyasal girişimlerinin bir bölümü, gerçek bir tehlikenin, herhalde biraz aşırı değerlendirilmesine denk düşmektedir. Evet, Stuartlara örtülü bir şekilde Fransız mutlakiyetçiliğini örnek almalarını öneren Hobbes'un yüzyılı geçmiştir. İngiliz siyasal düşüncesi ancak kendini örnek alabilmekte, bazen de özgür ve kolay biçimlenen Amerika'nın anayasal denetiminden yararlanmaktadır.

Ama Fransa: bu ülkede siyasal düşünce, İngiltere ile yakın geçmiş arasında gidip gelmektedir. Monarşi, evet, ama XIV. Louis yüzyılının zirvesinde; Voltaire, etkinliği ve burjuvanın yönetimini sevmektedir, *Encyclopédie* IV. Henri efsanesiyle oynamaktadır, Montesquieu XVI. yüzyılın tamamlanmamış biçimlerine eğilimlidir, İngiliz modelini dudak ucundan önermektedir, Montesquieu bunu *Kanunların Ruhu*'nda göstermiştir. Anayasal bir bütün, bir çevre tarafından dikte edilmektedir: Montesquieu'nün determinizmi kuşkusuz saf ve zorlayıcıdır, tarihin dinamizminin hükmü altındadır. Demek ki bir modeli kopya etmek olanaksızdır. İngiltere örnekler sunmaktadır, İngiliz modeli İngilizdir, sadece İngiltere için geçerlidir, Britanya başarısının mükemmelliği yasa koyuculara ve yargıçlara yararlı ilhamlar verebilir. Fransız siyasal

düşüncesi, Fransız monarşisi için Fransız çözümleri aramaktadır, bu düşünce etkilidir, yani az reformcudur. Aydınlanma döneminin yüksek memurları, Fransız taşrasını verimli deneylere açık bir tarla haline getirmiş değiller midir?

Fransa ve İngiltere, kendi hesaplarına Avrupa'nın geri kalan tümü için evrensel modeldirler. Bu Avrupa, gecikmişliğinin bilincinde, iki başlı bir metropolün taşrası olan devasa bir çevre gibi oluşmuştur. Avrupa'nın doğu ve güney çevresinde, bu fiili ikikutupluluk, Fransa ile İngiltere'yi temsil düzleminde eşit kılmamaktadır. Fransa'da İngiliz deneyine tanınan öncelik bir gelişmişlik işaretidir. Başarıların Avrupa'sının medyan eksenini dışında, İngiliz nüansını Fransız nüansına tercih eden düşünce sahiplerinin sayısı çok azdır. XIV. Louis'nin yönetsel monarşisi, II. Friedrich'in yazılarında sıklıkla zikredilmektedir. Çok devletli İtalya, birleşme sancıları içindeki İspanya, Viyana'daki Maria Teresa, bunların hepsi de Versailles'ı düşünmektedir. Doğu Avrupa, XVIII. yüzyılda hâlâ devletin tamamlanmamışlığının sıkıntısını çekmektedir; seçkinler arasında -fakat Doğu Avrupa'da seçkinler ancak devlet terimleri içinde düşünülebilmektedirler-, bunun açıkça bilincine varmayan nadirdir. Yönetmelik yapının inşasının yegâne motoru olan krallık ayrıcalığının sınırlandırılması bir lükstür; bunun istenilebilmesi için yönetimin çerçevesinin belirlenmiş olması gerekir. İngiliz modelinden cezbolmak bir Fransız tutumdur. Avrupa'nın çevresi, etkilene konusunda aynı merkeze sahip değildir. Fransız modelinin köhneliği, onu daha çekici ve ulaşılır kılmaktadır.

İngiliz devleti, 1688'den 1720-1730'a kadar, zirvesinde derinden bir değişime uğramıştır. Tehlikeli bir şekilde zayıflayan Tac, 1760'tan sonra, III. George'un başlangıçtaki parlak kişiliği sayesinde biraz ağırlık kazanmıştır; ancak kabine yönetimi artık geri dönülemez bir şekilde kazanılmıştır. Bu kabine hükûmeti, büyük toprak sahipleri ile büyük ticaretin efendileri arasındaki bazen hassaslaşan denge sayesinde kurulan ortaklığın ortaya çıkarttığı bir yönetici sınıfın egemenliğini diğer her yerdekenden daha fazla garanti etmektedir. Orta sınıfın zirvesinden çıkan imalatçılar, büyük ticaretin *managed interest*'i tarafından geçici olarak temsil edilmektedirler. Bunların siyasal sınıfa dahil olmaları daha sonra, 1832'de olacaktır.

1780'ler civarında, orta sınıfın parlamento oligarşisi karşısında

belirli bir bıkınlığı ortaya çıkacaktır. Bu durum, özellikle Doğu Hind Kumpanyasının patronajı sorunu ortaya çıktığında kendini gösterecek ve bu kumpanya Tac'a karşı olan bir kamuoyunun baskısıyla batacaktır. İngiltere, 1780'lerde Amerika savaşıdan çıkarken, ilk iki Alman asıllı kralın, I. George ve II. George'un zaptettiği krallık iktidarının güçsüzleşmesinin ortaya çıkarttığı bir durum olarak bir hakemlik iktidarına ihtiyaç duymaktadır. Torylerin iktidara geri dönmeleri, ikinci Pitt'in bakanlığının ilk yılları yönetsel bir gençleşmeye yönelik girişimleri belirlemektedirler.

İngiliz sistemi, zirvede çok akışkandır: iktidarın ardışık damar atışlarıyla yönetici sınıfların ihtiyaçları arasında tam bir uyum sağlamaktadır. Zirvedeki bu akışkanlığa, tabandaki büyük bir katılık eşlik etmektedir. Fransız örneğinde ise durum tersinedir: katılık zirvededir, bakanların ve konseylerin yönetimi, ulusun çok geniş seçkinlerinin ihtiyaçlarını ve bunların arasındaki akımları hissetme yeteneğini tedricen kaybetmiştir. Zayıflığı tam da buradadır. Zirvedeki bu katılık, kentsel düzlemde tüccarların ayrıcalıklı grupları ve kırsal düzlemde yerel *gentry*'den etkilenen yaşlı İngiliz yönetimindekinden daha faal, daha girişimci olan eminlerin gayretleri sayesinde tabandaki yönetim tarafından telâfi edilmektedir. Fransız-İngiliz zıtlığının derin nedenleri siyasal olmaktan çok sosyaldirler.

Gerçekten de, İngiliz toplumsal modelinin anahtarı çok daha yukarıda aranmalıdır: belirleyici yüzyıl -bunu bugün daha iyi anlıyoruz-, XVI. yüzyıldır. İngiltere, Fransa'nın XVIII. yüzyılın sonunda bir keredede ve sert bir şekilde yaptıklarını, XVI. yüzyılda kısmen gerçekleştirmiştir. XVI. yüzyılda çifte bir toplumsal akım gerçekleşmiştir. Ruhbana ait malların müsadereci, geniş ölçekte soyluluğun lehine gerçekleştirilmiş, bunun karşılığında senyörlere ödenenler hafifletilmiştir. Bir 4 Ağustos gecesinde, eksik ama erkenden ve yaygın bir şekilde. Aynı anda soyluluk ile köy ve kent hiyerarşisinin zirvesi arasındaki engel de ortadan kalkmıştır. Peter Laslett, daha XVI. yüzyılda *gentry*ye mensup olan evin küçük kız ve erkek çocuklarının *yeomany*'ye mensup kız ve erkeklerle normal olarak evlendirildiklerini ve *upper middle class*'ın ekonomik faaliyetlerine ve hayat tarzına uyum sağladıklarını göstermiştir ki, bu kıtada düşünülemez bir durumdur. Aşırı toplumsal alışkanlık işte buradan kaynaklanmaktadır. Soyluluğun kendini kast halin-

de inşa etmesine gerek yoktur. Daha avantajlı olan ekonomik gelişme oyununu oynamaktadır.

Fransız soyluluğu, bütün Avrupa’da nisbi olarak en az kalabalık olanıdır. Colbert’in başbakanlığı sırasındaki büyük reformlardan beri soyluluk kabaca %3’ten %1.5’e gerilemiştir. XVII. yüzyılda yönetsel monarşinin yerleşik hale gelmesi, Fransız soyluluğunun “kastlaşma” eğiliminin üçlenmesine katkıda bulunmuştur; bunun mekanizması Jean Meyer tarafından Bröton örneği tabanında incelenmiştir. “1668 reformu, Colbert’in mali politikasının esas parçalarından biri olarak koskoca bir programın içinde yer almaktaydı...”, bu reform, Fransız tarihini bir yüzyıldan daha uzun bir süre için geri dönülemez bir şekilde belirleyen bir toplumsal siyaset tercihinin bir parçasını meydana getirmektedir. Sonuçta, XVIII. yüzyılın sonundaki patlama da bundan kaynaklanmaktadır. Reform, soyluluğun yönetsel monarşinin içindeki sorumluluklarının bir kısmının dışarda bırakılması cinsinden bir tercihe dayanmaktaydı. Zıtlık, Prusya ile Avusturya arasında özellikle gözle görünür niteliktedir. Fransız soyluluğu, dışta bırakılmayı, esas olarak mali olan ayrıcalıklarını güçlendirerek telâfi etmiştir. Bu güçlendirme, XVI. yüzyılın çok açık soyluluğunun, XVIII. yüzyıl sonunun nispeten kapalı soyluluğu haline dönüşmesine yol açacaktır.

Bu dönüşüm, zenginliklerin paylaşımı düzleminde görülmektedir. Fransız soyluluğu, Avrupa’da benzersiz bir durum meydana getirmektedir. Elinde tuttuğu toprak oranı başka hiçbir yerde bu kadar küçülmüş değildir. XVI. yüzyıldaki toprağın yeniden fethi girişimi XVII. yüzyılda durmuştur. İspanya’dan İngiltere’ye, İngiltere’den Almanya’ya, Avusturya’dan Rusya’ya bütün Avrupa soylu toprak işletmelerinin payı daha büyüktür. Fransız soyluluğu köhne bir mülkiyet biçiminin içine sığınmıştır. XVIII. yüzyılın sonunda, doğrudan kendine ait topraklardan sağladığı kadarını, köylü işletmeleri üzerindeki soyluluk haklarından elde etmektedir. Bu yapı, ekonomik dönüşümleri frenlemekte; yeni tarımın toprak genişlemesi yolu üzerinde ciddi bir engel meydana getirmektedir. Toplumsal ve zihinsel bir yapının ayrılmaz bir parçasıdır. Fransız soyluluğu, reformlardan sonra kaderini tamamen rantlara bağlamıştır. Bu rantıye zihniyeti, zirvedeki Malthusçu tutumların eskiliğini açıklamaktadır. İngiliz soyluluğu, bunalım geçtikten sonra, 1730’lardan itibaren doğumların sınırlandırılmasından vazgeçmiştir;

Fransız soyluluğu ardışık kesitler halinde bir yola başvurmakta ve hayat karşısındaki bu tutumlara soylu bir eda vermektedir ki, böyle bir duruma başka hiçbir yerde rastlanılmamaktadır. XVII. yüzyıl sonunun ekonomik iklimi, soyluluğun senyöriyal yapısının üzerine kapanmasını hazırlamaktaydı: sabit ücretliler kitlesi (hafifçe yükseliyor), kârın gerilemesi, rantın hızla yükselmesi. XVIII. yüzyıl konjonktürü tamamen tersinedir: ücretli kitlesi ılımlı bir şekilde yükselmekte, kâr hızla artmakta, rant düşmektedir. Rantın esiri olan Fransız soyluluğu kazanımlarını genişleterek karşılık vermiştir: yeni senyörlük hakları, köylü işletmelerine tecavüz, devlete vaziyet etme. Fransız soyluluğu bunu yaparken, güç ve karar olanaklarını eline geçirmekten çok rant peşindedir. Fransız soyluluğu tahsisli görevler -bahriye, ordu, piskoposluklar- siyaseti uygulamakta, bunun karşılığında Genel Denetim'i Nec-ker'e bırakmaktadır. Reform siyaseti XVIII. yüzyılın sonunun toplumsal patlamasına katkıda bulunmuştur.

Avrupa'nın her yerinde bir seçkinler bilinci güçlenmektedir. Bu bilinç farklı biçimler almaktadır. İspanya'da seçkinler soylulukla karışma eğilimindedirler. Bourbonların aydınlanmış bakanları Fransız reform siyasetinden ilham almışlardır. Seçkinler topluluğu, çok farklı koşullara rağmen, her halükârda Fransız modelinin cazibesine kapılmaktadır. Seçkinlik bilinci İngiltere'de canlıdır; birbirleriyle giderek daha fazla evlilik yapan toprak sahipleri ile büyük ticaretin efendilerini birbirine yaklaştırmaktadır. Fransa'da, kılıç soyluluğu ile kıyafet soyluluğu arasında oluşan seçkinlik bilinci yüksek burjuvaziyi uzakta tutmaktadır. Fransa, İspanya'yla birlikte (bu ülke köhneliği sayesinde devrimci bir durumdan korunmaktadır), soyluluğu "kastlaştırmasının" ve tercihini bütün rant biçimlerine doğru yapmış olmasının bir seçkinlik bilincinin oluşumunu engellediği bir ülkedir.

İngiliz modeli, aristokrasi halinde açılmış olan eski soyluluk ile yüksek burjuvaziyi, devleti kontrol eden bir sınıf halinde kaynaştırmaktadır. Yönetici sınıf *enclosures* aracılığıyla tercihini *new agriculture* yönünde kullanabilir, yani ekonomik gelişmeyi tercih edebilir ve teknolojik geriliğin nedeni olan küçük köylü mülkiyetinin tasfiyesi aracılığıyla endüstriyel kesimlere nüfus aktarımını hazırlayabilir. İşler Fransa'da başka türlü cereyan etmektedir. Bu ülkede toplumsal ve siyasal kilitlenme atbaşı gitmektedir. Mali reformun başarısızlığı sıkça

tasvir edilmiştir, bu olay 1771'de Maupéou hükûmet darbesine ve 1774 gerilemesine yol açmıştır. XVI. Louis'nin 1774'te eski parlamen-tolar karşısında boyun eğmesi, bütün önemli reformları başarısızlığa mahkûm etmekteydi. 1660-1680 arasında ender bir şeklegelirlik gös-termiş olan yönetsel monarşi, 1774'te kendini kilitleme işlemini ta-mamlamıştır. Kendi üstüne kapanan, kârdan kopan, gerileme dönemin-de gayrimenkul spekülasyonuna, evlilik vergisine ve ranta mahkûm olan soyluluk, akıntıya karşı kürek çekse de, savunma amacıyla yeni konumlar kazanmanın peşine düşmüştür. 1770'li yılların kötü konumu içindeki aristokratik reaksiyon, devleti ve toplumsal dengeyi tehdit et-mektedir. Bu durum esas olanı gizlememelidir. Yani Aydınlanma döne-minin büyük devletlerinin gerçek boyutları ile kaydettikleri gelişmele-ri. Fransa en önde gelmekte, İngiltere onu epey uzaktan izlemektedir.

Devlet, yüzyılın tümü boyunca, yavaşça, metodik bir şekilde bü-yümüş ve bu durum, herşey iyice ölçüldüğünde, toplumsal bünyenin bütününün lehine olmuştur. Fransa konusunda iki tane çok basit saptama. Roland Mousnier, kamu işlerinin sayısal durumunu vermektedir. Büyük dönüşüm XVI. veya XVII. yüzyıllarda yer almaktadır. 1665'te 10 km²'ye ve 380 kişiye bir görevli düşmektedir. Devlet, ordu hariç, dönemimizin başında aileleriyle birlikte 230.000 kişiyi istihdam edi-yordu. Bu sayı bir yüzyıl sonra çok daha büyük olmayacaktır.

Verginin bütünsel kitlesi başka bir saptama olanağı sunmaktadır. Hâlâ Clamageran'ın eski incelemesine başvurulabilir. 1690'da vergi tahsilatı 110.8 milyon *livre*'e ulaşmaktadır (dolaysız 40.8, dolaylı 70). 1775'te 175; 1733'te 156; 1786'da 567 milyon, yani devalüasyon he-saba katıldığında, 1690 kurundan 832 ton gümüşe eşdeğer bir tutar; 1786'da 2.541 ton. Nüfus üçte bir oranında artmış, fiyatlar iki katına çıkmıştır. Fransa'da devletin mali gücü, fiyatlar ve nüfus sabit oldu-ğunda, 1690-1788 arasında yaklaşık %10 artmıştır. Batıdaki devrim geridedir, XVIII. yüzyıl bir pekişme yüzyılıdır.

* * *

Fransız modeli dışardan nadiren algılanabilmiştir. XIV. Louis yüz-yılıının parlaklığıyla bezenmiş olan Fransa, hep yönetsel monarşi mo-delini sunmaktadır; İtalyanca ve Kastilyacayı, sonra da Latinceyi göl-

gede bırakan dilinin ışıması sayesinde zirveye taşınmaktadır. Fransızca, İskandinav ülkelerinde, Birleşik Eyaletlerde ve Macaristan'da bile, 1630-1640'lardan itibaren evrensel kültür dili olarak kabul edilmektedir. Avrupa seçkinlerinin kültürel Fransızlaşmasının zirvesi 1760-1770'lerdir. 1770'lerden itibaren Almanca imparatorlukta kendine yavaş yavaş bir yer edinmekte ve bütün Tuna Avrupa'sı havzasındaki orta sınıfları fethetmektedir. Yüzyılın sonuna kadar rakibi olmayan Fransızcanın konumu, Fransız yönetsel monarşi modelinin dayatılmasına katkıda bulunmuştur. Fransız yönetsel monarşisi, XIV. Louis yüzyılı efsanesi aracılığıyla, aydınlanmış despotizmin ilham kaynakları arasında yer almaktadır. Bu ilham devasa bir edebiyata can vermiştir; kelime, problematik, ilgi; XIX. yüzyıl Alman tarihyazıcılığına aittir; bunların en sonuncusu Franz Bluche'nin mükemmel denemesidir: "Yenilenmiş mutlak monarşi, Cizvitler olmadan XIV. Louis, devletin Aydınlanmanın hizmetine verilmesi (hükümdarların bakış açısı), makul bir nedenle uygulanan zorlama (becerikli diktatörlük yanlılarının kanaati)". Formüllerden önce olgular: II. Friedrich (1740-1786) en mükemmel hükümdardır, XVIII. yüzyılda devlet için dünyaya yeniden gelen bir XIV. Louis'dir. Doğu ve Güney Avrupa, XVIII. yüzyılda daha mütevazı boyutlara indirgenmiş ve devrin zevkine uyarlanmış bir XIV. Louis tarzı yönetsel monarşisinin taklidine, II. Friedrich'in Prusya'sı aracılığıyla uyum sağlamaktadır. Aslında II. Friedrich, Aydınlanma devleti tarihi içinde bir aracı rolü oynamıştır.

Prusya Brandenburg Devleti 1740'tan itibaren; Maria Teresa'nın muazzam ve çeşitli Avusturya'sı 1742'den itibaren; III. Maximilien'in Bavyera'sı 1745'ten itibaren; Pombal'in Portekiz'i 1750'den itibaren; Napoli'de Bernardo Tanucci (1755), Parma'da Maliye Bakanı Guillaume Dutillot (Haziran 1756), İspanya'da III. Carlos (1759), Viyana'da Kaunitz (1760), II. Ekaterina Rusya'da tahta 1762'de çıkmıştır; Toskana'da Pierre-Léopold (1768); Prusyalı Johann-Friedrich Struensee, Kopenhag'ta VII. Christian'ın yanında, işlerin yönetimini kısa bir süre için ele almıştır: Struensee'nin düşmesinden birkaç ay sonra, 19 Ağustos 1722'de İsveç'te III. Gustav işlerin yönetimini yeniden ele geçirmiştir; nihayet 1780-1790 civarında II. Joseph, bu birbirinden farklı devletleri II. Friedrich'in reformculuğunun yoluna sokmuşlardır. Tuna Avrupa'sı, Akdeniz Avrupa'sı, derin devlet, mekân işte böyledir; bu

mekân gecikmiş Avrupa'nın neredeyse tamamını kapsamaktadır. Kronoloji açıktır. 1740 hareket noktasıdır. Hareket 1750'den itibaren belirginleşmektedir.

Modelin dışındaki bütün bu deneyler arasında hangi bağ vardır: XIV. Louis Fransa'sı ile Prusya menzili arasında? Aydınlanmış despotizm, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, "öncü sınırlar"ın nüfuslarının atılıma geçmesi döneminde açığı kapatan devlet; epeyi düşük ölçekte işletilen mekânlara, köhne ekonomik ve tohlumsal yapılara uyum sağlamış bir devlet; Fransız kültürüne, zihniyetine sahip, çoğu zaman Fransızca konuşan ve eşitsiz bir gecikmişliği kapatmaya uğraşan seçkin bir grup tarafından yönetilen bir devlet. Bu devlet biçimi, merkezi (Bohemya, Avusturya, Prusya) ve Akdeniz Avrupa'sının eski yerleşim merkezlerinden daha çok Doğu'nun boş mekânlarına, Katolik alemin-den çok katolik olmayan dünyada uyum sağlamaktadır. "Ekonomik ve toplumsal gecikmişliğin hükûmetin ve yönetimin modernleşmesine uzun zamandan beri karşı çıktığı Avrupa kesimlerine egemen olan bu rejimin Aydınlanmanın başarısıyla karıştırılmaması gerekir". Evet toplumsal yapılar, ulusal gelenek, buralarda Batı Avrupa'dan aktarılan zihinsel yapılardan daha ağır basmaktadırlar. "Aydınlanmış denilen hükümdar" asla saf bir filozof, ne de bir fizyokrat olmaktadır. Fakat XVII. yüzyıl sonunun rasyonalist akımı ve Aydınlanma çağıının felsefi işbirliği olmasaydı, aydınlanmış despotizm doktrinini, tarzını ve yüz-yıllık bir ışığa için vazgeçilmez olan biçimlerini kazanamazdı. Fizyokratların despotizmi gibi, aydınlanmış hükümdarların bayıldıkları rejim de mutlak, yönetsel bir monarşidir, tıpkı XIV. Louis sistemi gibi ekonomik kalkınma istemektedir ve bunu devletin gücündeki açlığı kapatmak için istemektedir. "Özgürlüğü üç unsura bağlıdır: Aydınlanma ortamı, Büyük Yüzyıl Fransa'sının siyasetinin taklidi, İngiltere'den ödünç alınan ve XIV. Louis'de bulunmayan ekonomik bir alet kutusunun kullanımı... Aydınlanmış despotizm bize pratik devamı içinde çoğu zaman komik, bazen de gaddar gözükmektedir. Artık süsleri yoktur, pırıltılarından arınmıştır. Perukasız XIV. Louis'dir" (F. Bluche). Tarih sıçrama yapmaz. Saint Petersburg'u kazanınız, geride *mir*, serflik, kendine özgü bir varoluş tarzı, on yüzyıllık bir gecikmişlik kalır.

Yoğun medyan Avrupa ve Elbe'nin doğusundaki Almanya aynı mekân-zamana aittirler. Bunların birbirine bağlanması yaklaşık beş

yüzyıl eskiye gitmektedir: farklılıklar sürmektedir, bunlar dereceden çok doğa farkı olup, önemlidirler. II. Friedrich'in dehası tartışma dışıdır. 1712'de doğmuş, 1786'da ölmüş, 46 yıl hüküm sürmüş (1740-1786) ve Humboldt'a layık bir Fransızcayla yazılmış yüzden fazla cilt bırakmıştır. Fakat Friedrich'in başarısı, Doğu Avrupa'nın çok eski bir ilerlemesi olan Brandenburg'u da öngörmektedir. Brandenburg, Doğu Avrupa'nın düşsel dönüşümünden yararlanmıştır. Bu eski uç, bir menzil merkez; yoğun, gelişmiş Batı ile derin, gecikmiş Doğu arasında bir eşik olmuştur. Voltaire'in Prusya'ya 1750'de yaptığı yolculuk ile Diderot'un Prusya'ya 1773'te yaptığını kıyaslamak yeterlidir. Birincisi 22 gün, diğeri 53 veya 119 gün, Brandenburg yeni Avrupa'nın merkezin-dedir.

İkinci Alman devletinin 1740'da, Büyük Elektör (1640-1688) ve I. Friedrich (1688-1713, 1701'den itibaren ilk Prusya Kralı) denemele-rinden sonra ancak 2.300.000 nüfusu vardır. "Sprea'nın kara ve yavaş suları üzerinde uyuklayan ahşap ve tuğla şehri" mütevazı Berlin'in 1786'daki nüfusu 150.000'dir. Paris ve Londra'nın çok gerisinden gel-mekle birlikte, Avrupa'nın 4-5 entellektüel merkezinden biri haline gelmiştir: kuşkusuz garnizonunda 30.000 asker vardır, ama teçhizat en ileri düzeydedir. Leibniz, 1707'de Berlin'in 4 yıl sonra açılacak akade-misinin statüsünü kaleme almıştır. I. Friedrich, onun bilimsel olmasını kararlı bir şekilde belirlemiştir. Yönetim, Voltaire'nin tavsiyesiyle St. Malolu Maupertius'ye (1698-1759) verilmiştir. Maupertius, 1740-1743 arasında kendin tamamen bu göreve vakfetmiştir. Daha önce, Clairaut'yla birlikte meridyenin ölçülmesi işine katılmıştır: entegral bir transformizmin ilk formülasyonu ona aittir. 1740-1750'lerin küçük Berlin'i, Maupertius'nün çevresinde bilimsel başkent mertebesine yükselmektedir: Euler, d'Alambert, d'Argens, Diderot, Helvetius, La Mettrie, Voltaire, burada karşılaşmakta ve birbirlerin izleemektedirler. Alman kalkışı çok hızla yol almaktadır. Heinrich Pott (1692-1777), es-ki boyacılık uygulamasında yer alan bismuta, şapa saldırmaktadır -tek-niğin sınırında bir bilim-, Andreas Sigismund Margraff, Berlin Akade-misine kabul edilen ilk Berlinlidir, metalürji alanında ilerlemeler kay-detmiştir... diğer bir pratik dahi. Hatta Berlin yüzyılın sonunda, hem Fransızca konuşan dünyanın, hem de Almanca konuşan *Aufklärung*'un başkenti olmayı başarmıştır. Friedrich, 1773'te Akademiye yayınlarını

Fransızca yapma zorunluluğunu getirmiştir. Akademiler, yararlı olabilmek için keşiflerini birbirlerine evrensel dilde aktarmak zorundadırlar. Ve 1782’de, Rivanol’ün kazanacağı ödülü koyan gene Berlin’dir, bu durum Lessing, Mendelssohn, Friedrich Nicolai’ın bu aynı Brandenburg’a yönelmelerini engellememiştir. Doğu’daki yepyeni bir Yahudi entellektüel burjuvazisinin önde gelen kişisi Mendelssohn, Lessing ve özellikle de yenilmek bilmez Friedrich Nicolai, Berlin’deki “Pazartesi Klubü”nü canlandırmaktadırlar. Nicolai, Leibzig’te Güzel Bilimler (1757-1758) Kütüphanesini kurduktan sonra, çok geniş ölçüde ve pozitif olarak deist olan bir rasyonalizmin büyük yayınlarını Berlin’de saptamıştır. İşte birbiri ardına *Yakın Alman Edebiyatı üzerine Mektuplar* (Berlin, 1759-1762), *Genel Almanca Eserler Kütüphanesi* (Berlin, 1765-1792) ve *Yeni Kütüphane* (Berlin, 1793-1805). Zaten Alexandre ve Wilhelm von Humboldt, Berlin’in çok yakınındaki ve Litvanya’nın Kudüs’ünden zihnen çok uzakta olan ve yaptığı atılım Saray’ın hoşgörüsünden destek alan Berlin Yahudi Burjuvazisi çevrelerinde, 1783-1786 yıllarında oluşmuş değiller midir?

Spree’nın kumları üzerinde bu Kuzey Atina’sını büyütme, Prusya devletinin büyük başarısını temsil etmektedir. “Eğer Prusya yok olursa, yönetim sanatı çocukluğuna geri döner”, heyecanlı Mirabeau böyle konuşmaktadır. Bluche haklı olarak ona katılmaktadır: “Prusya devleti Aydınlanmanın bir yaratısı değildir”. Kuzeybatıya yönelik ilerleme, XVII. yüzyıldan beri Batılı Calvinist teknisyenlerin buraya yerleşmelerine neden olmuştur: bu yeni dünyada, bu küçük adımlara ilerleyen Amerika’daki “devletlere karşı” bir devleti inşa edenler onlardır. II. Friedrich önce bu işi sürdüren kişi olmuştur. Prusya devleti, XVII. yüzyıl Fransız modeline nazaran hâlâ sürmekte olan iki köhnelikle karakter bulmaktadır: köylülerin yeri, soyluluğun rolü. Doğu’da köylü özgürleşmesi başlamıştır. En azından Prusya’da eski serflik daha da ağırlaşmaktadır.

II. Friedrich, biraz tereddüitten sonra bu duruma uyum sağlamıştır. 1763’te Pomeranya’da serflikin ilgasını emretmiş, daha bir yıl geçmeden havlu atmıştır. Patriarkal ve vergisel olan “uyrukların muhafazası siyasetine sadık kalmaktadır”, “bu siyaseti babasından miras almıştır ve daha cesurca sürdürmektedir”, mütevazı ama etkili yöntemlerle. “Devrim olmadığından... önemli bir evrim. Prusya krallığında serf miras bırakamaz hale gelmiştir” (F. Bluche).

Fransa'nın tersine, soyluluk Doğu'da İspanya'da olduğu kadar kalabalıktır, ama faal, toprağa bağlı, hizmetten kurtulmuş bir soyluluktur, birazcık farkla seçkinlere karışmaktadır: "Genç soylu alaylarında veya yönetim kademelerinde yetişen binlerce *junker*, kısır ve partikülerist bir izzetinefsin yerine krala ve devlete hizmetin ilham ettiği bir gururu geçirmişlerdir". "Soyluluk" ordunun 150 veya 200 bin adamını yönetmektedir; yönetimin bütün orta ve üst kademelerini sağlamaktadır. Prusya soyluluğu, hatta yabancı soyluluk, ama soyluluk, "çünkü soyluluk olağan olarak şerefliidir". Friedrich ve Montesquieu'nün ortak oldukları bu düşünceyi selamlayalım. "Prusya kralı, onu arzulamayan bir ülkeye bir devrim dayatmaktadır". İlerleme fermanla olmaz.

Aydınlanmanın zihinsel yapılarının dialektik bir aşma yanında becerikli ve etkin kullanımı, Maupertius ve Diderot'nun panteist sahte ateizmlerinden daha kuru bir deizme sahip olan II. Friedrich, devleti, hıristiyanlık mekân-zamanının yükselme ve çöküşünden adım adım kurtarmaya uğraşmaktadır. Kıta geleneğiyle uyum içinde olan Prusya geleneği, hükümdarın otoritesi ile devletin egemenliğini tanrısal hukuk ve "doğal yasalar" aracılığıyla kaynaştırmaktadır; Tanrının irade ettiği bir *natura naturata*'nın yasallığı. Friedrich, meydan okumaya karşılık vermiştir, yani Locke'tan ve onun köhne bir toplumun gerçeklerine uygun sözleşmesinden ve güçlü devlet geleneğinden yola çıkmaktadır. "Burada Hobbes ve Wolf'a katılan II. Friedrich için, halk, bir kerede ebediyen geçerli olmak üzere, bütün iktidarın krala verilmesine razı olmuştur. Felsefi ve sessiz rıza, bütün kurumlar, sözler ve eylemler tarafından ifade edilmesine gerek yoktur. Bu rıza meşrudur, çünkü krallık hanedanı kendini kamu yararına adanmıştır, bu kamu yararı konusunda bir tek onun doğru ve açık kavrayışı vardır. II. Friedrich'e göre, krallık yalnızca hizmet ettiği için vardır. Bu sessiz sözleşme, kral ile ulus arasında "çözülmez bağlar" kurmaktadır. "Hükümdar ile yönettiği toplum arasındaki bağ, başla gövde arasında olan gibidir".

Halk nezlinde protestan kiliseler tarafından verilen eğitimle desteklenen ve sağlanan hizmetlerin muazzamlığı ve gecikmişliği kapatma gayretleri tarafından geniş ölçüde meşrulaştırılan güçlü devlete ilişkin nesnel gerçekler bu laf cambazlığı sayesinde Batı seçkinlerinin beğeneceği bir hale sokulmuştur. Fransa ve İngiltere'de kendilerinden memnun olan Aydınlanma seçkinleri, aydınlanmış despotizmin çevre-

deki gecikmeyi yakalama gayretlerine psikolojik yardımlarını sunabilirler.

Doğu Almanya, başlangıç koşullarının ve yürütülen eylemin etkinliğinin aradaki farkı kapatma işlemine %100 başarı sağladığı yegâne çevre Avrupa'sı bölgesidir. İkinci sırada Katolik Almanya, eski Habsburg buzulu ve Tuna "sınır"ı gelmektedir. III. Maximilien, Joseph von Wittelsbach (1745-1777), barok Bavyera'nın modernleşmesini iyi götürmektedir. Ancak Viyana'da olduğu gibi Münih'teki tepkiler de, Sprea nehri kıyılarındakilerden daha fazladır.

* * *

"Sınırın" Kahlenberg savaşının ertesinde ilerlemesi yetmekteydi. Kötü talih, güçlerin bir bölümünün İspanyol çevresinin anakronik mirası içinde ziyan olmasını istedi. Avusturya, Utrecht antlaşmasından büyümüş, ama ağırlaşmış olarak çıkmaktaydı. Veraset Savaşı bu ilerlemenin kaçınılmaz sonucudur. Avusturya'nın bu savaştan çıkabilmiş olması, Maria Terasa'nın hem mucizesi, hem de onurudur. Viyana'nın Tuna İmparatorluğu, merkezin doğuya kayması sayesinde, sonunda genç Macaristan'ın etrafında kurtarılmıştır. Avusturya (1748) ve Bohemya (1749) başbakanı Haugwitz ve Kaunitz (1760-1780) bir ikizamanlılığı gizleyen bir ikilemi dikkate almışlardır. Macaristan Tuna devletini kurtarmıştır: kodamanlar, sadakatlerinin ödülünü bir cins arkaizme dönüş hakkı biçiminde almışlardır. Macaristan kesiminin 300.000 km²'si bir iç iskân sınırıyla uzak bir Ortaçağ arasındaki uzlaşmadır. Teknolojik dönüşümler Bohemya ve Avusturya'da yer almaktadırlar; Macaristan tarımsal kalmakta, dış ticareti büyük malikânelerin ihracatıyla sınırlı olmakta ve bu ihracat çok düşük bir verime, çok düşük bir nüfus yoğunluğuna ve düşük bir yaşam düzeyine rağmen olmaktadır. Buna karşılık "uzak topraklara", yani "Alçak Ülkeler ve Milano Dükaliğine" karşı büyük bir esneklik gösterilmektedir.

Başlangıçta olanakları olmayan, ama olanak verilen bir devlet. Jean Meyer, *devletin ağırlığı*'nı titizlikle hesaplamıştır. Saltanatın başındaki hasılat, hemen hemen eşit bir nüfusa sahip Fransa'nın vergi hasılatının %20'sine denk düşmektedir ve 100.000 kişilik daimi bir ordu söz konusudur. Eski monarşi tarzındaki bütün ülkeler içinde bir tek

Bohemya (Silezya'ya komşu) rekabetçi hale gelmiş ve en derin dönüşüm bu ülkede görülmüştür. 1770-1771 ve 1775 karışıklıkları bir rahatsızlığın, ama aynı zamanda önemli bir dönüşümün işaretidirler, örneğin rekor nüfus artışlarına bakınız. Ticaret Meclisi üyesi ve bir fizyokrat olan Raab (Cizvitlerin yokedildikleri yılda) Bohemya'da serflığe saldırmaya başlamaktadır. Bohemya, hemen hemen Brandenburg, Pomeranya ve Prusya'yla aynı gelişim çizgisi üzerindedir, Tuna Avrupa'sının arta kalanı yüzyıllarca geriden gelmektedir.

I. Joseph'le birlikte ritm değişmiştir. "Viyana'da ihtirasa boğulmuş, şana aç bir imparator Avrupa'nın huzurunu bozmak için sadece bir fırsat beklemekteydi", kâhin Friedrich böyle ilân etmekteydi. II. Joseph, annesinin bakanları tarafından sınırlarını çizilmiş olan dönüşüm üçgeninin dışına çıkmayı istiyordu. Daha rahat olduğundan Tuna Avrupa'sının Germenleştirilmesi projesini harekete geçirmiştir. Belediye özgürlüğün eski alanı, gelişmiş Avrupa'nın ayrılmaz parçası Alçak Ülkeler'deki tedbirsizliği, isyana yakın bir direnmeye yol açmıştır. Ekonomik başarı büyüktür, Bohemya-Moravya-Avusturya endüstriyel üçgeninin XX. yüzyıldaki *take-off*'unun temellerini hazırlama işini tamamlamaktadır.

Bütün Katolik Avrupa'nın üzerinde bir yağ lekesi gibi duran şu dinsel politika, Josephizm, II. Friedrich'in pragmatik yansızlıkla yoğrulmuş hoşgörüsüne karşı çıkmaktadır. Aydınlanmış hoşgörüsüzlükten mi söz etmek gerekmektedir? II. Joseph, gücünü, halkının barok duyarlılığının zıddındaki aydınlanmış bir katoliklik yönündeki tercihinin hizmetine vrmeye girişemeyecek kadar hristiyandır: bir tapını, ontolojik bağlantılı entellektüel bir din; hizmetin saflığına dayalı bir ahlâka saygı üzerinde eksenlenen bir uygulama, yani dünyevi varoluşa saygı. Bunlar aslında Aydınlanma tercihleridir. Bunlar, bir *diminutio capitis*'e yol açmaktadırlar. Tıpkı yüzyılın en iyileri gibi, "o (da) içrek hayatı, çilekeşliği ve mistiği tamamen reddetmektedir... azizlerin meclisini ve liyakatlerin tersinirliğini bilmez gibidir" (F. Blucher).

Laik siyasetin "entegrizm"i adı verilebilecek şeyi kimse bu kadar ileri götürmemiştir. Devletin önceliği anlayışı, reformdan geçmiş ikinci kuşağın siyasal ilahiyatıyla buluşmaktadır. "Kutsal metinler tarafından ifşa edilen tanrısal hukuk ve insan aklı tarafından yeniden oluşturulan doğal hukuk monarşik iktidarın iki tabanıdır. Leibniz, Wolf veya

Martini, Bossuet'nin teorilerini laikleştirirken egemenliği pekiştirmektedirler, çünkü bu egemenlik artık dinsel tabana ve rasyonel bir desteğe dayanmaktadır”.

Buradan hareketle, Kilisenin içinde herşey oynaşmaktadır: diya-kozluklararası bölünme, görevlere atama, Kilise bürokrasisinin yetiştirilmesi, düzenli rahiplerin gücünün azaltılması. II. Friedrich “kutsal eş-ya muhafızı kardeşim” demektedir, ayrıntıya giriyor: statülerle mücadele, Kilise aydınlatmasıyla mücadele, dünyevi bir krallığın çıkarları doğrultusunda düzenlenmiş, medeni ve ahlâki pratik bir vaaz olsun diye, rahiplerin vaazlarının sansür edilmesi.

1781 fermanı, sınırlarına ve ard düşüncelerine rağmen olumlu bir nokta oluşurmaktadır. ek azınlığın, artık Prusya egemenliğindeki Silezya'ya gücünü hedeflemektedir. Hoşgörü, hıristiyanlığın büyük mezhepleriyle sınırlıdır, tapınıyı en düşük düzeyde tutmaktadır, ama gene de on yıldan daha az bir süre içinde Germen devletlerinde protestanların iki katına çıkmalarına yol açmıştır: 1782'de 73 bin, 1788'de 136 bin. Bunlara, Prusya'yla olan otuz yıl farkla ve çok daha itiyatlı bir şekilde gerçekleştiğini ekleyelim. Yahudilerin toplumsal bütünleşmesini (1781), gettolarda ikâmet ve kıyafetlerde ayırım işareti taşıma zorunluluğunun sona ermesini, üniversitelerin onlara açılmasını ekleyiniz: Yahudi burjuvazisi, Viyana'da olduğu gibi Berlin'de de bundan geniş lkte yararlanmıştır, entellekte tarih buna tanıktır.

1780'deki ritm değişikliği, Tuna Avrupa'sının Batı'nın gelişme düzeyini yakalamasını zorunlu olarak teşvik etmemiştir. “Josephizm”, Fransız devrimcilerin hatasını önceden göstermektedir. Deist Friedrich, hıristiyan vicdanını samimi katolik II. Joseph'ten daha az rahatsız etmiştir. Vicdanlara hükmedilemez. II. Joseph barok katolikliğin değerini, kulların geleneksel kültürüyle tam bağlantısını anlamamıştır. Bu zenginlikten yararlanmak için önce anlamak ve sevmek gerekmektedir. Josephizm dramı, gerilimlerdeki değişimden yazılı uygarlığı aktarımın geleneksel düzeyinin kültürel zenginliğinden ayıran mesafeden kaynaklanmaktadır.

* * *

Aydınlanmış despotizmin bu iki kurbanı arasında başarı farkı vardır. Akdeniz mekânı herhalde en dirençli olanıdır. İspanya'nın XVIII. yüzyıldaki dönüşümü derindir, ama III. Carlos'un tahta çıkmasıyla başlamamaktadır. Siyasal aritmetik düzlemi içinde, La Ensenada marşinin devasa çabasına bakınız. V. Filipe'nin saltanatında Farnese dönemi, daha 1717-1718 yıllarında aydınlanmış despotizmin gelecek programını vermektedir. Ancak Patino, Ensenada, Aranda, Floridibla-na, Godoy'ların devasa çabalarından XIX. yüzyılda pek birşey kalmamıştır. 1800-1814'teki korkunç bunalım çok erken gelmiş, ayrıca merkezileştirici ve tektipleştirici monarşinin uğruna hareket ettikleri ideolojiyi de tehlikeye sokmuştur. Pombal'e (1750-1777) gelince, gürültülü bir saldırganlığa rağmen ve kuşkusuz bu nedenle, bir uç olan Portekiz'in (özellikle kuzeyin) geriliğini telâfi etmeyi başaramamıştır. En büyük başarıları Amerika'dadır. İtalya, Portekiz'e de yaygınlaştırılabilecek bir model sunmaktadır.

En büyük çaba Napoli'dekidir. Buradaki başarısızlık göze batmaktadır. Direncin arttığı kuzeyde (Toskana, Parma, Piacenza) kazanç sürekli ve bilanço lehtedir. 1786'da Toscana'da toplanan Pistoia sinoduna bakınız, bu toplantıda aydınlanmış katolikliğin temelleri, Jan-seniusçu tavır içinde radikal bir reformculuğa ve tamamen entellektüelleştirilmiş bir uygulamaya yönelmiştir. XIX. yüzyıl, dini okulların Kuzey İtalya'da, daha ılımlı ama giderek daha fazla okuma öğrenen Kuzey İtalya'da hazırlanmakta, İtalya'nın geç girdiği arayı kapatma işinin koşulları burada kotarılmaktadır. Bu durumda sosyal alana dönüşüm:: İtalya'yı felceden şey *latifundium*'dur, aşırı yoğunlaşmış kırsal yerleşimdir, XII.-XIII. yüzyıl teknik dönüşümünün dışında kalan eski iki yılda bir ekim uygulamasıdır, halkın yazılı uygarlığa dahil olmasını isteme ve bunun bedelini ödemedeki yetersizliktir. Öte yandan Toskana, Piemonte ve Lombardiya İtalya'nın nisbi başarısı işinin anahtarını da sunmaktadırlar; bu başarı insana belli bir değer verilmesine ve ona tahsis edilen çabaya dayanmaktadır. Buna bir de, Toscana'da yazı diliyle konuşma dilinin çakışmasının tam gaz yol aldığını ekleyelim.

Akdeniz kıyılarındaki güney Avrupa'daki aydınlanmış despotizmin nisbi başarısızlığı, kıpırdatması zor olan kalabalık bir nüfustan kaynaklanmıştır. Çok az iç "sınır" (Sierra Morena, Aragon'un Ebro bölgesi) vardır, Amerika çok uzaktır, İtalya'da boşluk yoktur. Geriye

bataklıklar kalmaktadır, ama onları ıslah etme teknikleri ortada yoktur. Uzun bir geçmişe bağlı, gururlu, yoğun bir nüfus, bilimsel devrimin dönemecinden kurtulmuş ve bugün veya yakın bir geçmişe, daha uzak bir geçmişe çağrı yapan bir elit. Kim, XVIII. yüzyıl Toskana'sında, XVIII. yüzyıl Roma'sı için emperyal ve hristiyan Roma için aşırı parlak Quattrocento'nun ağırlığını belirleyebilir? Çok fazla insan, çok fazla geçmiş, aydınlanmış despotizm çok geç gelmiştir, gecikme İtalya ve İspanya'da en azından bir yüzyıldır. İspanya yola dayanıksız bir şekilde çıkmaktadır, İtalya kalkışa ancak geçmiştir. Bu ülkelerde XIX. yüzyıla hazırlanılmamıştır, daha az Akdenizli olan İtalya'da durum İberya yarımadasınınkinden iyidir; bu yarımada da Katalonya, Biskay ve Asturias'ta, Portekiz ve Andalusya'da olduğundan biraz daha iyidir.

* * *

İskandinavya'da hâlâ aydınlanmış despotizmden söz edilebilir mi? Ancak şöylesine. İskandinav yapıları, XVIII. yüzyılda tedricen İngiliz modeline göre düzene girmektedirler. İsveç devleti, *Glorius Revolution* İngiltere'siyle Friedrich'in Brandenburg'u arasında bir cins uzlaşma doğru yönelmektedir. Norveç dışta kalmıştır, ama Danimarka biraz Hannover'i hatırlatmakta, köhneliğin zirvesinde olmaktan sıkıntı çekmektedir; İsveç, Baltığı kaybettiği sınamadan güçlenmiş olarak çıkmaktadır: artan nüfus, Avrupa'nın en düşük ölüm haddi, Yeni İngiltere'nin mutlak rekorlarının hemen ardından gelen bir ömür beklentisi rakamı ve özellikle ileri gitmiş ve erkenden ortaya çıkmış bir okur yazarlık; İsveç devletinin modernleşmesi yavaşça, yani güvenli bir şekilde gerçekleşmektedir: basın özgürlüğü, okuma zevki olan bu ülkede aşamalar halinde gerçekleşmektedir, 1766 kararnamesinin hükümleri 26 Nisan 1774'teki emirnameyle teyid edimışlerdir. Katoliklere hoşgörü (İngiltere'dekinden daha iyi) ve kentsel Yahudi azınlığın Alman kültürüne yönelmesi. Son olarak koskoca bir kültürel yatırım. Stockholm'deki Adelorantz Operası ve 1786'da Fransız modeline göre kurular Onsekizler Akademisi gibi.

Derin Kuzey doğudadır. Polonya perdesi bir kez aşıldıktan sonra karşımıza Rusya çıkmaktadır. Polonyalı büyük toprak sahiplerinin oluşturdıkları minicik zar, bulutsu devletin doğu sınırları üzerinde kısa

dönemde çöken tehlikeyi farkettiğinde iş işten geçmiştir. Oysa, daha önce gördüğümüz üzere, Prusya XVIII. yüzyılda doğunun refahına katılmaktadır. 1772'deki ilk paylaşım, iki boş eyaleti (Beyaz Rusya ve Polonya Rusya'sı) ve anlatılamaz etnik ve dinsel ağıyla Avusturya'ya olanaktan çok zorluk veren Galiçya kompleksini ondan kopartarak, Polonya'ya nefes alma imkânını vermiştir. Birkaç milyon köylüyü görmezden gelen Leo Gershay durumdan büyülenmektedir: “.. bu korkunç darbeden sonra yeni bir özgürlük fikri ülke boyunca yavaş yavaş oluştu”. Cizvit örgütünün lağvedilmesi, başbakan Zamoyoski'nin etkisiyle bu süper-Josephizm (burada fesronianizm denilmektedir) damgasını taşıyor bir şekilde devlet ile Kilise ilişkilerinde bir gelişme. En önemli olay, 1773 tarihli komisyon tarafından saptanan ünlü ulusal eğitim statüsüdür: reformu beslemek üzere Cizvitlerin el konulan malları kullanılacaktır. Eğitim, ekonomi, Zamoyski örnek olma yoluyla büyük toprak sahiplerini serfliği gevşetmeye teşvik etmeyi bile denemektedir. “Reform hareketi, ıslah edilmiş Fransız monarşisi modeline uygun bir şekilde ırsi bir monarşi ihdas eden 1791 anayasasıyla zirvesine ulaşacaktır”. Bütün bunlar çok geç olmaktadır: üç yüzyıl 20 yılda aşılamaz. Rusya ve Fransa, 1793'te birbirlerine danıştıktan sonra sahnenin önüne geçmişlerdir. 1773 tarihli ulusal eğitim komisyonundan itibaren taslağı belirmeye başlayan uyanış, kuşkusuz zamanını şaşırmıştır, ama öze yönelmeyi bilmiştir. Bu uyanış Polonya'nın kültürel gecikmişliğine saldırmıştır: bilimsel bir kültür ve kitlesel bir okur yazarlık yönündeki basit tercihleri mükemmeldir. Matematik ve fizik bilimler alanında XIX. yüzyıldan itibaren Polonyalıların adlarının görülmeye başlaması bu çabadan kaynaklanmaktadır, işin gerisi gelecektir.

Geriye Rusya, Aydınlanmanın büyük serabı kalmaktadır. Büyük Petro'nun (1687-1725) ölümüyle II. Ekaterina'nın (1762-1796) tahta çıkması arasında, I. Ekaterina (1725-1727), II. Petro (1727-1730), Anna Ivanovna ((1730-1741), Elizabeth Pedrovna (1741-1761) ve Holstein soyundan Petro (1761-1762) hüküm sürmüşlerdir. Bu sonuncusu, Alman olan karısı tarafından bir saray darbesiyle, korunma içgüdüleriyle katlettilmiştir. Rusya'da birbirinden habersiz iki dünya vardır: zora dayalı bir serfliğin içinde gömülen bir köylülük ve “öncü kesim”in özleminin biraz rahatlatıldığı, St. Petersburg'da yuvalanmış ve burası

aracılığıyla soluk alan bir dünya. Köhne ve doğulu bir toplum üzerinde, *ex nihilo* bir Batılı devlet oluşturma çabası. XVII. yüzyılda başlamıştır; Ekaterina gökten zembille inmemiştir, “dar, ama iyi hazırlanmış” bir alana gelmiştir. Anarşik ve feodal, eski “boyarlar дума”sının yerine yeni bir yönetim organı, az çok İsveç modeline göre oluşturulan senato gelmiş... bu organ 1711’de kurulmuş, 1720’de güçlendirilmiş, 1722’de örgütlenmiştir. Rus Senatosu hem XIV. Louis’in özel konseyinden, hem de Friedrich’in denetçi yaptığı 1723 tarihli Prusya direktuarından izler taşımaktadır. Batı’nın hiçbir müdahalesinin olmadığı bir evrimin kalıntısı olan köylü bir toplumsal yapının üzerine bir değişim ekonomisi oturmuştur. XVIII. yüzyıl sonunun büyük teknolojik dönüşümlerinden önce, Uralların odun ateşinde elde edilen demir, İngiltere piyasasında İsveç demiriyle rekabet etmektedir.

Açığı kapatmakla uğraşan devletin Rusya’da nasıl iş gördüğüne bakalım. Ekaterina, başlangıçta feodal aristokrasinin gerçek çaricesi olmuş, sonradan büyük Petro’yu kendine rehber edinmiştir. *Dvorianstvo*’nun çaricesinden daha iyi birşey olmak istemekte, imparatorluğun dört bir yanında dolaşırken Batı entelijansiyasına çağrılarda bulunmaktadır. D’Alembert’le mektuplaşmakta, Didero’yu satın almakta, Montesquieu’yü (1764-1766) ve Beccaria’nın (1767) *Le Traité des delits et des peines*’ini incelemektedir. Büyük yasama komisyonu çalışmalarını 1767-1768’de sergilemiştir: bu komisyon bütün yasal Rusya’dan, yani 2-3 milyonluk küçük bir devletten, 20 milyon serfin üzerinde oturan bir Brandenburg’tan gelen temsilcilerden oluşmuştur. Komisyon, 30 Temmuz 1767’de Moskova’ya yerleşmiş, 1768 Ocağında Petersburg’a aktarılmış, 18 Aralıkta aniden lağvedilmiştir. Kapatıldığında, yeni bir yasa tahkimi projesi oluşturmakla görevli komisyon için talimat hazırlamakla uğraşıyordu, yani “Aydınlanmış despotizm tarihinin en ünlü belgelerinden biri” olan *nakaz* üzerinde. “Bu belge, çariceye filozof imparatoriçe ününü sağlamak üzere, onun sanat koruyuculuğuna, siyasal mektuplaşmalarına, propaganda ve reklama eklenmekteydi” (Bluche). Reform çabalarının içinde bir nokta ebediyen kazanılmışsa benzetmektedir: *dvorianstvo*’nun seçkin bir tabaka boyutlarına genişletilmesi.

Bilanço şöyledir: Kuzeyin Semiramis’i ne döneminin saflarının veya yağcılarının, ne de bugün onun eserini izleyen katılığı haketmek-

tedir. Çariçe, XVI. yüzyılda taslağı çizilen, XVII. yüzyılda pekiştirilen ve kendi saltanatı döneminde karikatürleştirilen bir tercihin dışına çıkmamıştır. Aydınlanma dönemi Rus devleti bir gerçekliktir, ama mütevazı bir gerçekliktir. Ekaterina yasal bir Rusya'yı, 2-3 milyon nüfuslu reel bir Rusya'yı yönetmiştir. 15-25 milyon kadar köylüyü 100.000 toprak sahibine ve birkaç on bin memura terketmiştir. Bu Alman asıllı Prenses, büyük bir seçici devleti, II. Friedrich'in çavuş-Kraldan miras aldığı bir Brandenburg-Prusya'ya benzer bir devleti yönetmektedir, ama Ekaterina, devletini yaşlı Fritz'in Prusya'sının objektif boyutuna çıkartmayı başaramamıştır. Zaten Prusya, 1763'ten sonra aşağı yukarı bir Avusturya etmektedir. Yani bir Rusya'dan açıkça daha fazla birşey, Ekaterina, köylü kitlesini bir ulusa bütünleştirme konusunda hiçbir şey yapmamıştır, zaten bu ulus da ancak XIX. yüzyılda kurtarıcı bir çarın giriştiği reformlarla oluşmaya başlayacaktır.

Ekaterina'nın Rusya'sı bize sadece şu gerçeği hatırlatmaktadır. Aydınlanma Avrupa'sının hizmetinde, XVIII. yüzyılın sonunda ve esas Avrupa alanında 180 milyon kişi vardır, ama bu insanların en iyi kesiminin Avrupa'ya aidiyetleri esas itibariyle fiiktir. Gerçek Aydınlanma Avrupa'sı, yani *Encyclopédie*'nin 30.000 nüshasını, sonra Robert Darnton tarafından sayılan *Encyclopédie*'yi okuyanların Avrupa'sı, tanımlamamız gereken bir düşünce sistemi içinde düşünen ve ifade eden Avrupa, hiçbir zaman 20 milyon insanı aşmamıştır ve bu insanların onda dokuzu bizim önerdiğimiz kalabalık medyan üzerinde yoğunlaşmıştır.

Ekaterina'yı, Rusya'yı Aydınlanmaya, hatta daha da mütevazı olarak yazılı uygarlığa dahil etmek için hiçbir şey yapmamakla suçlamak, önemsiz bir yargılama olacaktır: bu aşamayı geçmek onun hareketini aşıyordu. Rusya'da XVIII. yüzyılın sonunda devlet sayesinde sürdürülen iş, ancak görünüşte yüzeyseldir: Rusya -bir kuşak boyu gerilikle Prusya'da olduğu gibi-, kendini devletin önderliğinde, küçük bir azınlıkla sınırlı kültürel bir servetle donatmaktadır. İşte bu nedenden ötürü, Kuzeyin Semiramis'i, 1770'li yıllar civarında, Batılı entelijansiyanın nezdinde 1750'lerin Kuzey Atina'larının yerine geçmiştir. İki büyük despota (II. Friedrich 1750, Ekaterina 1770) yönelik övgüler, entellektüel, kültürel ve bilimsel donanımın bir *take off*'una denk düşmektedirler. Entellektüel cazibeye, bu yerlerin çekiciliği eklenmektedir. Enteli-

jansiyanın övgüleri, Batı Avrupa tipi bir kültürel donanımın ve uluslararası sınıfın devreye sokulduğu noktayı *a contrario* belirlemektedir.

Aslında aşama atlanmamakta ve birinci aşama seçkin bir tabakanın oluşturulmasıyla geçilmektedir. Rusya'da, seçkinlerin oranı, Batı ölçülerine nazaran, Prusya'dakinden de önemsizdir: yaşlı Batının sayısal üstünlüğü ezicidir. Ancak Kuzey ve Doğu seçkinleri, yakalama gayretinin seçkinleri, en iyi uzmanlar tarafından sağlanan tercihlerden yararlanmışlardır. Rusya'da bu tercih (Prusya'dan biraz daha az olmak üzere), yeni uygarlığın en yeni, en dinamik unsurlarına yönelmiştir; bu tercih, bilimlerin ve özellikle de matematiğin lehine tecelli etmiştir.

Polonya'da 1773 Eğitim Komisyonu, Rusya'da 1767-1768 büyük ve beyhude komisyonu izleyen çaba, Kuzey Slavları Avrupa'sının entellektüel *take-off*'u, en soyut bilim alanında en yüksek düzeyde bir elitin oluşmasına ulaşılmışlardır. Mütevazı, ama bedel ödenmeyen bir kazanım: 1770-1790 arasında, bu dar elitin içinde, XIX. yüzyıl başının bilimsel güçlenişinin koşulları hazırlanmaktadır. Kısa bir süre sonra, Nikolay Lobaçevski'den (1792-1856) Dimitri Mendeleev'e (1834-1907) yeni bir çağın peygamberleri Doğu'da ayağa kalkacaklardır. Deha, herşeyden önce müktesebatın dürüstçe aktarımına bağlıdır. Açığı kapatmak, bu sektörde, yalnızca bu sektörde tam olmuştur.

* * *

Moskovici dün şöyle demektedir: XVIII. yüzyıl en mükemmelin-den siyaset, yani devlet yüzyılı olmuştur. Devlet, bu yüzyılın düşüncelerinin kalbindedir, ama herşeyden önce onun tarihinin merkezindedir. Devlet, XVIII. yüzyıl tarihinin merkezindedir, ama büyük işler başardığı ölçüde. Devlet, okunan ve bundan çok daha fazla yazılan kesimdir. Devlet, adeta bütün itibariyle istenen ve planlanan alanına aittir. Ama devlet gene de uzun bir geleneğin sonuna gelmiştir. XVIII. yüzyılın en güzel inşalarından biri asla yazılmamıştır ve hiç bir zaman da yazılmayacaktır. En mükemmel örnek olan devlet, Locke'un düşüncesini belirleyen devlet örfidir. Yazılı uygarlığın ve geleneksel kültürün zirvesindeki devlet, acaba belli bir ölçüde yaparken öğrenmeye ve kulaktan dolma bilgiye mi dayanmaktadır. Devlet, kısmen yasaların, kararnamelerin alanı, büyük arşivlerin ve muhafızlarının bir

numaralı imalatçısıdır, ama aynı zamanda alışkanlıkların, saygı gösterimlerinin, itaatlerin alanıdır; bütün bunlar, XVIII. yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın sonuncu üçte birlik bölümüne kadarki sürenin büyük düzen ve güç dönüşümünün başarısını ve gelişimini sağlayan sürenin gücünü vermektedirler. Bütün inançları kaybederek, tıpkı II. Friedrich gibi bir tek devlete inanmak mümkündür. Devlet, XVIII. yüzyıla miras kalmıştır. En gelişkin biçimler 1660-1680 (Fransa), 1689-1720 (İngiltere) tarihlidirler; bunlar bu tarihlerde billurlaşmışlardır. Diğer hepsi, daha kaba olan türev biçimlerdir ve bunlar açığı kapatma yönünde çabalamaktadırlar. Açığı kapatma -Aydınlanma dönemindeki devletin değil, Aydınlanma devletinin en büyük görevi-, kendi hesabına devleti biçimlendirmektedir: onun yararlılığını parçalamakta, na bir saygınlık ve güvenilirlik eklemektedir. Devlet, 1680-1780 arasında bir yüzyıl içinde hissedilir bir şekilde dönüşmemiş, ama çoğalmıştır.

Herşey iyi tartıldığında ve Avrupa'nın tümü içinde bütünleştirildiğinde, devlet 1780'de, 1680'dekinden 4,5 kat daha fazla olanağa sahiptir: fetihleri esnasında öncü cepheleri, gelişme kesimlerini izlemiş, ama başlangıçta alınan verilere çok benzer olarak kalmıştır. Devlet, aynı zamanda yavaş, verimli çökelti sektörüdür. Toplumsal dengenin hassas uç noktası olan devlet, gelişme ve bundan da fazlası -kültürel donanımlara bakınız- kalkınmaya katkıda bulunmuştur. İnsanları devlet piramidinin zirvesine veya tabanına yönelten esas unsur rekabettir.

Tıpkı eskiden Yunan'ın olduğu gibi, Avrupa'nın, sürekli büyümenin patlamasının anahtarlarından biri olan şansı bölünmüşlük ve bundan kaynaklanan savaşlardır. Eğer Avrupa, kıskanç, kaygılı ve rakip devletler halinde bölünmemiş olsaydı, açık kapatma da olmazdı. Avrupa'nın siyasal bölünmüşlüğü, paradoksal olarak, entropi içinde tektipleştirici bir güç sağlamış ve sonuçta açığı kapatma yönündeki gayretlerle kalkınmaya yol açmıştır. Devletin dayattığı amaç olan açığı kapatma, azgelişmiş çevrenin kalkınmasını sağlamakta, yüksek başarıların medyan ekseninin "mesafeyi koruma" arzusunu harekete geçirmektedir. Yakalama ve geçme, kaçınma, yayılma ve narin bir devlet anlayışı, devleti derinlemesine dönüştüren bir eyleme zorlamaktadırlar.

XVIII. yüzyılın Fransızca konuşan seçkinlerinin kozmopolitizmi, Avrupa'nın eşitsiz büyüklükte ve rakip devletler helindeki mutlu

bölünmüşlüğünün sonucudur. Yola çıkışta yararlı bölünme. Geleceğe ilişkin bir yargı olmaksızın. Gerilimleri kabul edilebilir bir düzeyde tutabilmek için, devletlerin orduları ve diplomasileri vardır. En üstte düşünürlerin yapıcı çalışmaları yer almaktadır. Leibniz, iç bir savaşın “sınır”da dış bir savaşa dönüştürülmesini önermektedir; başrahip Saint-Pierre (*Mémoire pour rendre la paix perpétuelle en Europe*, Kolonya, 1712, *Projet pour rendre la paix perpétuelle en Europe*, Utrecht, 1713, *Projet de paix perpétuel entre les souverains chrétiens*, Utrecht, 1717), 1743’te ölene kadar, diplomatların dengesinden aydınlanmış bir hıristiyanlığın sürekli barışına geçişin yolunu bulmaya çabalamaktadır.

Rekabet, çevrenin farkı kapatmasının motoru olan medyan eksene yetişmenin kârıyla birlikte, Aydınlanma düşüncesi bunu her zaman açıkça farketmemiş olsa da, geleneksel devletin tam da kendisinin aşılmasının bütün koşullarının hazırlandığı bir Avrupa haşmeti yaratmasıdır.

İKİNCİ BÖLÜM

DÜŞÜNCELERİN YOLA KOYULMALARI

XVIII. yüzyılın, eğer mümkün olursa yararlı bir şekilde anlaşılması için önerdiğimiz sisteemde -XVIII. yüzyılın sonu hepimizi taşıyor-, Aydınlanma iki hareket yaratıcı yapının keşişme noktasında yer almaktadır. Hareket halinde, ama farklı ritimleri olan iki yapı: çok eski bir hayat çerçevesi; bir önceki yüzyıldan miras alınan devrimci bir düşünce sistemi.

XVIII. yüzyılda, nisbeten bağımsız bir hayat çerçevesi ile bir düşünce sistemi: 1620-1650 arasında düşüncelerdeki temel değişim, çok dar bir mekândaki bir avuç insanın işi olmuştur; küçük bilim Avrupa'sı, küçük siyasal Avrupa (Galileo'dan sonra oyun dışı kalan Akdeniz hariç) ile karışmaktadır. Artık matematik bir dil uygarlığı ile güçlendirilmiş olan yazılı dil uygarlığı hiçbir zaman böylesine bir özerklik derecesine ulaşmamıştı. Kuşkusuz, Yunan felsefesinin siteye ihtiyacı vardı. Ülkesel devlet, rantın sükûneti içinde, XVII. yüzyılda sonsuz evreni inşa edenlere, ifşa'dan ve muhasebe yöntemlerinden aldıkları düzen ihtiyacına karşılık şu trajik sükûneti sağlamıştır. Bu kuralcılarının çoğu, bir kumaş satıcısının dükkânından veya iltizamcıdan gelen ve buradan bir iki kuşakta çıkan burjuva çocuğudur. Düşünce, kuşkusuz başlangıçta nesnelerden, çevreden, yani toplumsal pratikten yavaş ve güç bir şekilde sıyrılmakta, ama kısa bir süre sonra, bir yapı olarak ifade etmenin uygun olacağı bir bağımsızlık devresine ulaşmaktadır. Bu geniş özerklik düşünceyi harekete geçirirken, bir yanı itibariyle soyutlamaya geri dönüşsüz bir sıçramadan, öte yanı itibariyle de bilgece kartezyen parantezden kaynaklanmaktadır. Düşüncelerin gelişimi, bu parantezin üzerinde, 1630-1680 arasında hiç yavaşlamayan bir geometrik hızla olmakta ve çevrenin katılığı tarafından kolaylaştırılmaktadır.

XVIII. yüzyıl, bu çevrenin belli belirsiz değişimine tanık olmuştur. Bunu üç açıdan izledik: mekânın genişlemesi, insan sayısının artması ve özellikle de insan hayatının uzaması, bütün bunların hepsi devletin mükemmelleşmesinden teşvik bulmuştur. Bilgilerdeki kalkışa geçiş devriminin koşullarından biri iyileşmiştir. Maddi uygarlığın, hayatın ekonomik ve sosyal çevresinin adeta-parametresi hızlı bir de-ği-

şim sürecine girmiştir. Bu değişimin düşüncelerin zirvesinde farkedilir hale gelmesiyle, kalkış anı ortaya çıkmıştır. Aslında yaşanan gerçekler bütünü içinde hiçbir şey böylesine tam bir ayrışma içinde değildir, ama bizim çözümleme araçlığıyla yaptığımız her soyutlama gene de bir gerçekliği bölümlere ayırmaktadır. Bilginin şaşırtıcı bir özerklik kazanmasına yol açan kurtarıcı elli yıldan sonra, şeylerin yapısının düşünceler üzerindeki etkisi, düşünce modellerinin aşılma arzusu, siyaset ve dinin tahsisli alanına yönelik emperyalist bir bakış ortaya çıkmıştır. 1630-1680 araasındaki lineer gelişmeden sonra, bilim devrimi ritm ve tarz değişikliği yaratmıştır. Bilimin tutkularının yelpazesi açılmaktadır.

Düşünceleri, tam da nesnelerin cazibesine kapıldıkları anda yeniden yakalamak gerekmektedir. 1620-1650'nin düşünce devrimi, matematik bilimlerin ve gökyüzü mekaniğinin 1650-1680'de ileri sıçraması, artık anlamaya çalıştığımız kendine özgü bir mantık içinde gelişmektedirler. Çevre yapılarından sonra, düşüncenin yapısının çevreleri böldüğü anda düşünceye geri dönelim. Düşüncenin yapısı, soyut bilimler alanında verimlerin frenlenmesinin ilk etkilerine maruz kalmakta, spekülasyon tutkunlarının sayısı azalmakta, bunun sonucunda soyutlamada belli bir gerileme olmaktadır. Düşünce güçten kaybederken, bunu genişleyerek telâfi etmektedir. XVIII. yüzyılın dönüşmüş çevresi, böylece düşüncenin yapısıyla eklemleşmiş olmaktadır. Şeylerin yüzyüsel çağrısına karşılık verdikten sonra, düşüncenin şeylerin üzerine kitlesel geri dönüşü, hayatın maddi koşullarındaki dönüşerek yol alışı devrime çevirmektedir. Artık, zamanımızın daha o sıralarda şaşırtıcı hale gelmiş olan tarihinin eşiğinde, 1780'e gelmiş olacağız.

AYIRIM IV

BİLGİ ALANININ GENİŞLEMESİ

Arkasında elli yıl olan bir devrim, zaten eski bir devrimdir. Ancak bu devrim, onu derinlemesine yaşamış olan birkaç on bin kişinin düzeyinde etkilerini henüz tüketmemiş, zafer kazanmaya henüz son vermemiştir.

Bilimin fenomenolojik indirgenmesi, herhalde kazanılması en güç kavga olacaktır; Descartes, bu kavgayı kazandıktan sonra onu kaybetmekte acele edecektir. Dünyanın global mekaniğine ilişkin anlayışının gerçek bir varlık kavrayışına ulaştığını düşünmektedir. Descartes, fizik ve metafiziği *de facto* karıştırmaktadır. Yani bu karıştırma, 1730'lara kadar kıtanın tamamında geçer akçe olacaktır. Avrupa biliminin felsefe iklimini sertleştiren indirgeme dogmatizmini anlayabilmek için bunu hatırlamak gerekir. Mersenne, fenomenolojik vesveseyi çok ileri götürmüştür: "biliminiz şeylerin imgesini yeniden yapmaktadır, ama şeylerin kendi doğaları vardır"; Descartes'e gelince, fiziğin ötesinde gerçeğe ilişkin bazı şeylerin elinden hâlâ kaçmakta olduğunu bilmekteydi. O biliyordu, ama 1700-1730'larda Fontenelle çevresindeki inatçı kartezyenler için aynı şey söylenemez. Mütevazı Newton bunu daha iyi bilmektedir. Mekanist felsefe, alanını olgularla kısıtlayarak, Vahiy'in nesnel verisi olduğunu varsayan bir metafizik, terimin kesin anlamında bir varlıkbilim olan ilahiyattan, oluşmakta olan bilimin özerk bir bilgi alanının yerini ayırmaktaydı. Malebranche, tutarlı bir formülle -bu formülün uzun süreli bir yansıması olacaktır- yaklaşık olarak şöyle demiştir: "nesnelerin 'etkin' gücünün esrarlı incelemesini metafiziğe bırakalım, bilim yasaları tanımakla yetinmelidir". XVIII. yüzyıl dengeyi kolaylıkla sürdüremeyecektir, hatta XVIII. yüzyılın bayağı felsefesinin Malebranche'i ayırımı bile reddederek, metafiziği kanaat düzeyine kovduğu bile olacaktır.

Bilimin XVIII. yüzyıldaki bu fenomenolojik hale indirgenişi, fiili durumda birçok binyıllık bir duyarlılık yapısının önce elit düzeyinde yıkılmasına ulaşmıştır. Okuma bilenler kitlesinin büyük çoğunluğu yeni düşünce düzeninden hemen etkilenmemiştir. Hümanist camia, büyük uygarlıklar yazını Aristoteles'in kategorilerinden söz etmektedir, fakirlerin edebiyatına gelince, masalsı bir hayal dünyasının içinde, zir-

vede ölü bir uygarlığı muhafaza etmektedir. Okuma bilenlerin kitlesi de, bilgi dünyasını gündelik dil ve Aristoteles'in kategoriler düzeni içinde hissetmeye devam etmektedir.

Bilginlerin, yani eski okula mensup bilgili insanların çoşkusunu herhalde en iyi ifade eden Galileo, (*Dialogo*, 1632) olmuştur. "Onları ebedi doğalar'dan uzaklaştırırsanız, onları yokedersiniz", yani sığındıkları şu marjdan, şu Prytanneus'tan" (Lenoble). Yeni bilimi yapmak için, "önce insanların beyinlerini yeniden yapmaya uğraşmak gerekir". Beyinden çok, bütün değerler sistemi hedeftedir.

Aniden kör ve sağır hale gelen bir halk için, değişmez gökler, tanrının ihtişamını terennüm etmenin dışında kalacaklardır; sabitler küresinden kopartılan, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında gezegenlerin ardından kitlelerinden yoksun kalan yıldızlar, eskiden göksel olan bütün cisimler, ayaltı aleminin donuk maddesinin içinde sıralanacaklardır. Neden değişmez? Hayat artık hareketle özdeşleştirilmektedir. Harekete, geçişe, yani doğum ve ölüm evresine, kuşaklar ve yozlaşmalar devresine fiyat biçme. Değişmezliğin kaybı, ölümle karıştırılması, duygusal yıkıntı derin olmuştur.

Alexandre Koyré kapalı dünyadan sonsuz (belirsiz) evrene geçişi unutulmaz terimlerle anlatmıştır. Biz bunlardan duygusal ve dinsel sonuçları çekip aldık. Sonsuz dünya, saklı Tanrı ilahiyatıyla uyum sağlamakta, insanmerkezci bir dinsel alternatif getirmektedir. Sonsuz bir evrenin Euclidesgil bir geometrik uzayla karıştırılan temsili, merkezini bedene bürünmenin esrarına yerleştirmeyen bir ilahiyatı yasaklamaktadır. ama bu temsil tarihsel bedene bürünmeyle uyum sağlıyorsa da, aşkın tanrıyla yaratılmışın ve zamanın tümelliğinin ebedi rastlaşması hiç yer almamaktadır; bu temsil, geleneksel toplum düzleminde halkın dinsel deneyinin itibar ettiği bedene bürünmeyi uygulamada dışlamaktadır. Son olarak, mekanist felsefenin yeni eseri, zaman içinde daha da alt üst edici bir mütasyonu harekete geçirmektedir, ama bunu uzaysal mütasyonla kıyaslamak mümkündür. Dünyanın bir tarihi vardır, ve madem ki yerküre güneşten koparak soğumuş bir parçadır, o halde bir yeryüzü tarihi de kendini dayatmaktadır. P. Kircher, bunun jeolojik ilk bölümünü, barok ve duygulandırıcı *Mundis subterraneus* (1664-65) adlı kitabında yazmıştır. Öte yandan algılanan dünya, öte bir algılamanın duyumsal çarpanlarına rağmen büyümektedir. Atomdan yıldıza, ci-

ron'dan (en küçükü ifade etmekte kullanılan çok küçük bir canlının adı) Sirius'a (en büyük yıldız), birbirini tamamlayan iki boyutu birleştirmenin gerektirdiği çaba tahmin edilebilir. 1670'ler civarında Newton dinamizminin ve hem büyük, hem de garip Leeuwenhoek tarafından kullanılan misroskobun saldırısı; ve işte akıllı Avrupa nihayet bilim devriminin birinci aşamasının sınırlarına ulaşmıştır.

Nitekim Newton yasalarıyla birlikte, başlangıçta basitleştirici olan mekanikçilik, kendini dinamizm halinde aşmıştır. İnce algılama, algı-ötesinin bilimsel araştırmaya açılması, aslında mikroskop ve dürbün gibi görsel çarpanların sayesinde, algı-ötesi olmayan bir duyumsamanın gelişmesi, yeni bir kavramsal aleti ihtiyaç göstermektedir. Acaba çok basit olarak yeni hesap mı demek gerekir? Kan toplamalarının hesaplanması, binomun gelişmesi, sonsuz kesirlerin hesaplanması, bu sonuncu durum sonlu ve sonsuzun pratikte aşılmasına ve şu daha geniş, ama daha kapalı evrenin kapılarına ulaşılmasına neden olmuştur: Newton ve Leibniz. Newton'ın esrarlı çekim yasası, Leibniz'in küçükü algılaması, Leeuwenhoek'un çok küçük'ü, bir an için yeni bilimi yerle bir etme tehlikesini taşımışlardır. Picard'ın Dünya ile Güneş arasındaki uzaklığı ölçtüğü sırada, Claus Römer'in 22 Kasım 1675'te ışığın tam hızını hesaplayarak evrenin gerçek boyutlarını verdiği (ama bunu kendi bilmemektedir) anda, mekanist felsefe parçalanma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bir panik, adeta bir gerilim atmosferi: Malebranche Leibniz'e ve herkes Newton'a karşı. Sıkı sıkıya kartezyen çekirdeklerden hareketle, 1730'lara kadar, XVII. yüzyıl başının bayağı mekanizminin işine yarayacak atılımlar olmuştur. Fiili durumda, bilimsel devrimin tamamen özümsebilmesi için 1670-1680'li yılların iki büyük kazanımının, yani ikincil bilimsel devrimin iki kazanımı olan yeni hesaplama ile evrensel çekimin içselleştirilmesi gerekmektedir. Çekim, yani itme fiziğinin duyarlı temsilinden ayıklanmış saf halindeki yasallık. Newton, bizzat kendinin de tamamen reddedemediği psişik yardım olmaksızın yasallığın çilekeşidir. Oysa bilimsel devrim, matematik dille birlikte, yasanın evrenin anlaşılır dili haline gelmesini de içermektedir.

Evet, Newton aynı zamanda bilimin kökten fenomenolojik indirgemecisidir de. "Tıpkı Leibniz için olduğu gibi, dinamizm Newton'ın doğadaki amaçlılığı ihya etmesine, 'Pantocrotor' tanrıyı 'doğal felse-

fe'nin içinde, yani fiziğin zirvesinde bulmasına olanak veriyordu". Gecikmiş kartezyenlerin kartezyen mekanizmi, pek fazla boyutu olmayan bir methiyecilik tarafından, bu vesileyle bir cins ateizm tohumu olarak sunulmuştur. Ancak, Descartes'ın zamanında gülünç olan, 1680'lerden itibaren hakikatten yoksun olmaktan çıkmıştır. Newton, evreni yapılandıran esrarlı gücü maddeleştirmenin yolunu aramadan onu matematik bir modelle kuşatarak, elyordamıyla, Aydınlanmanın felsefesi açısından son noktasına, yani "Kant'ın ampirik gerçekçiliği ile aşkın idealizmi arasındaki ayırımı" yaklaşıyor, ama ulaşamıyordu. Geçiş, sonunda cesurca yapılmıştır. Bütün aceleci öngörülerden kaçınmak gerekir.

Astronomi ve matematik fiziğin bilimsel devrimin ikinci gününün şafağındaki (yani 1680'li yıllar) ilerlemesi, Aydınlanmanın felsefi atılımını etkilemiştir. Sistematik ve ontoloji olarak metafizik, Malebranche'tan sonra ve herhalde onun yüzünden değer kaybetmiştir. Saflığı çarpıcıdır. Müminlerin haya duygusunu yaralamaktadır. Jurieu, hitabet meraklısının bilinçsiz saygısızlığını ihbar etmektedir. Bilgiyi Vahyin otoritesine tabi kılmayı reddedenlerin sayısı ise daha fazladır. Fakat Malenbranche'ı bir kenara bırakalım. Yüzyılın esrarı reddeden esrarı bilgidir. Bilen ben ile görüntüler düzeni arasında ne ilişki vardır? Algılama, akıl, bilgi ve bilinci, ben ve esrar. Problemi buradadır. Şeylerin tabanında ve insanlık durumunda. Bilimin fenomenolojik indirgenişi, ilk aşamada özerk bir felsefe kesimini özgürleştirmiştir. İkinci aşamada, metafiziğin bir bilgi felsefesine indirgenmesine yol açmıştır. Koskoca bir yüzyıl, çelişkili çabalardan coşkuya kapılmıştır.

İkinci bilimsel devrimin sonunda mantıki gelişme olarak, fikirler tarihçisi daha şimdiden felsefe devrimini ucundan görmeyi ıskalama-yacaktır. Açıkça sorulmuş bir sorunun bu gecikmiş cevabı, *Saf Aklın Elştirisi*'ni (1781) bir yüzyıl geç olarak davet etmektedir.

* * *

Önce mekanist, sonra da dinamik felsefe, bilginin kendine özgü yapılara tabi olan ve giderek daha özerk hale gelen gelişme sektörleri halinde bir parçalanmayı gerektiren bir genişlemesine yol açmıştır. Bu kırılmaların ilki, edebiyat alanının, üç yüzyıllık evrenin ona yüklediği

dar anlam içindeki bir bilim alanındaki ayıranıdır. Georges Gusdorf, dönemeci araştırmış ve onu 1730'lara yerleştirmiştir. Bernard Lamy, 1683'te büyük bir başarı kazanacak olan *Entretiens sur les sciences* adlı kitabında eski kabulü korumakta, yani öğretime konu olacak bütün disiplinleri kapsamaktadır. 1723'te Leeuwenhoek'un cenaze töreni konuşmasını yapan Fontenelle, Lamy'e katılmaktadır. Fakat 1751'de Duclos, *Considerations sur les moeurs de ce siècle* adlı eserinde "edebiyat, bilimler ve sanatlar"ı birbirinden ayırmaktadır. *De facto* ayırım, paradoksal olarak semantik evrimi öncelemiştir. Akademilere bakınız, çarpan demenin uygun olacağı bir parçayı oluşturan şu akademilere.

Süreç bir kez harekete geçtikten sonra, yeni bilgi yeni bilgiyi, başarı başarıyı davet etmiştir. İşte çarpan, işte kartopu. Çarpan öncelikle insanların sayısına bağlıdır, bu sayı 1680-1780 arasında iki katına çıkmış ve artışın büyük kısmı 1730-1780 gerçekleşmiştir. İletişim kurma olanağı kentsel ortamda daha fazladır. Kentsel nüfus daha hızlı artmaktadır. 1680-1780 arasında üç kattan daha fazla artmış, 100 binden fazla nüfusa sahip şu ayrıcalıklı merkezler olan metropollerde bu artış beş kata çıkmıştır. Aynı sıralarda bağlantı şebekesi büyümektedir. Eşiklerin aşıldığı Doğu'daki dönüşüm hissedilir derecede yararlıdır. Brandenburg ve Prusya'ya bakınız. İletişim şebekeleri İngiltere'de 1740'tan, Fransa'da 1760'tan itibaren dönüşmektedirler. İşte fizik çarpan böyledir.

Ama nüfusun yapısı da değişmektedir: artık daha fazla yetşkin, yani uzun süreli hafıza yeteneği olan daha fazla insan vardır. Bilgi aktarımının önündeki en aşılmaz engel, herşeyin ölümle sona ermesidir; edinim, her insanla birlikte sıfırdan yeniden başlamaktadır; işte bu yüzden insan hayatında erişkin kesimdeki on yıllık bir artış, bütün çarpanların içinde en etkin olanıdır. Hayatın uzaması sürecinin başında bulunan XVIII. yüzyıl (erişkin hayatın ilk kazanımı ömrün uzamasıdır, yaşlanma sonradan gelecektir); bütün avantajlarını ve yalnızca avantajlarını devşirmektedir. Daha sonra, piramidin tabanını oyan doğum kısıtlamalarıyla negatif durumlar da ortaya çıkacaklardır. Bütün bu faktörlerin kümülatif etkilerini hesaplamak zordur. Uç uca birleştirildiğinde XVIII. yüzyılın muazzam bir avantajı vardır.

Esas avantaj, bilgilerin kazanım ve aktarımına tahsis edilen olanakların dönüşümü ve artışı sayesinde sağlanmıştır. Okuma öğrenme

haritası herşeye hükmetmektedir. Bilimsel ilerleme şansı, toplam nüfusla değil, yazılı kültüre serbestçe ulaşabilen nüfusla, yani okuma öğrenmeden çok daha zor ulaşılabilen özerk edinimle korelasyon halindedir. Bu eşik, alınan eğitimin cinsine çok bağımlıdır. İftihar tablosunda işte yeniden İskoçya'nın, İngiltere'nin ve Yeni İngiltere'nin dinsel muhalifleri yer almaktadırlar. Doğu'daki Yeni Protestan Ülkelerdeki iyi bilimsel edinim sistemleri de aynı tablodadırlar. İskoçya'nın yanında gene Prusya. Ancak bu sistemlerle okuma yazma öğrenme arasında bir korelasyon sürmektedir. Öyleyse bu esas durum karşısında; bilimöncesi bir kültürün aktarımına, yayılmasına ve gelişmesine katkıda bulunmaya yatkınlık yer almaktadır; ideal bir Avrupa haritası çizilmesede de hayal edilebilir. Bu haritada, İngiltere ve İskoçya'nın Fransa'ya nazaran nüfussal gecikmişliklerini büyük ölçüde telâfi ettikleri görülebilirdi. Fransa nüfusunun üçte birine dörtte üçlük özel bir ağırlık veriliyordu. İrlanda ancak görülebilen bir nokta olurdu. İspanya ise güçlükle farkedilirdi. İtalya, bir Belçika ederdi ve Hollanda ise iki veya üç İtalya kadar olurdu. Prusya da hemen hemen Almanya kadar ederdi. Orta Avrupa'da iki güçlü nokta, Brandenburg ve Bohemya olurdu; Protestan Almanya Katolik Almanya'yı ezerdi. Prusya, İngiltere'nin yaklaşık %50-60'ına ulaşırdı; Almanya'nın tümü ise Fransa'nın %70-80'i ederdi ve Prusya (6 milyon), Rusya'dan (30 milyon) üç kat ağır çekerdi. Bu harita, XIX. yüzyılın ilk yarısının bilimsel başarılarını gösterirdi. Fransa, İngiltere, Kuzey Almanya, Bohemya ve Avuturya yönünde bir ok, Polonya ve Rusya yönünde de bir ok ve güneyde çok az şey.

* * *

Belirgin bir örnek: Fransa. Şu yüksek orta sınıfın eğitimcileri olan çizvitler, mekanist felsefenin yararını çok erkenden anlamışlardı -*Mémoire de Trévoux* bunu göstermektedir-. Latincenin yanında matematiğe epeyi büyük bir yer ayırmayı kabul ettiler ve uygulamada dram çıkartmadan Aristoteles fiziğinden vazgeçtiler; R.P. de Dainville bunu iyice görmüştür. Bu kabuller XVII. yüzyılın son onyılarında yerleşmiş, ama XVIII. yüzyılda nitelik ve derinlik olarak gelişmişlerdir. Bu arada, tıptı her yerde 1762 sınırışı etmesinin olduğu gibi Fransa'da da "aydınlanmış gericiliğin" zaferinin ne boyutta olduğu ölçülmektedir.

Prusya, Fransız Huguenotlarından seksen yıl sonra Fransız çizvitlerini kabul ederek şaşırtıcı bir çifte başarı sağlamıştır.

“1700’lerde çizvitlerin 5 Fransız ilindeki 88 kolejinden 80’inde fizik öğretiliyordu”. Bundan önemlisi matematik öğretimidir. 5 hidrografi kürsüsünün dışında, çizvitler 1761’de “21 kolejde kesin bilimleri öğretiyorlardı. Öğretmenlik kalitesi: artık örneklerin çoğu itibariyle, ‘matematikçiler’ meslekten öğretmendirler”. Her halükârda, daha önce gördüğümüz semantik evrimin gerçekleştiği sırada, bilimsel kültürün öneminin bilincine varılmaktadır. “matematik genç yaşta öğrenilmelidir.”, bu cümle ısrarla söylenilmekteydi. Öğretmenlerin arasında çok sayıda değerli insan ve özgün araştırmacıların olmasına karşılık, İngiltere’deki öncü çalışmaları çeviren ve uygulayan çok sayıda insan bulunmaktaydı. “... Peder Pézenos, Harrison ve Smith’i çevirmiştir. Öğrencisi Peder Rivoire, Michell ve Canton (1752) ile Brook Taylor’ı (1757) çevirmiştir. Peder Blanchard ve Peder Duras, Gardiner’in *Logaritma Cetvelleri*’nin genişletilmiş bir yayını gerçekleştirmişlerdir”. Lalande bunun “İngilizce orijinalinden daha iyi ve daha doğru olduğunu bildirmektedir”. Sorumluluk sahibi papazlar, öğrencileri yıldırırmamak için, Pluche’ün çizgisinde olmak üzere, matematik olmaksızın çok daha betimlemeci ve daha deneysel bir fizik dersi verme eğilimindeydiler; genç soylular, en azından ilk laboratuvarlarda, çok erken yaşlarında fizik araştırmalarının tadını almışlardır. Gene yeni bir boyut olarak, bilim tarihine büyük bir yer verilmektedir. Gerçekten de, her-yeri istila etmekte olan ilerleme kavramını açığa çıkartmanın bundan daha uygun bir yolu olamazdı. Çevrenin yapısının alana dahil edilmesi örnek verilmesini kolaylaştırmaktadır, ama bunları anlayabilecek eğitilmiş kafaların varlığı koşuluyla. Bu eğitim tarzı ve edebi akımlar sayesinde, bu koşul giderek daha sıklıkla gerçekleşir hale gelecektir. Peder de Dainville, “hiçbir ders yoktur ki, Aristoteles, Epikuros, Descartes, Gassendi’nin kavramlarının belirgin sınırlarına ve kimyacıların çeşitli dünya sistemleri hakkındaki görüşlerine yer verilmesin” diye kaydetmektedir.

Ama işler hep aynı gitmez. Çizvitlerin XV. genel kurulu, saldırgan bir Aristotelesçiliğe geri dönüş kararı almıştır. Artçıların boşuna savaşı. Toulouse Parlamentosunun desteğiyle, özellikle yeni bilim önüne geçilemez atılımını sürdürmektedir. 30’lu ve 40’lı yılların kartezyen a-

tılımı, paradoksal olarak art düşünceden arınmış değildir. Birçok kimse için, doğmakta olan Newtoncu modaya karşı çıkmak söz konusudur. Peder Castel, 1720'lerde, Newton'un "Descartes'in bilimi onlardan kurtardığı atalarımız filozofların dostluklarını, taleplerini, iştahlarını, doymazlıklarını" hatırlattığından kuşkulandır (Peder de Dainville); bunlar, kırk yıl kadar önce Malebranche ve Leibniz tarafından zirvede formüle edilmiş kaygıların karşı darbeleridir. Bir kavram kavgası, ama aynı zamanda teknik bir işlem. İlginç ters dönüşlere tanık olunmaktadır. Fransa'da 1730'larda Voltaire ve Maupertuis ile 1750'ler sonrasında Encyclopédiciler tarafından yaygınlaştırılan Newton'a karşı, çizitler ruhçu Descartes'tan destek almakta, onu maddecilik konusu taşıyan Newtoncu kampa karşı kullanmaktadırlar. Evrensel çekim üzerindeki kavgaya, en azından kolejlerdeki fiziğin niteliklerinin artmasına yol açmıştır. XVIII. yüzyılın ilk ve ikinci üçte birlik bölümlerinde dönemeç büyümüştür ve bu, İspanya'ya nazaran bir yüzyıl, İtalya'ya nazaran da yarım yüzyıllık önde oluşu ifade etmektedir. Soyutlama yönündeki büyük ve çilekeş mücadele, matematik eğitimi üzerinde yürütülmüştür. Buradaki dönemeç de 1730-1740 arasında yer almaktadır.

Çizitlerin çabaları kitle olarak büyükse de, tek başına kalmaktadır. Oratoire'ın çizdiği hat onlarınkine paraleldir. Etienne Broglin bunu Jully'de göstermiştir. Oratoire, yatkınlık gereği kartezyen ve bilimseldir. Bağlar, XVIII. yüzyılda sıkışmıştır: "XVII. yüzyılda Peder Malebranche, Peder Lamy, Peder Jaquemot, Peder Prestet gibi bilginlerin harekete geçirdikleri atılımın sayesinde, Oratoire, Peder Reynlau, Peder de Mercastel, Peder Mazières gibi hocalar kuşağına sahip olabilmiş, bunların öğrencileri... Devrime kadar gerçek bir bilimsel kültür ocağını sürdürmüşlerdir. Meteorolojinin yaratıcılarından biri olan Peder Cotte, bunun (Devrim arefesindeki) son tanıklarından biridir" (Pierre Costabel). Oratoire'ın hocaları arasında, ileride fotoğrafı icad edecek olan Joseph-Nicéphore Niepce (1765-1833) yer alırken, öğrenciler arasında Cassini IV, Laennec, Monge ve diğer unvanları arasında çok basılan iyi matematik ders kitapları yazarlığının da yer aldığı Bernard Lamy (1640-1715) bulunmuşlardır. Hareket geneldir, çünkü özellikle mauriste kesimi olmak üzere benediktenler bile ölü dillere ayrılan zamanı bilimlerin lehine azaltmanın önemini kavramışlardır.

Fransa'da bilimsel eğitimin zayıf noktası, kendini ıslah yeteneğine hiç sahip olmayan eski üniversite yapılanmasından kaynaklanmaktadır. Yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Doğu Almanya (Halle'e bkz.), İskoçya ve hatta İngiltere'yle ne büyük bir zıtlık vardır. Temelleri veren kolej ile yeni bilginin aktarım odakları olan çok sayıdaki cemiyet arasında ise hiç veya hemen hemen hiç zıtlık yoktur.

* * *

Aktarımın ve ilerlemenin vazgeçilmez aleti, geleneksel üst çevrenin dışında sürdürülmektedir. Tıbbı bakınız: Tıp fakülte ve kolejlerinin oluşturdukları vasat çekirdeğin etrafında "XVIII. yüzyılın başında yirmi iki tıp koleji ve yirmi iki tıp fakültesi" (Pierre Huard); işte bir imdat şebekesinin unsurları: Paris'te Krallık koleji ve Kralın Bahçesi, daha şimdiden hastane eğitimi vermektedir, bunun yanı sıra ordu ve bahriyeye bağlı dinamik sağlık okulları vardır, bu tabloda özel kişiler ve dinsel tarikatlar tarafından kurulmuş olan özel okullar ise yer almamaktadırlar. "Nihayet, bilim cemiyetleri, uzmanlaşmış gazeteler, ansiklopediler tıbbi bilgilerin bir merkezde toplanmasına katkıda bulunuyorlar ve uygulayıcıların kullanımına yönelik bir üniversite sonrası eğitim gerçekleştiriyorlardı". Tıbbi çevrelerin ilişkilerinin niteliğini de anmak gerekir mi? En verimli temaslar İngiltere'yle kurulmaktadır. "... Morand, Hunauld Birader, Durocher (1783), Tenon (1786), Antoine Dubois, Chopart, Dezoteux, de Jussieu, J. -J. Suë (1783), Broussonnet, İngiltere'ye eğitim yolculukları yapacaklardır.. Bunun tersine, Londra'nın en iyi ebesi olan Elizabeth Nihell, büyük doğumcu A. Monro, William Hunter (1743-1748), Callisen (1755), Pringle, Sharp (1750), Mathieu Baillie (1788), Tobias Hawkins, Smollett, Rigby, Bromfield, Gardiner, Cadwalader, Bulfinch, Jones, John Jefferies (1785), Bell, Morris, John Morgan, Astley Cooper (1792) kıtaya gelmişlerdir. Krallık Cerrahi Akademisi ve Krallık Tıp Cemiyetinin çok sayıda İngiliz üyesi vardır, tıpkı Royal Society of London'ın birçok Fransız üyesinin olduğu gibi". Uluslararası mübadelelerin niteliği, düzeyi ve kolaylığı, XVIII. yüzyılın şanslı yanlarından birini meydana getirmektedir. Bu durum, Latincenin uluslararası tıp dili olarak gereilemesini geniş ölçüde telâfi etmektedir. En büyük çeviri akımı İngi-

lizceden Fransızca yönünde olmaktadır ve bu yüzden çevirmenler önem kazanmaktadırlar. “Bazıları hem tabib, hem de dilcidirler”. Bir Lefebvre de Villeneuve’ün (1732-18009), veya Krallık Koleji hocaları Bosquillon (öl. 1816) veya Jault’nun yanı sıra, çok sayıda hekim, vazgeçilmez eserleri çevirecek kadar bir İngilizceye sahiptir; örneğin, Lassus, Sabatier, Thion de La Chaume, Duchanoy, Baron, Coste, Chausser, Pinel, Le Bègue du Presle, Suë. Diğer çevirmenler hekim olmakla birlikte, yararlı eserler oluşturacak kadar tıptan anlamaktadırlar; bu kategoride, Le Moine, Genest, Audibert gibi adlar akılda kalmıştır.

Tıbbi konu, 1650-1660 civarında, Aristotelesçilik yanlılarıyla yeni doktrinlerin aşıkları arasındaki bir kavganın merkeziydi. Eczacılık eğitimi, Fransa’da 1777’ye kadar ancak mütevazı olanaklara sahip olmuştur. “Paris’te bir kurumun egemenliği vardır.. Bu, 1576’da, (diğerleri arasında) bir de ilaç yapılacak bir yer bulunduracak olan bir hayır kurumunun ortaya çıkmasıdır; bu kuruluşta aynı zamanda şifalı bitkilerin yetiştirilmesi ve incelenmesi için bir de bahçe olacaktır. Bu kurum, kısa bir süre sonra eczacıların tercihli buluşma yerleri haline gelmiştir. Bunların loncası buranın sorumluluğunu 1624’ten itibaren üzerine aldığından, burası “Eczacılar Bahçesi” haline gelmiş, 1777’de de Eczacılık Koleji’nin merkezi olmuştur” (Charles Bedel). Paracelsus’un kızı olduğu varsayılan bu alana karşı Hippokratesçilerin sahip oldukları çekincelerden ötürü, kimya alana temkinli ve tedrici bir giriş yapmıştır. XVIII. yüzyılda kilit açılmıştır. *Tables des affinités chimiques* yazarı Etienne-François Geoffroy (1672-1731) ve kardeşi Claude-Joseph Geoffroy (1685-1752) en ünlü hocalar arasındadırlar. “XVI. Louis, 25 Nisan 1777’de.. eczacı ustaları ile.. Paris’in gedik sahibi eczacılarını tek bir loncada birleştirmeye ... karar verdi... 10 Şubat 1780’de buna ilişkin statüleri yayınladı”. Bir engel aşılmıştı. Taşrada bir tek Montpellier buna benzer bir konumdaydı ve Nantes onun çok arkasından ikinci durumduydı.

Her yerde bilimlerin ilerlemesi. Örneğin Kralık Koleji: “XVIII. yüzyılın başında (6 Kasım 1707 tarihli müzakere tutanağına göre), yirmi öğretim kürsüsünden onbiri edebiyata.. dokuz tanesi de bilime ayrılmıştır: bu dokuzun ikisi matematiğe, dördü tıbbı, cerrahiye, eczacılığa, botaniğe tahsis edilmiştir, bir tane Ramus kürsüsü vardır (Ramus tarafından kurulan ve matematiğin eğitimine ve ilerlemesine tahsis

edilen kürsü), nihayet iki tane de Yunan ve Latin felsefesi kürsüsü bulunmaktadır” (Jean Torlais). Bunlar, aydınlatıcı bir evrim olarak, eski adlarını korumakla birlikte, adeta tamamen bilimsel bir eğitime kaymışlardır. Kıskançlıkla korunan Latince zorunluluğu, inatçı bir köhnelik işaretidir. Kolej, denizciliğe uygulanan matematiğin, teleskop ve mikroskop sanatının ustası Philippe de La Hire’i (1640-1718), Antoine René Mauduit’yi (1731-1815), Başrahip Jean Terrasson’u (1670-1750), Pierre Charles Le Monnier’yi (1715-1799), *Journal des Savants*’ın redaktörü Nicolas Audry’yi (1658-1742), ünlü doğabilimci Louis Daubenton’u (1716-1800) barındırmıştır.

Doğa bilimlerinin atılım içindeki alanında, krallık bahçesi onun eylem alanını genişletmektedir: “1635-1718 arasında, Krallık Bahçesi’nin “tıbbi” denilebilecek dönemi yer almaktadır” (Yves Laissus). Bu dönem, Aristotelesçi, Hippokratesçi ve Galienusçu duvarların, yani Tıp Fakültesine musallat olan şu gelenek heyûlasının aşılılabimesi yönündeki bütün yolların mübah olduğu devredir. Verilen haklı kavga kazanılmıştır; kısa bir süre sonra simgesel olarak Kralık Bitki Bahçesi veya daha da basit olarak Kralın Bitki Bahçesi olarak adlandırılacak olan Krallık Tıbbi Bitkiler Bahçesi, doğa bilimleri ve fizik-kimyasal bilimler alanındaki en son bilgilerin ayrıcalıklı lojistik yayılma üssü olarak kabul edilebilir. Bu evrimin hassas noktası, “1695’te Fagon tarafından kurulan ve büyük ölçekte zenginleştirilen tıbbi müstahzarat deposu, eski ecza deposu görüntüsünü kaybetmiş ve artık doğanın üç alemine tahsis edilerek, 1729’da ‘Doğa Tarihi Kabinesi’ haline gelmiştir”... Du Fay, 1739’da ölümünden birkaç gün önce bakana yazdığı mektupta, Buffon’u işaret etmektedir. Buffon 50 yıl boyunca, (kralın bahçesi) emin(i) unvanını taşıyacaktı” (Yves Laissus). Buraya damgasını vurmuş ve bir süreklilik kazanmıştır. Bahçe, her alanda bilginlere giderek daha açık hale gelmiştir. 1784-1799 arasında buraya gelen devler arasında Lacépède, Faujas de Saint-Font, Lamarck ve Geoffroy Saint-Hilaire yer almaktadır.

Botanik zirvede kalmayı sürdürmektedir. La Brosse 1.800 bitkinin listesini vermektedir, daha 1665’te bu rakam 4.000’e çıkmıştır. Okulda 1788’de 6.000 bitki vardır. Bernard ve Antoine de Jussieu’yle birlikte, giderek artan bir şekilde Paris dışında da bitki devşirilmiştir. Kimyanın önem kazanması, 1784’te Fourcroy’nın atanmasıyla simge-

lenmektedir. Tıp dışı yardımcı bir bilim olan anatomi, kötü şöhretli ilginç insanların dostu Séguier'nin çevresinde yer alan Marin Cureau de la Chambre'la, 1636'da giriş yapmıştır (hep fakülteyi atlatma arzusu). Oğlu François onun yerini almıştır. Ondan sonra, Harvey'i savunan Dionis, Parlamentonun saldırısına uğramış ve Tartuffe'e lâıyk bir şekilde sonunda kral tarafından kurtarılmıştır. Dionis'ten sonra sadece büyük kişiler vardır: Duverney, Hunauld, Winslow, Petit, Peral.

Muazzam bir düşünsel ilerleme, Eski Yunan *polis*'inin mirası olan ve yurttaşlarla köleleri zıtlıştıran binlerce yıllık bir engelin azalması, bilim, daha doğrusu doğal felsefe artık teknolojiyi küçümsememektedir. Descartes ve Galileo mühendislik sanatını ihya etmişlerdir. Bilimsel devrimin yayılması, aktarımı ve ilerlemeleri konusunda büyük devlet mühendislik okullarının çok büyük rolleri inkâr edilemez. Fransa, bu alanda Avrupa'ya ve dünyaya örnek olmuştur. Prusya, Rusya, Avusturya'da, aydınlanmış despotizmin bütünü arayış kapatma çabası tarafından ve aynı zamanda III. Carlos İspanya'sından Meksika'ya kadar bir alanda sıkı sıkıya taklid etmiştir.

En başta köprüler ve madenler. “1747-1775 arasında Çizimciler Bürosunun ilginç evrimine tanık olunmaktadır, burası ... yavaş yavaş mühendis okuluna dönüşmektedir. 1775'ten Devrime kadar, Turgot'nun bir karnamesiyle kesinlikle bir okul kabul edilerek, uyumlu bir şekilde iş görmüştür” (Gaston Serbos). Bu okul, tam uyumun dikkat çekici bir örneğini oluşturmaktadır.

Bir meslek gurubunun çok ilerlemeci oluşumunun içinde, aynı anda, 1600-1670'lere kadar düzlemci ile duvarcının basit bir işi olan yol yapımının yavaş ilerlemesi izlenmektedir. 12 Ocak 1668 tarihli bir kararname, Colbert'in imzasını taşımakta ve “bu işlerin yönetimi için bir mimar veya mühendisin atanması gerektiği hükme bağlanmaktadır”. 7 Mart 1676 tarihli bir kararnamede kralın mimarı ünvanı ortaya çıkmakta ve bu ünvan daha sonra “Majestelerinin Mühendisleri” ile uzamaktadır; ama mühendisler hâlâ “yarı zamanlı”dırlar. En büyük çaba sınırlarda sarfedilmektedir. “Görevlendirilen mühendisler arasında, eski ‘Pontife Romain biraderler’ tarikatına mensup keşişler vardır... Romain birader 11 Kasım 1695 tarihli bir kararnameyle sonunda Paris vergi bölgesi mühendisliğine atanmıştır” (G. Serbos).

Başlangıcı itibariyle ihtiyaçların yavaş ama kesin artışının doğrul-

tusunda olmak üzere, bir meslek gurubu aşamalar halinde oluşmaktadır. 1715, 1716, 1733, 1743 kilometre taşlarını vermektedirler. Trudaine, bu meslek gurubuna damgasını vurmuştur. Trudaine (1703-1769), başlangıçta bir teknisyen değildi. “Büyük memurların çoğu gibi, klasik bir eğitimden geçmişti. Paris Parlamentosu’nda avukat, vergi bölgesi emini olduktan sonra, 1741’de köprü ve yolların ayrıştırmasına memur edilmiştir”. Başlangıçta rasyonelleştirme, angaryaya koşulanların çalışmalarından en yüksek verimi elde etme arzusu vardır. Trudaine, bu amaçla “1744’te Paris’te başlangıçta üç çizimciden oluşan özel bir büro kurmuştu”. Büro gelişir. Yol çizimi harita gerektirir. “Trudaine’in aklına, doğrudan doğruya büroda olmak üzere, çalışanlara bir miktar bilimsel ve teknik eğitim verme fikri geldi”. Trudaine, bunun üzerin, 1747’de Jean David (nam-ı diğer Jean Rudolphe) Perronet’yi davet etti. Yeni okul ona çok şey borçludur: “Perronet, kırk yedi yıl boyunca bu okulu biçimlendirecek ve bu arada, çoğu Birinci Dünya Savaşı öncesinde hâlâ kullanılmakta olan yirmi köprü inşasını sağlayacaktır. (asıl okulda paralel olarak ulaşılan yüksek düzey sayesinde), öğrenciler, 1739’da büyük mimar Jacques François Blondel (1705-1774) taaarafından kurulmuş olan bir okulda hazırlık eğitimi vermeye başladılar” (G. Serbos). Aşırı seçmeci bir atama sistemi, “de Cassart, Chézy, Gauthey, Lamandé, Brémontier, Lamblardie, Liard, Sganzin, Prony, Gayant, Bruyère, Tarbé de Vauxlaire..” gibilerinin ün kazandıkları elit bir meslek grubunun oluşmasına olanak vermiştir. Köprüler Okulu, Maden Okullarıyla birlikte, devrimci gerçekleştirmelerin yolunu hazırlamaktadır.

Mineraloji, XVIII. yüzyılda madencilik teknikleriyle sıkı sıkıya bağlıdır. Almanlar uzun süre bu alanın kralı olmuşlar, İngilizler onları yüzyılın içinde yakalamışlardır. Çevirmenlerin rolü önemlidir. Almancadan ve Almancasından İsveççeden yapılan çeviriler. İsveçli kimyacı Wallerius’un *Mineraloji veya Madenler Aleminin Özünün Genel Tasviri* adlı kitabı Almancadan d’Holbach’ın girişimiyle çevrilmiştir. Pott’un *Lithogognozi veya Genel Olarak Taşların ve Toprakların Kimyasal İncelemesi*’nin çevirisi d’Arclais de Montamy tarafından yapılmıştır.

Fransa’da bir maden loncasının kurulması, açığın kapatılmasına katkıda bulunmuştur (Batının Doğudan geri kaldığı ender sektörlerden

biri). Naibin ve kimyacı Jean Hellot'nun (1685-1766) başlangıçtaki kaygıları olmuştur. "Darphanede şef denetleyici olan Hellot, o sıralarda Mali Teftiş Dairesine bağlıdır" (A. Birembaut). Hellot, 1742'de Baron'a başlıca kömür madenlerinde bir görev vermiştir. Eylül 1742 tarihli Orry'nin bir sirküleri, bir bilinçlenme dönemecini ve bilim ile tekniğin evlenmesini belirlemektedir. "Kömür madenlerinin keşfi ve işletilmesi için yapılan araştırmalar, krallık tarafından uzun zamandan beri artırılmıştır ve birçok ilde kıtlığı hissedilmeye başlayan odun yerine kömürün sağlayabileceği çeşitli kullanımlar çok yararlı olabilirler.." Hazırlık çalışması, Danışma Meclisinin 14 Ocak 1744 karnamesine ulaşmıştır. Bu kararname, "kömür madenlerinin işletilmesi konusunda düzenleme getirmektedir". İlk aşamada, iki meslek grubunun eğitimi ortak olmuş, madencilik öğrencileri Köprüler ve Yollar Okulunda yetiştirilmişlerdir. "Trudaine, maden yöneticilerine tavsiyeye şayan buldukları genç kişileri Köprüler ve Yollar Okuluna alma olanağı vermiştir.. (Bundan önce), Orry 1742 Nisanında, 26 yaşındaki Etienne François de Blumenstein'ı (devlet hesabına eğitilmesi için) Saksonya ve Hannover'e yollamıştır. 1751'de en azından dört öğrenci, Trudaine tarafından tasarlanan eğitimi almak üzere Köprüler ve Yollar Okuluna kabul edilmiştir. Bunların en parlağı, babası da Saint-Bel ve Chessy pirit madenlerinde çalışmış olan Antoine Gabriel Jars (1732-1769), okulda yalnızca iki ay kalmıştır" Danışma Meclisinin 21 Mart 1781 tarihli bir kararnamesiyle dört tane maden müfettişliği kurulmuştur: Monnet, Duhamel, Gabriel Jars ve Pourcher de Bellejeant.

Paris'teki dönüşümler, kazıları tehlikeli bir şekilde artırmışlardır. Paris bölgesindeki bir işletmede 1776'da meydana gelen bir kaza, bilinçlenmeyi hızlandırmıştır; 15 Eylül tarihli bir kararnamede yer alan bir düzenlemeyi harekete geçirmiştir.

Turgot ve Malesherbes tarafından takdir edilen Antoine Dupont, "Neuve-Saint-Médéric caddesinde bir okul işletmekte ve burada 'elemanlara ilişkin teorik ve pratik matematik ile yüksek geometri', ayrıca denizcilik ve hidrodinamik dersleri vermektedir. (25 Eylül 1776 Kararnamesi Duport'a) bir yeraltı geometrisi okulu açma izni vermiştir..." (A. Birembaut). Bekleyiş çözümü. Freiberg'teki Bergakademie'den (Kasım 1765) çok sonra, 19 Mart 1783 tarihli bir kararname, bir maden okulu kurmuştur. Yönetimi, dosimastik madencilik kürsüsü sahibi

Sage'ye verilmiştir. Fransa Krallık Koleji'nden Daubenton da burada ders vermektedir. *Ancient Régime*'in (Eski Rejim, Devrim öncesi dönem) son onbeş yılında, Fransızca madencilik teknolojisi inceleme kitaplarının sayısı artmıştır: Sage'in, Duhamel'in eserleri Antoine-François de Gensanne'inkilerin (?-1780) yerine geçmektedir.

Bilimsel eknoloji, hidrografi. Semantik evrim, kendi tarzında olmak üzere bilimlerin evrimini göstermektedir. "Hidrografi, XVII. yüzyılda genel anlamda bütün deniz bilim ve tekniklerini kapsıyordu" (Russo, S. J.). P. Fournier'nin klasik *Hydrographie* adlı kitabında (İlk yay. 1643), ona verdiği anlam budur. XVII. yüzyılın sonundan itibaren ve XVIII. yüzyıl süresince, anlam seyrüsefer sanatına doğru daralmıştır. Elkitapları, daha mütevazı olarak, "gemi kullanma sanatı", "seyrüsefer sanatı" demektedirler.

1670-1680'li yıllardan itibaren bir ritm ve bir rota değişikliğinin damgasını taşıyan bir eğitim çabası ortaya çıkmıştır. Hiçbir teknik bundan daha fazla matematiğe ihtiyaç duymamaktadır. Bunun yansıması büyük olmuştur. Cizvit kolejleri, yolu açmışlar, geçişleri hazırlamışlardır. Denizciliğin ihtiyaçları kurumsallaştırılmaya yöneltmişlerdir. 1683'te subay yetiştirmek üzere üç okul açılmıştır. Bu okullardaki bilimsel eğitim cizvitlere emanet edilmiştir.

XVIII. yüzyıl teknolojiyi keşfetmiştir. Bir sektörün peşinden yeni sektör gelmesiyle, teknoloji düzlem değiştirmiştir. Görme ve işitme yoluyla verilen eğitimden kitaba -elkitapları ve büyük incelemeler-, karşılıklı eğitimden çerçevelenmiş ve kurumsallaşmış eğitime geçilmiştir. Aynı zamanda, bu eğitim aşamalar halinde mekanist felsefenin etkisine girmiştir; mühendisin ihtiyaçlarından doğan, saf soyutlamanın yılmaz savunucuları tarafından saflaştırılan ve güçlendirilen matematik katılık, güçlendirdiği teknolojiye geri dönmekte, onu dönüştürmekte ve yeni fetihlere yöneltmektedir. Bilimle teknik arasındaki bu karşılıklı gidiş gelişlerden daha önemli bir şey olamaz.

Gerçek bir teknik eğitimin başlangıç ve orta düzeylerinin hareket noktası, ücretsiz çizim okulları olmuştur. 1746'da Paris'te ressam A. Fernand de Monthelon'un (1686-1752) projesi; Rouen onu izlemiş (1746), arkadan Toulouse (1750'ler), Reims (1752), Marsilya (1753), Lille (1755), Lyon (1756), Amiens (1758) gelmişlerdir. Ücretsiz okul, 1766-1767'de Ücretsiz Krallık çizim Okulu haline gelmiştir. Böylece

Fransa'da Güzel Sanatlar eğitiminin temelleri atılmıştır.

Büyük ve evrensel Duhamel du Munceau'nun (1765) damgasını taşıyan gemi inşaatlarını da zikretmek gerekir. Euler bu sorunlara bilim-teknik bağıni kurarak eğilmiştir. Duhamel'in yerine 1784'te Borda geçmiştir.

Yüzyılın ortasında Avrupa'nın ulusal topraklarını belirleme konusundaki büyük ihtiyaçla birlikte, uzun zamandan beri çantadan yetişmekte olan coğrafyacı ve geometriciler, okullu çıraklığa başlamışlardır. "Trudaine, (deneyimli bir mühendisin denetiminde) krallığın ana ve tali yollarının harita ve planlarını çıkartacak coğrafyacı ve çizimcimlerin yetiştirileceği bir büro kurma fikrini geliştirdi" (F. de Dainville). 1747'de bu görev Perronet'ye verilmiştir: 1742'de Alençon'da bu türden küçük bir büro kurmuştu. Kurum yağ lekesi gibi yayılmıştır. Cassini 7 Temmuz 1747'de, Flandre için yarattığı kesinlik mücevherlerini krallığın tümüne yaygınlaştırma gibi ağır bir görevi XV. Louis'den aldığında, ona kendi teknisyenlerini sağlayan bir mühendis okulu kurmakla işe başladı. Kolejde alınan matematik eğitimi olmaksızın, her türden güç işe alma sorunu çözülemez olurdu. Daha mütevazı, ama aynı zihniyet içinde ve fizyokratik etkiler altındaki Fırıncılık Okulu da dikkat çekicidir; bu okul 1780'de Cadet de Vaux ve Parmentier'nin fikirleri doğrultusunda kurulmuştur.

Bilimsel gelişmenin en büyük tüketicisi, eğitimin ve yayılmanın fidanlığı ordu olmuştur. Bilimsel eğitim, askeri ve topçuluk okullarında büyük ilerleme kaydetmiştir. Büyük topçuluk okulları 1720 tarihli-dirler. Devletlerarası rekabet rolünü oynamıştır. Fransız modeli fışkırmakta ve yayılmaktadır. Bunu ilk benimseyenler Avusturyalılar, İspanyollar, Piemonteliler olmuştur; balistik matematik tüketicisidir. 1758'den itibaren istihkâm ayrı bir dal olmuştur. Bilimsel düzel o kadar hızlı yükselmektedir ki, temel askeri okullar olacak olan şu hazırlık ve yardımcı personel yetiştiren okulları kurmak gerekmiştir.

Tıpkı köprü mühendisleri için olduğu gibi, çarpanın özel bir veçhesinin işlediğini, yükselme sürecinin harekete geçtiğini görüyoruz Yüksek bir teknik eğitim kurumu kurulmakta, bilimsel anlama düzeyi hızla yükselmekte, bu da bilimsel ağırlıklı bir teknik hazırlık eğitimi zorunlu kılmaktadır. Bu gösterimi bahriye muhafızlarının (güverte subayları) eğitimine yaygınlaştırmak mümkündür. 1764 kararnamesi,

bu alanda üç sınıf sistemiyle birlikte, liyakate göre ilerleme esasını getirmektedir. Askeri sınıfların en aristokratik alanında bile, doğumdan gelen ayrıcalıklar öğrencileri trigonometri, astronomi ve çözümlemelerden muaf kılmamaktadırlar. Mézières Krallık İstihkâm Okulu'nda da durum aynıdır.

Devlet ve özel kişilerin çoğu zaman çıkar gütmeyen ilgileri de çarpına katkıda bulunmaktadır. Örneğin deneysel fizik; Candide'in sıkıntılarının kökenindeki değil de, başrahip Nollet'ninki: bu bilim dalı dürüst insanların gözdesi olmuştur. İngiliz tarzına göre "virtüöz" mu demek gerekir? Çok katı olmayalım. XVIII. yüzyıl zevklerdeki belirleyici bir değişime girmiştir ve bunu, bilime doğru yol alan mekanist felsefe taşımıştır.

Herşeyin başında, üniversite ve akademilerin kısa devre yapan Aristotelesçi direnişleri söz konusu olmuştur. Üniversite ile Royal Society'nin "çok sayıda ortak üyeye sahip oldukları" İngiltere'de barış içinde birarada yaşanmıştır. İtalya ve Fransa'da ise akademiler, tamamen bir geçici üniversite ve çoğu zaman da karşı-üniversite rolü oynamışlardır. Modern ülkesel devlet desteğini vermiştir. İlki, Floransa'daki del Cimento Akademisi'dir (1657-1667). 1662'de bunu Londra'daki Royal Society ile 1666'da Paris'teki Bilimler Akademisi izlemiştir.

Mekanist felsefe, başlangıçta en büyük amaç olmuştur.

Daniel Roche tarafından çok iyi incelenen akademiler çarpanı, Cochin'in çok sevdiği, F. Furet tarafından yeniden hayata döndürülen devrimci ütopyanın şu laboratuvarları olan düşünce klüpleri aracılığıyla artırılmıştır; bunların yüzlercesi, XVIII. yüzyılın ortalarında deneysel fiziğin cazibesine kapılmış durumdadır. Gazetelerin çarpanı; bilimsel dergiler "Oldenburg programının geliştirdiği programın içinde yer alan ideolojinin zihniyetine göre bütün dünyayı kapsamına alan, angajman ve anayasası olmayan bir zihinler toplumunun bağı"dırlar. Royal Society'nin laik kolu olan *Philosophical Transactions*, Bilimler Akademisi'nin çıkarttığı *Journal des savants*'la birlikte, bu araçların en güçlüleridir. Her iki dergi de, 1665'te birlikte yayına girmişlerdir. *Philosophical Transactions* Londra'da İngilizce yayınlanmakta; Latince düşünmeye devam eden Doğu'nun bilgin alemi için Amsterdam'da Latince'ye çevrilmekte, Paris'teki Bilimler Akademisi onu kendi için Fransızcaya çevirtmektedir. *Philosophical Transactions*, bunun dışın-

da yeni zihniyete daha iyi cevap vermektedir; Newton'ın kişiliğinin damgasını taşıyan dergi, (adının da işaret ettiği gibi) kesin bilimlere daha çok tahsis edilmiş durumdadır. Leipzig, Leibniz'in sayesinde 1682'den beri *Acta Eruditorum* adlı bir dergiye sahiptir: matbaacıların ve kitapçıların Hollanda'sı geri kalamazdı. Hollanda, biraz farklı bir yönelimle, kendini Fransızca ifade etmektedir: Bayle, *Nouvelles de la République des lettres*'i (1684) çıkartmaktadır. 1687'de Bayle ve *Nouvelles*, Basnage ve onun çıkarttığı *Histoire des ouvrages des savants*'ın karşısında silinmişlerdir. Buna paralel olarak, protestan ilahiyatçı le Clerc, felsefi ve edebi bir bakış içinde, *Bibliothèque universelle et historique*'i yayınlamaktadır. Bunlar rekabete yol açmışlardır. Cizvitler, 1701'de bir cins *Bilginler Dergisi* çıkartmışlardır: *Mémoires pour l'histoire des sciences et des beaux-arts*. Bu yayın herkes tarafından *Mémoires de Trévoux* adıyla tanınmıştır.

Aleti çalışırken görelim: "... bilgin dernekleri, Oldenburg (İngiliz) veya Fontenelle gibi sekreterlerin entellektüel kontrol gibi başat bir görevi yerine getirebildikleri postahaneleri, mektuplaşma merkezlerini meydana getiriyorlardı". Kendisini yetiştirenlerin en dahisi, çok hassas mikroskobun keşfinin devi Leeuwenhoek'unkinden (1632-1723) daha iyi bir örnek olamaz. "Devasa araştırmaları, 1673'ten itibaren Londra Krallık Cemiyeti'ne gönderdiği üç yüz yetmiş beş mektupta sergilemişlerdir. Georges Gusdorf, Leeuwenhoek'un keşiflerinin *Philosophical Transactions* ve ondan ilham alan yayınlar aracılığıyla bir Avrupa olgusu çapına eriştiğini gözlemektedir". XVIII. yüzyıl aletlerini miras almıştır, onları çoğaltmakta, sayılarını artırmakta, yayılmalarını hızlandırmaktadır.

* * *

Gazeteler, kitaplar, başlangıçta bir teknikler bütünü olmuşlardır. Kim sistemin, düşüncenin yayılmasındaki mükemmelliğin sayesinde düzenli gerilemesi karşısında hassas olmaz ki? XVI. yüzyılın ilk yarısındaki, üç yüz baskıdan sonra hızla kırılan narin karakterlere bağlı güvenilir baskıları nerede? Kitap güven vermektedir. Provalar daha iyi düzeltilmekte, harfler arasındaki aralık daha net olmakta, formalar daha iyi olmaktadır, minicik formalarla ele gelmez devasa formalar

arasındaki, modern kitabın talepleri baskın çıkmaktadır: 1660-1680, 1720-1740.

XVII. yüzyılın birinci ve ikinci yarıları arasında kitap coğrafyası derinlemesine değişmiştir. Eskiden: Kuzey İtalya, Alçak Ülkeler, Renanya eksenli, Lyon, Anvers, Venedik ve Basel. Kitap coğrafyası, 1660'dan 1750'ye aklın ve iktisadın yeni güç hatlarını ortaya çıkartmıştır. Rouen ve Champagne'la eklemleşmiş olan Paris ve Paris çevresinden meydana gelen bir Fransa, Ren Almanya'sının içine kapanması, Alçak Ülkelerde Hollanda üzerine bir geri çekilme hareketi, İtalya'nın silinmesi ve İngiltere'nin kendini güçlü bir şekilde kanıtlaması. Bu değişmeden kalan merkeze, 1750'lerden sonra bir dilim eklenmiştir, Gutenberg Almanya'sı yerini almış ve kuzey ile derin Doğu'nun başkentleri kitabın seyir defterinde lambalarını teker teker yakmışlardır.

Bu yeni coğrafyaya, görünüş ve maliyetlerdeki bir değişme tekabül etmektedir. Basılı kitap kökenlerinden kopmakta, havalanmakta ve kağıt fiyatındaki düşüşlerle birlikte daha çok beyaz kağıda basılmaya başlamıştır.

Bir miktarsal kitap tarihini sürdürmek gerekir. Henri-Jean Martin, bu işe üretim düzleminde girişmiştir. Bunu varış noktasında da tasarlamak mümkündür. Ölüm sonrası terekeler, kütüphane mevcutları, kapı aralığından görebildiklerimiz bize, 1680-1780'de, kitabın yerleşiminin eski tarihli olduğu Batı Avrupa'da, varolan stoğun on kat arttığını varsayma olanağını vermektedirler. Bu artık iki yoldan olmaktadır. Tuzu kuru ve okuyanların ortamında, eskiden 50 kitap bulunan yerde artık rahatlıkla 250 tane bulunmaktadır. Kitap az aşınan ve kolayca muhafaza edilen bir nesnedir. Okuma öğretiminin yayılması ve içeriğinin değiştirilmesiyle, kitap ilk kez kapalı kapılardan içeri girmiştir. XVII. yüzyılın sonunda ortalıkta kaynamakta olan mavi kitaplıklar, masallar, kültürel ve toplumsal fethin simgesidirler. Halk kitaplıkları aracılığıyla böylece yaygınlaşan okuma, köhne ve geri bir düş kültürüdür. Aslında başka bir tabakaya hitap etmekte olan XVI. yüzyılın halk imanı kitaplarının yokolmasına yanılmaktadır. Ve bu durumda Mavi Kitaplık bile bir ilerleme aracıdır; ödülünü hemen vererek okumanın iyileşmesine katkıda bulunmakta; şöyle böyle okuyabilenlerin arasından, fakirin kandili olan havuç saplarından mumlarla aydın-

lanan ateş köşelerinde yapılan yüksek sesle okumalardan, yazılı dilin zor kullanımına aşına okuyucuları çekip çıkartmaktadır. Bunun için, ucuz ve bol bir araç gerekmektedir. Maliyetlere bakınız. İncelemenin esas kısmı yapılmayı beklemektedir.

XVI. yüzyılda baskı makinesi, birkaç madeni parçayla birlikte tahtadandır. Bunun sonucunda aşınma, narinlik ve baskı kalitesinin düşüklüğü ortaya çıkmaktadır. İlk madeni baskı vidaları, 1550’de Nurenberg’te ortaya çıkmıştır. *Frisquette* (XVI. yüzyıl sonu), kağıt üzerindeki lekeleri engellemektedir: kalite artımı ve daha kolay kullanım. Fakat en önemli kazanım Amsterdam’da, W. Jansew Blaeu’nün matbaasında sağlanmıştır: “... baskı cenderesine bir karşı ağırlık uyarlayarak, platinin otomatikman kaldırılmasını ve böylece baskıcının baskı cenderesini eliyle itmekten kurtulmasını sağladı” (Maurice Audin). Kısa bir süre sonra geliştirilen Hollanda matbaası, Kuzeye yavaş yavaş yayılmıştır.

XVIII. yüzyılın başında matbaa makinesinin belli bir ölçekte iyileştirilmesi, makineyi kolay kullanılır, sağlam ve epeyi düşük fiyatlı bir araç haline getirmiştir: kabine matbaası. Kabine, kültürün gelişmesi ve kolleksiyon merakından kaynaklanmıştır. Burada, mücevherler, tablolar, porselenler, Çin eşyaları, ot kolleksiyonları, kitaplar yığılmaktadırlar ve bunların yanında bir de kabine matbaası bulunmaktadır. Bunlar matbaa makineleri modeline göre yapılmışlardır ve belli bir ustalığa sahip olmayanların da, aydın bir topluluk içinde kısıtlı sayıda kişiye ulaşacak yazı ve broşürlerin basılmasına olanak vermektedirler. “Bu makinelere büyük bir istek vardı, “aydınlanmış amatörler”e yapılan teslimatlarda bunun yankısını görüyoruz. Kabine matbaa makineleri, daha önce belirttiğimiz bir formülü resmetmektedirler. Bu durum, ilk yazı makinelerinden birbuçuk yüzyıl önce bir ihtiyacın gelişmesine denk düşmektedir.

Matbaa, XVIII. yüzyılın ortalarında bir kaygı uyandırmışa benzetilmektedir, bu yüzden hareket etmiş, olanaklarının maksimumunu seferber etmiştir. Talep onu ileri itmiş, motor ve rotatif baskıyı beklerken ayak sürümüştür. “Bu bekleme sırasında küçük sorunların çözümüyle uğraşılmıştır: dizgiden çıkan sahifelerin daha kolay kullanımı, bu unsurları muhafaza olanağı, işlevlerine daha uyumlu ve devrimci biçimlere sahip matbaalar, daha bol hammadde aranması bu desteklerin da-

ha hızlı üretimi vb....” (M. Audin). Talepteki üssel bir artışın etkisiyle, çevresel donanımlardaki bir öndevrim darboğaza girilmesini engellemiştir. 1750’lere doğru esasa ilişkin birşey kıpırdanmaya başlamıştır: basılmış kağıtların kurutulmasında kullanılan iplerin geliştirilmesini engelleyen mürekkep yayma işleminin kaldırılması. Bu uygulama, matbaa cenderesinin ağırlığının artırılmasına yol açmıştır. Eski bir matbaacılık merkezi olan Basel’de, 1772’de ilk kitlesel madeni cendere çıkmıştır; *Encyclopédie*’de yer alan resimde, bu parça henüz iki ahşap desteğin üzerindedir. Alet, 1787’den itibaren Almanya ve İsviçre’de yayılacaktır.

Basel’den sonra Paris: krallık matbaası müdürü Laurent Anisson ve François-Ambroise Didot, 1781-1783’te platinli baskı makinesini kimin bulduğu konusunda tartışmaktadırlar. 1784’te Philippe-Denis Pierres ve Robert, baskı cenderesini ortadan kaldırmayı başarmışlardır. Genard, makineyi daha da iyileştirmiştir. 1790’da William Nicholson rulo aracılığıyla mürekkeplemeyi geliştirmiştir, böylece otomatik mürekkepleme olanağı doğmuştur. Nihayet 1795’te, endüstri devrimi İngiltere’inde -çok sayıda uzman mekanisyen, ucuz ve nitelikli metal, teknik peşinde girişimci kapitalizm-, mekanisyeni Walker’ın yardımını alan Lord Stanhope, 1750’den beri meydana gelen bütün teknik gelişimleri içeren, tamamen madenden bir makine yapmıştır. Daha şimdiden küçük bir seri halinde üretilen bir harika. 1770’den beri önemli olan gelişmenin yayılmalarıdır. Yarım yüzyıllık sürenin gerektiği yerde, yayılma kalabalık Avrupa ölçeğinde, çıldıran bir talebin baskısı altında beş yılda gerçekleşmektedir.

* * *

Biriken bütün teknik olanaklar, 1680-1780 arasında ortaya Avrupa’daki okuma stoğunun, hipotez olarak on kat artmasına imkân vermişlerdir; bu oran Doğu’da, yakalanmanın peşinde olan kesimlerde 20 kat, yani Avrupa’nın tümü için 10-20 kat olmuştur. Baskıda artış tamam, ama bu kitaplar ne işe yarayacaklar? François Furet, bu soruna miktarcı bir tarihçinin yöntemleri ve problematiği ile eğilmiştir. Fransa, iyi kötü Avrupa’nın tümü adına konuşacaktır. “Şansı yaver giden tarihçi, XVIII. yüzyılda kitap alanında çok değerli bir miktarsal

kaynak dizisiyle karşı karşıyadır: kitaplık yönetiminin dizileri.. Fransız monarşisi, Rönesanstan beri krallığın edebi üretimini denetlemektedir. Bunların sicilini özenle tutmakta ve bu sicili tutan kağıtlara basım izni vermekte veya yayınlanan eserlerin kanuni nüshalarını saklamaktadır...” (F.Furet). Bu kaynaklar, bibliyografyanın yokluğunu telâfi etmektedirler.”Fransa kralı, Sorbonne veya büyük yargıçların tahammül edebileceklerinden daha fazla kitaba izin vermektedir”. *Encyclopédie* bunalımına bakınız. Kütüphane’yi on iki yıl boyunca Malesherbes’e emanet etmiş olan krallık otoritesi, Aydınlanmanın, en azından gelişmeyi teşvik eden ve devleti tehdit etmeyen Aydınlanmanın yayılma yönünde ileri itmektedir.

“1723-1727 arasında -1716-1723’deki bir boşluktan sonra sicillerin başladığı tarih- basım izni isteyen 31.716 eser sayılabilir”. 12.610 tanesi göz yummadan kaynaklanan bir izinle yetinmiştir. Göz yumma cinsinden daha esnek olan uygulama (bu durum yazar ve kitapçılara daha az garanti sağlamaktadır), ancak Malesherbes’in yönetime geldiği 1751’den sonra gerçekten yaygınlaşmıştır (önce yılda 24, sonra 126, 1767’den sonra ayrıcalık ve izinler dengelenmiştir). İki dizi birleştirilse dahi, elbette Fransız üretiminin tümünü meydana getirmemektedir, fakat tamamının ne kadar olduğunu bilmenin olanaksız olan bu üretim içinde bu toplamın tümün dörtte üçünü oluşturduğu tartışma dışıdır.

1723-1727 arasında ayrıcalık belgeli 2000 kitap, “toplumsal alemin doğaüstü temellerini açığa çıkartmaktadır: bunların üçte birinden fazlası din kitabıdır”. Kutsal yazıların yorumu az yapılmaktadır, katolik zemindeyiz, Quesnel’in mahkûm edilmesinden sonra kilise babalarının yorumları azdır, Aziz Augustinus azdır, Janseniusçuluğun içi boşalmaktadır. Fakat sıkı sıkıya denetlenen muazzam bir halk imanı edebiyatı vardır. Kilise hukuku da hâlâ önemlidir.

Tarihin büyük yeri de çarpıcıdır; bu hemen hemen tamamiyle Avrupa’yı işleyen modern bir tarih olup, yeni çevre büyük bir yer tutmaktadır: elbette Fransa, ama İngiltere, İspanya, İtalya ve Rusya, Polonya, İsveç. “Avrupa dışı dünya yolculukları olup, şimdiki zamanı artık zamanla değil de mekânla dönüştürmektedir”.

Dindışı bilginin esas bölümü “sanatlar ve bilimler”den meydana gelmektedir. Bilimler, sanatlar ve edebiyat yarıya yakını oluşturmaktadırlar. Kültürün rotası değişmektedir. Aceleyle formüle edilen şu soru-

ya cevap çoktan bulunmuştur: kitaplar ne işe yararlar? Yeni uygarlığın hizmetindeki kitaplar. Çarpan, Fransa’da 1723-1727’den itibaren tam gaz iş görmektedir. Protestan İngiltere ve Almanya aynı yoldadırlar. 1725 civarında Fransa, İngiltere, Hollanda, protestan Almanya, kitapların yaklaşık %90’ını üretmektedirler. Edebiyat alanında ahlâk ve metafizik egemendir, bilimler alanında başı tıp çekmektedir. Çok angaje bir XVIII. yüzyılın güçlü bir çizgisi. Ancak -köhnelik ve açılmakta zorlanan kapaklar-, “liberal sanatlar” (müzik esas bölümünü meydana getirmektedir), kesimleriyle tarım ve mekanik sanatları ezmektedirler.

Yüzyılın ortasına (1750-1754) ve bir de sonuna (1784-1788) ilişkin bir sondaj, hareketi izlemeye olanak vermektedir: sırasıyla 1793, 2728 ve 2285 kitap. Bir yanda nisbi sabitler, diğer yanda hareket. “Süreklilikler ... yüzyılın tümü boyunca büyük tipten bir yazı yazma eylemini ve onun toplumsal talebini dile getirmektedirler” (Furet). Hukuk, “hukuk bilimi”nin gelişmesiyle zenginleşmektedir, tarih laikleşmekte, kazanmaktadır; modern ve Orta Doğu’ya yönelik eğilimlerini korumaktadır, ama kilise tarihi %25’ten 15 ve 11’e gerilemektedir. “Yüzyıl boyunca, eski Fransa’yı konu alan kitaplar -özellikle Korolenj dönemi-, mutlakiyet karşıtı bir ulusal bilincin oluşumuna tercüman olmaktadır; bu bilincin içinde Frank meclislerinin soyluluk nostaljisi anayasal pedagoji halinde yansımaktadır”. Edebiyat başlığı altında nisbi istikrar ve iç eklemleşmelerin istikrarı; bu aradaki yenilik sözlük sayısındaki artış ve Latin klasiklerinin silinmeleri (Furet bunların üzerinde soru sormakta, ama bir eğilimin çıkış noktasını görme konusunda tereddütte düşmektedir).

Herşeye rağmen, değişimler daha önemlidirler: dinsel meşguliyetlerin gerilemesi, bilimsel ve teknik kültürün yükselmesi, “.. kitaplar boyunca koskoca bir kültür.. bir süre ve toplumsal bir alışkanlık olarak ortaya çıkmaktadır; buna karşılık bibliyografik iki kategori 1724-1789 arasında ölçek sıralamasındaki yerlerini değiş tokuş etmişlerdir: ilahiyat, bilimler ve sanatlar... İki hareket çok ilerlemeci ve düzenliye benzer, yüzyılın ilk yarısındaki din-karşıtı mücadeleyi birinciye yükleyen Daniel Mornet’nin hipotezini teyid etmektedirler” (Furet). İki konum, yalnızca toplumsal gerçekliğin farklı iki düzeyine yerleşmektedir. 1750’den önce zirvesine çıkan din-karşıtı kampanya, meyvalarını 1750’den sonra orta bir kesimde vermiştir. Malthusçulukla bir-

likte, maneviyattan kopma bir Fransız özelliği haline gelmiş ve nisbi bir başarısızlığın derinden nedeni olmuştur. Ters dalga vahamet arzettiğidir: inan ve ibadet kitaplarına yönelmekte ve yalnızca “felsefi” olarak kanıtlanan hristiyanı gerçeklere, vasat bir rasyonelliğe geçit vermektedir.

En çok kitabı içeren kesim, “bilimler ve sanatlar”dır; 330’dan 686 ve 742’ye, yüzyılın sonunda %25.6’dan %40-100’e gelmiştir. “Bunlar yalnızca dünyanın laikleştirilmesinin araçları değildir. Daha şimdiden... süs veya sıradan bilginin araçları olmaktan çok, insanın spesifik araçları, macerasının kozları haline gelmişlerdir” (Furet). Kitap bir alettir, çarpına ait değildir, artan güçlerini yeni bir bilgi etiğinin hizmetine vermektedir. Aydınlanma girişiminin gerektirdiği üzere, bu bilgi akıl ve duyudan kaynaklanmaktadır.

* * *

Duyular: Görmeyle duyma arasında XVI. yüzyıldaki büyük mücadele, görme tarafından XVII. yüzyılda kazanılmıştır. Kulaktan dolma bilgi, gelenekselin geri sektörüne hapsedilmiştir. Duyular: Bacon, XVIII. yüzyılda Descartes’tan geç ve belirsiz bir rövanş almıştır. İhtiyaç, organları çoğaltmıştır; duyuşal çarpanların zaferi, duyuların tanıklığına olan güveni artırmıştır. XVIII. yüzyılda ölçü aletleri endüstrilerinin dağılımı, endüstriyel ve bilimsel ilerleme haritasını bölmektedir: Birleşik Eyaletler ve Büyük Britanya baştadırlar. Kazanılmış hız ve eski ayrıcalık; Hollanda aslında bunalımda olmasına rağmen en iyisini gerçekleştirmektedir. İngiltere 1750’den sonra onu geçer ve Fransa’ya nal toplatır. Bilimsel alet yapımcıları, İngiltere’de Clockmakers Company ve Spectacle Makers Company’nin içinde serbestçe toplanmışlardır. Ancak XVIII. yüzyılın sonunda Fransa ve İtalya’da nisbi bir yükselişin taslağı ortaya çıkmıştır.

Ölçüm aletleri imalatı, bütünsel teknolojik düzeye giderek bağımlı hale gelen zirve bir endüstridir. Örneğin, Wilkinson’un çözümü 1774’te bulmasına kadar Watt’ı makinesini gerçekleştirme işinde kilitleyen iç perdahlama sorununa bakınız. Yerleşmekte olan mübadele sistemi içinde, bilimsel araçlar endüstrisi aldığından fazlasını vermektedir. Eski tarihlerden beri kurulu olmasının nedeni budur. Daumas, İn-

giltire'nin XVIII. yüzyılda madenlerin nitelik ve türdeşliği konusunda Fransa'ya nazaran ortalama ilerlemesini otuz veya kırk yıl olarak tahmin etmektedir.

Öte yandan, İngiliz ortamı sürükeyicidir. Vaucanson, “1760'ta mekanik hareketli bir alet kutusuyla donanmış paralel bir kule”yi ilk yapan kişidir (M. Daumas). Ama bu teknik başarıların yankısı olmamıştır.

Teknolojik zafer, tahtanın yerine metalin geçmesine bağlıdır; kulede bu açıkça ortadadır. Bilimsel araçlar endüstrisinin en iyi kazanımları, ölçüm aletleri de üreten saatçilik alanındaki gelişme alanındadır. Saatçiler, beş yüzyıl boyunca, her dönemde en hassas mekanizmaların üreticisi olmuşlardır. “Bunlar çok erkenden en hassas işlemleri güvenilir bir şekilde yapabilecek aletleri tasarlamışlardır: örneğin saatin içindeki çeşitli hassas düzenekler gibi” (Daumas). Ama aynı zamanda malzemenin niteliğine ilişkin talepler de vardır. Saatçilik, madenlerin ısı özellikleri konusundaki ilk bilgileri uygulamaya koymuştur. Denizci saatleri için termik düzenleyicinin rolü bilinmektedir. 1715: İşte Graham, elbette bir İngiliz, civa menteşelerle güçlendirilmiş teraziye yapmıştır; “1726'da Harrison iki metalli *gril*'i icat etmiştir”. Madenlerin ısı özelliklerini incelemek için geliştirilen pirometreler, genetreler hep saatçiliğin eserleridir. Harrison'un buluşundan yola çıkarak ilk gerçek deniz kronometresini geliştiren Berthoud, sabit ısıda inceleme yapmayı ilk başaran kişidir. Ve işte Berthoud'nun pirometre adını verdiği ilk termostat.

Teknik, XVIII. yüzyılda bilimden bağımsız olarak gelişmekte; bilim, tekniğin bilimden aldığından daha fazlasını ondan almaktadır (Descartes ve mühendislik sanatına bakınız). Condorcet, Bilimler Akademisi'nde Vaucanson'u duyulandırıcı bir şekilde överken, mekanik ilerlemenin sürecini de aktarmıştır. “... bilimlerin bu kesimindeki (uygulamalı mekanik) deha, mekânda belli bir etki yapmak zorunda olan ve itici gücü düzenlemeye, dağıtmaya, yoketmeye yarayan farklı mekanizmaları tasarlamaya ve oluşturmaya dayalıdır... Mekanik alanında, tıpkı hiç görülmemeyen bir yıldızın hareketlerini hesaplama yöntemlerinin bulunabileceği gibi, tek bir makine yapmadan veya kullanmadan şaheserler icat edilebilir”.

Astronomi ihtiyacı XVIII. yüzyılda hâlâ ağır basmaktadır. Aydın-

lanma Avrupa'sı gökyüzüne bakmaya devam etmektedir. Infra, Leeuwenhoek'in mikroskopiği onu yolundan saptırmaktadır, acaba Tanrının büyük eserinin bu karmaşıklığından kuşku mu duymaktadır? Gözlem astronomisi XVIII. yüzyılda, harita ve deniz yolu coğrafyasındaki patlamanın ihtiyaçları tarafından harekete geçirilmiştir; bundan da önemlisi Newton'u doğrulama gibi soylu bir amaç da vardır. Konum astronomisi hassas aletlere çok ihtiyaç duymaktadır. Buna, flint kullanımı, aynaların sırlanması karşılık vermektedir.

Başlangıçta Avrupa ve dünyaya iki rasathane egemendir: Paris Krallık Rasathanesi, 1672; onu biraz geriden izleyen Greenwich, 1675. Paris, 1793'e kadar birbirini izleyen dört Cassini kuşağına bağlıdır. Araç listesi sınırlıdır. Her gözlemci kendi malzemesini getirmektedir. Örneğin büyük Picard'ın (1620-1692) ölümüyle XIV. Louis bir boşluğu doldurmak üzere onun aletlerini satın almıştır. Langlois XVIII. yüzyılda, Rasathane ve Akademi'nin beratlı mübayaacısı olmuştur. Pekçok olan bu malzeme yavaş yavaş yenilenmektedir: "... 1742'de Langlois tarafından imal edilen çeyrek çember, 1793'e kadar sürekli kullanılmıştır... 1779'da yeniden bölünmüştür". Krallık rasathanesinin dışında, M. Daumas Paris'te bir düzineden fazla küçük rasathane saymaktadır, Luxembourg, Bahriye... Başrahip de La Calle, Mazarin Koleji rasathanesinde çalışmaktaydı. Taşrada ciddi onbeş rasathane vardır.

Greenwich, yola mütevazı bir şekilde koyulmuştur: İlk krallık astronomu olan Flamsteed de, 1676'dan itibaren burayı kullanan ilk kişidir; onu Halley izlemiştir. Yıldızlar alemini keşfeden büyük William Herschel, Plough'ta çalışmaktadır. Oxford ve Cambridge iyi yerdedirler. İtalya'nın semaları iyidir, ama inşaatçısı yoktur; sonuçta bunları Fransa ve İngiltere'den sağlamaktadır.

Rasathanelerin coğrafyası, Doğu ve Kuzey Almanya'nın yükselişini izleme olanağını vermektedir. 1700'de kararlaştırılan, 1711'de bitirilen Berlin Rasathanesi konusunda Leibniz'in ağırlığı söz konusu olmuştur. Nürnberg ve Berlin'den sonra, Göttingen, Magdeburg, Kassel, Giessen, Mannheim, Altdorf, Schwezing, Wurtzburg. 1768'de inceleme turuna çıkan Bernouilli epeyi etkilenmiştir, bunu 1771 tarihli *Lettres astronomiques*'inde söylemektedir, ama malzemenin İngiliz malı olduğunu farketmektedir. Avusturya uzaktan izlemektedir. Viyana'da yalnızca iki tane gecikmiş rasathane vardır: Cizvit kolejininki, simge-

sel olarak ilkidir (1735). Bunun arkasından Gratz, Tyrnau (Macaristan), Kremsmunster (Yukarı Avusturya'da benediktenlere ait). Vilna rasathanesi 1753'te kurulmuştur. St. Petersburg 1725'te, Uppsala ve Stockholm 1739'dadır. Hollanda da 1690'dan beri Leiden rasathanesi vardır, Utrecht 1726 tarihlidir. Cenevre, Cadiz, Sevilla ve Lizbon sıralamada iyi yerdedirler.

Fransa ve kalabalık Avrupa'nın jeodezik örtüsü, Laponya ve Peru'daki meridyen ölçüm işlemleri büyük miktarlarda malzeme gerektirmişlerdir. Bunlara, gerçek bilim adamlarının, sosyetikler, bazen aydınlanmış da olan meraklı amatörlerle birarada bulundukları fizik kabinelerinden kaynaklanan, giderek artan bir talep de eklenmektedir. Kabine deney aletlerinin en büyük mucit ve yapımcılarından biri, Hollandalı Jan Van Musschenbroek olmuştur, bu kişi, diğer işlerinin yanı sıra fizikçi 's/Gravesande'in taleplerini karşılamak için çalışmaktadır. Bu sonuncusu, Leiden Üniversitesinde profesör olup, 1719 tarihli *Elementa mathematica experimentis confirmata* adlı kitabında ona saygılarını sunmuştur. Hatta Musschenbroek, 's/Gravesande ve İngiltere'ye sığınmış bir huguenot olan Desaguliers bir süre bir ekip oluşturmuşa benzemektedirler.

Hollanda, Leeuwenhoek'un sayesinde, XVIII. yüzyılda sonsuz küçüğün görsel keşfi alanında ayrıcalıklı merkez olma konumunu sürdürmektedir; mikroskop bazı teknik engellere çarpmakta ve bunları aşamamaktadır. Tıpkı matbaada olduğu gibi muazzam bir iyileşmenin olduğuna da kuşku yoktur, ama bu çevresel kalmaktadır. Fiili durumda bu sınır zorunlu olarak bilimsel bir sıkıntı yaratmamaktadır. Tamamen tersine, tamamen tipolojik ve betimlemeseli olan, fizik ve kimyasal tabanı bulunmayan kekeme biyoloji, gözün olanağının yüz kat artmış olmasından kaynaklanan ezici bir bilgi kitlesinin altında ezilmektedir ve bu da sonsuz küçük yönünde bir ilk basamak olmaktadır. Biyoloji, bunları kullanamamakta, tasnif bile edememektedir; hazımsızlıktan ve çıldırmadan söz edilebilir. "Mikroskopların optik sistemi, Leeuwenhoek, Hooke ve Huygens'ten 1825'te Fraunhofer ve Chevalier'ye kadar değişmemiştir. Basit mikroskoplar, genel olarak karmaşık mikroskoplara nazaran üstün olmayı sürdürmüşlerdir" (Daumas). Gözlemcinin becerisi, bu koşullarda çok önemli bir faktör olmaktadır. Bu yetenek, Leeuwenhoek'a eş olmayan bir üstünlük

sağlamıştır. Ayırma yetisi büyütmeyi izlememektedir. XVIII. yüzyıl aletlerinin 1845'ten sonra yapılanlarına nazaran en büyük geriliği budur. Van Cittert XVIII. yüzyılda malzemenin sınırlarını vermiştir. Basit mikroskoplara, 20'lik bir büyütme için 1/100 milimetrelik bir ayırıcı yetiye sahiptirler; aynı rakam, 360'lık bir büyütmede 1/800 milimetre olmaktadır; bu da XVIII. yüzyılın derinlemesine bakışının sınırını meydana getirmektedir 250'lik büyütmeyle 1/400'lük ayırıcı yetileri olan karmaşık mikroskoplara bundan da azını yapabilmektedirler.

Görmenin bu son noktasında oluşun çevresindeki teknik deha marjı büyüktür: dayanıklı kazanımlar arasında, "hızlı hareket ve yavaş hareket, ışık kondansatörü, mikrometrik hareket platin"ni sayalım. Mikrometrik çevresel donanım konusundaki ilerlemeler tabii ki ince saatçilikteki ilerlemelere bağlıdır: perdahlama, haddeleme sorunları, dişli ve vida yapım tekniği; yani mikrometrik periferiğin yararlandığı koskoca bir ileri mikroteknoloji.

1740-1750 arasındaki ilerlemeler önemlidir: iki hareket, platin kolay ulaşımdan çıkartılmış, ve çok sayıda yararlı eklenti meydana getirilmiştir. Bu ilerlemeler Fransız ve İngiliz yapımcıların sayesinde olmuş ve bilişim ihtiyaçları ile ekonominin büyüklüğünün işareti olan yeni bir olgu olarak, çabucak yayılmışlar ve ticarileşmişlerdir. İki ad: John Cuff ve biraz sonra Chaulnes dükü.

Diğer uçta da aynı sorun: XVIII. yüzyıl, XVII. yüzyılın duysal çarpanlarını artırmış, rantabl hale getirmiş, onlardan yarar sağlamıştır. XVII. yüzyılın sonu, gözlük ve teleskop alanında, bir yüzyıllık çabanın ancak tedricen evcilleştirebildiği bir canavarı miras bırakmıştır. XVIII. yüzyılın ilk yarısının astronomisi, yakın güneş sisteminin astronomisi, yani gözlüklü bir astronomi olarak kalmıştır. Teleskop (tıpkı yansımali mikroskop gibi Descartes tarafından tasarlanmıştır), ayna engeline çarpmıştır. Bu durumda XVIII. yüzyılın ilk yarısı boyunca Gregory teleskoplarıyla yetinilmiştir: bu küçük salon eşyaları astronomiye hiç hizmet etmemişlerdir. Pirinçle birlikte, eritmesi ve perdahlanması kolay bir alaşım veren platinin Yeni Dünya'da bulunması, bir adım atılmasına olanak vermiştir, ama platinin fiyatı bir engeldir. Uygulamaya sokulması, ancak 1786'da Carochet tarafından olmuştur. "Yüzyılın ortasına doğru, Short teleskopları rasathanelerdeki yerlerini

almaya başlamışlardır. Short, 1732-1768 arasında, 25 yıldan daha uzun bir süre bunlardan imal etmiştir”. Short teleskobu, bu kez bilimsel gözlemin ihtiyaçlarına cevap veren, büyütölmüş bir Gregory’dir.

Devam edilebilir. Doğanın keşfi, araçlar, bir kesinlik kaygısı, yaklaşık değerlerin reddini gerektirmektedir. İki ders, duyusal çarpanın rolünü aydınlatmaktadır. 1680’li yıllar civarında bir sahanlığa ulaşılmıştır. XVIII. yüzyıl icat etmemekte, XVII. yüzyılın kendine miras bıraktığı düşsel makineyi evcilleştirmektedir. XVIII. yüzyıl, XVII. yüzyılın duyusal çarpanlarının periferik donanımlarının yüzyılıdır, gerçekte yeni olan şeyler ancak XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren ortaya çıkabileceklerdir. Bu yavaşlık daha çok lehte olmuştur. XVIII. yüzyıl bilimi, mekanist felsefenin ayrıntılı talimatlarının izinde, duyusal çarpanlar tarafından sağlanan bütün bilgileri özümleyemez ve işleyemezdi. Bilgi miktarının mikroskobun ayırıcı yetisinin karesine göre değiştiğini hatırlayalım. Öyleyse duyusal çarpanların yasası böyle yazılabilir. Bunların nesnel etkinliklerini aritmetik bir dizi boyunca arttıkça, sağlanan bilgi geometrik diziyle artmaktadır. Bunun sonucunda ortaya, 1680’li yıllarda Leeuwenhoek tarafından fazlasıyla beceriyle kullanılan mikroskop karşısındaki başdönmesi çıkmıştır. Optik sistemlerin güçlükleri, XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki periferik sistemlerin gelişmesi sayesinde / buna rağmen arayı kapatmaya olanak vermişlerdir. 1750’lerden sonra eğilim tersine dönmüştür. Duyusal çarpanlar, bilimin ihtiyaçları tarafından tedricen yakalanmışlardır. İyileşmelerin yayılma hızı bunu göstermektedir. 1770’ten itibaren, talebin baskısıyla, ayrıntılardaki iyileşmeler hızlanmışlardır. Aletin 1825’ten sonraki dönüşümüne kadar gerçek bir darboğaza girilmiştir. Demek ki optik sistemler, XVIII. yüzyılda bilgi çarpanı rollerini tam oynamışlardır.

İşte birkaç önemli eksen üzerinde kabaca yeniden bulunan bilgi “çarpanı” “mekanizma”ları. Bunlar insandan, sayıdan, erişkin ömrün uzamasından, okuma öğrenilmesinden, orta öğretimden, araştırma ve düşünce kurumlarından, yazılı dilin hizmetine verilen olanakların gelişmelerinden, en mükemmeline duyu çarpanı olan optik sistemler sayesinde eldeki bilginin yüzle, binle çarpılmasından yola çıkmaktadırlar. Kısmen mekanist felsefenin ihtiyaçlarından alınan, kısmen de buradan doğan bu çevre olmasaydı, zihnin macerası kavranmaz olarak

kalırdı. Birkaç esasa ulaşmadan önce işe bu uzun dönemeçten başlamak gerekiyor.

* * *

Dönüşüm 1680'in ufkı üzerinde, mekanist devrimin sürükleyici kesiminde, matematik, evrenin yapısı, yani astronomi alanında sürmektedir. 1675, ışığın hızı, güneş sisteminin gerçek boyutları. Şu gökyüzü Leeuwenhoek'ü olan William Herschel'den (1738-1822) önce, geliştirilmiş dürbünlerle yapılan astronomi, bir güneş sistemi astronomisidir. Herschel'in harekete geçirdiği dönüşüm, XIX. yüzyılın başında yola çıkmış ve Hubble'ın *red-shift*'i (1925) ile radyoteleskopların saldırısına (1962-1963) kadar sürmüştür.

Römer ve Picard'la birlikte, Aristoteles'in kapalı evreninin parçalanması artık spekülasyon olmaktan çıkmıştır, bu bir ölçümdür. 1670'li onyılın hesaplamacıları, deneysel astronominin ilk aşamasını belirlemişlerdir. 1675 aşaması, eylem halindeki düşünce tarihi içinde Temmuz 1969'a denk düşmektedir: *mutatis mutandis*, basit bir varış. Fakat bu varış, bir yola çıkış noktasıdır; Newton, hesaplarını bu verilerden hareketle yapmıştır. Meteorların ilhamından 1675'in gerçeğine kırk yıldan daha az bir süre geçmiştir, ama bu düşünce için ve ondan da fazlası duyarlık için belki de binyıldır. Çünkü 1670'li onyılın mutlu hesaplamaları bilginler cemaatinin bilinçli elitinin duyarlılığını etkilemişlerdir.

Mekanist ilham, matematik dilde yazılan doğa, matematik aleti gerektirmekteydi. İşte bu nedenlerden ötürü 1630-1640'lı yılların özü elbette cebirsel çözümleme olmuştur, yani mekanist devrimin dönüşümünün kitlesi içinde zirvesine ulaşan cebirsel çözümleme. 80'li yılların dönüşümünün başat unsuru da aynı şekilde matematik alet düzeyinde bulunmaktadır. Descartes ve Fermat'ın çözümlemesi, evrenin beklenmedik karmaşıklığı karşısında yetersiz kalmıştır. "Eğer.. yüzyılın (XVII. yüzyıl) keşiflerinin esasını.. özetlemek gerekirse öncelikle Viète'in cazip çözümlemesi.. ve iki uzantısı olan cebirsel denklemler, analitik geometri, sonra sonsuz bölünebilir çözümleme önce ayrı olan iki dalaıyla birlikte (diferansiyel ve entegral, bunlar yakın bağlarını ve hatta adlandırmalarını ancak Newton ve Leibniz'de bulabileceklerdir)

işaret edilmelidir” (J. Itard). Bir aşama, bölünemezler, Yunan matematiğinin bu eski problemi, Cavalieri, Descartes, Fermat ve Roberval’in sayesinde yeniden gündeme getirilmiş ve literal cebir sayesinde çözülmüştür. Önemli bir aşama, dahi kendi kendini yetiştirmiş bir İngiliz olan John Wallis (1616-1709) tarafından aşılmıştır; Wallis’in ve incelemelerinin esas önemi: yaklaşan diziler. Bilimsel bir formasyonu olan Huygens (1629-1695) bu sorunlara girişmiştir: Pascal ve mimar, Londra’yı yeniden inşa eden Wren (1632-1723) sikloid üzerinde çalışmaktadırlar.

Matematiğin ikinci temel dönüşümü yönündeki itme Huygens’ten ve pandülünden gelmiştir. “Basit Pandülün kitlesinin ruleti tasvir etmesi için kordonun uzunluğunu ayarlayan küçük tabakaların biçimini bulması gerekmektedir” (J. Itard). Gelişmiş ve geliştirenlerin eğitici oyunu.

Büyük sentezin şerefi üçüncü kuşağa aittir; dağınık bütün verileri toplamak, bunlardan ders çıkartmak, köprüleri atmak, güçlüğü zorlamak, Newton (1643-1727) ve Leibniz (1646-1716). Adım atıldıktan sonra, Newton ve Leibniz gecikmiş bir öğrencinin, onlardan on beş yaş büyük Huygens’in (1629-1696) pandülünün yardımını almışlardır.

Gerçekten sonsuz kesirli hesap olarak sayılabilecek şey konusundaki belirleyici dönemeç, 1676’da birkaç ay arayla aşılmıştır, ama buna son şeklini vermek daha birçok yıl gerektirecektir. Newton’un formülasyonu daha açık, daha dolaysız ulaşılabilir; Leibniz’in yolu daha fazla gelecek vaatmektedir. Newton, Huygens ve Isaac Barrow’un (1630-1677) çalışmalarından yararlanmıştır. 1665’te yirmi-iki yaşındayken, çoktan flüksiyon hesaplamalarına doğru ilk adımlarını atmıştır. 1669 ve 1671’in Latince yazıları, 1711 ve 1736’da İngilizce olarak yayınlanmışlardır. Ancak, eskiden akademi içi ve dışı yöntemlerle yayılmış olan yeni hesap usullerinin bir kısmı, 1687 ve 1704 tarihli iki temel incelemenin içinde yayınlanmışlardır: *Philosophiae naturalis principia mathematica* ve *l’Opticks*. Leibniz, büyük keşfi 1672’deki Huygens ile buluşma imkânını bulduğu Paris ziyareti ile 1675 arasında olgunlaştırmıştır; bunun nihai yayını, 1684 ve 1686’da *Acta Eruditorum*’da yer alan iki ünlü makelenin içinde olmuştur.

Evet, Newton ve Leibniz, 70-80’li yılların ufku üzerinde modern

sonsuz kesirlemesinin eşkâşifidirler. Kuşkusuz bir önceki kuşağın kazanımlarından dolaysız olarak beslenmektedirler, ama 1680’li yıllar civarında meydana gelen dönüşüm, matematik tarihi için olduğu kadar, mantıksal düşünce ve tüm düşünc tarihi için de çok önemlidir. İşlemsel, ilk kez sonsuz alanına girmekte, limitten geçmekte, kesirsel ve süreklinin arasında köprü kurmaktadır. 1680 zaferi, 1630’dakiyle aynı mertebededir. Buna benzer bir tarih bulabilmek için 1880’i (Riemann ve Lobachevski’nin ilhamlarının ölümlerinden sonra meyva vermeye başlaması), hatta bilimin ikinci mucizesinin tarihi olan 1898-1915’i beklemek gerekir.

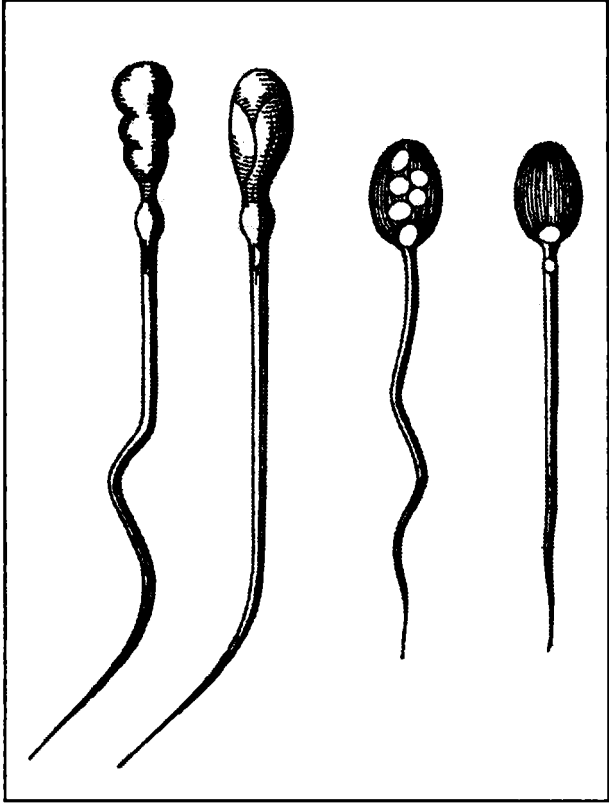
Bunlara, Newtongil gökyüzü mekaniğinin 1686’da formüle edildiğini ve onunla birlikte ilk bütünsel evren denkleminin çıktığını ekleyelim. Matematik alet ve evrenin mikroskopik mimarisi sıkı ilişki içindedir. Ama ya hayat, ya dünyaların birbirinin içine geçtikleri diğer boyut? William Harvey (1578-1657), 1628 tarihli *De motu cordis*’le, hayat bilimlerinin Descartes ve Fermat’sı olmuştur. Guy Patin ve Molière döneminde Fakülte’deki Aristotelesçilerin berrak kini bunu doğrulamaktadır. 70-80 ufku üzerinde, spermatozoidlerle kıyaslanacak bir dönüşüm; XVIII. yüzyılda biyolojinin büyük, adeta tek problemi, üreme sorunudur. Diğer bir sonsuzun kapılarında: Leeuwenhoek, mikroskoptaki gözlemci.

Üremenin incelenmesi 20-30 yıldan beri, ovizm ve epijenezin rahatlatıcı düzlemine konulmuştur. Ovizm (yumurtacılık), Aristotelesçidir. Aristoteles’e göre herşey yumurtadan gelir, fötüsün oluşturucu makinesi ve gelişmesi için gerekli gıda yumurtadır; erkek dölü ancak hareketi aktararak müdahale eder. Birlik ve basitlik ilkesiyle ileri itilen XVII. yüzyıl, teoriyi bütün doğurarak üreyen canlılara yaygınlaştırmayı denemiştir. Bu problemle ilk uğraşan Harvey olmuştur. Yumurtacıların ilki olan Harvey yumurtalığı görmemiştir (ona göre yumurta, *ovum*, rahim tarafından üretilmektedir), bunun gibi rahme giren meni sıvısını da görmemiştir. Döllenmenin üreticisi olarak yumurtalığı keşfetme veya yeniden keşfetme olgusunu, 1667’de Floransa’da dışı bir denizköpeği üzerinde Nicolas Sténon (1638-1697) gerçekleştirecektir. Sténon bunu 1667’de yayınlamış ve şu fikri ileri sürmüştür: “kadınların testisleri yumurtalığa benzemeli” (Emile Guyénot) ve yumurtalığın rahme “yumurtalar ve ya bunlarla akraba bazı maddeler yollaması”

gerekir. Hiçbir şeyi gözden kaçırmayan *Philosophical Transactions*, 1668 Şubat sayısında buna yankı yapmıştır.

Önoluşum ve tohumların içe dahil olmasına ilişkin inatçı teori ileri sürülmüştür: “Bir kız olacak bir cenin içeren bir yumurta olsun. Oysa bir cenin daha şimdiden, bir sonraki kuşağın ceninlerini içeren yumurtaların bulunduğu kendi yumurtalıklarına sahiptir. Başka bir ifadeyle, birbirini izleyen kuşakların ceninleri birbirlerinin içindedirler ve gide-rek daha küçülmektedirler. Bunun anlamı, Havva anamız, birbirinin içinde yer alan yumurtalarının içinde, bütün geçmiş, şimdiki ve gelecek kuşakları içermektedir” (Guyénot). Teori Swammerdam’ı büyülemiştir. Bunda iyi bir hristiyanlık methiyesi bulunmaktadır. “Adem ve Havva’nın bellerinde içerilmiş .. olan bütün insanlık” şu ilkeye dayalıdır: bütün insanlaar “ilk atalarının böğürlerinde saklı olduklarından, (insanlık) ilk lekenin nedenidir”. Hartsoeker, 1694’te Havva’nın kar-nında yer alan ve Nihai Yargı sırasında ortaya çıkacak olan kuşağın bo-yunu hesaplayarak eğlenmektedir.

Ama 1697’de, Leeuwenhoek Royal Society sekreterine yazdığı mektupta, hayat bilimlerini alt üst edecek, bundan iki yıl önce Rö-mer’in gerçekleştirdiği ölçümün eşdeğeri olan buluşundan söz et-mektedir. “Ham adında bir üniversite öğrencisi (Leeuwenhoek’e insan spermi getirmiş ve bunu mikroskopla inceleyerek) çok küçük canlıla-rın varlığını göstermiştir”, herşeyi gören, bakan, tasvir eden ünlü Hol-landalı kumaşçı, yorumların en tutkulusunu yapmaya başlamıştır. Spermin içinde bal gibi canlı organizmalar vardır; Leeuwenhoek buna tutkuyla bağlanmaktadır; insandan, doğurarak üreyenlerin geniş bir yelpazesine geçmiş ve insan da dahil çeşitli türlerin menilerinin “mu-azzam sayıda (hareketli hayvancıklar) içerdiklerini ve bunların gövde-nin 5-6 katı uzunluğunda kuyrukları olduğunu” (Guyénot) iddia edile-bilir hale gelmiştir. *Philosophical Transactions* tarafından verilen alarm üzerine hayvancıklar aranmaya başlamıştır. Homberg, Geoffroy, Lister, Camarius, Lancisi, Valissneri, hepsi de teyid etmektedir: Leeu-wenhoek doğru görmüştür, haklı bir akıl yürütmesi vardır; üreme, ön-ceden oluşmuş ve iç içe girmiş hayali yumurtalar aracılığıyla olma-maktadır; erkek menisinden gelen bu hayvancıklar veya vermiküller, üremede önemli bir rol oynamaktadırlar. Elbette herşey bitmiş değildir ve XVIII. yüzyıl tereddüt etmektedir. Üreme biyolojisi kısa bir süre

HAYATA BİR BAKIŞ

Leeuwenhoek herşeyi görmüştür. Köpeğin meni sıvısı içinde tecrit etmeyi başardığı spermatozoidlerden başlamak üzere çizilenin kesinliğini farketmek gerekir : baş ve kamçı kuyruk. Gözlem, Royal Society sekreteri Brouncker'e yazılan bir mektupta bildirilmiştir. Bu mektup, *Philosophical Transactions*'ın 142. sayısında (1678) yayınlanmıştır.

sonra, XVII. yüzyılda çok harika ve heyecan verici olarak gözüken mikroskobun yetersizliği engeline çarpacak 1759-1768 arasında betimlemesel embriyolojinin babası olacak Caspar Friedrich Wolff'ü (1733-1794), özellikle de, yumurtacı önyargılarına rağmen, hayvanlar arasındaki (kurbağalar, karakurbağaları) gözlemleriyle geliştirdiği, deneysel dölleme incelemesiyle bilgiyi ilerleten Lazzaro Spallanzani'yi (1729-1799) beklemek gerekecektir. Wolff ve Spallanzani, Leeuwenhoek'un dahiyane bakışından ortalama bir yüzyıl sonra.

1670-1680 ufku, hücreyi ucundan görmüş değil midir? “Bütün küçük canlı çizerleri, XVII. yüzyılda bitkisel hücreleri görmüş ve çizmişlerdir (en görülenlerini) veya en azından bunların sellülosik zarlarını görmüşlerdir” (Guyénot). Bunları ilk zikreden Robert Hooke'tur (1635-1703). 1667'de bir ağaç kabuğu tabakasını mikroskopta incelerken “gözenekler görüyor gibi” olmuştur. Meraklanan Hooke, aynı malden daha ince bir tabaka hazırlamıştır: “Bunun delikli ve ballı pasta gibi gözenekli olduğunu fark edebildim..” demiştir, “bir parmağın onsekizde biri uzunluğundaki bir mesafede, bunlardan (*hücre*) altmış tane saydı, yani bir parmak karede bir milyondan daha fazla (1.666.400) vardı, ki bu inanılmaz bir rakamdı” (Guyénot). Hooke, izleyen aylar esnasında hiç durmamış, sistematik olarak araştırmış ve bitkiler aleminde her yerde bu hücre sel yapıyı bulmuştur. Evet, biyoloji alanında da, muhteşem bir 1680 ufku vardır.

Bilimsel bilgi buradan itibaren, XVIII. yüzyılın sürekli ritmi içinde ilerlemiştir. Geliştirilmiş bir matematik aletle donanmıştır, güneş sisteminin tam boyutlarını hesaplamıştır; hayatın kaynaklarına temas etmiştir, *yan*'ın yanında *yin* oyunu, pek anlamasa da, bitkilerin hücre sel yapısını kaydetmiştir.

1630-1640'taki bir cins Yunan mucizesi olanından yarım yüzyıl sonra ortaya çıkan 80 ufkunun mucizesi tekrarlanmayacaktır. Düşünce, şurada 1825-1840, burada 1880-1910, başka bir yerde 1940'tan önce gerçekten dönüşmeyecektir. Ona sindirmesi için bir yüzyıldan fazla süre gerekmektedir. 1680, 1630 darbesinin karşı-darbesidir. Düşünceler düzleminde, 1630 1680 devasa ve çifte bir “*conquista*”dır. Uzun bilimsel XVIII. yüzyıl, 1680'den 1825'e uzanmakta, alanın envanterini çıkartıp işgâl etmekte; onu sürekli keşfetmeye, örgütlemeye, engelsiz ve sınırsız hale gelen bir düşünce alanını oluşturmaya hiç ara verme-

mektedir. XVIII. yüzyıl, çarpanın etki etmesine olanak vermiştir. Basitleştirmeyelim.

Fiili durumda, düşüncelerin kolay gelişmelerinin yüzyılının imgesi (başıboş tekerlek demek daha iyi olurdu) özellikle 1700-1790 yıllarına uymaktadır. *Encyclopédie*'nin basitleştirici dogmatizmi, yazılı kültüre yeni katılan kalabalıklarla alay etmeye yatkın hantal rasyonalizmi, aynı zamanda onun bilgi kronolojisi üzerindeki konumuyla da açıklanmaktadır. *Encyclopédie*, başıboş tekerleğin sonuna gelmiştir: harika atılımın ve aynı zamanda büyük devirlerin kaygısının uzağındadır... kimi yerde 1760'tan, kimi yerde de 1780'den itibaren güçlükler su üstüne çıkmaya başlamışlardır. Çıkarsamak, izlemek, sağlama yapmak yeterli olmamaktadır. Bizzat duyusal çarpanlar bile hayal kırıklığı yaratmaktadırlar. Hayatı daha iyi anlamak için, mikroskopların ayırım yetisinin on, yirmi, bin kat ötesine geçmek gerekmektedir; güneş sisteminden yararlı bir şekilde çıkabilmek için, Short'un dürbünü veya teleskobundan daha iyisi gerekmektedir, matematik alet de XIX yüzyıl sapkınlarının saldırısından önce bir cins biçimsel tamlık içine kapanmaktadır.

Bu durum aynı zamanda düşünceyi XVIII. yüzyılın sonunda daha cazip hale getirmektedir; en azından zirvede, ve işte sonunda, Voltaire yüzyılının ve Mme du Châtelet'nin bir an için kaçmalarına yol açan sıkıntı. Gerçek entellektüel soruların sıkıntısı elbette büyük çizgiler çizen bir tarihin elinden kaçmaktadır. François Furet, haklı olarak, kitleye yönelik bir yazın düzeyinde, harcı alem şeylerin tekrarın, Panckoucke'un yayınları dönemindeki bayağı ansiklopediciliği kaydetmektedir. Voltaire'in kaburgalarından çıkan oğullarıyla işimiz bitmez. Bir dönemin dili içindeki her yapısal kesit jeolojiktir. 1730'lara doğru zirveye çıkan ufuk, yani yeni bilginin saldırgan coşkusunun ufku, herhalde daha 1780'de ince bir zarla kapanmıştı, bir kesit bunun derinlemesine nüfuz ettiğini açığa çıkartmaktadır. Voltaireci zihniyet, 1730'da olduğundan daha fazla insanı 1780'de etkilemektedir. Bunu söyledikten sonra, o ana yönelik sorgulamamız zirvededir. Oysa düşüncelerin zirvesinde, araştırma cephesinde, 1760-1780 arasında yavaş yavaş ilk sorgulamaların, XIX. yüzyılın bilimsel patlamalarına (1825-1840 ... 1880-1910 ... daha da uzakta 1940) götüren bir dönüşüm kitlesinin ilk unsurlarının oluştuğu görülmektedir.

“Büyük yüzyıl, bana göre XVIII. yüzyıldır.” Michelet, resmeden-
den çok icat eden bir yüzyıla ilişkin tercihini böyle vurgulamaktaydı.
Perspektifler tersine çevrilmelidirler. XVII. ve XIX. yüzyıllar icat et-
mekte, XVIII. yüzyıl resmetmekte, biriktirmekte ve hazırlamaktadır.
Yüzyılın ortası düzdür, zirveler eteklerdedir.

Yeni hesabın atılımı üzerindeki XVI. yüzyıl, matematik aletin bir
cins klasizmine ulaşmıştır. Mücevherci gibi işleme alışkanlığı olmayan
Diderot, XVIII. yüzyılın ortasında bir zirveye ulaşma, aşılamayacak
bir mutluluğa varmış olma duygusunu aktarmaktadır. Onu bir panteiz-
me hep sadık kalarak bir yaradancılık ile görünüşte bir tanrıtanımazlık
arasında salındıran gizil panpsikizmi, onu matematikten uzaklaştırmış-
tır. Helvétius, d’Holbach ve La Mettre’nin çapsız soy zinciri içinde
mekanizmi saçma noktasına kadar ileri götüren XVIII. yüzyıl, bizatihi
başarısının aksiyomundan, *Saggiatore*’nin matematik diliyle yazılmış
doğadan vazgeçmek zorunda kalmıştır.

En azından iki nedenden ötürü yeni bilimler yükselmektedirler:
XVIII. yüzyıl hayat karşısında tutkulu olmuştur; doğa bilimleri arayış
kapatmaktadırlar; kekeleyen tarih ve toplumbilimleri kitlesel bir giriş
yapmışlardır. Göksel matematik, saf matematik yüz yaşına gelmişler-
dir. Artık kolay buluşları ve cazip yenilikleri geride bırakmışlardır.
XVIII. yüzyılın bilgin kadınları artık dürbünle oynamakta, başrahip
Nollet’yi izlemekte ve elektriğin esrarı karşısında çıldırmaktadırlar.
Kimya ancak XVIII. yüzyılın iyice sonunda başlayacaktır, atomistik
teori ise XIX. yüzyılın ortasında açığa çıkacaktır. Atomistik bir fiziko-
kimya olmazsa, matematik, maddenin ve *a fortiori* hayatın karmaşık
doğasına el koyamaz. Doğa bilimlerinin ilerlemeleri, bilgiyi tipolojik-
betimlemesal aşamaya getirmiştir. Diderot’ya göre, matematik göksel
mekanizmin anahtarını vermekte, ama reel’in karmaşıklığına el koyama-
maktadır.

XVIII. yüzyılın panmatematizmine nazaran bu geri çekilmenin
ikinci nedeni, bizatihi amatörün cesaretini kıran bu yeni matematiğin
karmaşıklığıdır. XVIII. yüzyıl çizvit pedagoğları, işe genç yaşta başla-
mak gerekir derken haklıydılar.

Matematiğin ilerlemesi, matematikçiyi, XVII. yüzyılda sahip ol-
duğu konumla zıtlastıran altın yaldızlı bir gettoya yöneltmektedir. Aşa-
ğı yukarı aşikâr üç aşama: başlangıçta Newton ve Leibniz’in keşifleri

içinde muazzam bir kaynaşma; yüzyılın ortasında Euler, d' Alembert ve Lagrange'ın egemenliğindeki bir kuşak; Paris okulundan Lagrange, Laplace, Monge, Legendre ve Lacroix'nın büyük denemelerinin yayınlanmasıyla matematik klasizminin zirvesi. Matematikğin XVIII. yüzyılda kalabalık Avrupa'da üs kurduğunu kaydetmek gerekir: başta Fransa, İngiltere, Bernouilli Kardeşler ve Euler ile İsviçre.

René Taton, Bernouillilerin, Hermannların, Eulerlerin vatanı Cenevre ve Basel fidanlıklarında, İsviçre'ye, Avrupa'nın matematikleştirilmesi konusunda belirleyici bir rol biçmiştir; bu hareket, beklemede olan İtalyan ocaklarını canlandırmış ve XVIII. yüzyılın sonunda yetişen Rus ve Polonyalılar üçüncü matematik çağın doğumuna katkıda bulunduklarında ortaya çıkacak bir Doğu hasadını hazırlamıştır.

Matematikçi, XVIII. yüzyılda ilk teknisyen bilgindir -bu, bir esliğin ve önceliğin bedeli, avantajı ve handikapıdır-, Doğu'da arayı kapatmak arzusuyla yanıp tutuşan hükümdarlar tarafından ağırlığınca altın verilerek çağırılmakta ve yüzyılın jeodezik ve jeoastronomik işlemleri için seferber edilmektedir. Artık amatörlerin devri geçmiştir, evrensel dehaların da zamanı geçmiştir: artık ne Descartes, ne de Leibniz olacaktır. Kültürün kesirlenmesi, GUSDORF'un öyle istediği üzere, edebiyatı, felsefeyi büyük bilgi ağacından kopartan, aynı zamanda bireysel bir kültürü uzmanlaştıran büyük kırılmadır, ama kültürün kesirlenmesi, aynı zamanda teknikliği nedeniyle saf matematikçiyi ortak gövdeden soyutlayan *stricto sensu* bilmecesinin içindeki büyük kırılmadır da. Biyoloji, doğa bilimleri, anektodik-deneyssel fizik, tamamen insan-cı bütün bilimlerin saygınlıkta birinci olan dikkatli bakışından koparak kendi başlarına yüzdüklerinde, XVIII. yüzyılın ortasında bilimsel mucizeyi parçalar gibi olan paradoks. Aydınlanmanın başında ve sonunda, yüzyılın en büyük iki kafası arasındaki bir tek karşılaştırma kendisini dayatmaktadır.

Sistemi olan büyük filozoflar içinde Hegel'den önce sonuncusu olan Leibniz, Newton'dan daha fazla payı olmak üzere, yeni hesabın eşmucididir. Gökyüzünün mekanisyeni Newton, buna karşılık bizim anladığımız anlamda az filozoftur. Diğer uçta, Kant, zamanının biliminin hiçbir şeyine yabancı değildir. Hatta genelde Laplace'a atfedilen, ama Laplace ve Monge ile işbirliği yapan Kant'ın betimlemesal geometri veya gökyüzü mekaniğine katkıda bulunduğu düşünülmediğin-

den ona yakıştırılmayan kozmolojik teorelin ilk taslağını da oluşturmuştur. Mekanist felsefe, bilimin üzerinde matematik bir egemenlik kurmuştur; bilgi çarpanı, soyutlamaya yönelik paradoksal bir sonuca varmıştır: gündelik dilin bilgi evreninden ayrılan matematiğin saf soyutlamanın ilk kapalı evreninin içine kapanması. R. Taton, matematik XVIII. yüzyılı, daha o sıralarda bile amatörler kapalı bir dünya olarak tanımlamıştır. Matematiğin kapanması örnek oluşturmıştır, onu başkaları izleyecektir. Gene bu noktaya ilişkin olmak üzere, matematik süreç önelemede ve arkasından sürüklenmektedir. Matematikçi, egemenliğini kabul eden bir dünyadaki polemikçidir (bu kavram daha sonra ortaya çıkacaktır). XVIII. yüzyıl matematikçisi, bir bakıma XVIII. yüzyıl ilahiyatçısının ve XV. yüzyıl mantıkçısının konumundadır. “Euler, optik ve Newton teorisiyle olduğu kadar müzikle de ilgilenmektedir” (Taton). Yayıncı filozof d’Alembert, müzik ve uygulamalı matematik incelemeleri yapmaktadır. Laplace, ısı teorisine açılmaktadır. Monge, Legendre, Meusnier ve Laplace; Lavoisier’nin 1785’te suyun bileşimine ilişkin olarak gerçekleştirdiği büyük deneyin tutanaklarının altına imza atmaktadırlar.

İlk aşama, yeni aletin biçimselleşmesi, gelişmesi, mükemmelleşmesi: sonsuz bölünebilir hesapları üzerine büyük yönelme. Bu çözümleme, aslında matematik tarihinin ötesinde, bütün bilgilerdeki gelişmelere hükmetmektedir. İlk atılım İngiliz çözümlemecilerinkidir, bu atılım C. Hayes (1704), H. Ditton (1706), J. Hodgson’dan (1736) itibaren başlamıştır; ikincisi İsviçreli ve Fransızlarınkidir: Daniel Bernoulli (1700-1782), Euler (1707-1827), Clairaut (1713-1765), d’Alembert (1717-1783), bunları Lagrange (1736-1813), Monge (1746-1818), Laplace (1749-1827) ve Legendre (1752-1833) izlemişlerdir. Değişkenler hesabı, genel fonksiyon kavramının derinleştirilmesi, özellikle Euler’le, sonra da Lagrange’la. Geometrinin kalede sahip olduğu baş köşeye, artık sanal sayılar, sınırsız algoritmalar, sayı teorileriyle kurulan cebirin kitlesel gelişimi. Çünkü XVIII. yüzyılın yüksek kesimleri oyuna tutkuludur. Moivre, Stirling, Maclaurin ve Euler olasılıklar alanında Pascal, Fermat, Huygens ve Jacques Bernoulli’den bayrağı devralmışlardır. Olasılık ve istatistik, daha çocukluğunu yaşayan bir insan biliminin çekingen ihtiyaçlarının çok ötesindedirler.

Ancak XVIII. yüzyıl büyük saf geometricilere de sahip olmuştur:

sanatçıya yararlı olan perspektif, bsetimlemesel geometri, analitik geometri. Monge, 1777’de sonsuz bölünebilir geometriyi dönüştürecek olan araştırmalarına başlamıştır. XVIII. yüzyıl klasik mekaniği en son noktasına kadar götürmüştür. Newton zamanında ve sonrasında astro-nomi bu gerekliliği ona dayatmıştır. Euler 1736’da, anakronizmaya düşmeden rasyonel mekanik denilebilecek şeyi vurgulamış, onu d’Alembert izlemiştir. Bu sonuncusu, 26 yaşındayken yayınladığı *Tra-ité de dynamique*’iyle (1743) uluslararası bir üne ulaşmıştır. Euler ve d’Alembert’in bir kez daha halef-selef oldukları akışkanlar mekaniğiyle birlikte, matematik elini “doğal felsefe” yönüne uzatmıştır.

XVIII. yüzyıl astronomisi metafiziğin bekleme odası olmaktan çıkmıştır; XVII. yüzyılın ontolojik kaygılarını reddeden, radyoteleskop çağının astrofizikçilerinin evrenin oluşumu sorularının uzağındaki bu sağlam konum astronomisi, Newton teorisinin sağlamasını yapmakta ve kıtanın inatçı kartezyenlerinin yenilgisine uğraşmaktadır. Herschel’in (1738-1822) gezegenlerden yıldızlara sorgulayıcı bir bakış atması için yüzyılın sonunu beklemek gerekmiştir. Gökyüzü topolojisinden topografyasına basit bir geçiş; yıldız astronomisi, *a fortiori* galaksi astronomisi olanaklara ve ancak Mendelev’in içine dogmaları ve Planck’ın çalışmalarıyla daha sonra yoğunlaşacak olan maddelerin fiziko-kimyasal bir teorisine ihtiyaç duymaktadır.

* * *

Matematikleşmenin en mükemmel alanı olan gök mekaniğinden uzaklaştıkça, betimlemenin payı artmaktadır. Optik uzun zamandan beri kazanılmıştır. Descartes, onu geometrinin bir eklentisi haline getirmiştir. XVIII. yüzyılda bu konum, Newton’dan yana ve karşı olanların kavgasının göbeğindedir. Kıta tereddüt etmektedir. Voltaire, edebi yeteneğini kefeye koymuştur. *Les Éléments de la philosophie de Newton*, 1738’de Londra’da yayınlanmıştır. Ağır bir sorun: ışık evrensel çekime maruz kalmakta mıdır? Newton ve Voltaire, aslında ışığın doğasını sorgulamaktadırlar. Voltaire, tıpkı Newton gibi ışığın hızının ortamın yoğunluğundan etkilendiğini düşünmektedir. Tartışılmakta, sağlama yapılmakta, inat edilmekte ve amatörler işe karışmaktadırlar: Euler titreşim teorisini savunmaya devam ederken, halkın dostu Marat

ve Goethe de işe karışmışlardır. Geometrik optik alanını bitirmiştir. Işığın incelenmesi maddenin yapısına açılmaktadır. Müzik yüzyılında akustik, Réaumur yüzyılında (1683-1757) ısı fiziği, ilk termometreler ve endüstriyel enerji ihtiyaçları oluşmaktadırlar.

Sıkıntı verici elektrik, anekdotik ve esrarlı olanın kapılarında durmaktadır. Manyetizm ve elektrik, “virtüöz”ün dürüst adamın yerine geçmesine katkıda bulunmuşlardır. Salonların fiziğinin merkezinde, kamuoyunun katılımına yardım etmişler, topluma bilim aşılmasının katalizörleri olmuşlardır. Nihayet ve önemli nokta buradadır, gözlemi çok haklı hale getirmişlerdir. XVIII. yüzyıl, Hooke, Picard, Hauksbee ve Guericke’nin birkaç zayıf farkına varışına dayanmıştır. Yüzyılın başında bir İngiliz ve bir Fransız, Stephan Grey (1666?-1736) ve özellikle Charles François Du Fay (1698-1739), sıkı sıkıya denetlenmiş olgular getirmişlerdir. Gray’ın getirdikleri iletilebilirlik, Du Fay’ninkiler etki aracılığıyla elektriklenme üzerinedir ve başat buluş iki elektrik üzerinedir. Yük ve alan kavramlarının çok uzağında değillerdir. Du Fay çok erken ölmüş, ama kendine çömez edinmiştir: başrahip Nollet, Fransa ve Avrupa’nın salon ve kabinelerinde elektrik davasının yorulmaz misyoneri olmuştur. Yüzyılın ortasında kalabalıkları eğlendirmek ve bilginlerin deneyleri için elektrikli makineler geliştirilmiş ve ünlü Leiden şişesi kavgasına girilmiştir. Bu kazanımı sistemleştirme şerefi, en uzak “sınır”dan bir sapkına, Pennsylvanialı Benjamin Franklin’e ait olacaktır: elektriğin muhafazası, pozitif ve negatif elektrik, bu arada paratonerin pratik kullanımını unutmamak gerekir. Elektrik, yüzyılın sonunda Priestley ve Coulomb’la birlikte dönemeç almaya başlamıştır.

Lavoisier (1743, 1794’te darağacında ölmüştür), kimyayı, yani maddenin iç yapısının bilgisini, ayak sürüdüğü Ortaçağ’dan çıkartmıştır. Dahiyane flotestik varsayımı bir yüzyıl boyunca engel oluşturmuştur, kimyanın simyaya ilişkin zihinsel yapılardan kurtulabilmesi için uzun bir kavga vermesi gerekecektir; miktarsal alana girmesi ve geliştirilmiş terazi gibi bir ölçü aletinin eksikliğini çekmektedir. Miktarlaştırma alanına oksijen devresi aracılığıyla girmenin yolunu bulmak şerefi, harika bir eşten yardım alan Lavoisier’ye aittir.

XVII. yüzyıl gökyüzüne tutulmuş, gökyüzü de onu ödüllendirmiştir; gök mekaniği düşü görülen matematikleştirme noktasıydı. XVIII.

yüzyıl ise yeryüzüne ve hayata tutkuyla yaklaşmıştır. Bu bakış değişikliği, bizzat şeylerin mantığından kaynaklanmaktadır. Miktarsarcılığın başarısı yağ lekesi gibi yayılmıştır. Bilginin sistematik fethi, ilk fethedilen burçtan itibaren sürmektedir. Bu kaymanın dinin rolünün azalmasıyla da bağlantısı vardır. Yerin altına ve hayatın mekanizmasına bakış, XVIII. yüzyıl filozoflarının hristiyan-karşıtı polemiklerde lanse etmekten mutlu oldukları uyum sorunlarını ortaya çıkartacaktır. İki olay su yüzüne çıkmaktadır: fosiller ve dönüşümcülüğün ilk emeklemeleri.

Fosiller sıklıkla incelenmektedir. En azından iki bin yıllık kısır bir düşünce, XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki gecikmiş bir yumurtadan çıkışı hazırlamıştır. Bu arada engelin Kitabı Mukaddes kitabılığından çok, Aristoteles geleneğinin köklü anti-mekanizminden kaynaklandığını görmek gerekir. Dar uyumculuk, teolojik geleneğin ortodoks çizgisinde yer almamaktadır, bu hasımlara ait bir silahtır. Newton'un gökyüzü, Tanrıyı Aristoteles'in göklerinden daha fazla ululamaktadır. *Deus absconditus* ilahiyatı aceleci belirlemelerden tamamen varestedir, insanın iç alemine çekilmesini hatırlamaktadır. Şu biraz fondamentalist iyi protestan Th. Burnet'e bakınız; 1681'de Londra'da *Dünyanın Kutsal Teorisi*'ni Latince yayınlamıştır. Burada herşey bilimsel olarak açıklanmış, Yaradılış inancının tamamı bununla bütünleştirilmiştir. Bu İngiliz modasıdır. Darwin şokunu bir buçuk yüzyıl öncesinden haber vermektedir. Burnet'ten on beş yıl sonra Gregory King, dünya nüfusunun artışı, altı bin yıl içinde iki kişiden 500 milyona çıkmış olarak hesaplamıştır. Bossuet, Burnet'e ilişkin olarak şu yargıya sahiptir: "İyi yazılmış bir roman, eğlenmek için okunacak bir kitap, ama eğitim için başvurulmaması gerekir". Bir doğa tarihinin önünde derin bir engel vardır. Uyumculuk ancak darbeden sonra işe karışacaktır.

Oysa Burnet iyi bir tanıktır. 1680'de sona eren XVII. yüzyıl, baskı, betimlemesiz, sağlam ve kesin bir mineraloji oluşturmuştur. Robert Hooke (1635-1703) "küçük fosil hayvanlar için mikroskop kullanmıştır" (R. Furon), bilinen bitki ve hayvanların fosil imgelerinin yapısını kıyasladığından ötürü, dönüşümcülüğün bilinçsiz uzak öncülerinden biri sayılabilir. Hooke'un çağdaşı olan R.P. Athanasius Kircher'in (1601-1680) *Mundus subterraneus*'u (1664), Alman madencilerin deneyinden elde edilen bilgi kitlesine, Germanik Avrupa'nın romantizminden birşeyler eklemektedir. Geçmişe ilişkin olarak bu kadar.

Bu betimlemesel tabakacılığın devri geçmişdir. 1680'e gelince, bir yeryüzü tarihine geçilmiştir. Daha işin başında, dinsel polemikle vur-gulanmıştır. Burnet, doğal olarak İngiliz *Bible Kingdom*'ının çocukla-rının, tufandan kurtulanların yürüyüşünü açmıştır. Burnet'ten sonra, John Woodward 1702'de *Yeryüzü Tarihi*'ni yayınlamış ve evrensel sı-vılaşımaya ilişkin, dahiyane olduğu kadar narin de olan koskoca bir te-oriyi ortaya koymuştur. Tufan yeryüzü kabuğunu tamamen eritmiş ve böylece harmanlanan madde, daha sonra eşmerkezli tabakalar halinde çökmüştür. Ve lifsel tutarlıklarından ötürü sulardan korunan deniz ka-buklarına bir sürü sahife ayrılmıştır. Tarihsel boyutun getirilmesi önce bir gerilemeye neden olmuştur. Woodward'dan sonra, Whiston 1708'de hâlâ aynı yoldadır. Tufanın tarihi belirlenmiştir: M.Ö. 24 Ka-sım 2349. Yeryüzü iki saat süreyle bir kuyruklu yıldızın kuyruğunda kaldıktan sonra (kuyruklu yıldızın sarsıntısını hatırlamak gerekir), bu büyük kuyruk buharlardan oluştuğu için olağandışı yağmurlar meydana gelmiş (Kitabı Mukaddes'in Latince metni *et cataractae coeli aper-tae sunt* diye çevirmektedir). Kuyruklu yıldızın çekim etkisiyle (Whis-ton, bunu *Principia*'dan yirmi iki yıl sonra yayınlamaktadır), büyük çukur içinde yer alan sıvılar, şiddetli hareketlerle çalkanarak, yeryü-zü kabuğunu kırdılar ve yerkürenin yüzeyine yayıldılar (*et rupti sunt fontes abyssi*). Bütün bu sular yerküreyi zayıflatacaklardır. O zaman-dan beri insanlar, aynı zamanda hayvanlar da daha az yaşlanmış olarak yaşamaktadırlar, yeryüzü bin kat daha az nüfusludur, bin kat daha az verimlidir... Buffon bunları sansür etmeye boşuna uğraşacaktır. Zürih-li Jean Scheuchzer safa katılmıştır. Tufanların hepsi, sıkıntının derin olduğu protestan Avrupa'ya mensuptur.

Bir bilimin başlangıcındaki tarihsel boyutu yoğurmaktan daha güç birşey yoktur, XVIII. yüzyıl çabucak belge toplamaya girişmiştir. Yüz-lerce mütevazı kabine koleksiyoncusu fosilleri sıralamaktadır. Lü-sernli Nicolas Lange, 1708'de Venedik'te *De l'observation brute à l'observation orientée*'yi yayınlamıştır, işte 1718'de Antoine de Jussieu'nün "Saint-Charmond" (Saint-Charmond en Lyonnais) civarındaki taşlara ilişkin alışılmadık bir işareti. Bunların adeta hepsi, Amerika ile Doğu ve Batı Hind adalarında olağan olarak gözlenenlere yaklaşan ya-bancısı bitkilerdir. Acaba Jussieu iklim tarihinin yolu üzerinde midir? Hayır. Ama hiçbir uyumculuk onu rahatsız etmemektedir. İnsan haya-

tı uzunluğundaki her gözlem, değişmez veriyi öğretmeye devam etmektedir: “Olmuş olan olacak olandır ... Güneşin altında yeni ne var?” Dönüşümcülük, bütün zihinsel yapının dönüşümünü varsaymaktadır. Çevredeki gelişmeyle birlikte, insanın görüşü içinde gözlenebilecek bir değişimi beklemektedir. Jussieu, bizimki olmayan mantıksal bir sıçrama yapmıştır. Bizim için zaman oluş gerektirmektedir. Jussieu için değişiklik bir evrimden kaynaklanmamakta, bir felâket gerektirmektedir. Herhalde çevrenin XVIII. yüzyılın başında tedrici evrimden daha çok kopuş ve felâket örneği sunmasındandır. “Bizzat bitkilere gelince, çok uzakta, Hindlerde gelişmiş olmalıdırlar (oldukları yerdedirler, demek ki oldukları yerdeydiler .. bakınız *Ecclésiaste*); Hindlerden Saint-Chamond’a “müthiş ve ani devrimlerin” etkisiyle gelmiş olmalıdırlar. Nasıl? Deniz onları kopartmış ve “suyun az miktarda olduğundan buharlaşabileceği bir yere bırakmak” üzere onları Avrupa’ya taşımış olmalıdır.

Sabitçiliği sarsalamak için bir afetten çok, tarihselciliğin bir yüz yıllık tedrici ilerlemesi, toplumsal yapının ağırlığı, gelişmenin pratik olarak iş gördüğü bir çevrenin ağırlığı gerekmiştir. Nesnelerin, varlıkların ve yapıların şekle girebilirliği gündelik insan deneyinin yavaş yavaş bir verisi haline gelmiş, istatistik olarak on yıl uzayan bir insan hayatının süresi içinde somut bir yaşanmışlığın bir verisi olmuştur. Jussieu’nün mantıksal sıçramasını anlayabilmek için, geleneksel toplumun eski sağduyusuna kadar geri gitmek gerekir. Kitabı Mukaddesçi uyumculuğu işe dahil etmeye gerek yoktur veya Voltaire’i Kitabı Mukaddesçi uyumculuğa ilâve etmek gerekir. Voltaire, *Dictionnaire*’in “deniz kabuğu” maddesinde, 1746 tarihli bir mektupla doğmakta olan paleontolojiye sayısız ok fırlatmıştır: taşlaşmış balıklar mı? Taze olmadıkları için Romalıların sofralarından attıkları nadir balıklar. Deniz kabukları mı? Suriye’ye hacca gidenler, bunları Haçlı Seferleri sırasında getirmişlerdir vs. Voltaire fosil görmeyi reddetmektedir, duyarlılığı Touraine falezlerinde bile incinmektedir. Buffon, daha sonra sonuca varmıştır: “Aydınlanmış ve hatta felsefeye bile bulaşmış kişilerin hâlâ bu konuda böylesine yanlış fikirlere sahip olmaları olacak şey midir?”

Yaradılışın yeni boyutu, bir cins jeolojik ölçüsüzlük, işte Voltaire’i korkutan budur, XVIII. yüzyıldaki birçok hristiyanı ve insanların çoğunluğunu da. Uzayın berheva olmasından sonra işte zaman ve çekil-

mez sorgulanması. Voltaire, Yaradılış'ın altı bin yıllık insanlık tarihine ilişkin fundamentalist ve insan biçimli bakışına gülmeyi kabul etmektedir, ama önerdiği tarih, tarihle yüklü zaman, *XIV. Louis Yüzyılı*'na aktarılmış Yunan sitesinin kapalı evreninin boyutlarında, Akdenizli bir zaman olarak kalmaktadır. Voltaire, jeolojik zamanın dinsel boyutlarından nefret etmektedir. Belki de bilim için kaygılanmaktadır. Bu anlamda, hafifliği bile anlaşılır olmaktadır. Herşeyden çekinmek ve her işe girişmek. Dikkat edilmesi gereken nokta, Voltaire'in bu yolla kar-tezyen parantezi yeniden bulduğudur. Daha da ötesi, Aydınlanmanın köktenci insancıl tercihinden korkmaktadır. *Deus absconditus*'un tanrı-merkezli ilahiyatı döneminde, yani 50 yıl önce Tanrı merkezdeydi. İnsan, Aydınlanmanın militan insancılığı içinde yerini almıştır. Bu bir bilim bilgeliği gerektirmektedir, artık her ölçsüzlük hiçbir zaman olmadığı kadar tehlikeli hale gelmiştir. Voltaire *standart* modelin onbeş milyar yıllık duvarı karşısında ne düşünürdü?

Voltaire'in, yeryüzü tarihinin zamanını insandan bağımsızlaştırmayı reddetmesi, zihnin aşırı derin bir girişimine tercüman olmaktadır. Voltaire bir aptal değildi. Newton'un yaygınlaştırdığı insanın, *Essai sur le mœurs* yazarının dönüşümcülüğünün ilk taslağından hoşlanmaları, açıklamasını geleneksel çevrenin etkisinde ve belki de o devre musallat olan evrenin sabitliği kavrayışında bulmaktadır. Voltaire'in evreninin, Leibniz evreniyle ve aynı zamanda Kant evren ve zamanıyla aynı çizgide olduğunu, bu evrenin birleşik, yani insanileştirilmiş bir evren olduğunu hatırlamak gerekir. Jacques Merleau-Ponty, "XVIII. ve XIX. yüzyılların görecilik-öncesi evren-zamanına atıfta bulunan bilimsel zihniyetin bütün temkinlilik nasihatleri, 'evren her yerde öklid-yendir, zaman her yerde türdeştir; kozmik bir saat evrenin her yeri için zamanı verir, büyük bir açölçer yıldızlar ölçeğinde dik açıyı belirler, bu açölçer molekül yüzeyinde ışığın yansımaları farketmeye yarayan sonsuz kesirli açölçerle geometrik olarak benzerdir' biçiminden cüretkâr iddialara karşı bir değer ifade edemezdi: bir cins ölçüm panteizmi, fizikçinin metafizik bilinemezliğinin kuşkucu başdöndürmesini gizlice korumaktaydı (bu kuşkuculuk Newton'un ki değildir, ama Voltaire'in buraya yöneldiği tartışma dışıdır). Aristoteles'in *primum movens*'i, dinamik reformuna dayanamamış, bir *primum metiens* onun yerini almıştır". Açölçerli evren ve türdeş zaman, psikolojik özümleme yolu-

la, kilometre taşları belirlenmiş bir insanlık tarihinin ötesinde, boş bir zamana, varolma hakkı olmayan bir zamana ihtiyaç duymaktadır. XVIII. yüzyıl ortasının olanaklarını abartmamak gerekir. Bu yüzyılın en büyük liyakatı, aklını korumuş olması ve böylece adımları ve aşamaları kaydedebilmesidir. Dönüşümcülüğün gerçek zaferi olan darwinizmin pratik galibiyeti, kuantum atomculuğuyla çağdaştır. XVIII. yüzyıl, dehası içinde olan sabitçiliği icat ederken, Buffon'dan Maupertuis'ye, Lamarck'ın yanında olan bazı sapkın zihinler, XIX. yüzyılın sonunda zamanın evrenle aynı saygınlıkta olduğunu belirleyen bir devrimin unsurlarını biraraya getirmektedirler.

Evren kuramı, biyoloji için başat bir fetihtir. Carl von Linné (1707-1778), bilgili İsveç'e mensuptur. Bir papazın oğludur, eğitimini Lund ve Uppsala'da yapmıştır, Baltık çevresinde seyahat etmiştir. Linné, kendini Latince ifade eden Avrupa'ya mensuptur ve onun bitkiler sistematığıne hâlâ bağlıyız. Bu aşamada delici bir bakışa sahip olmak gerekir. “Üreme organlarının konumu üzerinde temellenen.. ve sıklıkla seksüel sistem olarak adlandırılan” yöntemi, aslında etamin sayısına ve çiçeklerin cinselliğine dayanır” (Adrien Davy de Virville). Linné'nin hipotezlerinden yola çıkan sistematik dev adımlarıyla oluşmuştur.

Doğal tarihselcilik sapkınları, bu gerekli entellektüel aşamayla da sürtüşmektedirler. Dönüşümcülüğün tarih öncesinde, Guyénot, 1749'da Basel'de çok verimli ama, hiçbir kanıt olmaksızın ileri sürülen fikirlerle dolu ve çılgınca bir sürü kavrayışa sahip ilginç bir kitabı, Aydınlanmanın kötü didaktiğinin zevkine uygun *Telliamed ou Entretiens d'un philosophe indien avec un missionnaire français sur la diminution de la mer, la formation de la Terre, l'origine de l'homme, etc.* başlığı altında yayınlayan De Maillet'yi değerlendirmektedir. Bilgelik uzaktan, felsefi Doğu'nun geleneğinden gelmektedir. Bütün kalarlar denizlerden çıkmıştır, bunun kanıtı, dağ tepelerine kadar her yerde bulunan fosillerdir.

Buffon (1707-1788) ciddidir. Leibniz, Yerküreyi ve gezegenleri eski sıvı güneşler saymaktaydı. Descartes meteorlara bakarken, dünyanın güneşten kopmuş olabileceğini düşünmüştü. Buffon daha açık olmak üzere, “bütün gezegenler, Güneş'in merkezi kısmını temsil ettiği aynı yıldızın içindeydiler. Dünya soğurken, hâlâ çok sıcak bir çekirdek oluşturmuştur, bu çekirdek camlaşmış bir maddeden ve sertleşmiş bir

kabuktan meydana gelmektedir...” demektir. XX. yüzyılın başında Suess’te zirvesine çıkan teorinin bir embriyonu. Sadece o anın hayvanlarından hareketle hayatın çağlarının taslağı, insanın en son ortaya çıktığının söylenilmesi, bütün bunlar 1744’te *Yerküre Tarihi*’nde ele alınmış, 1778 tarihli *Doğa’nın Devirleri*’nde tamamına erdirilmiştir, Serge Moskovici buna “soğuk evren ve sıcak evren”in eşiği demektir.

Buffon’un evrimi çok ilginçtir. Bu “herşeyle ilgilenen” adam, adeta başka bir devre mensuptur, akla XVII. yüzyılın sapkın kimyacıları, Aristoteles-karşıtı anti-mekanistleri, soğğun musallat olduğu sıcak evren insanları gelmektedir. O da Yerkürenin sıcaklığı ve soğumasının tasallutu altındadır. Bunu kavramak için çocukça bir deneye girişmekte, gülleleri kıpkırmızı oluncaya kadar ısıtmaktadır. Bu deneyin, tıpkı Montesquieu’nün öküz dili gibi, bilimsel bir değeri yoktur, sadece psikolojik değeri vardır. Buffon ve öndevrimciler mekanisyen sağlamlıktan uzaktırlar. Anti-mekanisyen senyör de Montbard, hayat ve cinsiyet sorunlarına yönelik ağır bakışıyla, doğa tarihi haline gelmiş bir doğa felsefesinin içine süreyi dahil etmiştir. Sahip olduğu saldırganlık, sorun çıkartmayan fondamentalist Kitabı Mukaddesçi uyumculuğun ötesinde, koskoca bir düşünce sistemini alt üst etmektedir. İşte Buffon bu nedenden ötürü, limitte tehlikelidir. Çok erken devreye giren fikirleri, bilimin pedagojisi ve öğretisi olan mekanizmanın binasının tamamlanmasını tehlikeye atabilirlerdi.

Doğa’nın Devirleri’ne geri dönelim ve zamanın adatıcı ilerlemesini izleyelim. 1778’deyiz. Sorbonne’un çok yanlı verdiği mahkûmiyet kararı, başka bir Ferney’nin yeni papası üstat Montbard’ı rahatsız etmemiştir. Galileo’nunki gibi bir mahkeme olmayacak, yalnızca Lavoisier katledilecektir. Sorbonne Kilise’yi temsil etmemektedir; öte yandan mahkûmiyet kararı işin özünden çok, konu dışı şeyleri hedeflemektedir. Öz, tarihtir; toplumsal’ı ve siyasal’ı zorlukla fethetmiş olan tarih; kartezyen parantezi sarsalayan ve dördüncü bir boyut getirdiğinden ve ani karmaşılaşma herşeyi mahvetme tehlikesi taşıdığından onu kabul etmeye henüz hazır olmayan mozaik evrenin reddettiği tarih.

Buffon, “jeolojik zamanların süresine ilişkin olarak kesin bir kanaat ifade etmeye cüret eden” ilk kişidir: “Tabakalar ... Tufanın kırk günü boyunca değil de binlerce yıl duran suların altındaki bir çökeltiden kaynaklanmaktadırlar”. O da Yerküre tarihini kendi dönemlerine

ayırmış ve bu tarihin en az süresinin 75.000 yıl olduğu saptamasını yapmak gibi aşırı bir cüret göstermiştir” (R. Furon).

Cüretkârlıklar burada mıdır? 150 yıl önce Descartes ve Mersenne, fundamentalist Kitabı Mukaddes kronolojisinin üzerinde, birkaç düzine bin yıllar oynuyorlardı. Ama gerçekte bu zamanı yararsız sayıyorlardı. Evrenin içinde kapalı olan Aristoteles dünyası, zamansal olarak sonsuzdur (ve sıklıkla söylendiği gibi ebedi değildir): Aziz Aquinolu Tommaso, buna çok iyi uyum sağlamıştı. Aynı şekilde, XVIII. yüzyılın zamanı, tarihsel, doğal ve insani çifte geriye gidişten önce, oyuk, boş ve sonuçsuz bir zamandı. Buffon’un doğa tarihinin zamanı, tıpkı iki insanı farklılaştıran birçok şeye rağmen akraba olduğu *Essai sur les mœurs*’ün tarihsel zamanı gibi bir XVIII. yüzyıl zamanıdır, filozofların boş kalan zamanı değil de, somut ve dolu bir zamandır. “Kendine yöneltilen itirazlara, çökelti süresini hesaplama yöntemini yaratarak cevap vermektedir (uygulama, önemsiz ve işlevsiz bulunmuştur). Arduaz yapraklarının inceliğinin fakına vararak, bir gel-gitin çökeltinin karanlık hattının ancak 1/12’sini bırakabileceğini ... ve bunun sonucunda da 1000 *toise*’lık kireçli bir tepenin oluşması için 14.000 yıl gerektiğini gözlemiştir..” (R. Furon). Bir makine işlemeye başlamıştır, ortodoks mekanistler bundan kafaları karışmış bir şekilde kaygılanmaktadırlar. Bir ön-jeolojinin, bir ön-paleontolojinin, tıpkı Buffon’un içine doğanlar gibi emeklemeleri ancak şöylesine XVIII. yüzyıla ait olan bir ön-tarihin el yordamıyla ilerlemeleri izlenebilir. Gökyüzü mekaniğinin soyut evreni berraktır, vaftiz eylemi aracılığıyla Aydınlanma zihniyetiyle uyumludur; jeolojik zamanların cansıkıcı karanlıkları güçlkle indirgenebilir nitelikte olup, ön-romantiktirler. Dünya, XVIII. yüzyılda coğrafi olarak kapanacaktır; ama XVIII. yüzyıl, büyümeye ara vermeyen, daha yutucu başka bir “sınır” yaratmıştır: bilginin ve haberin “sınırı”. Aydınlanmanın çarpanı, kültür birliğinin haktan kesin olarak gelmiştir.

* * *

Jeolojik zaman geç gelmiştir. Bilimsel düşüncenin onu hazmedeceği zamana kadar rezervde tutulmuştur. Zaman, doğanın insani tarihi içinde, kuantik fizikle çağdaştır. Oysa 1680 ufku zamanla beslenmişti.

Fakat Aydınlanmanın zamanı insani bir zamandır. XVIII. yüzyıl tarihin üzerinde oynanmaktadır; aynı zamanda insan bilimlerinin özerk sektörünün olduğu yüzyıldır da. İki zirve buna tanıktır: *Kanunların Ruhu*, 1748; *Adetler Üzerine Deneme*, 1756.

Acaba XVIII. yüzyılın baş iki kitabının arkasındaki emek iyi ölçülmüş müdür? Tarihi sevmeyen Mme de Châtelet'ye göre Voltaire, sonunda *Adetler Üzerine Deneme* başlığını taşıyan genel bir tarih denemesi yazmıştır. Elbette Aydınlanmanın bir tarihselcilik-karşıtlığı vardır, bu tutum gürültü çıkartmakta, hayal kırıklığı yaratmaktadır. Mekanist devrim tarihe arkasını dönmüştür. Bilimsel meşruiyet olayı dışlamaktadır. 1680 ufkunda bir zihniyet ailesi siyasetin ve dinin tahsisli alanına sızdığında, rasyonellerin geleneğin bilgeliği ve Vahyin haznesinde içerilmiş hakikatin yerine geçirmek istedikleri aceleci inşaat, 1630'lu yılların kartezyen *aprioriciliğinin* üzerine dayandırılmıştır. Rasyonellerin kartezyen parantezin içine girmeleri, kelmenin *apriorici* ve teorik-çıkarsamacı kabulü içindeki kötü anlamında kartezyendir. Rasyoneller, sadece Tanrının kelâmının eksik olduğu ilahiyatçılardır.

Rousseau bu türe mensuptur ve Diderot, İngiltere'de Toland bu ailedendirler. "Rousseau eşitsizliğin kökenine eğildiğinde işe şu muhteşem sözlerle başlamaktadır: 'Bütün olayları bir yana bırakalım'. Bundan sonra, olması gerekeni sarsılmaz bir diyalektiğe göre çıkarsamaktadır" (R. Pomeau). Diderot'nun fazla bir hayal gücü vardır ve dar determinizmi tarihin kaprisini kabul edemez. Voltaire, XIV. *Louis Yüzyılı*'nı , *Newton Metafizigi*'yle birlikte yazmıştır. Voltaire, herşeye rağmen, başka bir kumaştandır; O, XVIII. yüzyılı iki ucundan tutmaktadır: post kartezyen rasyonalizm, ampirizm ve İngiliz duyusalcılığı. Voltaire Manş'ı geçmiştir, iki imparatorluk arasında köprüdür. René Pomeau şu akıl dolu cümleleri yazmıştır: "Cirey filozofları arasında, *Deneme*, Leibniz ile Locke arasında yeniden başlatılan ve yüzyıl boyunca sürdürülen bir diyalogtan doğmuştur. Voltaire, akıl yürüten akıl düzleminin zıddına tarihin ampirik gerçeğini koymaktadır. Dostuna (ve yüzyılına) insanlığın ancak tarihsel varoluşunun olabileceğini, metafizik ve matematiğin yalnızca uygun koşulların biraraya geldiği toplumlarda ortaya çıkabileceklerini anlatmaya çalışmaktadır. Emilie'yi, insan zihninki olarak kavranan tarihe ilgi duymanın zahmete değeceği konusunda iknaya çalışmaktadır. *Deneme*, 17 yıl içinde olgunlaşmıştır;

basımdan yeni basıma (1756, 1761, 1769, 1775), Voltaire onu elden geçirmiştir. *XII. Charles'ın Tarihi*'nin yayınlanması 1731-1732'dedir. *XIV. Louis Yüzyılı* 1739-1740'tan 1751'e kadar sürmüştür. *Tarihe İlişkin İşaretler* 1741'de, *Tarihe İlişkin Yeni Görüşler* 1744'te çıkmışlardır. *XV. Louis Saltanatı Özeti* 1751'den itibaren defalarca basılmıştır. *1741 Savaşı Tarihi* 1755-1756'da; *Büyük Petro Zamanında Rus İmparatorluğu* 1763'te çıkmıştır. Bir ömür boyu süren çabanın zirvesindeki tarihin yerini belirlemek için bunlar yeterlidir.

Voltaire'in zamanı yakın bir zamandır: aydınlanmış despotlara örnek olarak önerdiği *XIV. Louis Yüzyılı*, onun için ve bütün Aydınlanma Avrupa'sı için yeni çağın hareket noktasıdır; onun tarihsel zamanı, uygarlığın aşamalarının zamanıdır. Kronolojisi, felâketlere dayanan geleksel dönemleştirme ile Kant'tan Hegel'e sürekli ve devrevi zamanın arkasında orta yerededir. *XV. Louis Yüzyılı*'nın başında "dört mutlu çağ" ele alınmaktadır, bunlar "sanatların geliştirildiği ve insan zihninin şanına hizmet eden dönem olarak ileriye örnek olabilen" çağlardır. "Filippos ve İskender'in ve Perikles, Demosthenes, Aristoteles, Platon, Apelle, Phillis, Praksiteles'lerin" yüzyılı. "İkinci çağ ... Caesar ve Augustus'un ki ... Üçüncüsü ... İstanbul'un alınmasını izleyen, Medicilerin, Floransa'nın, İtalyalarinki ... Dördüncü yüzyıl, *XIV. Louis Yüzyılı* denilenidir ... bu, dördünün içinde mükemmelliğe en çok yaklaşımdır. Diğer üçünün keşiflerinden zenginleşmiş olarak, üçünün toplamından daha fazlasını yapmıştır. Sağlıklı felsefe ancak bu devirde bilinmiştir (*XIV. Louis Yüzyılı*nın şimdiki zamanı kapsadığı açıktır).. (bu devir) sanatlarımızda, zihinlerimizde, yönetimimizde genel bir devrim yapmıştır ki, bu devrim vatanımızın gerçek şanının mührü olarak hizmet etmelidir. Bu mutlu etki ... İngiltere'ye sirayet etmiş, bu esprili ve cesur ulusun o sıralarda ihtiyacı olan rekabeti yaratmış; Almanya'ya zevk götürmüş, Rusya'ya bilim taşımış, pineklemekte olan İtalya'yı canlandırmıştır..." Herşey buradadır, gelişme, çevrenin karşı şoku, hareketin bilincine varılması, XVIII. yüzyılın mekanist XVII. yüzyılla dayanışma içinde olması, sürekli gelişmenin hareket noktası. Entellektüel alemin Fransa ile İngiltere arasında paylaşılması, nihayet tarih ile insan zihninin gelişimi tarihi arasında paylaşılması.

Yoğun bir zaman olan yakın bir zamanın tercih edilmesi, Voltaire'in uygarlığın başlangıcına ulaşan daha eski bir tarihe ilgi duyması-

nı dışlamamaktadır. Rollin, “Ménès’in Nuh’un torunu olduğunu yeniden söylemekten ne kazanılır?” demektedir. “Kuşkusuz Nuh aiesini uzaklara, torunu Ménès’i Mısır’a, başka bir torununu Çin’e, bilmem hangi diğer bir torununu İsveç’e yollamıştır. O tarihlerde yolculuklar genç insanları eğitiyordu .. bizim modern uluslarda, birazcık geometri öğrenebilmek için on-on iki yüzyıl gerekti, fakat sözünü ettiğimiz yollar eğitimsiz topraklara vardıkları an, onlara güneş ve ay tutulmalarının tarihleri söylenilmekteydi... Conficius bunlardan otuz altı tanesini zikretmektedir. Fakat bu olgular, Nuh’u Fo-Hi’nin büyükbabası yapanların canını hiç sıklamamaktadır...”

Eski tarih yazıcılığının ilerlemesi başka uygarlıklardan gelmektedir. Soru 1680’den beri sorulmaktadır, Bossuet bu soru karşısında hasastır. Kitabı Mukaddes uyumculuğu -bu yeteri kadar söylendi-, Smerdiakov tarzı sivri bir soruya verilen beceriksiz bir cevaptır. Voltaire, hasımlarının hatasını sonuna kadar kullanmaktadır: tarihsel ufkun genişlemesini onlara borçludur. Eski Çin tarihi, XVII. yüzyıl sonu misyonerlerinin işidir. Çin’in kronolojisi Yaradılış’ından daha uzun olduğundan (nesnel olarak çivi uygarlığının Akdeniz uygarlığından daha genç olmasına rağmen), Kilise savunucuları bu ikisini birbirine uydurmaya çalışmaktadırlar. “Horn (1666) ve Peder Pezron (1691), Fo-Hi’nin (geleneksel vekayinin ilk Çin imparatoru saydığı kişi) Adem’den başkası değildir” (R. Pomeau). İdeal çözüm. Daha mütevazı olan Vallemont, onu Nuh’la özdeşleştirmiştir, Peder Foucquet ise, aynı özdeşliği 1730’da rahip Énoch’la kurmuştur. Vekayinamelerde anlatılan Çin tutulmalarının eskiliğine ve olayların kesinliğine gelince, Voltaire herhalde P. Gaubil’den (1732) ödünç almaktadır; Gaubil, Çinli gözlemciler tarafından gözlenen ilk tutulmanın tarihini M.Ö. 2155 olarak saptamıştır. Tıpkı ön-dönüşümcülük ve sabitliğin biyoloji bilgi çarpanının bir sonucu olması gibi, uyumculuk ve izafiyetçilik de tarih-yazınsal ve coğrafi çarpanın eşanlamlı sonucudurlar.

Akdeniz’in ekonomi-dünya halinde patlaması, 1480-1530’larda müktesep hale gelmiştir. Misyonerlerin dış ülkelere yerleşmeleri 1560-1650’lerin olayıdır. Muazzam bir bilgi kitlesi biraraya getirilmiştir. Misyon faaliyeti kültüraşırıktan tamamen kaçınamayacağı için, misyonerler karşılaştırmalı uygarlıklar coğrafyası, etnografyası ve tarihi yaratmışlardır. Bu zenginlik, Avrupa’ya ortalama yarım yüzyıl sonra

geri dönmüştür. Karşı şok, 1680 ufku üzerindedir. Bir insan biliminin oluşumu için gereken bilgi alanında 1680'lerdeki mucize, 1630'ların bilimsel mucizesine tekabül etmektedir.

Çin çarpan etkisi, daha da özgül olarak tarihsel etkidir. Voltaire, *Adetler Üzerine Deneme*'nin X. ayırımında, daha geniş bir bilgi ve daha ağır bir alaycılıkla, yakın bir egzersize girişmektedir. Kalde hakkında bildiklerini en iyi kaynaktan edinmiştir, yani tarihin babalarından ve üstatlarından. Edebi allâmelik bir dönemi sahiplenmiştir. Voltaire, 1754 yazı esnasında, felsefi düşmanı Maupertius'den kaçınmak ve *Adetler Üzerine Deneme*'sini yazmak için Senones Manastırına çekilmiştir. Colmar'da "tıpkı bizim Fransızların şarkı bildikleri gibi tarih bilen şu kişiler" olan Schoepflin ve Pfeffel'le buluştuktan sonra, Dom Calmet'yle biraraya gelecektir: "Silah edinmek için düşmanına gitmek". Hermagoras karakterinin bir benzeri olan Dom Calmet; "Versailles'ı hiç görmemiş, hiç görmeyecek, adeta Babil Kulesini görmüş, basamaklarını sayıyor..." O sırada 83 yaşında olan Senones Başrahibi Dom Calmet, Mme de Pompadour'dan söz edildiğini hiç duymamıştır, ama iki akit hakkında (Kitabı Mukaddes) onlarca koca koca kağıt doldurmuş ve hatta bir de evrensel tarih yazmıştır. Voltaire bu bilim pınarlarından, Kilise emirlerinin kökenini sormaktadır. Kaygılı gözlerle, yaşlı adamın narin merdivenlerde devasa ciltlere ulaşmasını seyretmektedir. Manastırın tümü, imansız *Deneme* eserine yardım etmiş, keşişler sayfeleri, satırları ve atfları bulmuşlardır..." (R. Pomeau)

Jean Orieux de Senones'dan geçmiştir: "Mutlu bir mola.. işte şeytan keşiş olmuş.. komedi oynamasına gerek yok. Şu ruhban-karşıtı rahibi, şu katoliklik ve isyan içinde yoğurulmuş katoliği, onu görüyoruz. Eğitimle geçen çocukluğunun havasını soluyor, gerçek ailesinin, Büyük Louis'in havasını. Kütüphane onu taşıyor. Yemekhanenin basitliği, netliği, keşişlerin saf, mümin, bilgili dilleri onu cezbediyor; disiplin, çalışma, huzur, hoşluk: bu onun idealiydi ve onu Senones'da buldu. Burada çok hoş yaşadığını söylüyor. Mümince demiyor. Kimse bunu ondan istememiştir".

Olay simgeseldir. Bir soy bağlantısını belirlemektedir. Tarih biliminin derin hıristiyani kökleri vardır. İzleyen bölüm bunu kanıtlamaktadır: Voltaire, Cenevre'ye gitmek üzere Senones'dan ayrılır, bu kentte kendi kütüphanesine kavuşur. "Allâme Abuizit'nin yönetimindeki

Cenevre Kütüphanesi'nden de yararlanılır. Vernes, Vernet Bottens gibi dostu olan papazların bilgilerine de başvurur" (R. Pomeau).

Muazzam bir ön çalışma. *Deneme* için doğru olanlar, *Kanunların Ruhü* için daha da doğrudur. Her satırın arkasındaa, yüzlerce sahifelik bilgince çalışmalar vardır. Montesquieu, *Kanunların Ruhü*'nu yazabilmek için, hatırlanacağı üzere Avrupa'yı dolaşmıştır. "Grotius, Puferdorf, Bybeyrac, Heineccius'un peşinde" Almanya'yı katetmiştir. Düşüncelerinin bir yerinde şunları okuyoruz (*Kanunların ruhu*, XI, 191): "Bu eserin büyük bir bölümünün benden istediklerini, hiç ulaşamayacağım dehalarıyla gerçekleştirmiş olan Grotius ve Pafendorf beylere şükranlarımı sunuyorum". Kaynaklarla oynamayı seven edebiyat tarihi, onun okuma listesinde (bu okunanlar 20 yıl sonra onun görme duyusunu kaybetmesine yol açacaktır) sahifelerce süren kitap adları bulmuşlardır. *Adetler Üzerine Deneme*'nin biliminden çok, *Kanunların Ruhü*'nun hafifliği, tamamen egemen olunmuş muazzam bir allâmeliğin sonucudur.

* * *

Tarih ve "insan bilimleri" çarpanı. Mekanist felsefe, zihnin büyük macerasının bir diğer veçhesini fazlasıyla sık olarak unutturmuştur. Aynı çapta değildir; özellikle de çoğu zaman aynı şemanın içinde cereyan etmemektedir. İnsan bilimlerinin gelişimi çok daha eskidir. Aşamalar halinde olmuştur. Önce felsefe ve metinlerin eleştirel incelenmesi: ilk mükemmellik aşamasına Lorenzo Valla'yla (1411-1457) ulaşmıştır; Bunun reformasyon sırasındaki etkisi bilinmektedir; mekanist çağda bir miktar gözden düşmüştür. Özellikle yaklaşım tekniği ve metin anlaması olarak, ilerideki insan bilimleri düzeyinde, matematiğin sahip olacağı birleştirme gücüne sahip değildir. İnsan bilimi, XVIII. yüzyılda, eski filolojik gelişme çizgisi üzerine ayaklarını bitiştirerek atlayarak, kesin bir bilim modeline, meşruiyet fikrine dayanarak örgütlenmiştir. "En geniş anlamı içinde yasalar, eşyanın tabiatından türeyen gerekli desteklerdir; ve bu anlamda bütün varlıkların yasaları vardır; Tanrısallığın kendi yasaları, insandan üstün zekâların yasaları, hayvanların kendi yasaları vardır. İnsanın kendi yasaları vardır" (*Kanunların Ruhü*, I, 1.). Zincire dikkat edin: "maddi dünyanın kendi yasaları var-

dır (mekanist felsefenin yasaları) ... İnsanın kendi yasaları vardır”.

Klasik filoloji XVIII. yüzyılı donuk bir şekilde katetmiş ve yüzyılın sonunda Du Cange ve Richard Simon’la tekrar su üstüne çıkmıştır. Başlangıçta İtalyan olan klasik filoloji, Aşağı Almanya’nın bir unsuru haline gelme eğilimine girmiştir. Filolojik Atina olan Leiden, protestan Alman sığınmacıları kabul etmiştir. Tarihsel coğrafyanın kurucusu Philipp Clüver (Cluverius), sikke uzmanı ve oryantalist Fredrich Gronow (Gronovius, 1611-1671). Daha sonra Hadrien Relandus (1676-1718), bu şehirde İbranice, eski Farsça, Hind ve Malezya dilleri üzerine çalışmıştır. Doğu Hindler Kumpanyası’nın başkentine yakın olan Leiden, klasik Antikite ile derin Doğu arasında bir köprü kurmuştur.

Filolojinin de kendi 80 ufkı vardır. Otuz Yıl Savaşının demografik kara deliğinin ertesindeki Alman bilimsel rönesansının filolojik bir eksenidir. Christoph Keller’in (Cellarius, 1638-1707) Halle üniversitesinin kuruluşuna katkısına bakınız: Profesör ve kütüphaneci olarak, Büyük Elektör tarafından 1694’te üniversitenin kurulmasına ortak edilmiştir; bu üniversite XVIII. yüzyılda Christian Wolff’un (1679-1754) sayesinde ün kazanacaktır. Cellarius, Du Cange’la (1610-1688) hemen hemen çağdaştır. Demek ki XVII. yüzyılın sonuna doğru, Ortaçağ bilimsel olarak fethedilmiştir. Cellarius 1677’de bir Aşağı Latince sözlüğü yayınlamıştır: *Antibarbarus latinus sive de latinitate mediae et infimae latinitatis*; *Historia medii aevi* adlı kitabı 1688’de çıkarmıştır; bunun birkaç yıl ardından *De re diplomatica* gelmiştir; kitabın yazarı Mabillon, bunu Colbert’e ithaf etmiştir.

“Mekanist felsefe dışı” disiplinlerin çeşitli dalları birbirine yaklaşmakta, birbirine baskı yapmakta ve 1680-1730 arasında bir büyüme patlamasına ulaşmak üzere birbirlerini sürüklemektedirler: Montesquieu ve Voltaire’in sentezlerinin unsurlarını dayandırdıkları bilgi temeli meydana getirmektedir.

Bilim öncesi, ama daha şimdiden rasyonel bir lengüistik doğmaktadır. Latince, İspanya’da XVI. yüzyılda, Fransa’da XVII. yüzyılda, görünüme rağmen İtalya’da XVIII. yüzyılda kaybetmiştir. XVIII. yüzyılın ilk iki üçte birlik dönemindeki son kaleleri Kuzeydedir. Kendini Germanik ülkelerde daha iyi savunmaktadır, ama Almanca Latinceyi 1770’ten itibaren süpürecektir. Bütün diğer alanlarda olduğu gibi, lengüistik alanında da Aydınlanmanın 80 ufkı gezegen ölçeğindeki geniş-

lemenin şokuna maruz kalmaktadır: “Gelenegin 72 dili (Babil cezası sonucu ortaya çıkmışlardır), 1500 ilâ 6000 arasında değişen sayıdaki ağız tahminine yerini bırakmıştır” (Gusdorf).

XVII. yüzyıl, Aydınlanma çarpanının çalışmasını hazırlamıştır. Avrupa dillerinin metodik ve sistematik incelenmesi, Almanların, Hollandalıların ve İngilizlerin ayrıcalıklı alanıdır. Misyoner Roth, 1664’te Sanskritçeye girişmiştir, fakat büyük lokma Çince’dir. 1680 ufkunun Kumpanyası’nın büyük Çince uzmanları Athanasius Kicher (1667) ve Christophe Mentzel’in (1685) yanında, Bright’ın XVI. yüzyıldaki öncü çalışmaları tarihöncesinin emeklemelerinden ibarettir. Karşılaştırmalı bir lengüistik bilimi alanındaki ilk tutarlı niyetler Leibniz’e aittir. “Leibniz, lengüistik alanı doğal bir alem olarak kabul etmektedir” (Gusdorf). Böyle kabul edilen lengüistik, insan zihninin tarihi için unsurlar sağlayacaktır. Leibniz bu alanda, Montesquieu’nün karşılaştırmalı hukuk ve kurumlar konusunda yapacaklarını haber vermektedir: “Yöntem tümevarımcı olacaktır: alandan mümkün olduğunca fazla belgeyi, uygun araştırmayla toplamak gerekir”. Reformcu hristiyan Leibniz, bilgi kaynağı olan üstatları misyonerlerle işbirliği yapmaktan çekinmemektedir. Leibniz protestandır ve XVII. yüzyılın sonunda bu misyonerlerin hemen tamamı katoliktir. II. Ekaterina ve Pallas’ın sayesinde, Leibniz’in bir fikrinden hareketle, ortaya *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa Augustissimae Cura collecta* (1787-1789) çıkacaktır.

Bu büyük projelere paralel olarak, başlıca Avrupa dillerinin gramerleri oluşturulmuştur. Fransa, Arnauld ve Lancelot’nun *Grammaire générale et raisonnée*’siyle (1660) onurlanmaktadır; Gusdorf, bu eserin “Arnauld ve Nicole’ün *La Logique ou l’Art de penser*’sinden (1662) ayrılmaz nitelikte” olduğunu kaydetmektedir. Bu, matematik olarak kabul edilen çağdaş mantığa gelmeden önce bir üstdil olarak mantıktır, oysa İngilizler John Wallis ve John Wilkins’le bir dil fiziğine yönelmektedirler.

Kitabı Mukaddes yorumları da, 1680 ufkunda oluşum halinde olan insan bilimlerinin bir bölümünü meydana getirmektedir. Bu durum, bilinç bunalımına sıkı sıkıya bağlıdır.

İnsan bilimlerinin ve kültür birliğinin sona erdiği sırada zihinlerin karışmasına katkıda bulunan çarpanın merkezinde Voltaire’in Seno-

nes'daki Dom Calmet'nin yazılarından beslenerek oluşturduğu tarih yar almaktadır. Efsane-tarih ve saf vekayi, herhalde zirvesine Bossuet'nin *Discours sur l'histoire universelle*'inde ulaşmış olan (1681) ve *Histoire des Églises protestantes* (1688) adlı polemik kitapla biraz daha sürdürülen bir geçmişe aittirler. Bossuet, mükemmel bir başarının çok yakınından geçmiş, ama hristiyanlığın Kilise babaları öğretisine tam bağlılığının kurbanı olmuştur -katolik bir ilahiyatçı için paradoks. Bu akıllı katolik, cizvit misyonerler ve benedikten keşişlerin ona getirdikleri zaman ve mekândaki genişlemeyi reddetmektedir. Onun mekân-zamanı Çin ve Amerika'yı görmezden gelerek, Tanrının Düzlemi'nden dışlamaktadır. Çok kısa kronolojisi (hayatının sonunda en fazlasından bin yıl daha eklemiştir), Tanrı'nın düzleminden, yakınlarda kazanılan uzak zamanları dışlamaktadır.

Tarihi toplamak gerekmiştir. Sıkı kartezyenler, hemen yanı başlarında gerçekleştirilen muazzam çalışmayı uzun süre görmemişlerdir. Malebranche'in (1638-1715) hasmane tutumu ibret vericidir ve Leibniz'in (1646-1716) açık tutumuyla zıtlasmaktadır. Malebranche Fransızdır, *Logique de Port-Royal*'le beslenmiştir; Leibniz ise protestan, irenik ve Almandır, katolik tarih yazıcılığının atılımını merak etmektedir. Tarihe direnme önce kartezyen çevre ve dogmatik veriye bağlı hristiyanlardan gelmiştir. İşte bu nedenden ötürü, 1680 ufkunu tarihsel boyutu karşısındaki ikircikli tutumların tonunu Port-Royal çevresi, Galikan Kilisesinin amaldist dalı daha sonra da Malebrancheçi Louis Thomassin (1619-1695) ve Bernard Lamy (1640-1715) sayılabilir.

Oratoire'a mensup bir İnyet ilahiyatçısı olan Louis Tomassin, dogma tarihçisidir; ona sâldıran protestan Basnage, onun "Kilise babalarını çok iyi bildiğini ve çok okuduğunu" kabul etmiştir. Thomassin'le birlikte Janseniusçuluğa yatkın ve Malebrancheçi olan Bernard Lamy, hayatını mekanist felsefenin eğitimi ve gelişimine tahsis etmiştir. *Entretiens sur les sciences* adlı kitabı defalarca basılmıştır, ama kutsal yazılar, İncil ve Kilise bayramlarının kökeni konusunda da birçok yazıları vardır. "1674'e doğru, aslında çok barışçı olan (Thomassin), Maillon'un *De Pane eucharistico azymo ac fermentato* adlı incelemesine ilişkin olarak öfkелendi ve benedikten keşişini yüzeysel allâmelikle suçlayarak eleştirdi" (Gusdorf). Bu tepki, dünyevi bir süreç içinde dogmatik bir verinin geliştiğinin görülmesindeki güçlüğü açığa çıkart-

maktadır. Peder Thomassin, zamanın alışılmadık bir dönüşümü karşısında hasta düşmüştür. Tepkisi, Voltaire'in Buffon karşısında duyduğuna benzemektedir. Aydınlanma çarpanı aynı zamanda maurist devrimi de içermiştir.

Tarihin dönüşümü, kuşkusuz protestan Avrupa ve katolik Avrupa olarak bölünen hristiyanlığın içindeki rekabete de bağlıdır. Post-tridentin katoliklik, *Centuries de Magdebourg*'a, Baronius'un *Annalles Ecclesiastici*'siyle cevap vermiştir. Tarih yazınının dönüşümü, uzun bir katolik cevaba bağlıdır. Tarento ruhani meclisi Vahyin dünyevi süreç içindeki sürekliliğini koyduktan sonra, katolik allâmelik, tıpkı protestan biliminin kutsal yazıların gizliliğinde olduğu gibi, tarihe mahkûm olmuştur.

Başta Heribert Rosweyde olmak üzere, Avrupa'nın yeni tarih yazınsal boyutu sancılı bir sınırın üzerinde, Reformdan geçmiş topraklardan birkaç kilometre ötedeki parçalanmış Flandre'da doğmuştur. Anvers, 1607. Azizler cemaatine tarihsel bir boyut vermek. İşte *Acta Sanctorum*. Bu kolleksiyon, 1659-1714 arasında Pepenbroek'un (Daniel Van Papenbroek, 1629-1714) yönetiminden yarar sağlamıştır. Papenbroek, bilgin bir Avrupa tarih cemaatiyle mektuplaşmıştır: Muratori, Mabillon, Baluze, Du Cange, Le Nain de Tillemont, Leibniz ve birçok diğeri... "Ortodoks olanları da dahil, heryerin azizleri karşılaştırma kastıyla zikredilmiştir, açıklanan amaç, hristiyanlık tarihini, geçmiş yüzyıllarda yavaş yavaş sızmış olan bütün efsanevi unsurlardan 'temizlemek'tir" (Gusdorf). Güzel bir Aydınlanma programı ve *zelantiler* ile Janseniusçular arasında, XVIII. yüzyılda katolik Avrupa'nın dinsel iskeletini oluşturan şu katolikliğin hareket noktası.

İkinci bir aşama, allâme, eleştirel ve bilgince bir kilise tarihini hedeflemektedir. Bu konuda çalışan Jean De Lannoy, Du Cange ve Adrien Baillet (1649-1706), *Encyclopédie*'den yardım almışlardır. Ama allâme devriminin gerçek üstatları, tabii ki Saint-Maur'daki benediktenlerdir. Bunların tarih bilimi karşısındaki konumları, Viète'in cebir, Newton'ın kimya karşısındaki konumlarının aynısıdır. Bütün bernekten Fransa, 1618'den sonra St. Maur'un yönetimine geçmiştir.

Devasa maurist mekanizma, milyonlarca saatlik çalışmayla gelecek yüzyılların tarihsel sentezlerinin temel malzemesini inşa etmiştir. Bu çalışmaların sonucunda metin ve olgu saptamanın kuralları belir-

lenmiştir; bu, Lorenzo Valla'nın ucundan gördüğü ve bugün hâlâ tarihsel eleştirinin iskeletini meydana getiren rasyonel bir sürece göre olmaktadır. Bu kollektif devrim yaratıcılarını ayıklamak zordur. Sadece en büyükler su yüzüne çıkmaktadırlar: Jean Mabillon (1632-1707) .. Bernard de Montfaucon (1655-1741). Avrupa'nın allâme başkenti Saint-Germain ocağında, birkaç laik bile vardır ve bunların başında, Ortaçağ latinliğinin evrensel efendisi ve zihniyet olarak benedikten olan Du Cange (1610-1688); ünlü Port-Royalcilerden ve Port-Royal okulundan tarihçi Louis Sébastien Le Nain de Tillemont (1637-1698) gelmektedir. Paris'in kültürün daha beşikten itibaren bulunduğu kıyafet soyluluğuna mensup büyük bir aileye mensuptur. *Formulaire* olayında rigoristlerin tarafını tutmuştur. Aydınlanmayı ilân eden bu tarihçi, bir Saf Aşk ruhanisidir, Pascal'e çok yakın biridir. Bu katı Augustinusçu ilahiyatçı, herşeyden önce allâme ve antik okuldan örnek bir tarihçidir. "Hıristiyanlık tarihçileri arasındaki ünü *Histoire des empereurs* ve *Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique*'den gelirken, Ortaçağ tarihçileri arasındaki ünü de *Vie de Saint Louis* adlı kitabından gelmektedir" (Bruno Neveu).

* * *

Gösterim sürdürülebilir. Bu bütünün içine giren Pierre Bayle (1647-1706), Élisabeth Labrousse'un araştırmalarına kadar yanlış anlaşılmıştır; onunla birlikte Richard Simon (1638-1712) ve Jean Le Clerc (1657-1736), görünüşteki saldırganlıklarını bir miktar kaybetmişlerdir.

1630, küçük, kapalı Aristoteles alemini patlatmıştır; 1880 güneş sisteminin boyutu küçülen mekânını ölçmüş, Aydınlanmaya açılmakta olan Avrupa'ya tarihsel boyutu vermiştir. Sürenin tarihsel çarpanı, Aydınlanma düşüncesinin açıklamalarından biridir. Kitabı Mukaddes yorumculuğu da onun tarafından getirilmiş ve Tanrıyla olan ilişkisinin karmaşık verisine katkıda bulunmuştur.

AYIRIM V

AYDINLANMA DÜŞÜNCESİ

TANRIYLA İLİŞKİ

Bir Aydınlanma düşüncesi var mıdır?

XIX yüzyıl tarihyazını bu fikri doğrulamış, romantik tarihyazını evet demiştir ve kırk yıldan beri en nitelikli iki cevap olumludur. Ernst Cassierer ve Paul Hazard'ın cevapları. Elbette aşikâr bir durumun ter-sinde durmak söz konusu değildir. Ama gene de ayrıntılandırmak ge-rekir. Öncelikle, XVIII. yüzyıl, Fransız XVIII. yüzyılıyla karışmamak-tadır. Dönemleştirmenin önemi vardır. İngiliz ritminin Fransıyı on-on beş yıl öncelediğini, Fransa'nın kıta düşüncelerini öncelendiğini ve öl-çüsünü verdiğini, kıtadaki düşüncelerin çabucak kuzey-doğu protes-tanlığına yöneldiklerini, Prusya'nın menzil olduğunu, Hollanda'nın Fransız olmaktan daha çok İngiliz olan bir saate göre kıta üzerinde ya-şadığını, İtalya'nın Fransız taleplerine İberyaya yarımadasından daha ça-buk ve daha iyi cevap verdiğini bilmek gerekir.

Fakat bölgesel farklılıklar daha da ötelere gitmektedir. Bu durum, XVIII. yüzyılda giderek daha iyi karakterize edilen mekân-zamanların varlığıyla açıklanmaktadır. İtalya'yı bir kenara bırakalım; Vico'nun dışında (1668-1744) söyleyecek pek birşeyi yoktur ve Vico ayrıdır. İs-panya'yı bir kenara bırakalım: çok iyi anlamadan tekrar etmektedir. Sorunları: Engizisyona karşı, Fransız XVII. yüzyılın Janseniusçu ve öneleştirel cesurluklarıyla donanmak. Akıllı İspanya, XVIII. yüzyıla dar bir seçkin tabakanın aydınlanmış katolikliği ve gecikmiş bir oku-ma yazma öğretimiyle katılmaktadır. Latincenin kuzeye kaçtığını gör-müştük, ama onu orada kurdun ölümü beklemektedir. Leibniz, birçok dil bilen bir Latin filozofudur. Leibniz'in Latince içine kök salması (doğumu 1646), kendisinden 50 yaş büyük Descartesinkinden daha de-rindir, ama 1724'te doğan Kant esas olarak Almanca yazmakta, Al-manca düşünmektedir. Spinoza'nın Hollanda'sı, ve Linné'nin İsveç'i, Fransızca konuşan doğu Avrupa'da Almancanın zaferini belirleyecek 1770'lere kadar hâlâ Latinceye asılmaktadırlar. 1770, Latin Avru-pa'nın doğu ucunun sonudur. Daha ötede hikâyeden ibarettir. İngiltere, engeli XVIII. yüzyılın başında aşmayı başarmıştır. Newton bunu 1686 ve 1704'te yapmıştır. Berkley (1685-1753) gibi Locke da İngilizce ya-

zan filozoftur. Lyon'da yazılan *De Motu* (1720) bir kazadır. Öyleyse dört yerine üç Avrupa, Almanların kullandığı arkaizm olan Latincenin dağınıklığıyla birlite üç kültür alanı sayalım. Aydınlanma Avrupa'sı üç dillidir. İngilizce her zaman; Fransızca en önce, Almanca üçüncü konumdadır.

Bu düzeyde kuşkusuz Fransızcanın Aydınlanma dönemindeki üstünlüğünü söz konusu etmek gerekmez. Yapılması gereken, Aydınlanmayı bir ikilinin gerilimine indirgemektir. Fransa ile İngiltere arasındaki zıtlıklar hissedilmektedirler: ampirizm, duyumculuk, tümevarım, eleştirel rasyonalizm, sistematik, tümdengelim; Fransız ve İngiliz düşünceleri karşılıklı tekillileri içinde kalmaktan hoşlanmamaktadırlar. Kıtada yolculuk, Fransızca bir yolculuktur; İngiliz *mania*'sı bir sistem düzeyine ulaşmıştır. Farklılık bir ikilik haline gelmiştir. Fransa vardır, İngiltere gri bir öteki dünyadır. Fransız, İngiliz veya Hüron'sunuzdur. Aydınlanmanın eksenini olan Manş'ın iki kıyısında, ancak tek bir yabancı niteliği olabilir.

Ancak gerçek bir alternatif bulunmaktadır: *Aufklärung*. Bizzat tutumların ve hareket noktalarının zıtlığı içinde bir Fransız-İngiliz Aydınlanma tarzını bulmak mümkündür; Fransız ve İngiliz yol alışları birbirlerini sürekli çekmekte ve itmektedirler. Bir Fransız-İngiliz hattı daha zengindir, ancak yetersizdir. İngiliz Aydınlanma düşüncesi bir nüanstan çok daha fazla birşeydir. Tamamen anlaşılır olabilmesi için, Fransa ve *Aufklärung* arasında kavşak konumunda olan protestan Avrupa'nın uçlarından birine katılması gerekir. Fransız Aydınlanma düşüncesi o sıralarda, sürüklenmenin uzağında olduğu bir bütünün yürüyen bir kolu gibi gözükmetedir. Böylesine anlaşılan Aydınlanma, din karşıtı olmaktan çıkmaktadır: uyum ve yeniden icattır. Doğa/ânlak geriliminden kaçınca Alman felsefesi, bu sayede çelişkiyi çözebilecek ve Fransız yoluyla İngiliz yolunun saplandıkları çıkmazı aşabilecek konumda bulunmaktadır.

Demek ki, düşünce tarihinde bir kronoloji, bir dönemleme ve bir bölgesel farklılık vardır. Fransa için 1680-1715, 1715-1750, 1750-1790 ve geniş ölçekte İngiltere için aynı dönemleme 1680-1715 Avrupa bunalımıdır. Çarpanın şokudur. Bütün karşı darbeler: evrenin, diğer uygarlıkların, zamanın, zafer kazanan mekanizmin.

1715-1750, kritik safhadır, red sistem haline gelmektedir. Bilinç

bunalımı dar öncü araştırmacılar çevresinden taşarak, bütünü seçkinlerin tutumu haline gelmektedir. Kritik dönem Fransa'da İngiltere'dekinden daha uzun sürmüş ve *Aufklärung*'un bilmediği bir biçim almıştır. 1750-1790: toplumsal kayma ve sistemlere geri dönüş.

Tahribin kolaylıklarından sonra, yeniden inşanın zorlukları. Yeni Aydınlanma, bir adetler metafiziğinin üzerinde, etik'i inşa etme, bireysel ve kamusal ahlâk inşa etme zorunluluğuyla eklemleşmektedir. Rousseau ve Kant. Bu Fransız-İngiliz hattının üzerinde *Aufklärung* özgün ve gecikmiş bir tarz olarak gözükmektedir. Kritik safha şiddetlenmiştir. Yeni Kitabı Makaddes yorumu, Kilise üniversitesi çerçevesi içinde bilimsel bir biçime bürünmektedir. Dönemeç, 1770-1780 arasında geç ama güçlü bir şekilde dönülecektir; Avrupa'nın entellektüel yönü Londra ve Paris'ten Koenigsberg'e kayacaktır, imparatorluk parçalanmıştır. Aydınlanma düşüncesine ilişkin bir şema kesinlikle basitleştirebilir. İnsanların derin kitlesinin dışında hiçbir şey yoktur. Ama gene de seçkinlerin düşünceleri geçerlidir.

* * *

Aydınlanma düşüncesi, bilgi çarpanının etkisine çok şey borçludur. 1630-1680 arasında biriken bilgi, önceki zamanların mirasının beş katına denk düşmektedir. 1680'lere doğru bu gerçek algılanmaya başlamıştır. Kim, modernlerin ikna gücünden kurtulabilir? Mekanist felsefenin başarısı harikalar yaratmaktadır. Mekanist modelin eski nitelikler fiziğine nazaran üstünlüğü ve farkı ölçülmeye başlamıştır. Eski bilginin, doğrudan gündelik dilden türeme bir dille ifade etme gibi bir likayati vardı, *a posteriori* bir açıklamadan ibaretti. Yeni bilim henüz şeyler üzerinde doğrudan ağır basmaya olanak vermemektedir, ama en azından akışı öngörme olanağı vermektedir.

Bu model, şeylerin gidişatı üzerinde rasyonel modellerin etkinliğine yönelik olarak güvenin artmasına yol açmıştır. Esrarlı olann doğal yasalardan kaçanın dar alanını görebilmek. Acaba doğal yasaların dışında bir alan var mıdır? Akılcı bir şekilde tartışmak mümkündür. 1630-1680 arasında gerçekleştirilen ilerlemenin aceleci izdüşümü, çıkarsama yoluyla bu hipotezin reddine yönelmektedir. Acaba bu hipoteze hoşgörü bile gösterebilir mi? Montesquieu'ye bakalım: "Yasalar...

eşyanın tabiatından türeyen zorunlu ilişkilerdir ve bu anlamda bütün varlıkların kendi yasaları vardır, Tanrısallığın kendi yasaları vardır. ‘Kör kader dünyada gördüğümüz bütün sonuçları meydana getirdi’ diyenler büyük bir saçmalık yapmış olurlar, çünkü kör kaderin akıllı varlıklar üretmiş olmasından daha büyük saçmalık olmaz. Demek ki bir ilk neden vardır ve yasalar onunla çeşitli varlıklar arasındaki ilişkiler ve bu çeşitli varlıkların kendi aralarındaki ilişkilerdir. Tanrının evrenle yaratıcı ve koruyucu olarak ilişkisi olmak zorundadır: onlara göre yarattığı yasalar, onlara göre koruduğu yasalardır. Kurallara göre hareket etmekte, çünkü onları bilmektedir; kuralları bilmektedir, çünkü onları yapmıştır, çünkü bu kurallar onun bilgeliği ve gücüyle bağlantılıdır.

“Böylece keyfi bir eyleme benzeyen yaratma, tıpkı tanrıtanımazların kaçınılmazlıklarındaki kadar değişmez kurallar gerektirmektedir. Yaratıcının bu kurallar olmaksızın dünyayı düzenleyebileceğini, söylemek abestir, çünkü bu kurallar olmaksızın dünya varolamaz”.

Aydınlanmanın manifestosu mu? Tam anlaşılabilirlik olduğunu iddia etmektedir. Dünya ve ilkesi, Tanrı (Tanrı veya doğayı yapan Doğa) tamamen anlaşılır niteliktedirler. İnsan bunun çok küçük bir bölümünü algılamaktadır. Esrar sürmektedir, ama bunun nedeni bir doğa farkı olmayıp, dünyanın aklı ile onun zayıf bir yansıması olan insan aklı arasındaki farktır. “Tanrı insanı kendi suretinde yarattı, onu Tanrının suretinde yarattı” (Yaradılış, I, 27); bu bakış açısında doğa değil de, boyut farkı vardır. Tıpkı Bay Newton’un çekim yasası gibi, ulaştığımız yasalar doğrudur, ama bunlar kısımdır. Bu iddia, Pascal’in bahis teorisiyle akraba bir iman gösterisidir. Mekanist filozofların ilk kuşağı, bunu daha az açık bir şekilde, ancak şöylesine formüle edebilmiştir. Bu anlaşılabilirlik gibi ön bir hipotez olmaksızın (yani doğanın aklın yasalarına indirgenmesi) dünyanın keşfine yönelik bütün mekanist çabalar başarısızlığa mahkûmdur. 1630 ufku üzerinde kendisi kutsal yazılarda kilişe’ye ifşa eden Tanrı, mekanist evrenin inşacılarının düzenlerini garanti etmekteydi. Montesquieu’nün düşüncesinde, düzenin garanti edilmesi sürmektedir, ama artık aynı şey değildir: “.. keyfi bir eyleme benzeyen yaratma, tıpkı tanrıtanımazların kaçınılmazlıklarındaki kadar değişmez kurallar gerektirmektedir...” Tanrısallığın kendi yasaları vardır. Yaratıcının bu kurallar olmaksızın dünyayı düzenleyebileceğini söylemek abestir. Montesquieu’ye göre düzeni garanti eder, Exodus’un

“Ben, ben olanım” biçiminde varlıkbilimsel bir ilişkiyle tanımlanan Tanrısından çok, Spinoza’nın *Natura naturans*’ına yakındır. Exodus’un tanrısı kendisi özellikle insanla kurmayı seçtiği ilişkinin içinde tanımlanmaktadır, “ben Senin Babanın Tanrısıyım... Halkının acı çekmesini gördüm...” Montesquieu’de düzeni garanti eden, kayıtsız, herhalde “kişisiz”dir, ama bu veçhe ikincildir. Aydınlanmanın merkezi iddiası anlaşılabilirlik ve yasallıktır. Deruni dünyaya bıraktığı Vahyin içeriğiyle çelişili değildir. Bu, ona içeriğini iade etmenin ve onu saflaştırmanın aracı olabilecek şeydir.

Tam anlaşılabilirlik iddiası, paradoksal olarak pratik bir bilinemezciliğe, mütevazı bir geri çekilmeye götürmektedir. Bilgi çarpanı, hem hipotezin sağlamlığını, hem de içerilen ile içerenin farkını açığa çıkartmaktadır. Gerçeğe ancak kısmen, parçalar halinde ulaşılabilir; bütüncül bir içe doğmanın üzerinde değil de doğal alanın parça parça fethinin üzerinde ulaşılabilir. Aynı anda, mekanist felsefe ikinci bir safhada, doğanın tümelliği ile idraki bütüncül bir açıklama içinde bir birbirlerine bağlamanın olabilirliğine ilişkin olarak bir kuşkuculuğa ulaşmaktadır. Bilgi çarpanı, gerçeğe kısmi yaklaşıma etkin bir ulaşma aracını göstererek, olgu kavramını ortaya çıkartarak, doğal mekanist felsefeyi bir fenomenolojiye götürmüştür; yani onu sistemler karşısında bir kuşkuculuğa götürmüştür ki, devamı bunun beyhudeliğini işaret etmektedir; 1680’lere doğru ve 1710-1720’lere doğru çifte bir tutuma yönelmiştir. Bir yandan *saper aude*’nin sarhoşluğu. Hiçbir şey dirememelidir. Asla herşeye ulaşamayacaktır, ama herşeye ulaşılabilir. Başlangıçta tercih sorunu... Limitte zaman sorunu. Ama diğer her hakikat arayışı beyhudedir. Bir yayın ipi alınamaz. Mekanist felsefenin, görüşleri matematik modellerin mantığına göre düzene sokan yöntemi, iptir. Diğer yollar uzaklaştırır, kaybolmaya yol açarlar. Bu nedenle belli sayıda sonuç az çok gereklidir.

Herşey, hatta varlıkla olan ilişki anlaşılır niteliktedir... Din için bir yer olacak mıdır? Parantez Tanrının Vahyi’nde bitmekte midir? Tanrı insanla ve insan da Tanrıyla, yasayı dışlamadan yasayı aşan özel bir ilişkiye hak sahibi midir? “Kurallara göre davranır... çünkü bunların onun bilgeliği ve gücüyle bağlantıları vardır...” Montesquieu, yalnızca bu dünyanın değil, bütün olası dünyaların, Leibniz’i belli belirsiz hatırlatan bir şekilde, varlıkla ancak sabit kurallar aracılığıyla bağlantılı

olabileceklerini söylemektedir. Montesquieu, Tanrıya, Kitabı Mukaddes'in iddia ettiği özel ilişki kurmayı yasaklamaktadır: "Ben senin Babanın Tanrısıyım... seni adınla çağırdım."

Bu tercih mümkündür, zorunlu değildir. *Aufklärung* yasallığı kabul etmekle birlikte, onu yapmamıştır. Montesquieu Tanrıya genel ilişkiyi aşan özel bir ilişki kurmayı yasakladığında, onu deruniliğe göndermiştir. Hıristiyan bir Aydınlanma Avrupa'sı, bunları mekanist felsefenin zorunlu olmayan görüşleri olarak kabul etmektedir. Leibniz'e bakınız. Yasallık ve özelliği uyuşturan Malebranche'a bakınız, onun için yasa düzendir: yasa, bir zorunluluk olan Tanrı'dan kaynaklanır. Ve bu 1678'de söylenilmiştir. Nitekim *Hakikatın Aranması*'nda (Rabiet) şunları okuyoruz: "Tanrının yalnızca en basit yollardan hareket ediyor olmasında çelişki vardır. Tanrı amaçlarının gerçekleştirilmesi için gerekeninden daha fazla irade kullanamaz." Mekanist felsefede yasallık, başlangıçla Tanrı'ya yerleştirilmiş bir düzen ihtiyacından kaynaklanan ilhamsal bir izdüşüm olmuştur, ama bu daha sonra deney konusu haline gelmiştir: bilginin epistemoloji sahası olarak kurulan mekanist bilgi alanından kaynaklanmaktadır. Çarpanın bu verili yasallığı, *primum movens*'in dışında ve üstündeymiş gibi konulabilir Montesquieu'nün konumu budur. İşte bu nedenden ötürü, onun tanrısı Spinoza'ninkine çok yakındır. Dışarıdan bağlanmış bir Tanrıdır. Tanrı, soğuk yasallıktır. Tanrı, doğayı kuran Doğa'dan başka birşey değildir. Diderot, bu konuma farklı yollardan ulaşmıştır. Ama yasallık, Tanrının iradesiyle bütünleştirilebilir. Leibniz burada, Malebranche şurada, bunu kanıtlamaktadırlar.

İlk güçlüklerin ortaya çıktığı sırada -1750'lere doğru- şeylerdeki gelişmenin bilincine varılmasıyla çevre çarpanı bilgi çarpanının imdadına yetişmiştir. Yasallık alanının büyümesi, elde edilen başarılar, uygulamada telâfi yoluyla indirgemelere yolaçmışlardır. Zaman değerlendirilmiştir. Umut ona yönelmiş, umut haline gelmiştir, işte Aydınlanmanın ötedünyasıl indirgemesi böyledir. Bir aktarımın cazibesi vardır. Alman ve daha düşük ölçekte İngiliz deneyi, bunun kader olmadığını göstermektedir.

Aslında Aydınlanma, yeni kazanımlardan hareketle, yeni dengele-ri davet etmektedir. Yeniden eklemleşme teolojik geleneğe bağımlıdır, bir bölgeden diğerine, çok farklılaşmaktadır. Güçlü bir skolastik inşa-

ya dayandığı yerde (Katolik Avrupa) yeniden denge kurmak daha zordur. Aydınlanma, ilahiyat inşaatının temellerini tehlikeye sokarak, Vahyin içeriğini tartışmalı hale getirmişe benzemektedir. Felsefi destekli daha bağımsız ilahiyat, inşaatlarıyla, protestan Avrupa darbeye görünüşte ve başlangıçta daha iyi dayanmıştır. Dinin deruniliğe gönderilmesi burada daha kolay ve dramsız olmaktadır. 1770-1780'lerden sonraki büyük kuzey mistiklerinin ortaya çıkışının nedeni budur.

* * *

Çarpanın devreye girmesinin daha derin başka sonuçları vardır: sistemlerin sonu değilse bile güçlüğü düşmeleri. Malebranche ve Leibniz'den sonra Wolf vardır. Nitekim, Descartes, Spinoza, Malebranche ve Leibniz sonuncu büyük sistemleri önermişlerdir. Bir başarısızlığın sonucunu çıkartan Kant'a kadar. Kant, Leibniz'den altmış yıl sonra, düşünce tarihinin uzun bir tarihinin üzerine çizgi çekmiştir. Ondan sonra artık varlıkbilim olmayacaktır. Varlıkbilim insanın elinden kaçmaktadır. Beyhude bir faaliyettir. Aynı sırada, eleştirel rasyonalizm, deruniliğin meşruluğunu, Tanrıyla özel bağlantıyı, bir Vahyin zorunluluğunu değilse bile olabilirliğini akli olarak temellendirmektedir. Kantçıl kavrayış içinde dinsel bir faaliyet için yer vardır, Kant'ın tümel ve mütevazı rasyonalizmi, özsel olmayanı reddeden bir hıristiyanlığa kendi alanını teslim etmektedir: selâmet bağlamında Tanrıyla ilişki, Kantçıl rasyonalizm, dinin inancı bir kavranışını hoşgörmekte, hatta bunu davet etmektedir.

Fakat Kant bir dramın sonunda gelmiştir: felsefi söylemin doğal felsefe ve idrak felsefesi halinde bölünmesi. Bu ayrılma XVII. yüzyıldan beri gizil bir şekilde vardır. Doğanın tanınması, mekanist başarıdan beri, kelimenin alışılmış anlamında felsefi olmaktan çıkmıştır: yerini, varlıktan görüşlere doğru kayan mekanist bir felsefeye bırakmaktadır. Doğa felsefesi artık tümel bir açıklama getirdiği iddiasında bulunamaz; artık ancak tarihsel olarak ilerleyebilir. *Adetler üzerine deneme*, bilginin tarihsel boyuta ihtiyacının olduğunu aralıksız söylemektedir. O bir *human progress*'tir. "İnsan zihninin ilerlemeleri o kadar yavaştır ki, modern uluslarımızda birazcık geometri öğrenebilmek için on-oniki yüzyıl gerekmiştir" (*Remarques sur l'histoire*). Birazcık

geometri için zaman. Voltaire, kimsenin aklına gelmeyen bir süreyi keşfetmiştir; maurist tarih çarpanı ona itibarını iade etmiştir; bu soyut bir şekilde değil de, birazcık geometri olan gerçek bilgiye ulaşabilmek için tarihsel gerçekliğin kilometre taşlarını belirleyerek tamamen somut bir şekilde olmuştur. Açık fikirlerin birbirine bağlanmasından çıkartılan büyük sistematik, yerini mekanist bilimin yavaş yavaş inşa edilmesine bırakmak zorundadır. Mekanist doğa felsefesi, Newton'ın dahiyane ilhamı olan tümevarımıyla dönüştüğünde bile, bir yüzyıl süren sağlamalar, ölçüm yapmak için aletlerle birlikte Laponya'dan Peru'ya yolculuk yapmak gerekmiştir. Doğa felsefesi, Aydınlanma döneminde felsefeden ayrılmakta, 1770 ufkunda artık yalnızca çoğul halde yazılan çarpanın birikmiş sonuçlarıyla bir bilim haline dönüşmektedir.

Aydınlanma aynı şekilde, XVIII. yüzyıl düşüncesinin bir karikatüründen başka birşey olmayanlara da tükürdüklerini yalatmıştır. Hiçbir kapsam olmayan bayağı materyalizmin başına gelen budur. Ne Helvetius, ne d'Holbach, ne La Mettrie, birincisi *De l'esprit*'yi yayınlamıştır. (Amsterdam, Paris, 1758); tükenmez enerjisi olan baron d'Holbach (Paul Henri Dietrich), *Système de la nature ou des lois du monde physique et du monde moral*'ini çıkartmıştır (Londra, 1770, 2 cilt), burada yalnızca din-karşıtı risalelerin sahip olduğu bayağı bir traşçılık vardır; beyin kanamasından ölen, meslekten hekim ve Prusya kralının soytarısı şişko La Mettrie, birkaç kitaba ve iyi bir başlığa sahiptir, *L'Homme machine*. Cassirer'in gayet iyi gösterdiği üzere, bu kaba sistematikler Aydınlanma zihniyetine ihanet etmektedirler. Bunlar mekanist felsefenin en zararlı redleri değil midir? Bunların mekanizmaları tamamen içe doğmaya bağlı olup, matematiğe arkalarını dönmüşlerdir. La Mettrie'yle birlikte bilim, ahlâk, çaba ve limite dil yoktur. Ama asıl önemlisi, bayağı materyalizm varlıkbilime bir geri dönüştür, oysa XVIII. yüzyılın büyük fethi, bilginin tedrici fenomenolojik dönüşümünün içinde yer almaktadır. Julien Ofray (de la Mettrie), insanı Malebranche'ın dışı köpeğinin örneği üzerinde düşünmektedir. Bayağı materyalizme, ayrıca limitteki aceleci bir geçişle Aydınlanma düşüncesinin iki tabanını ahlâk ve bilgiyi de yıkmaktaydı. XVIII. yüzyıl meşgûliyeti ahlâk: yeni düşünce, geleneksel bir düzene ait olan siyasal alanın ve toplumsal ilişkilerin örgütlenmesini talep etmektedir; bunun dışında, bir kesim kiliseleri ilgâ etmeyi istemektedir; bu durumdan ötürü,

ahlâk bir adetler metafiziği haline gelmeye yönelmiştir. Bu durum, Kant'ın varlıkbilimin yerini tutan şeyi ahlâkın iç doğadan kaynaklanan verisinin üzerinde temellendirilmesini önerdiği güne kadar sürmüştür. *Cogito* ile başlayan bir evrimin sonunda, eleştirel felsefe bir buçuk yüzyıl sonra, kategorik emperatif'i *Cogito ergo sum*'un yerine koymaktadır. İnsanın ahlâki tutumu, düşünen ben kadar indirgenemez ve önemli bir veridir.

Varlıkbilim, Aydınlanma döneminde yerini bir idrak metafiziğine bırakmıştır: Aydınlanma felsefesi Leibniz'in üzerine atlamakta ve Descartes'a geri dönmektedir. Descartes, Tanrının ve kendisinin bilinmesinin üzerinde fiziğin kesinliğini temellendirerek, felsefenin geleneksel düzenini alt üst etmişti. Onun metafiziği bir bilgi teorisidir. Leibniz, sağduyu düzenine geri dönmeyi denemişti. Descartes gibi matematiği olan Leibniz, Spinoza ve Malebrauche gibi, ama onlardan daha fazla mekanisttir. Ama bu matematikçi Aristoteles mantığına geri dönmekte, bu mekanist özsel biçimleri ihya etmektedir. Leibniz, Descartes'a karşı olarak şunu söylemişti: "Fikirlerimizin kökeni sorunu, felsefede öncelikli değildir ve onu çözebilmek için çok büyük gelişmeler kaydetmek gerekir." Fakat bilgi çarpanı ve mekanist felsefenin gelişimi bu bilgeliğin haktan gelmiştir. Bilgi kitlesinin 1630-1680 arasında beş kat, 1680-1780 arasında en az on kat artması söz konusudur. Bu gerçeğe hiçbir şey direnemez. Felsefi düşünce, başat sorunla yüz yüze kalmıştır. Bilgideki geometrik artışa karşılık verebilmek için, geçerli bir bilgi teorisi oluşturmak çünkü bu XVIII. yüzyılın esas işi olmuştur, ama aynı zamanda. Çünkü XVIII. yüzyılın uğrunda herşeyi feda ettiği bilgi Aydınlanmanın derin kaygısı olmuştur. XVIII. yüzyılın emin olmak istemesi, insan faaliyetinin merkezi düzeyini meydana getirmektedir.

* * *

Aynı sıralarda, ahiretin indirgenmesi ve çevre çarpanının etkisiyle, ortaya mutluluk çıkmıştır. Pope'un çağrısı, "*Oh Happiness! Our Being's End and Aim! Good. Pleasure. Ease. Content! Wate'er thy Name!*" duyulmuştur. Mauzi bunu Fransa için kanıtlamaktadır. Ve Jefferson bunu, bağımsızlık bildirgesinde ebediyen saptamaktadır. Ve hristiyan methiyeciliği mutluluğa başvurmaktadır. "Bu karışımın içine

sağlık da dahil edildi". XVIII. yüzyılın ilk yıllarından itibaren, *upper middle class* sağlıklı olmak ve ömrün uzaması konusunda hasas olmaya başlamıştır, "artık hastalıkların iyi geçmesi konusunda değil de, hiç gelmemesi konusunda dua edilmektedir..." Basit, iyi reçeteler, en başta da servet yapan şu yavan pedagoğ marki d'Argens'inkiler: otuz ciltten fazla bu eserlerden ve romanlar. "*Les lettres juives* en azından 10 kere, *Lettres cabilistiques* 7 kere, *Philosophie du bon sens* 13 kere, *Lettre chinoises* 8 kere basılmıştır. 23 cilt halindeki toplu eser basımını ise saymıyoruz (1768)".

Akıl, mutluluktan daha fazla birleşme işareti olmuştur. Varlıkbilimi reddeden ve aynı anda kendisi kuşkunun güvencesinde alan bir akıl. "Edebi düşman pironizm, ölçsüz bir tutkudan kaynaklanıyordu... Bilgelik olan bir tevazu sayesinde pironizm mağlup edildi". Kant, 1784'te ortaya en iyi formülü atmıştır: *sapere aude. Aufklärung*, rasyonel düşüncenin iddia edilen talep ve özerkliğidir ama Alman rasyonalizmi çok liberal bir protestanlığın ötesine nadiren geçmiştir. Leibniz'le Kant arasındaki fetret döneminde Almanya'nın düşünce üstadı olan Christian Wolf, Vahyin esasını kaybetmeden liberalizmin sınırına kadar gidebilen aydınlanmış hristiyanın tam bir örneğidir. 1721'de maruz kaldığı olay, Alman imancılığın XVIII. yüzyılda ne denli ciddi ve derin kaldığını kanıtlamaktadır. Fakat Almanyanın dışında her yerde, liberallerin ve imancaların saygı gördükleri her yerde hristiyanların tanrısı itham edilmektedir. Uzun zamandan beri zaptedildikten sonra ifade edilen bir kinin nereye varabileceğini düşünmek zordur. Fransa, d'Holbach'tan 1793-1794'ün hristiyansızlaştırıcılarına kadar kendi Tanrı-öldürücülerince, küçük İsa düşmanları grubuna sahip olmuştur. Bunların çoğu Doğu'dan gelen göçmenlerin arasından çıkmaktadır. En açıklayıcı örnekler en eski olanlarıdır: Pietro Giannove (1676-1748), Lutherci bir aileden olup, 1698'de doğan ve yüzyılın ortasına kadar yaşayan Johann Christian Edelmann, *Göttlichkeit der Vernunft* ve 1741 tarihli *der Vernunft* ve Champagne'de köy papazı Meslier.

Meslier, 1664'te tuzu kuruda Ardenneli bir köylü ailesinin çocuğu olarak doğmuştur. Bir köy papazı ona okuma öğretmiştir. 100 lira gibi iyi bir gelirle papaz olarak atandıktan sonra, 7 Ocak 1689'da Etrépigny papazı olmuştur. 1689'dan 1729'a kadar hayatında bir olay yoktur. Bu vasat, bu sıradan adam, öldüğünde, cansıkıcı sahte bir hayat süresince

yaşattığı kinin şaşırtıcı kitabını bırakmıştır. Meslier imanını kaybetmiştir, ama yerini bırakmak istememektedir. 40 yıl boyunca intikamını ertelemiştir: “dünyanın bütün ulularının ve bütün soylularının asıllarını ve papaz ipleriyle boğazlanmalarını” temenni etmektedir. Tatlı papaz, bu iyi sözlerden sonra Brutus ve Cassius’u anmakta ve geleceğin Jacques Clémentlarını davet etmektedir. Meslier olayı, Voltaire, Helvetius ve d’Holbach’ın onu bir kahraman ve bir öncü olarak selamlamaları ölçüsünde ilginçtir.

Güçlü bir edebi akımın hristiyan Tanrıdan daha çok reddettiği, Vahiy’dir: mekanist çağda bilgi çarpanının pratik etkisi. Bilginin rasyonel edinimi, birçok bilinç düzeyinde, hristiyanı vahyedilen bilgi kavramının üzerine konulmuştur. Özel vahyin reddi, yeni iman düzlemindedir. XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki din-karşıtı saldırının şiddetinin dinsel bir karakteri vardır: çünkü yeni düşünceler hristiyanlık döneminden miras alınan zihinsel yapıların içine kaymaktadır ve ikâme vardır.

Saldırı, çeşitli biçimler ve niteliklerde, nadiren etkin bir savunma tepkisine yolaçmıştır. İberyâ örneğini bir kenara bırakalım. Portekiz’de, Pombal’dan birkaç yıl önce, 1778’de, Tufana ve ilk günaha inanmayan Francisco Menoel de Nascimento hapsedilmiştir ve yargıçlarının elinden ancak kaçarak kurtulmuştur. Büyücü bir kadın, Ni-yabet döneminin başında Orbec’te yakılmıştır ama olay sınırlıdır ve Rouen parlamentosu üyelerinin dinsel motivasyonları kanıtlanamamıştır. Köylü suçluluğunun yargıçları kaygılandığı küçük bir ildeki bastırma harekâtı söz konusudur. Toskana liberaldir, Roma ve Napoli katıdırlar. Berlin’de din konusunda herşey mümkündür, tek koşul devlete dokunmamaktır. Felsefe alanında savunmacılık yüzyılın tonunu tutturmayı denemektedir. “1757’de Paris’te *Histoire des Cacouacs* adlı kitap tedavüle girmiştir.” Moreau güvence vermektedir. 48° güney enleminde, yakınlarda garip ve saydam adetleri olan, Karayiplerdeki-lerden daha cahil bir kabile keşfedilmiştir: “Eğer kendilerine bakılacak olursa, Cacouacların kökeni, göğe merdiven kurmak isteyen Titanlara kadar geri gitmektedir”. Jacob Nicolas Moreau’nun felsefe karşıtı risalesi gülünçlüklerle doludur, o kadar ki *Encyclopédie*’deki baylar buna dayanamaz ve yargıca başvururlar. Cacouaclar güldürmekte, ama fazla uzağa gidememektedirler. İngiltere’deki savunma en iyisidir. Londra’da 1729’da yayınlanan Anglikan piskoposu Sherlock’un *The trial of*

the Witness of the Ressurrection of Jesus'ü haklı ve güçlüdür. Berkeley, kavgaya *An Apology for the Christian religion against these who are called Freethinkers*'la katılır.

Savunucular cephesinde iki kişi öne çıkmaktadır: Gloucester piskoposu Warburton *Alliance between Church and State* (1736) ve bece-riyle yazılmış *Divine legation of Moses* (1738) adlı kitaplarıyla. Hazard, "Warburton'ın kıyaslarının ikna edici olmaları tartışılabilmele-rindendir, ama etki ettikleri, Voltaire'in bolca verdiği karşılıklardan an-laşılmaktadır" diye kaydetmektedir. *Dissent* içinde yetişen, ama ileride Anglikan piskoposu olan Joseph Butler, Locke'u kabul etmektedir; onun savunusu ampirizmden yola çıkmaktadır, başarısının nedeni de budur. Butler, katılaşmamakta, zamana boyun eğmekte ve karşı saldırıya geçmektedir. *Analogy of Religion Natural and Revealed to the Constitution and Course of Nature*'ün (1736) mükemmelliği, laiklerle sürekli yapılan tartışmalarda açıklanmaktadır. Katolik ülkelerdeki di-renme, Janseniusçu kavga ve Cizvitlerin vurdukları darbeye felç ol-muştur. Bu darbe 1757'de Portekiz'de başlamış, Fransa 1764'te onu iz-lenmiştir. 1773'te tüm katolik Avrupa'dan dışlanan cizvitler, artık II. Friedrich ve Ekaterina'dan başka sığınacak yer bulunmamaktadırlar. Papa boyun eğmiştir. *Dominus ac Redemptor* başlıklı papalık karar-ne-mesi 21 Temmuz 1773 tarihlidir ve Cizvitler birliğini resmen lağvet-miştir.

Böylece açılan boşlukta, felsefe partisi şunu önermektedir: doğal din, ahlâk, yüce varlık yeterlidirler, artık tapını yoktur. Ama ne nüans-larla... Locke, ampirik bilinemezliği içinde, Milton'ın daha önce uy-guladığı bir yarık açar. Locke'un özün ikiliğine, ihtiyacı yoktur; Pom-ponazzi'nin eskiden öğrettiği ruha ilişkin yargılamayı yeniden açar ve-ya daha doğrusu ampirik bilinemezliği, onun için yarırsız bu soru-nun yanından geçer. *Essay concerning human understanding*'in bir cümlesi İngiltere'de adeta hiç farkedilmemiştir. İşte bu pasaj: "Madde-ye ve düşünceye ilişkin fikirlerimiz var; ama bir maddenin düşünüp düşünmediğini her halde hiçbir zaman bilemeyeceğiz, çünkü Tanrının bazı madde yığınlarına algılama ve düşünme yeteneğini verip verme-diğini keşfetmek bizim için olanaksızdır; aynı şekilde maddeye maddi olmayan ve düşünen bir öz ekleyip eklemediğini de keşfetmemiz ola-naksızdır."

Voltaire bu cümleyi aparmış, kendine maletmiş ve deforme ettikten sonra tüm hayatının savaş baltası haline getirmiştir. Aslında ruhun ölümsüzlüğü katolik ülkelerde, skolastik gelenek içinde Tanrının kelamından daha önemlidir. Öğelerin düzeni Locke için farklıydı. Bu durum çarpışmayı ruh alanına taşıyan onüçüncü felsefi mektupta iyice görülmektedir. Birazcık temkinlilik gösteriyorsa da, Voltaire'in düşüncesi bu noktada Locke'unkinden uzaklaşmaktadır. Oysa kıtanın her yerinde benimsenecek olan gerçek Locke'a karşı Voltaire'in Locke'u olacaktır. Voltaire, kendi için esaslı olan bu soruna yüzlerce kere geri dönmüştür. La Condamine'e yazdığı 22 Haziran 1722 tarihli mektupta, kendini açıkça ifade etmektedir: "Locke'a ilişkin mektubunuz bir tek şuna indirgenebilir: İnsan aklı, Tanrının maddeye düşünce vermesinin olanaksız olduğunu kanıtlayamaz. Öyle sanıyorum ki, bu önerme şu izleyen kadar doğrudur: eşit tabana ve eşit yüksekliğe sahip üçgenler eşittir." Mektup, antikartezyon bir belirlemeyle başlamaktadır, çünkü Fransa'da bulunmaktadır: "Bizim Descartes Antikite'nin hatalarını keşfetmek için doğmuştur, ama bunların yerine kendininkileri ikâme etmiştir.. ve ruhun bedene, bütün metafizik kavramlara sahip olarak girdiğini düşünmektedir.. (ruh Descartes'a göre bütün) soyut fikirlere sahiptir ve son olarak da annesinin karnından çıkar çıkmaz maalesef unuttuğu güzel bilgilere sahiptir."

Voltaire, doğal dine çok sert bir darbe indirmiştir; bu darbeyi indirmeye *Encyclopédie*'nin radikal kanadının sol kesimi tarafından teşvik edilmiştir. Yaptığı taktik hatayı hemen anladığı çok kesin değildir. Aşama atlamamak gerekir. Jean Ehrard, Voltaire'in bilge Çinlilerin ateizmi olayındaki geri dönüşünden kanıt çıkartmaktadır. 1730'lara doğru boş yaradancılığa eğilen Voltaire, *Dictionnaire Philosophique*'te daha kesin yaradancılığa (kelime artık *théisme* olmuştur, eskinin *deisme*'inin yerine bunun gelmesi açıklayıcıdır.) Bu dönüş, 1751'de olmalıdır. Sol bir kanada karşı olan tepkisinden kaynaklanan bir durumdur. *Théiste*'in (yaradancı) *Credo*'su (imani), *deiste*'inkinden daha zengin ve daha kesindir. Sonuncu tarza bürünmüş Voltaire, 1765 tarihli bir makalesinde, adeta iman açıklaması değeri taşıyan bir şekilde *théiste*'in tanımını vermiş, sonra bunu *Felsefi Sözlük*'üne de almıştır: "*Théiste*, bütün varlıkları biçimlendirmiş olan, onların türlerini sürdüren, suçları gaddarca olmayan bir şekilde cezalandıran ve erdemli ey-

lemleri iyilikle ödüllendiren yüce ve düşünen bir varlığından kesinlikle emin olan bir kişidir. *Théiste*, tanrının nasıl cezalandırdığını, nasıl teşvik ettiğini, nasıl affettiğini bilmez; çünkü tanrının nasıl davrandığını bilmekle övünecek kadar gözü kara değildir; fakat tanrının davrandığını ve adil olduğunu bilir. Tanrıyla olan güçlükler imanı sarsmaz, çünkü bunlar büyük güçlükler değildir ve kanıtları yoktur; o ancak bir kaç etkisini farketse bile bu Tanrıya teslimi olmuştur ve görmediği şeyleri gördüklerinden hareketle yargılamaktadır; bu Tanrının bütün yerlerde ve bütün yüzyıllarda hazır ve nazır olduğunu düşünmektedir”.

Fransız seçkinlerinin bir tasnifini yapmak gerekir mi? Ateizmi finans baronlarına bırakalım, *déisme*’i çok yüksek burjuvaziye ve *théisme*’i de *upper middle class*’a. Doğal dine duyarlı bir içerik verme onuru Rousseau’ya aittir. Savualı papaz naibimin güzergâhı, Emile’e uygun görülen eğitim kadar kişisel olsa da, bu güzergâhın geniş bir kapsamı vardır. Aslında bunun likayati Rousseau’ya ait değildir. Bu onur, rasyonalist ultraliberalizm tarafından dönüştürülen, ama çifte ilhamın *the light within*’iyle kurtarılan Calvenciliğe, yani Cenevre’nin dinine aittir. Doğal din, artık küçük bir elit nezdinde değil de, okuyanların %30-40’ı nezdinde, bu biçimi altında Kilise için gerçek bir tehlike meydana getirmektedir. Bu konudaki buyrultu, en azından bir şaheserin kökenini meydana getirmektedir, “Cenevre yurttaşı J.J.Rousseau’nun Paris başpisokposu Christophe de Beaumont’a” yazdığı mektubun. *Emile*’in (1762) zirve noktasını oluşturacak olan iman açıklamasının oluşumu, *Yalnızgezen*’in altıncı gezintisinde okunmaktadır. Mme d’Epinay, anılarında, bu olaydan sonra ünlü olan bir dil sürçmesini aktarmaktadır: “ve ben baylar, tanrıya inanıyorum Eğer bir kelime daha söylerseniz çıkarım”. Rousseau, Cenevre’nin dışında, İngiltere’den de etkilenmiştir. Bolingbroke ve Pope’un *déisme*’leri, Voltaire’in *théisme*’inin sahip olmadığı bir sıcaklığa sahiptirler: “*Nature and truth are the same everywhere, and reason shows them everywhere alike*”. *Essay on Man*’in ilk mektubu 1733 şubatında çıkmıştır. Bu kez Pope’un imzasını taşıyan dördüncü mektup ise Ocak 1734’te yayınlanmıştır. *İnsan üzerine dene-me*’nin başarısı muazzamdır. Etkisi, 1762’den itibaren *Emile*’inkiyle birleşmiştir. Rousseau, Pope’u tanımaktadır, Nieuwentyt’e atıf yapmaktadır. Yayınlanmadan önce defalarca elden geçirilen iman açıklaması, başlangıçta felsefe ile mümin kesim arasında dengedeysen, sonunda ge-

nişlemiş bir Hıristiyanlığa, *Aufklärung*'un liberal hıristiyanlığına, en azından Tolstoy'a kadar ulaşacak idealist, toplumsal, insancı ve ahlâki bir dinselliğin hareket noktasına doğru kararlı bir şekilde yatmıştır.

Tanrının gönlün derinliklerine yerleştirdiği ahlâkla zıtlaşmadığı sürece ülkesinin dinini izlemek. 'Ben ahlâki bir varlığım, öyleyse varım' örtülü bir şekilde kartezyon *cogito*'nun yerine geçmektedir. "Filozoflara danışıyorum... Onların hepsini gururlu, iddiacı, kuşkucu olduklarını iddia ettiklerinde bile dogmatik buluyorum. Bu durumda kendime başka bir rehber buldum ve kendi kendime şöyle dedim: İç ışığa danışalım (*the light within, quaker* Alman inancılığının şu rasyonalist değişikliği olan kategorik emperatif'in biçimselleşmemiş ilk taslağıdır) bu beni onların dağıldıklarından daha az dağıtacaktır veya en azından benim hatam benim hatam olacaktır..." Bu söyleme ve hissetme biçiminin Calvinci kaynaklı olduğu şu pasajda da teyid edilmektedir: "kutsal yazıların ihtişamının beni şaşırttığını... İncilin kutsallığının kalbime hitap ettiğini de itiraf ediyorum. Bütün süsleriyle filozofların kitaplarına bir bakın, hepsi bunun yanında küçük kalıyor. Aynı anda hem bu kadar yüce, hem de bu kadar basit olan bir kitap insanların eseri olabilir mi? Hikâyesini anlattığı kişi yalnızca bir insan olabilir mi?" İşte çifte ilham, bunun arkasından aziz Sokrates'e bir selâm, Erasmus'un "bizim için dua ediniz"i ve bütün XVI. yüzyıl hümanistlerinin aynı temennileri gelmektedir. "Platon, bütün erdemlere sahip, suçtan arınmış ve erdemin bütün ödülleriyle layık hayali kişisini resmettiğinde, çizgisi çizgisine İsa'yı resmetmiştir: benzerlik o kadar çarpıcıdır ki, bütün Babalar bunu hissetmişlerdir ve bu konuda yanılmak olanaksızdır..."

XVIII. yüzyılın *Emile*'in üzerinde döndüğünü söylemek aşırı olmayacaktır. Fransız kolu, *mistik Aufklärung*'a doğru yol alan İngiliz *via media*'sına yönelmektedir. İnsanın trajik kaderi yeniden ortaya çıkmaktadır. İnsan hayatına eklenen on yıllık tecil süresi hiçbir şeyi değiştirmemiştir. Gönüller yeniden bölünmüşlerdir.

* * *

Edebi allâmelik yetmemektedir. Filozoflara, hakikilerine gelelim... Felsefe ile edebiyat arasındaki iletişim hiçbir zaman bu kadar ko-

lay olmamıştır. Fransız tarzı filozof denilen şu melezler de zaten bağlantıyı başarılı bir şekilde kurmuşlardır. XVIII. yüzyıl felsefesi bir adetler metafiziği ile bir idrak metafiziği arasında salınmaktadır.

XVIII. yüzyıl zamanını, kaynağını oluşturan Descartes'ı eleştirmekle geçirmiştir: Voltaire'in eleştirileri hatırlardadır; Leibniz bu eleştiriyi işini, sonsuz bölünebilirlik hesabı aşamasına gelmiş mekanist bir felsefenin daha talepçi bir rasyonalizmi adına yapmıştır, bu felsefe Aristoteles'e ve dışarıyı içeriden aydınlatan sağduyuya bir geri dönüştür. Leibniz, Descartesçı öze indirgemenin nasıl Spinoza'ya götürdüğünü iyice görmüştü, XVIII. yüzyılın bütünü itibariyle kaçınabilmeyi tutkuyla istediği cazibeye rağmen, bunun nasıl bir engel olacağını görmüştür. Özün kartezyon tanımı ya Malebranche'ta görüldüğü gibi dünyanın varlığını kuşkulu hale getirmektedir ya da bireysel ruhun reddini rüşeym halinde taşımaktadır. Öte yandan XVIII. yüzyıl, Spinoza'nın vahyedilen dine karşı olan düşüncesine katılmak istemektedir ama bireysel beni kaybetmekten, Batının dünyanın ruhu içindeki bu başarısının eksenini kaybetmekten daha çok korkmaktadır.

“Leibniz'in bütün sistemine dünyanın sonsuzluğu ve kendi ölçeğinde sonsuz olan herhangi bir gerçeği buradan çekip almanın olanaksızlığı hükmetmektedir...” (Bréhier). Alman mekânının ve mekanist felsefenin siyasal karmaşıklığının bilinç alanına bu yansıtılması Almanlara uygun düşmektedir, fakat Fransızlara ve İngilizlere hiç de uygun değildir. Çünkü aslında Aristotelesçilik İngiltere'de hep yüzeyde kalmıştır ve Fransa *cogito*'nun temelli tersine dönüşüne asla geri dönmeyecektir. Varlıkbilimin yerine bir bilgi metafiziğini ikâme etmek, Locke'tan ilham aldıklarını düşünseler bile Fransızlara Descartes'ın döndürdüğü bir dönemeçtir.

Deneme - *Essay on human understanding* - (1690), Kant'a kadar yüzyılın başucu kitabı olarak kalmıştır. “Pope, portresini yaptırtmakta olan genç bir İngiliz kızın, ressamın kendini elinde Locke'un eserlerini tutarken göstermesini istediğini anlatmaktadır...” (Hazard). Des-touches “kendini deli olarak gösteren bir kızı sahneye çıkarmıştır, bu kız daha sonra *Deneme*'nin doktrinini açıklayarak aklının tamamen başında olduğunu göstermiştir.”

Daha önce de gördüğümüz üzere, *Deneme*'nin hareket noktası siyasaldır. İnsan idrakinin doğasını ve sınırlarını göstererek, hoşgörüyü

ihdas etmektedir. Eğer Locke kazanıyorsa aynı anda XVIII. yüzyılın eşiğinde bir cins zirveye ulaşmış olan sistemleri de devre dışı bırakmaktadır. Locke'un *Deneme*'si polemiktir, Ludworth'un 1678'de şiddetle saldırdığı ampirizmi ihya etmektedir. Aynı anda, tanrının olmadığı fikrinin kanıtlanmasının doğumdan sahip olunan fikirler gerektirdiğini, *Nihil est in intellectu quod non prius fuerit in sensu* atasözünün Locke'un içgüdüsel olarak nefret ettiği ateizme götürdüğü de görülmektedir. Aristotelesçi *via media*'yı yüzyıldan beri reddetmesinden ötürü, İngiliz düşüncesi kökten idealist bir gelenekle, kararlı bir şekilde duyumsal bir gelenek arasında salınmaktadır.

Deneme, bir karşı çıkış olarak kaleme alınmıştır. Kıta okuyucusu açısından, Cudworth'un arkasında Descartes hedef alınmışa benzetilmektedir. XVIII. yüzyıl *cogito*'nun rasyonalizmini kabul etmektedir ama gerektirdiği temelli idealizm onu rahatsız etmektedir. Locke, yüzeysel zihinlerin, Tanrının bilgiyi garanti etmesinden rahatsız olmaksızın ve düşünen beni Spinoza'nın cazibesine kapılarak lağvetmeden Descartes'ın rasyonalist dinselliğini sürdürebilmelerine olanak sağlayacaktır.

Doğumdangetirmecilik, yanılmazlık iddiasına götürebilmesi nedeniyle tehlikeli bir peşin hüküm doktrindir. Tanrının varlığına gelince, varlıkbilimsel kanıt yotur, Descartes veya aziz Anselmus bu konuda zorlanmışlardır. Locke, bu konuda, ön bir Tanrı fikri gerektirmeyen *a contingencia mundi* kanıtın bir türüne başvurmuştur. Rasyonalist lirazmin (Malebranche ve Spinoza) ilahiyatçı-felsefi hayallerine karşı, mezheplerin mistik çılgınlığına ve papalık baskısına karşı, Locke hristiyanı *via media*'nın akli karakterini çıkartmıştır. 1695'te *The Reasonableness of Christianity* adlı bir inceleme yayınlamıştır, bunu bir yıl sonra yayınlanan, Toland'ın (1670-1722) rasyonalist *Christianity without mystery*'siyle karıştırmamak gerekir. Aydınlanmanın, Britanya'nın orta yol beşiğinde, başlangıçtaki pragmatizmi.

"Zihni şeylerin bükülmez doğasına ve bunların arasındaki değişmez ilişkilere" nasıl getirmeli? Bütün zıtlaşma noktalarına rağmen, Locke da Descartes da ideisttir (fikirci). Locke, öncelikle basit fikirlerin neler olduklarını araştırmaktadır. Eğer deney gereği sahip değilsek bize aktarılamayan fikirler basit fikirlerdir; soğuk, acı vb. fikirleri böyledirler. Basit fikirler üç kategoriye ayrılırlar. Basit duygu fikirleri; ba-

sit düşünce fikirleri, hem duygu, hem de düşünce olan fikirler, yani varoluş, süre, sayı fikirleri gibi. Tıpkı Descartes'ta olduğu gibi, Locke'ta da fikir şeylerin temsilidir. Bu tutarlılık bizzatı bütün bilgi teorisinin temelidir. Ama bu bağ, Locke'te çok daha katıdır. Locke, fizikçi olarak yalnızca uzam, figür, katılık, hareket, varoluş, süre ve sayı niteliklerini "ilk nitelikler" olarak kabul eden Robert Boyle'un (1627-1691) sonuçlarına katılmaktadır. Bu basit fikirler bile, bu ilk nitelikler bile şeylerin gerçek özü hakkında hiçbir işaret vermemektedirler. Locke'un bu izafiyetçiliği temellidir; bu bilimsel nomenolojizme veya Berkeley'nin kökten ideizmine götürülebilir.

Locke'a ve bütün XVIII. yüzyıla göre, duygu fikri, bilginin ve belli bir ölçüde de gerçeğin temsilinin sonuncu unsurudur. Voltaire ve onun arkasından kıta, burada kalmışlardır. "Locke'un karmaşık fikirler üzerindeki spekülasyonu... bunların yalnızca 'basit fikirlerin bileşimi' olduklarını göstererek beyhude felsefi tartışmalara son vermelidir". Bir cins psikolojik atomizme ulaşılmaktadır. Diğer ağır bir sorun olan öz, sahte bir basit fikirden ibarettir, "basit fikir sanılan karmaşık bir fikirdir" (Bréhier). Her fikir temsilidir, ama tamamlanmamış bir şekilde temsilidir. Mutlak olarak kesin ideal bilimler (matematik ve hukuk) ve ardışık düzeltmelerle gözden geçirilmek zorunda olan deneysel bilimler arasında bir ayırıma varılmaktadır.

Aslında Locke'un sistemi, "bütün mümkün bilgileri tanımlanmış basit unsurlarla (mekanizmin bilgi teorisine bir uygulaması) ve deney ile kullanıma göre karar verecek bir ampirizmle birleştiren bir bileştirme sanatıdır... Locke'tan daha bilge, daha metodik bir zihin, ondan daha kesin bir mantıkçı hiç olmamıştır; fakat büyük bir matematikçi değildir. Başlangıçta zihnin hissedebileceği herhangi bir şeyi ortaya koyamayan matematik hakikatlerin kurulduğuna, ne de hesaplamaların yorgunluğuna razı olabilmıştır; hiç kimse ondan daha iyi bir şekilde geometrici olmadan geometri zihnietine sahip olunabileceğini kanıtlamamıştır" (Voltaire). Locke, "yazma sanatının kuralları ve hükümleri uygulamak olmayıp, ruhun iç faaliyetine yöneldiğini göstererek" edebiyat alanında bile devrim yapmıştır (P.Hazard). Aynı zamanda "izlenime ve duyguya, onlara şimdiye kadar tanınmamış bir yer vererek" de bu devrimi gerçekleştirmiştir". Stern "ben doğaya hiçbir şey borçlu değilim ... herşeyi bazı eserleri sürekli incelememe borçluyum (eski ve

Yeni Ahit) demekteydi; ve gençliğimde başladığım ve bütün hayatım boyunca okumayı sürdürdüğüm Locke, bu anlamda Locke,... kendini çarpan olguların karşısında ben'in tepkilerini... kaydeden bir edebiyatın, duygu edebiyatının kökeninde yer almaktadır." İşte bu nedenden ötürü Locke'un etkisi, yüzyılın ikinci yarısında, duyguya, ben'e, sübjektife geri dönülmesiyle birlikte sürekli artmıştır. Bu geri dönüş, Locke'un yarattığı Berkeley, Condillac ve Hume'dan sonra, ondan etkilenen Rousseau ve Kant'ın eserleri boyunca olmuştur.

Cloyn anglikan piskoposu Berkeley (1685-1753), Amerika'da ütopyacı reformcu uygulamalı merhamet militanıdır. Locke'ta olduğundan daha açık bir şekilde olmak üzere, Berkeley'nin anladığı haliyle felsefe, bir bilgi teorisine indirgenmektedir. "*Esse est percipere aut percipi*" Berkeley, XVIII. yüzyıl düşüncesinin bir eğilimini sınırına kadar götürmektedir. Bu eğilimin merkezinde ve kökündedir.

Cogito, bir totolojidir, duyulardan kopartılmış düşünce, kendi içine kapanmaya ve deliliğe götüren gururlu bir girişimdir. "Ruhani dünya ile maddi dünya arasındaki ayırım beyhudedir... Kişilerden başka gerçekten varolan hiçbir şey yoktur" yani düşünen benler, daha da basit olarak "bilinçli şeyler" Berkeley'nin maddi olmamacılığı, köklerini kendi vizyon teorisinin içine salmaktadır. Mesafeleri görmüyor, onları yorumluyoruz. Harfi harfine alındığında, Berkeley tehlikelidir, çünkü mekanist felsefeyi ve matematiğin normatif değerini sarsalamaktadır; onun maddi olmamacılığı, en azından bilginin fenomenleştirilmesinin zorunlu yolu üzerinde bir adım olmuştur.

Etienne Bonnot de Condillac (1715-1780): parlamenter bir aile, tarikatlara gizlice bir giriş, uzun bir tereddüt... Condillac, hayatının sonunda belki de hristiyan olmuştu. *Essai sur l'origine des connaissances humaines*, 1746 tarihlidir. Edinilen ve ya duyulardan ya da deneyden dolaysız olarak geleninden başka fikir yoktur. Hiçbir zihni önerme işaretten vazgeçemez. Ona herhalde, düşünmenin aleti ve bilginin aracı olarak dilin öneminin yeniden keşfini borçluyuz.

Traité des systèmes (1749) tarihe değerini vermektedir. Dile değer vermeye bağlanan ve bilginin tarihsel gelişme sürecinin içine dahil edilen duyumcu bir bilgi teorisi. Eser zirvesine, 1754 tarihli *Traité des sensations*'da ulaşmaktadır. Daha sonraki kuşakları etkileyecek olan pedagojik alet, ünlü statü hipotezi M^{le} Ferrand'ın sayesinde. Condil-

lac, Locke’u modernleştirmiş ve radikalleşirmiştir. Condillac, Locke’un duyumculuğuna, duyuların tedrici eğitimi kavramını ilâve etmiştir. Görmeyi, tatmayı, hissetmeyi, dokunmayı.. öğreniriz.

Traité des sentations, içine Berkeley ile ilk katarakt ameliyatlarının katılması gereken bir bağlam içinde ısmarlanarak yazılmış bir kitaptır. Duyumculuğun gerçekliğini kanıtlamak, XVIII. yüzyılın büyük bir düşüncesidir. Doğuştan kör, dış dünyayı tamamen dokunarak kavramaya alışkın biri, gözleri açılır açılmaz önüne konulan bir kübü tanıyabilecek midir? “Molyneux, tanıyamaz diye cevap vermektedir, tanıyamaz diye cevap vermektedir Locke, tanıyamaz diye cevap vermektedir Berkeley” (Hazard). Oysa cerrah Cheseldon, katarakt yüzünden doğuştan kör birini, ilk kez 1728’de ameliyat etmiştir. Tutku duyulmakta deneyler çoğaltılmaktadır. Diderot yanıp tutuşmaktadır *Lettre sur les aveugles à l’usage de ceux qui voient*, (1749). Duyumculuk zaffer kazanacaktır. Cheseldon’un tekniği, Locke’a doğumdan gelencilere (inneist) karşı hak vermekte, ama Philonaus’a, yani Berkeley’e, “hepsinin en saçması olmasına rağmen mağlup etmenin en güç olduğu insan zihninin ve felsefenin utancı olan sistem” yazarına daha çok hak vermektedir. Cacouacler, Berkeley’i reddetmek üzere Condillac’a dayanmışlardı. Diderot bu konuda destek vermişti. Ama girişim ne yazık ki kötüye gitmiştir. En radikal ampirist duyumculuktan yola çıkan Condillac, bir ruh metafiziği üzerindeki dış dünyadan, kendi için saf bir bilgi psikolojisine savruluyordu. Condillac, yeni bir ruhçuluk biçimine doğru kayıyordu. Kant’ın dolaysız kaynaklarının arasında yer almaktadır.

Geriye Hume kalmaktadır. Bu İskoç, hayatının bir bölümünü Fransa’da geçirmiştir. İlk eserleri (*A treatise of human nature*, 3 cilt, 1739-1740, deneysel akıl yürütme yöntemini moral bilimlerin içine dahil etme denemesi) iyi karşılanmamıştır. Başarı, *Philosophical Essays concerning human understanding* (1748) ile gelmiştir. Çarpanın merkezinde yer alan idrak, bilgi metafiziği söyleminin ayrıcalıklı nesnesidir. Hume’la birlikte, XVIII. yüzyılın en güçlü ve önceli olmayan düşünürlerinden biri ortaya çıkarak, çarpan tarafından gerçekleştirilen dönüşüme tercüman olan şu bir cins bilgi “varlıkbilim”inin içine daldığı çıkmazı, saçmaya indirgeme yoluyla göstermiştir: insan, tanrının yerine merkeze gelmiştir. Locke’tan sonra, Berkeley’den sonra “Hume’a geri-

ye, öz kavramayla birlikte genel olarak nedensellik kavramının mahvedilmesinin kaldığı söylenilmektedir.” Hume, idrak metafiziğini, Newton’ın mekanist doğa felsefesi kadar sağlam bir bilim haline getirmeyi istemiştir. Bu, Kant’tan itibaren felsefenin fenomenolojik olarak inşasına, geometrik bir gelişmeye sürüklenen bilimsel bir bölgeye felsefenin eşlik etmesine olanak verecek olan ön aşamadır. Hume’un eleştirisi ortalığı netleştirmektedir. *Déisme*’in ikiyüzlülüğünü kanıtlamaktadır. Fилоzofların tanrısı da yobazlarınkı kadar insan biçimlidir.

Nedensellik fikri idrakımız için esas değildir. Şu anki duygular ve anı izlenimler. Hepsı bu. Gücümüz bunları birleştirmekle sınırlıdır. Nedensellik, tekrarlanan bir çağrışımın tümevarımından başka bir şey değildir.

Bilgi kitlesi artmıştır, insan hayatı uzamıştır. Mekanist felsefe güzel uygulamalara olanak vermiştir... Ama dünün bütün kesinlikleri çökmüşlerdir. Sonsuz evren boştur. Cacouaclar ve yobazlar sırt sırta kovulmuşlardır. Zirvede yer açılmıştır. Yüksek dinsel suların yükselmeleri için.

* * *

Felsefi XVIII. yüzyıl, 1781’de *Saf Aklın Eleştirisi*’nin yayını sırasında, bir aşılmanın içinde sona ermektedir. Koenigsbergli Immanuel Kant (1724-1804), mütevazı konumdan bir insandır. Babası saraçtı. Akıllı ve eğitilmiş olan annesi, Halleli Albert Schultz’un (1692-1763) imancı vaazını tutkuyla izlemişti. Kitabı Mukaddesin tek başına okunmasından, bir saf zihin diniden, dış tapını ayrıntılarından arınmış bir dinden yana olan imancılar, Şeytan’ın bütün oyunları içinde en çok *Schwärmerei* ve *Aberglaube*’den coşku ve batıl itikattan korkuyorlardı. Kant’ın bütün hayatı ve düşüncesi, bu “protestan Janseninsçuluğu”nun damgasını taşımaktadır. Mütevazı Koenigsberg Üniversitesinde yalnızca yedi kürsü-, ona Wolff, Newtoncu matematik ve fizik öğretilmiştir: bilinenin tamamından haberdar olmasını sağlayan çok güçlü bir bilimsel kültür. 1746’da doktor olması, dokuz yıl lalalık yapması (1746-1755) onu Prusya toplumunun diliyle temasa geçirmiştir; Kant 1755-1797 arasında öğretmenlik görevlerini hakkıyla yerine getirmiştir: bilginin bütün yelpazesini kapsar bir şekilde, haftada 26-28 saat ders, Kant, Tanrının ona verdiği akılla aydınlanan insana güvenmeye

eğilimli, *Aufklärung*'tan yola çıkarak XIX. yüzyıla ulaşan ve kendi dönemine tamamen fenomenolojik bir bilim kavrayışı ve nihayet biçimsel zıtlıkların ötesinde, hristiyan Vahyiyle düzen ve gelişmenin koşulu olan rasyonel evren arasında varolan derin uyumu gösrererek geçerli bir bilgi teorisi veren bir liberaldir.

1770 tarihli Latince denemeden itibaren oluşan Kant düşüncesi, *Saf Aklın Eleştirisi*'nde (1781) zirvesine çıkmış, en sürekli ifadesini XVIII. yüzyılın boşuna aradığı şu *Adetler metafiziği*'nde bulmuştur. Kant, hayatının sonuna kadar liberal ve evrenselci protestanlık ile çocukluğunun imancılığının *the light within*'i arasında gidip gelmiştir. Fakat Kant kendini öncelikle yeni metafizikle, yani metafiziğin aşılmasıyla özdeşleştirmektedir. Kant, XVIII. yüzyılın bütün bilgi teorilerini ele almakta, biçimselleştirmekte ve bunları aşmaktadır. Berkeley ve Hume'a özellikle borçludur. Metafizik artık bundan sonra varlıkbilimci olmayı hiç iddia etmeyecektir, bundan sonra ancak insan aklının sınırlarını saptamayı iddia edebilecektir. *Gelecek bir metafiziğe giriş* bunları belirtmektedir. İnsan zihni, dış dünyadan gelen işaretleri kaydetmekle sınırlı değildir. Zihin bunları yorumlamakta, aklın *a priori* kategorileri uyarınca bunları başka bağlamlara oturtmaktadır. Nesneden yana boş bir evren düşünülebilir, ama evrende bir yer tutmayan bir nesne düşünülemez. Öyleyse mekân, olguların olabilirliğinin koşuludur.

Bu bilgi teorisi işin esasını hazırlamaktadır: Şu *Cogito*'nun üstün biçimini, pratik aklın kategorik emperatifini. Ruh, "işlevi dışarıdan gelen ışığı kaydetmekle sınırlı olan kara oda olmaktan" ebediyen çıkmaktadır (Hazard). Duyarlılık *a priori* biçimlere göre algılamakta; idrak, *a priori* kategorilere göre bağlantı kurmakta, bilgi, onu örgütleyen *a priori* bir unsura bağımlı olmaktadır. Ahlâk alanında olduğu gibi psikolojide de artık doğal yasanın kölesi değiliz, yasayı yapan ruhumuzdur: "Öyle bir devrim olmuştu ki, bütün önceki felsefeler çözülmüyorsa benziyorlardı ve sonunda bilge Locke hayranlık verici Locke, Platon'dan beri dişe dokunur tek filozof olan Locke küçümsenmeye başladı" (P. Hazard). İçsel saygınlığı insana geri verilmişti, bilim nihai olarak görüntülerin mütevazı organizasyonu içine yerleştirilmişti, dinsel hayatın merkezinde ahlâka merkezi bir rol verilmişti.

Kant, bilginin, devletin ve doğal veya ifşa edilmiş dinin alanı olan varlıkbilimsel bağlantının tümel özerkliğini kutsamaktadır. Derunili-

ğın yeri kısıtlanmıştır, ama yokedilemezliği kabul edilmiştir. Kant, laik paylaşım filozofudur, mekanist bilginin mutlak talebi ile insanın Tanrıyla temelli ilişkisini uzlaştırmaktadır. Mekân ve zaman kavrayışları değiştirilebilir, bilgi teorisi mükemmeleştirilebilir ama merkezi kavrayışlarını sorgulamak, matematiğin terkedilmesi ve bir fenomenolojiden daha fazlası ve daha iyisi olacak bir bilimin yükselmesi kadar düşünülemez birşeydir. Üzerinden tanrı kelâmının geçtiği insanın temel saygınlığına zarar vermeden gelişmeyi sağlayabilecek özgür bir toplumun sürdürülmesi, Kant devriminden geçmektedir. Kant'tan itibaren herşey mümkündür. O olmasaydı, aynı anda hem özgürlük ile gelişmeyi, hem düzen ile saygınlığı, hem de zaman içindeki yurttaşlık hakları ile ebedi hayata yönelik meşru beklentiyi uyuşturan kimse olmazdı.

* * *

Kant, 1793 tarihli *İnceleme*'sinde, özüne indirgenmiş, XVIII. yüzyılın derin beklentisine denk düşen rasyonel bir kanıtlama yapabilecek bir hristiyanlık biçimini aramıştır. Aslında XVIII. yüzyılın başında Desaguliers ve vahyedilen dinlerin sonunun geldiğine ikna olan İngiliz masonlarının ilk grubu buna benzer bir girişimde bulunmuşlardı. Kant bu işe kendi için girişmemiştir. Alman imancılığı ona yetmektedir. Tamamen rasyonel olan onun dini 'saf bir alternatiftir. Girişim başarısız olmuştur, ama XVIII. yüzyılın tatminsiz bir şekilde XIX. yüzyıla miras bıraktığı bir ihtiyacı açık etmektedir. Vahyedilmiş dinler bunalımdadırlar, ama Desaguliers ve Voltaire bunların sonunu çok erken ilân etmişlerdir. XVIII yüzyılın 1760'tan itibaren keşfettiği, birazcık da dinsel olgunun yoğunluğu ve özerkliğidir; Voltaire, halk için bir dinin toplumsal gerekliliğini kabule hazırды; Rousseau, dini insandan (*théisme*) ve dini devletten ayırmaktadır (*Du Contrat Social*).

“Demek ki geriye ‘insanın dini, bugünkü değil de, çok farklı olan İncil’in hristiyanlığı kalmaktadır...” Rousseau, ortaya koyduğu ve derin bir beklentiye denk düşen çelişkilerden tamamen kurtulmayı başaramamaktadır. Rousseau'nun modeli, protestan Avrupa'nın bir modelidir. Kant, idrak filozofu olarak Locke, Berkeley, Hume, Condillac ve Leibniz'in çizgisi üzerinde olduğu gibi dinsel inşası içinde Rousseau'nun çizgisindedir. Model, bir kuzey modelidir. Ulusal bir hristiyan-

lık (yasayla kurudan protestan dini), kimseyi rahatsız etmemek üzere oldukça esnek bir ahlâk öğretisi olan, hiyerarşisi, örgütü, bayramlarıyla bir din (*Evangelische Kirche*'den daha çok *Church of England*), "İnsanın dini veya İncil... hristiyanlığı"nın özünü korumaktadır ve elit açısından *théisme*, mistik masonluk, imancı cemaatler veya *light within* ve Wesleyen metodizmin uygulamalı militanlığı tarafından açılan olanaklarla birlikte, Savualı papaz naibinin *credo*'su olabilir."

Kuzeyle saf tutma. XVIII. yüzyıl sonu presbiteryen Jenseniusçuluğunun gücünün olduğundan fazla değerlendiren kurucu meclis, yasayla ihdas edilen çoğulcu ve halkçı kilise olacak olan Galikan katolikliğin düşünü kurmuşlardır. Ulusal meclis haline dönüşen *Etats Généraux*, güçle ve şiddetle şişmiş bir XVI. yüzyılın kanlı tarihini tek bir darbeye yeniden yapamazdı.

Dinsel tarih, kuşkusuz entellektüel tarihle ve duygusal tarihle sürekli ilişki halinde, ama özerk olan, kendine özgü bir ritme tabidir. XVI. ve XVII. yüzyıllar uzun bir zenginlik ve kaynaşma dönemine denk düşmektedirler. Sular ilk önce Kuzey'de yükselmişlerdir, düşüş daha erken meydana gelmiştir. Şurada 1650'dan, burada 1660'tan itibaren. Gene katolik Avrupa olan Akdeniz Avrupa'sı, biraz geç olarak kabarmıştır. Fakat 1680 ufkunda iman geri çekilmekte, oyuk oluşmakta, XVIII. yüzyıl olağan olarak geri çekilme halinde olmaktadır. Bu ilk noktadır. İkinci nokta, ferah ferah yüzyıllık olan bir ritm derin bölgesel ve toplumsal farklılıkları gizleyememektedir. Bölgesel farklılıklar bir doğu-batı eksenini doğrultusundadır. Suların geri çekilmesi, katolik Avrupa'da ve özellikle de Fransa'da daha belirgindir. Ama Fransız oyuğu da nisbidir. XVII. yüzyılda ulaşılan zirveden ötürü de, Fransa'da sular istisnai bir şekilde alçaktırlar.

XVIII. yüzyılda suların geri çekilmesini değerlendirmemiz dar bir tabakanın gözlemine dayanmaktadır. Bu dar tabaka, Fransa ve İngiltere'de %5-20 arasında salınan elit bir tabakayı etkilemektedir. Kayıtsızlık nedeniyle ulaşılan tabaka, İngiltere'de 1725-1730'lara doğru hızla oyulmakta, fakat Uyanışlar onu çabucak azaltmaktadır. Fransa, yavaş ama sürekli bir aşınma izlenimi vermektedir. Furet'nin incelemesi tamamen aydınlatıcıdır. İman kitaplarına duyulan ihtiyaç, XVIII yüzyılın sonuna kadar yüksek ve sabit kalmıştır; talep 1750'dan sonra gerilemektedir. *Encyclopédie*'nin yıkma çabaları meyvalarını vermektedir.

Fakat *Encyclopédie*'nin başarısı, çok daha kesin olan bir nokta olarak, okuyanların *middle class*'ındaki dinsel soğumaya denk düşmektedir.

Katolik Reformunun yol alışı, kırlarda 1710-1720'lere kadar devam etmiştir. Dinsel hayat, 1740-1750'lere kadar yüksek bir düzeyde tutunmuştur. Cinsel ahlâk bize bunu öğretmektedir: kırlarda 1780'den önce derinlemesine bir etki yoktur; buna karşılık büyük kentler 1760-1770'lerden itibaren elden kaçmaktadırlar. Paris, 1789'da geniş ölçekte hristiyanlıktan uzaklaşmıştır. Fransa'da elit kesimde ve kitledeki evrimin farklı ritimleri, XVIII. yüzyılın sonundan itibaren, XIX. yüzyılda belirginleşecek bir makas hareketine yol açmışlardır: elitin dine geri dönüşü, kitlelerin dışsal uzaklaşması.

Dinsel suların yükselmesi Almanya ve İngiltere'de çok erken meydana gelmiştir. Kitleler XVIII. yüzyılın başında Londra'da imansızlıktan etkilenmişlerse de, Almanya, Polonya, Rusya halk kitleleri nezdinde hissedilir gel-gitler göstermemektedirler. Rusya'da Raskol'un direnmesi, hac ziyaretlerinin yoğun hayatı ve ikona sanatı, köylülerin, Dostoyevski ve Tolstoy'un bize XIX. yüzyıla ilişkin olarak aktardıklarını yalanlamayan bir şekilde Tanrıyla ilişki halinde yaşadıklarını düşündürmektedirler. Doğu, Ortodoksluk, Raskol ve hassidilik (Polonya-Litvanya Yahudileri arasında) sayesinde, Avrupa'nın en büyük mistik haznesini meydana getirmektedir.

Ortaya Aydınlanmanın dinsel akımlarına etki eden iki genel sorun çıkmaktadır: bir bilgi sınırı, Kitabı Mukaddes yorumu; bir duyarlılık sınırı, dinsellik-altı ve büyü bölgeleriyle ilişki. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda tarih bilgisinin ilerlemesi, dünyevilik kavramının evrimi, Vahyin nesnel içeriklerinin dışsal ve bilimsel incelenmesi. Sorun, XVI. yüzyılda birinci reform esnasında ortaya konulmuştu. Ortaçağ ilahiyatı, bütünü itibarıyla kapalı bir vahiy iddiasındaydı, ama uygulamada vahyin içeriğini, ilahi olmaktan çok felsefi olan rasyonel bir kavramsal inşanın lehine feda ediyor ve *de facto* açık bir vahye ulaşıyordu. Protestan Reformasyonu buna *de jure* ve *de facto* kapalı bir vahiy ile cevap vermiştir.

Ayrılma sırasında savaş baltası olan, bütün mezheplerin ve bütün Uyanış'ların sürekli başvurdukları çifte ilham, büyük protestan kiliseleri tarafından temkinli bir şekilde kullanılmıştır; ancak müminler cemaatinin içine derinlemesine kök salmaya devam etmektedir. Bütün

Uyanış'ların, Wesley imancılığının ve İngiltere'de XVII. yüzyılda ser-pilen ve XVIII. yüzyılda Amerika'da kendine sığınak bulan bütün fon-damantalizmlerin kökenindedir.

Tarento ruhani meclisi, açık vahiy ilahiyatının formülasyonuna başlamıştır. Katolik kilisesi bunun bütün sonuçlarını üretememiştir. Çünkü aslında ünlü cevap, Kiliselerin ayrılmasını mahkûm etmek için gereken Kutsal Metinler ve gelenek, geleneksel gizliliği, Kutsal Metin yorumlarını ve bütün bunların Kilise geleneği içinde aydınlatmalarını dışlamıyordu.

Böylece Kilise içinde iki Kitabı Mukaddes fondamantalizminin geliştiği görüldü. XVI. yüzyılın sonunda ortaya çıkan bir protestan fon-damantalizmi; protestan kiliseler, ebedi olan ve her yüzyıla Tanrının ta-leplerini, ifşa etmek istediği hakikat kesitini aktaran kelâmın evrimsel bir anlaşılmasını sağlayan çifte ilhamın etkisiyle bundan çabucak kop-muşu benzemektedirler. Zamana yayılan bir katolik Kitabı Mukaddes fondamantalizmi. Copernicus'a tepki gösteren papa değil, Luther ol-muştur. Kilisenin içinde katolikliğin sınırı, kutsal yazıların katolikler tarafından daha iyi anlaşılmasını ve bunlara saygı duyulmasını sağ-la-yacaktır. Protestan argümanları alt edebilmek için, siz parçalıyorsunuz biz muhafaza ediyoruz. Katolik fondamantalist eğilim iki tavır alışla güçlendirilmiştir. Tarento ruhani meclisinin bir tek Kitabı Mukaddes'in Latincesini geçerli kabul etmesi, halk dilinin uzun süre reddi. Uçarı bir metne protestanlar alışacaklardır; çevirilerin çokluğu, zihinlerin dağıl-masına neden olmaktadır. Aziz Hieronymus'un tek Latince çevirisi, bir "harfi harfinecilik"e götürmektedir. Kitabı Mukaddes metinleri, katolik ülkelerde hep Latince zikredilmekte, harfine dokundurturulmamakta-dır; Kitabı Mukaddes protestan ülkelerde daha çok sindirilmiştir ama metin, çevirilerin çeşitliliklerinden ötürü daha az katıdır. Evrimlerin birbirinden sapmalarının ikinci ögesi, protestan Kiliselerin Yunan *Sep-tante* dinsel hukukunun yerine İbrani dinsel hukukunu tedricen tercih etmeleridir. Katolik Kitabı Mukaddes, başlangıçta daha az işe yarayan bir alet olduğu ölçüde, daha az şekle gelen bir alet de olmuştur. Kitabı Mukaddes yazını, paradoksal olarak, İngiliz püritenlerin büyük gücü ve aynı zamanda biraz da zayıflıkları olduktan sonra, 1630-1640'tan itiba-ren, katolik hristiyanlığın epeyi gecikmiş bir özelliği haline gelmiştir.

Kitabı Mukaddes yorumculuğunda bir evrim kaçınılmazdı. Tanrı

kelâmının insanlara iletimi, uygarlığın birbirini izleyen durumları hakkında da tanıklık yapmaktadır. Açılma, mekanist fiziğin benimsenmesinden sonra daha nettir. Hergün Kitabı Mukaddes okurken zihnin tanıklık ettiği Tanrı kelâmı ile evrilen insanlığı birbirinden ayıran mümin Newton bu durumdan rahatsız olmuyordu. Galileo olayı çabuk aşılmıştır. Tarihsel boyutun dahil olmasıyla ortaya yeni bir sorun çıkmıştır. Kitabı Mukaddesin eleştirel bir incelemesi, farklı dönemlerde oluşturulan, bazen zıtlaşmalı, en azından tamamlayıcı anlatıların çakışmalarını ortaya çıkartmaktadır. Tanıklık mucizesi o kadar büyüktür ki, tarih boyunca tedricen olgunlaşan ve yaygın olan bir ilhamın üzerine dayanmaktadır, tarihin yani Tanrının şu uzun süreli eğitiminin üzerine dayanmaktadır. Bunu anlamak, IV ve V. yüzyılların dogmatik formülasyonunu, XIII. yüzyıldaki Tommasocu skolastiğe benzeyen bir yeniden icat gerektirmektedir. Kitabı Mukaddes yorumculuğunun XVII. yüzyılın sonundaki bunalımı Richard Simon'un işidir.

Tarihsellik fikri, XVII. yüzyılın ortasında Grotius ve Louis Capelle'in eserlerinde ortaya çıkmıştır. Capelle ve Grotius Latince yazmaktadırlar ve fikirleri, heyecansız bir şekilde uzmanlar arasında tartışılmaktadır.

Hobbes'un (1588-1679), 1651 tarihli *Leviathan*'ı en can sıkıcı olanıdır, çünkü İngilizcedir. Anglikan, mutlakiyetçi ve Roma-karşıtı olan Hobbes, Commonwealth yanlılarının Kitabı Mukaddes mutlakiyetçiliğiyle sürtüşmektedir. Devlet bir din işi olduğundan Kitab Mukaddes'in yorumlanması da son tahlilde bir devlet işi olmalıdır. "Tanrı kelâmı, aklın ve adaletin hükümleriyle olabildiğince özdeşleştirilmedir, çünkü zaten kutsal metinlerde bu kelâmın insanın kalbinde yazılı olduğu söylenilmektedir". Hobbes, Kitabı Mukaddes karşısında, Locke'u daha da net olarak Lessing'i (1729-1781) haber veren bir tutuma sahiptir. Akılla özdeşleştirilen iç ışık, Kitabı Mukaddes'in çağrısı içinde akli bir seçim yapmaya davet etmektedir. Hobbes'un konumu, limitte Kitabı Mukaddes'i tanrısal mesajından boşaltmaya ulaşmaktadır; Hobbes *Leviathan*'ın uygulaması içinde, sağlıklı bir eleştirinin başlangıcında sağduyu konumlarında duraklamaktadır. Eski Ahid'in ilk beş kitabı (*pentateuque*) tamamen Musa'ya ait olamaz. Mekanist felsefe yanlısı olan Hobbes, mucize karşısında tereddüt etmektedir. Her halde mucize ilahiyatının, ayrıcalıklı işaretin uzağında değildir.

Hobbes, Isaac La Peyrère'le birlikte Adem-öncesi'nin mucididir. La Peyrère, Jean Astruc'ten (1684-1766) bir yıl önce, *Pentateuque*'ün farklı ve bitleştirilmiş anlatıların çakıştırılmalarından çıktığını koklamaktadır. Spinoza, dilbilimci ve tarihçi olmasından çok evrensel ve rasyonel olanından başka bir vahyi kabul etmemesiyle farklılaşmaktadır, bu durumda onun Kitabı Mukaddes yorumu, Yahudi-Hıristiyan önkabulünden farklı, ama aynı cinsten bir önkabule dayanmaktadır. Spinoza'nın eleştirel bir yorumculuk yapması, herhalde katolik hıristiyanlığın çok hassas olduğu gelenekçi akıma geri çekilmesine katkıda bulunacaktır.

Ve işte, 1678'de *Histoire critique du Vieux Testament*'ı yayınlamasından sonra Oratoire'dan çıkartılan Richard Simon (1638-1712). Elizabeth Labrousse'un yakın tarihli çalışmalarının ışığında tamamen yeniden yorumlanan Pierre Bayle'in kaderi herhalde Richard Simon'un-kine çok benzemektedir. Tıpkı dinsel konuda bir *light within* Calvincisi olan, kendininki de dahil bütün Kiliselerle sorunları bulunan kuşku-cu Pierre Bayle gibi, acaba katolik bir ön-modernizmin babası olan Richard Simon da samimi bir hıristiyan mıydı?

Richard Simon, katolikliğin yeni yorumculuktan hasım protestanlığa karşı sağlayabileceği avantajı görmüştü. Eğer Kitabı Mukaddes Kilisenin eski geleneğiye, Havariler kuşağıyla diyalog nasıl engellenbilirdi? XVII. yüzyılın reformdan geçmiş "harfi harfinecilik"inin bir bölümü kendini kötü duruma düşürülmüş olarak hissetmektedir. Uzun bir tarihsel hatanın sonucunda, bütün içten mağdurlar gibi kendini kötü savunmaktadır. Kendi Kilisesinin rakip Kiliseye göre üstünlüğünü belirtmek isteyen bu katolik, eserini ancak Hollanda'daki protestan dostlarının sadakati sayesinde yayınlatabilmiştir. Galikan katolikliğinin 1680 ufku üzerindeki katı konumlarının ağır sonuçları olmuştur. Bu konumlar, Kilise'yi yara alabilir hale getiren coşku azalmasına bağlı olan korku tarafından dikte edilmişlerdir ve Kilise garip bir hareketi reddetme tavrı içinde katılaşmıştır. Nantes fermanının iptali, protestanların bir kesiminin yakınlaşma ve karşılıklı anlayış çabalarını tehlikeye sokmuştur. Leibniz artık hiçbir şey yapamaz durumdadır.

Tarihsel yorumculuğa hayır denilmesi, XVIII. yüzyıl aydınlanmış katolikliğinin arzu edilir saydığı uyum çabalarını güçleştirmektedir. Papalığın *Unigenitus* fermanından (1713) sonra anti-Janseniusçu taki-

bata uğratılması, rasyonalist Avrupa'ya anokronik bir çatışmanın eğlenceli seyrini sunmuştur. *Anti-quietiste* takibat, mistisizmin bir yüz-yıldan daha uzun bir süre için cesaretini kırmış ve onu tehlikeye sokmuş, ayrıca katolikliğin mistik eğilimiyle zıtlaşmıştır. Mistisizmin yeniden kaynak bulması, paradoksal olarak XVIII. yüzyılın sonunda protestan Kuzey Avrupa'dan kaynaklanmıştır.

İkinci ve cankısıcı sınır, geleneksel din-altıyla temas. Aydınlanma Avrupa'sı büyücülük adını verdiği bu geleneksel alt-dinselliği bilmezden gelmeye karar vermiştir. Yüzyıllar boyunca büyücülük diye birşeyi kabul eden, binlerce zavallıyı yanmaya mahkûm eden yargıçlar, XVII. yüzyılın sonunda, şeytana satılmış sayılanları takip etmekten neden ve nasıl vazgeçtiler? Robert Mandrou, yakınlarda yayınlanan bir kitapta buna cevap vermiştir. Biz de bu sonuçları geliştirmeye gayret ettik. Okuyucuyu bu incelemelere gönderiyoruz. Öte yandan, yargıç, 1680 ufku üzerinde, ruhun şeytana satılması gerçeğini kabul etmeyi reddetmektedir. Onu önce kuzey sonra da Güney Avrupa tedricen izleyecektir. Elite mensup olan yargıç, artık halkın isteğine karşılık vermektedir. XVII. yüzyılın ikinci yarısının ilahiyatının bakış açısı içinde -bu ilahiyat uygulamadaki tutumu itibarıyla, bu noktada Aydınlanma felsefesiyle dayanışma içindedir- şeytanın insanları ele geçirmesi ve *a fortiori* yeminli büyücülerin satanizmi artık kabul edilmemektedir, çünkü bunlar artık yararsız hale gelmişlerdir.

XVII. yüzyılın, geleneksel uygarlığa mensup alt tabakalara kitle-sel saldırısından sonra, okulun kültür taşıyıcı cephesine yaslanan Aydınlanma Avrupa'sı, orman kıyılarında, bataklıklarda ve uçlarda ölmekte olan eski uygarlıkları bilinçli bir şekilde görmezden gelmeye karar vermiştir.

* * *

Acaba bunun anlamı, esrar alemiyle bütün ilişkinin kesildiği midir? Aslında tam da uygarlığın eski sihir tabanıyla ve bazen de satanizmle köprüleri attığı sırada, özellikle kuzeyden gelen şaşırtıcı boşvermeler, hiçbir şeyin tamamen bitmediğini hatırlatmaktadır.

Swedenborg (1688-1772) Lutherci bir Kiliseden bıkmış, *Aufklä-*

rung rasyonalizmine temas etmiş bir İsveç'e, görülmeyen dünya ile iletişim kurmanın yöntemlerini önermektedir. Almanya'daki etkisi büyük olan Swedenborg, bütün Almanya'da bir şeytan takıntısına yol açan imancılığın safları arasında yer almaktadır. XVII. yüzyılın sonunda Spener tarafından tipik olarak Alman olan; formülleri, örgütü, engelleri bulunmayan bir hareket olarak tasarlanan ve esas olarak bir Uyanış olan imancılık, çok şaşırtıcı ayrıntılar halinde dağılmaktadır; mistikleri ve uyanmışları, sapkın katolikleri, quakerları, maceracıları biraraya getirmektedir. Francke'yle birlikte Halle'e ulaşmıştır. Güneye nüfuz etmektedir; Zinzendorf kontu, bu hareketi Würtemberg'te Moravyadan dinsel takibattan ötürü kaçan sığınmacılara aşılarmıştır. Hamann (1730-1788), bu konuda Kant'la polemige girişmiştir ve hareket yüzyılın sonuna doğru giderek paramistik ve teosofik biçimler almaktadır. Würtemberg'in müneccimi vardır: Goeppingenli F.-Ch. Oetinger (1702-1782); imancılığın şairi vardır: F.-G. Klopstock (1724-1803). Swedenborg ailedendir. Kutsal Yazıları biçmekte, Kilise hukukunu kısaltmakta, ölümlerle konuşmaktadır.

Daha alt bir düzeyde olmak üzere Fransa'da Mesmer (1734-1815), klasik müneccimliği Newton'ın otoritesine tabi kılmaktadır. Elektrikli metapsikoloji deneyleri, esrara, titremeye, güvenliğe ve heyecana aç salonları dolaşmaktadır. Zürihli papaz Garpard Lavater (1772 tarihinde *Physiognomonie* adında bir kitap yayınlamıştır, (1741-1800) yüz çizgilerine bakarak, şimdiyi geçmişe ve geleceğe bağlamaktadır. Martinez ve Saint-Martin (1743-1803), Fransa'da bu cins etkileye çok uzak olan Masonluğa nüfuz etmeyi başarmışlardır.

"Bütün bu akımlar, Almanya'da eski Pembe-Haç kardeşlik örgütünü sürdüren ve Londra localarından kaynaklanarak çok erkenden ansiklopedik ve saldırgan bir rasyonalizme dahil olan Fransız localarından farklı olan, masonluğun mistik bir dalına dayanmaktadırlar. Aynı sıralarda, Lessing (1729-1781) çok araştırıp, tereddüt ettiren sonra, Hind'e ve Doğu panteizminin bir Batı düzenlemesine dönmüştür. Jacobi (1743-1819) *Aufklärung*'u en çok temsil eden kişinin sonuncu dünya vizyonunu derlemiştir. Lessing dünyanın ebediliğine inanır, Spinoza'nın metafiziğini en iyisi olarak kabul eder ve onun determinizmini onaylar. Evrenin Tanrısını ayırmaz; onu Dünya'nın Ruh haline getirir". Spinoza, *Deussive Natura* demektedir. Ama fark gene de görül-

mektedir; mekanizm bilinci kazandığı için felsefeyi, dünyanın ruhunu terkedebilir, öyleyse “canlı beden olan evren... bireysel varoluşların ritmini üretir. Aşkın bir tanrı, derinlemesine can sıkıcı bir çözümdür” (A.Rivaud). Doğu Avrupa’nın, salonlar Avrupa’sının bir bölümü, Mme. Krudener ve Çar Aleksandr’dan önce, Lessing’in ve Swedenborg’un arkasından *Samsara* ve *Karman*’ın yoluna sevinçle dalecektir. “Herşey tanrıdadır; ruhlar bedenden bedene yolculukları esnasında ona doğru yükselirler. Her ruh, sırayla, evrensel ruhun sonsuz özünün bir veçhesini dile getirir. Panteizm, immanans, metamorfaz ve hatta metapsikoz..”

* * *

Avrupa XVIII. yüzyılın sonunda derinlerinde Hristiyan olarak kalmaktadır. Kuşkusuz alışkanlıkların bunda büyük payı vardır. Devrimci Fransa’ya bakınız. 1789’da krallığın, kentsel nüfus da dahil, %90’ı pazar ayinine katılmaktadır. Devrimin karışıklıkları geçtikten sonra, Orléans diyakozluğunda toparlanabilecekler toparlandıktan sonra: Kırsal kesim -Orléans hariç- paskalyaya uyan 20 yaşından büyük erkekler %3.8; 13-20 yaş arası %23; yirmi yaşından büyük kadınlar %20, 13-20 yaş arası %67, Vaftizler %100 ve dinsel cenazeler %99.9. Toplumsal zorlama artık dinsel hayatı ileri itmemecektir. İnsana saygı, insanların paskalya iletişimine karşı çıkmaktadır. Ama rakamlar buradadır. Geleneksel uygulama on yıl içinde %90’dan %10-15’e gerilemiş, alanı doğum, evliliğe, ölüme ilişkin küçücük bir konformizme bırakmıştır. Toplumsal alışkanlık, XVIII. yüzyılda dindeki gerilemenin çapını gizlemiştir. Fransız örneği, genişliği ve kaballığı itibariyle istisnaidir, tıpkı Maltahuşçuluk için de olduğu gibi. Ama gene de şurada veya burada ne denli manevi zenginlik vardır! İngiltere, Wesley’nin büyük çabasıyla Calvin geleneği içindeki bir faaliyetin içine girmiş olarak uyanmıştır ve derin Rusya ile Litvanya’daki Yahudi Kudüsleri için ne demeli?

Yahudi Avrupa’sı, Hristiyan kitle için olduğundan daha geniş bir düzeyde oynanan manevi dramın ilginç bir mikrokozmosudur. Çoğunluğu sefarad olan toplumsal bir elit çoğu zaman mistik olan rasyonalist ortamlar ve liberal protestanlık içinde özümlenirken, Doğu’daki cemaatler XVIII. yüzyılın sonunda, Raskol dönemindeki hristiyan XVII. yüzyılın ilk yarısı ile azizler yüzyılıının eşdeğerlisini yaşamaktadırlar.

Hıristiyanlık, Kilise zamanının bir anıdır. XVIII. yüzyılda sona eren bir zaman. Bunun bilincinde olanların sayısı azdır. Avrupa ahretin kısılmasının sıkıntısını çekmektedir. Aydınlanma düşüncesinin nesnelere geri dönmesinin bedeli budur. Artık bütün güçler, biraz daha uzun bir hayatın süresi için dünyanın düzenlenmesi yönünde seferber edilmişlerdir. Ölümleri tecil edilenler işe koyulmaktadırlar.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DÜŞÜNCENİN HAYATA VE NESNELERE GERİ DÖNÜŞÜ

Aydınlanma düşüncesinin, iki yapının kesişme noktasında doğduğunu söylemiştik. Bu düşünce, mekanist devrimden kaynaklanmıştır. Gelişimi, çarpanların sayesinde hızlanmış ve yükselmiştir. İnsan hayatı çarpanı, daha erken 1680'lere doğru işe başlamış olan bilgi çarpanına 1730'lara doğru katılmıştır. Kökten bir ahret azalmasının *dimunitio capitis*'ine istekle boyun eğdiği, pratik rasyonalizm ile kesinlik ampirizmini birleştirdiği ölçüde, Aydınlanma düşüncesi doğal olarak hayata ve nesnelere yönelmiştir. Aydınlanma pragmatizmi haklı olarak dile getirilmiştir. Mekanist felsefe, evrenin yapısının mühendislik sanatının yapay mimarileyle özdeşleştirilmesiyle doğmuştur. Bunun karşılığı olarak, kendine kazandığı güvenle elde ettiği beceriyle ve coşkuyla, bu mühendislik sanatının gök mekaniğini inşa etmesine yol açılmayacak mıydı? Mekanist felsefe, makine icad etmeye bir davettir. Dünyanın temsili ile alet arasında, aletin yararlandığı bir diyalog kurulmuştur. Mühendis, aralarında fark gözetmeksizin hem temsil etmeye, hem de iş görmeye yatkın bir aleti her gün, bir hiç uğruna yapan ve geliştiren mekanist bilginin becerisine sahiptir. Aydınlanma Avrupa'sı, evrenin ve ortamın düzenlenebilmesi konusunda donanımlıdır. İnsan kendini merkeze almıştır. Ve sadece insan değil, beden de; yalnızca beden değil, duyular da; yalnızca duyular değil, zevk de.

Düşüncenin nesnelere geri dönmesi, tek başına bir kitabını de aşan bir konudur. Dürüstçesi, üç kitap gerekir. Düşüncenin ekonomiye geri dönüşü. Ve merkezde, sürekli gelişmenin patlaması, yani geleneksel olarak endüstri devrimi denilen olgunun ortaya çıkması için öngereken koşullara yönelik devasa soru. Düşüncenin topluma geri dönüşü, bu aşağı yukarı Albert Soboul'un kitabının konusudur. Soboul, bu konuyu biraz farklı bir bakış açısı içinde, üzerine bir daha geri dönmeye gerek bırakmayacak bir bilginlik ve kesinlik içinde incelemektedir. Düşüncenin hayatın çerçevesine geri dönüşü; bu çerçeve herşeyden önce sanata ve gündelik hayata yönelik almak üzere bir güzellik çerçevesidir. Burada bu kadar geniş bir konuyu incelemenin olanaksızlığı içinde, yeni araştırmaları teşvik edebilecek bazı işaretlerle yetineceğiz.

AYIRIM VI

EKONOMİ, MADDİ HAYAT, BÜYÜMENİN BAŞLANGICI

Ekonomiye geri dönüş. Aydınlanmanın iyimserliği ve hümanizması, kısmen çevrenin değişimlerinin tedricen bilincine varılmasının hükmü altındadırlar. Ama bu değişim, herşeyden önce ekonomik düzlemdedir. Tarih yazını, hiçbir alanda bu kadar çok iyi çalışmamıştır. Hepsisi de birbiriyle uyum içinde olan yüzlerce monografi yayınlanmıştır. Fakat artık monografilerin ve bunalım incelenmelerinin devri geçmiştir. Tarih şimdi daha büyük bir işe girişmiştir. Ancien Régime'in son yüzyılının yönetimleri bize işlenmemiş malzeme (köy sicilleri, liman kayıtları, beratlar, *ad valorem* vergiler) veya çok büyük çaba sarf ederek hikâyeden, parçasaldan sürekliliğe geçişe olanak veren önceden biraz yoğrulmuş istatistik unsurlar sağlamaktadırlar. Tarih, büyümenin meydana getirdiği devasa sorunu incelemeye girişmiştir. İki inceleme örnek olarak işe yarayabilir: Phyllis Deane ve W.A. Cole'un İngiliz ekonomisinin büyümesi üzerine çalışmaları ve J. Marczewski ve J. Markovitch'in teşvikleriyle Fransız ekonomisine ilişkin olarak yapılan miktarsal tarih çalışmaları. Ernest Labrousse ve Pierre Léon'un yakın tarihli *Histoire économique et sociale de la France*'ları, etkileyici miktarda yeni unsur içermektedir. Jean Meyer okul oluşturacak bir *Devlet*'in ağırlığını tartma kitabı yazmıştır.

“Ulusal mekânlar”ın büyümelerini inceleyen bu çalışmalar, zorunlu olarak geniş çizgiler içinde yapılmaktadırlar. Ulusal veya bölgesel ölçekteki bu bütüncül incelemelere, artık sektörel incelemeler eklenmektedir. Tarıma ilişkin olan iki tanesi, Kilise onda birlerinden ve inşaatın yola çıkarak sonuca ulaşmıştır. Tarım sektörü, kilit sektör olarak kalmaya devam etmektedir. Başlangıçta gayri safi milli hasılanın %90'dan fazlası, dönem sonunda %70,75'i. Dinamizmiyle değilse bile kitlesiyle herşeyi peşinden sürüklemektedir; öte yandan insan sayısının iki katına çıkmasına bir tek o olanak vermiştir; o olmasaydı, Avrupa yüzyılının sonunda birkaç on milyon ölüm tecillisini ilâve edemezdi ki, bu durumu yalnızca şeyleri değil, aynı zamanda düşünceleri de etkilemiş ve şurada veya burada coşkulara yol açmış ama bu coşku, başarıyla birlikte gerçek güçlüklerin de ortaya çıkmasıyla dağılmıştır. Bu araştırmalardan biri, 1880'lere kadar Fransa ve kıtadaki inşaatçılığa tahsis edilmiştir.

Tarıma gelelim. Slicher Van Bath, Hollanda'da, IX. yüzyıldan XIX. yüzyılın başına kadar olan süreyi kapsar şekilde Avrupa'nın tümü için, verimliliklere ilişkin olarak 11.462 enformasyon toplamıştır. Bunlardan XVIII. yüzyılda yüksek bir verimlilik artışı tahminine, Meuvret tarafından da teyid edilen tohumluğun daha iyi kullanıldığına dair bir tahmine ulaşmıştır. İkinci dosya: Kilise onda birleri. Ekonomik konjonktürün ve nüfusun yüzyıllık ritmlerini taklit eden yüzyıllık bir salınım hareketi belirmiştir. Ondabir kayıtlarının incelenmesi, randımanların sabitliğini düşündürtecektir. Değişimler, esas olarak işlenen alanların genişlemeleri veya daralmalarına bağlıymış gibi gözükcektir. XVIII. yüzyıldaki büyüme bu buluş açışı içinde daha az iyimser, nitelikselden çok niceliksel olacaktır. Ancak J.-C. Toutain ve J. Marczewski'nin hesaplamaları, Fransa için ekmeklik tahıl üretiminde, 1701-1710'da 59,1 milyon kental, 1803-1812'de 94.5 milyon kental vermektedir, bu da nüfustaki artıştan çok daha yüksek bir büyüme anlamına gelmektedir. E. le Roy Ladurie, artık bu rakamlara neden dayanılmaması gerektiğini göstermiştir. Avrupa'nın tarımsal üretiminin bir bölümü elimizden kaçmaya devam etmektedir. Tohumluk kullanımında gelişme olmuştur: Slicher Van Bath dosyası reddedilemez niteliktedir. Esas olarak niteliksel olan bu gelişme Batı'da Doğu'da olduğundan daha hızlıdır.

XVIII. yüzyılın birinci ve ikinci yarıları arasında şiddetli bir zıtlık vardır. Gelişme başlangıçta yavaş olduğundan bazıları onu görmezden gelebilmişlerdir, ama ikinci yarıda hızlanmıştır; artık akli başında hiç kimse bunu reddetmemektedir.

Üretimdeki büyüme, XVIII. yüzyılın ilk yarısında esas olarak yeni toprak açımına bağlıdır; ikinci yarıda da bu unsura bağlıdır (yeni toprak açimleri hemen yalnızca Doğu'dadır) ama sadece İngiltere'ye has olmak üzere giderek artan bir şekilde teknolojik gelişmeye de bağlıdır. Başlangıçta yavaş sonda hızlı olan bu gelişme, özellikle ekilen alanların genişlemesine ve İngiltere'de de teknolojik iyileşmelere bağlıdır. Fransa ara bir konumdadır. Teknik ilerlemenin tarım alanına yayılması, sermayesi olan ve bundan da fazlası Anglo-Sakson iktisatçıların *know-how*'ıyla donanmış, az sayıda kapitalist toptan öncü işlet-

menin eseridir. Ekilen bitkilerin gelişiminin koşulları da tarıma yönelik dikkatli bir bakış içinde mutlaka yer almalıdır. Ağırlıklı bir örnek olarak, İngiltere’de öncü kesimlerde tohum seleksiyonu uygulanmakta ve diğer bütün kesimlerde tohumluk daha iyi muhafaza edilmektedir.

İngiltere, XVIII. yüzyılda endüstri devriminden ayrılması olanaksız bir tarım devrimi gerçekleştirmiştir. Bu devrim, önemli bir kentsel pazar (Londra tek başına nüfusun %12-15’ini barındırmaktadır) tarafından davet edilen az sayıda girişimcinin akıllı çabaları sayesinde gerçekleşmiştir. Bu çaba, gerçek ampirizmin, yani şeylere akıllı bir şekilde dikkat etme ve onların üzerinde mütevazı ve belirgin bir amaç (bir iyileşme sağlamak) doğrultusunda etki etme tavrının teknik düzlemde neler yapabileceğini resmetmektedir. İngiliz devrimi (kelime geleneksel olarak kullanılmaktadır, ama aşırı değildir) sürükleyicidir. Örnek olmuş ve tüm Avrupa’yı, Fransa’dan başlamak üzere, sektör sektör kazanmıştır. Üç yılda bir ekimden kopuş onun ana çizgisini meydana getirmektedir: nadas yerine yonca ekilmesi, toprağa azotunu iade etmektedir (fizik-kimyasal süreç bilinmemektedir, ama beklenen tükenme yerine bir iyileşme görülmektedir) ekim alanlarına çapalanan bitkilerin dahil edilmesi, ünlü şalgamların (Townshend’in Hannover’den getirdiği *turnips*), toprağın derinlemesine temizlenmesine katkıda bulunmuştur. Bu durumun altı çizilmelidir: *turnip* ve şekerpancarı Almanya’dan, kesintisiz ekim konusundaki ilk fikir Flandre’dan, seleksiyondan geçen hayvanlar kıtadan gelmektedir. Fakat kazanç hırsı içinde olan ve İngiliz ampirist geleneği içinde yetişmiş olan XVIII. yüzyıl İngiliz soyluları, tarımın kalkışa geçmesini sağlayan kritik dönüşüm kitlesini harekete geçirmişlerdir; bu *take off* bütünü itibariyle, çok sayıda küçük ve az sayıda büyük teknik gelişme bütünü sayesinde olmuş ve hemen hemen tamamen hektar ve fert başına verimliliklerdeki kökten bir değişikliğe (devrim buradadır) bağlı olan bir gelişmeye ulaşmıştır.

Bu önceli ve eşi olmayan yüzyıllık süre içinde verimin iki katına çıkma olgusunun kapsamını anlayabilmek için, XVIII. yüzyılın sonunda aktif nüfusun üçte birinden biraz fazlasının tarım sektöründe yer aldığını dikkate almak gerekir. İngiltere, 1780’lere doğru km²’ye 50 kişilik bir yoğunluğa sahiptir. İlk kez bir kişi, çalışan üç kişiyi doyurmaktadır, toprak işleyen bir kişi ise 12-15 kişiyi doyurmaktadır. Fakat tahıl, sorunun sadece bir yönüdür, hayvancılık alanındaki gelişmeler

çok daha hızlı ve çok daha anlamlıdır. Koyun eti ve yapağı üretimi, tahıl üretiminden daha hızlı artmıştır, sığır eti üretimindeki artış ise daha yavaş kalmıştır. Daha iyi kavrayabildiğimiz yün üretimi alanında, hacmi 1645’de 40 milyon libre, 1741’de 57 ve 1805’te 94 milyon libredir. Şaşırtıcı İngiltere! Bir engel aşılmıştır. Sürekli büyüme sağlandıktan sonra, demografik patlama, yani tek gerçek zenginlik, ruhların bilinçlerin, akılların artışı ve gelişme mümkün hale gelmiştir. Bu mucize nasıl meydana gelmiştir?

Dar anlamında yenileştirmeden daha iyisi, herşey başlangıçta dağılım, yayılma sorunu olmuşa benzemektedir. Turp örneğine bakalım. İngiliz tarımcıları ve büyük toprak sahipleri bunu kullanmayı Flamlardan öğrenmişlerdir. Ama 1.5 yüzyıllık verimli bir elyordamı dönemi gerekmiştir: “Ne Googe (1571), ne Richard Weston (1645’ten sonra) en küçük bir başarı bile elde edebilmiştir. Onlar çok sonraları bu işin öncüleri olarak kabul edilmişlerdir” (D. Faucher). Arthur Young, eğlenerek, Richard Weston’ın “Newton’dan daha büyük iyilik yaptığını” söylemektedir. Eğer ana fikir akılda tutulacak olursa, büyük devrim yapay çayırda, yani toprağa azot, hayvanlara yiyecek sağlayan şu çifte protein üreticisi alanda meydana gelmiştir. Yeni teknik İngiltere’de XVII. yüzyılda yavaş yavaş yol almış, XVIII. yüzyılda patlamıştır.

İngiltere tarımsal Aydınlanma Avrupa’sının sürükleyicisi ise de, Norfolk bunun modeli olmuştur. Arthur Young bunu yeteri kadar belirtmiştir. Norfolk 1794’te İngiltere’nin geri kalanı kadar buğday ihraç etmekteydi. XVIII. yüzyılın ortasında, İngiltere’den sonra kıta da Norfolk’u keşfetmiştir. Bu tipten tarımın ilk heyecanlı tasviri, Fransa’da 1754’te *Encyclopédie*’de okunmaktadır. A.J. Bourde’un gözlemine göre, bu tasvirin önünde dağınık bilgiler yer almaktadırlar. Öncü Norfolk’taki dönüşümler uzun bir geçmişle açıklanabilir. Bu önemli teknolojik dönüşümün derin nedenleri toplumsal düzlemde. Ünlü *enclosure* sorununu zikretmemek olanaksızdır. Ortak toprakların paylaşılmasının eşlik ettiği çitle çevirme hakkı, bir tarım çağının sonunu belirlemektedir; yani *openfield* ve üçlü ekim, katedral, inşacısı Ortaçağın batıyı fethetmesi döneminin *Enclosures*’un gelişen başlangıç noktası geleneksel olarak XVI. yüzyıldadır. Bu olay, yarı-toplumsal yarı-dinsel bir devrimden ayrılamaz niteliktedir ve sonunda senyörlük rejiminin zayıflamasına varmıştır. Hareket 1580’e kadar sürmüştü, XVIII. yüz-

yılın başında yeniden başlamıştır. 1850’de İngiliz köylüsü tamamen alt üst olmuştur. Teknik gelişmeye olanak veren bu dönüşün sürecinde, büyük toprak sahipleri, parlamentonun sayesinde devlet desteğinden yararlanmışlardır. *Bills of enclosure* eğrisine bakalım: kraliçe Anne’in saltanat döneminde, 12 yıl içinde 3 kararname; 1714-1720 arasında yılda bir tane; 1720-1730 arasında 33 tane; 1730-1740 arasında 35 tane; 1740-1750 arasında 38 tane; ama 1750-1760 arasında 156; 1760-1770’de 424; 1770-1780’de 642; 1780-1790’da 287; 1790-1800’da 506; 1800-1810 arasında 906 tane.

Yeomanry’nin yok olması, büyük toprak sahiplerinin yanı sıra, kâr kaynağı olan teknik gelişmenin peşine düşmüş bir kapitalist çiftçiler sınıfının yükselmesi. İngiltere’nin geri kalan kesiminde olduğu gibi, Norfolk’ta da XVI. yüzyılın ortasına doğru, soylu toprak sahipleri topraklarından nakdi rant alıyorlardı. Bu evrim, tarımsal bireyciliği teşvik etmiştir; ticari üretim sağlama arzusunu (*moneys crops*) karşılamıştır; cemaat cenderesini kırmaktadır. *Enclosures*, burada diğer yerlerden önce başlamıştır. Norfolk, XVI. yüzyıldan itibaren Londra’yı iase etmek için çalışmaktadır. Önemli teknolojik iyileşmeler 1660-1680 arasında yer almaktadırlar. İşte iyi muhafaza edilmiş gübrelerle yapılan gübreleme, ekimlerin arasına hayvanların kışın muhafaza edilmesine olanak verecek yeni bitkilerin dahil edilmeleri (büyük mülkiyet ve geniş tarlalar sistemi sayesinde); Norfolk üçlü ekim sistemiyle bağlarını erkenden kopartmıştır. Bu ayrıcalıklı konuma, geniş bir deniz iletişimi sayesinde dış etkiler katılmışlardır. Flandre ve Hollanda, hiçbir yayılma göstermeyen dönüşümler gerçekleştirmişlerdir. İngiltere’de bilinen, taklid edilen ve yeniden yorumlanan bu deneyimler, bir yağ lekesi gibi Kuzey Denizi kıyılarıncaya yayılmıştır: Norfolk, Suffolk, Kent, Flandre, Hollanda, ama aynı zamanda, 1714’de Hannover hanedanını adada tahta çıkmasından beri İngiltere’ye organik olarak bağlı bulunan Hannover’de de.

Charles Townshend, yonca ve yapay çayırlarla birlikte yeni tarımın yasası ve peygamberi olan *turnip*’i işte bu Hannover’den getirmiş-tir. “Kontluğun sahip olma tarihine erdiği ve adları tarımsal başarının simgesi olan bazı büyük toprak sahipleri tarafından” (A.Bourde) taklit edilmiştir. Holkhamlı Cook, 1776-1842’de bayrağı devralmış, yaptığı bir dizi başarılı deney ve denemeden sonra, bütün bir iki devasa bir ör-

nek çiftlik haline dönüştürmeyi başarmıştır. “Sürülerinin kırılma zamanında topladığı tarım meclisleri, bazen Avrupa’dan davet edilen 600 kişiden fazla bir rakama ulaşıyordu” bunlar uluslararası bir ün kazanmışlardır. Özellikle 1784’teki böyle olmuştur. Örnek bir peşinden sürükleme mekanizması olarak Holkhamlı Cook, ama ayrıca Arthur Young, William Marchal, Sir John Sinclair, Nathaniel Kent, Norfolk önderliğindeki bu tarım devriminin aristokrasisini meydana getirmektedirler.

Norfolk’un ampirik ve deneysel, uygun koşullara ve ekimlerin geliştirilmesi konusunda dikkatli dikkatli *gentlemen farmers*’ın meydana getirdiği akıllı bir elitin girişim ve deney zihniyetine bağlı olan sistemi, XIX. yüzyılın başında, Jethro Tull’un daha önceden önerdiği makine/tarımsal kimya bileşimi tarafından gündemden düşürülecektir. Jethro Tull (1674-1741), aynı dönüşüm hareketinin diğer veçhesini temsil etmektedir. Ve kimse kendi ülkesinde peygamber olamayacağından, daha soyut, Adeniz modelinden ilham alan, daha teorisyen ve bilim öncesi olan Jethro Tull Fransızlara cazip gelmiştir. Fikirlerini, 1731’de Londra’da yayınlanan (1733 ve 1751’de yeniden yayınlanmıştır) *The horsehoeing husbandry* adlı kitabında açıklamıştır. Bu tarımbilim Locke’u, Coste’una, kıtanın en büyük tarımbilimcisi Duhamel du Monceau’nun şahsında rastlayacaktır; Monceau, büyük incelemesini bir saygı ifadesi olan *Traité de la culture des terres suivant les principes de M. Tull, Anglais* Paris, 1750-1756, 6 cilt (birçok kere yeniden basım) başlığı altında yayınlanarak onun Avrupa’da başarı kazanmasına katkıda bulunacaktır. “1680’de doğmuş (başka kaynaklara göre 1674), Marshall’a göre 1699’da tarım denemelerine başlamıştır. Çağdaş ve sıradışı genç insanlar gibi “büyük tur”u atmış ve ziyaret ettiği ülkelerin tarım ve farklı ürünlerini incelemiştir” (A.J.Bourde). Bakışı Akdenizlidir, bu da onun Fransa ve kıtadaki başarısını açıklamaktadır. Townshend tam bir deneyciydi. Tull, mekanist felsefenin yardımıyla, “köklerin ve yaprakların anatomi ve fizyolojilerini ve ... beslenme biçilerini” anlamaya çalışmaktadır. Buğdayın ve turp, şalgam, evliyaotu, yonca gibi yeni bitkilerin önemi konusunda ısrarlıdır. Rolünü anlamadığı gübreyi dışlamaktadır, ona göre herşey, bitkilerin toprakta arayacakları suya bağlıdır, öyleyse yeni tarımın anahtarı derin ve tekrarlanan sürümlerdedir. XVII. yüzyılın sonunda Grew’ların, Brad-

ley'lerin, Woodward'ların en iyi botanik ve bitki fizyolojisi çalışmalarının, ne yazık ki tamamlanmamış bir bilimin mantıki sonucu. Tull, toprağın sürekli meşgûl edilmesini istemekte ve elde etmekte ve bütün çalışmaların olabildiğince fazla mekanize hale getirilmesini önermekte ve kendi zamanında İngiltere'de endüstriyel üretim sürecine giren bütün yeni makineleri tutkuyla izlemektedir. Tull'de iki unsur eksik kalmıştır: bir bitki ve toprak fizik-kimyası, XIX ve XX. yüzyılların ile-ri makineleri.

Gerçek çözüm, yanlış bir şekilde zıtlaştırılan Norfolk ve Tull yöntemlerinin birleştirilerek aşılmasında, yani ampirizm ile bilimin, tüm-dengelem ile tümevarımın, tohumlama ile makinenin birleştirilmesinde yatmaktadır. Gerçek çözüm ileride, XIX. yüzyıldadır, ama bütün un-surları XVIII. yüzyıl İngiltere'sinde biraraya getirilmiştir. Bu çözüm, üretimin yüzyıllık ilk iki katına çıkışı olan işlenen alan ve emeği aynı ölçekte artırmaya dayalı olanından daha başarılı olmuştur. Hayatın başa-rısı olan bu başarı, en azından %50'si itibariyle zihnin nesnelere yeniden yönelmesinin bir zaferi, Aydınlanma pragmatizminin iyi bir örneğidir.

* * *

Teknik performansları epeyi vasat olan Fransa, (örneğin patates: Parmantier, XVIII. yüzyılın sonunda, İngiltere ve İrlanda'da XVII. yüzyılın sonunda elde edilenine benzer bir yaygınlık sağlayabilmiştir) İngiliz teknolojisi ve tarımbiliminin kıtaya yayılmasında bir menzil görevi görmüş ama bunlara kendi zihniyetine özgü bir damga vurmaktan geri kalmamıştır. 1750'de kitaplarda bir dönüşüm meydana gelmiştir. XVI ve XVII. yüzyıllardaki tarım teknolojisi kitaplarının sayısında-ki azlık çarpıcıdır, Olivier de Serres'in başarısı buradan kaynaklan-maktadır. Ancak XVIII. yüzyılın başında, tarım üzerine aceleci bir dü-şünmeden kaynaklanan şu sistematik felsefe yoğunluktadır. XVIII. yüzyılın büyük fikir akımlarına mensup olan fizyokrasi. Quesnay'nin *Essai physique sur l'économie animale*'i 1736'da, Mirabeau'nun *Philosophie rurale ou Economie générale et politique de l'agricul-ture*'ü, 1763'te Amsterdam'da yayınlanmıştır. Gözünden hiçbir şey kaçmayan Voltaire, yüzyılın ortasındaki ilgi dönüşümünü görmüştür: "1750'ye doğru... dizelere, komedilere, operalara, romanlara... felsefi

tartışmalara doymuş olan ulus, buğday üzerinde akıl yürütmeye koyuldu". Bir tek Fransa bu durumda değildir, İngiltere, İtalya, İsviçre, Almanca konuşan ülkeler bu serpilmeye katılmaktadırlar. Bir bibliyografya, XVI. yüzyıl için 26, XVIII. yüzyıl için 1200 kitap adı vermektedir. Voltaire'in şakacı bir şekilde gözlediği üzere, elbette "bunları çiftçiler hariç herkes okumaktadır". Ama "herkes, mülk sahibi burjuvalar, iflas etmiş soylular... ya da topraklarına dikkat gösteren şu eğitilmiş soyluluktur" (D. Faucher). Ve tarım dernekleri menzil oluşturmaktadırlar.

Fransa'da Duhamel du Monceau'nun kişiliği ve örnek alınacak eseri tarafından vurgulanan 1750 dönemeci. Fransız Townshend'i, yüksek dereceden bir görevli, bir bilgin, bir yazı adamıdır. 1700'da zengin bir ailenin çocuğu olarak doğmuştur, "parası ve Gâtinais'de Denainvilliers'de toprakları vardır" (A.J.Bourde). Harcourt kolejinde okumuş, doğa bilimlerine ilgi duymuş, zihin özgürlüğü veren bekârlığını sürdürmüş, erkek kardeşiyle yakın işbirliği içinde olmuştur. Alexandre Duhamel de Denainvilliers adındaki bu kardeş de onun gibi bekârdır, ayrıca dönemin bütün bilginleriyle işbirliği içinde olmuşlardır. "Duhamel'in tutkusu (bunu Condorcet söylemektedir) halkın nezdinde bilimlerin çevirmeni olmaktır" (A.J.Bourde). Kaleminin ucunda hep takıntılı bir kelime vardır: İnsanlık. "Aslında toplumsal ve siyasal konularda muhafazakâr olan Duhamel'in, kallbinde hep en faal insanları, en çalışanları, işçilerin, zenaatkârların ve sanatçıların en akıllılarını yükseltme arzusu taşıdığında hiçbir kuşku yoktur. Kurulmalarına katkıda bulunduğu zenaat kuruluşlarındaki faaliyetini tasvir eden Condorcet bunu açıkça ifade etmektedir". 1728'de Bilimler Akademisine girmiştir. Çalışmaları (yüz ciltten fazla) bütün dillere çevrilmişlerdir; Avrupa'nın hemen hemen bütün bilim derneklerinin muhabir üyesi olmuştur. Bir an için onu, 1739'da kralın bahçesinin başında düşünelim. Ona şeref veren bir tereddüitten sonra Buffon tercih edilmiştir. Maurepas, bunu telâfi etmek için onu genel Bahriye müfettişi olarak atamıştır. Araştırmaya adanmış bir hayatın keşifleri içinde, mütevazı görünüşlü olan biri başattır: tahıl tanelerinin muhafazasına ilişkindir. 1734 ve 1748'den itibaren havalandırmaya ilişkin ilk notları görülmektedir. Bu mütevazı ve yararlı bilgin, Aydınlanma pragmatizmi davasını iyi savunmuştur. Teknik gelişmenin aktarımında esas halka olmuştur.

Tamamen bilimsel, hatta teknik bir sorun olmaktan çok, anahtar devrimin, tarım devriminin yavaş hazırlanışı, yayılma, dar bağızların aşılması işi olmuştur. VIII. yüzyılın tarımsal yeniliklerinin ortaya çıkması ve XIII. yüzyıldaki yayılma arasında dört yüzyıl gerekmiştir. XVIII. yüzyılda ise ilk gerçek deneyler ile bunların yayılması arasında yalnızca bir yüzyıl gerekmiştir. Bu peşinden sürüklenme ritmi, Aydınlanma çarpanının mutlu sonucudur. Bundan da doğrusu, endüstriyel devrim de çarpanın sonucudur. Zamanımızdaki ara kapama ve uyumlu büyüme sorunlarına uygulanacak siyasetlerin sağlıklı değerlendirilmesi, kısmen onun aklına bağımlıdır. Herşey İngiltere’de oluşmakta ve buradan kıtaya yayılmaktadır. Deane ve Cole tarafından yıllar boyu süren çalışmalarla yoğunlaştırılan binlerce tüketici hesaplama sonucu elde edilen tablo, İngiltere’nin istatistik alanındaki erkenciliğine tanıklık etmektedir.

Geçmişte buna benzer birşey yoktur. XVIII. yüzyılın ikinci yarısının İngiltere’si, daha şimdiden geleceğe aittir. Özellikle 1780’den itibaren rakamlar, *take off*’u açıkça ortaya koymaktadırlar. Nüfusun hemen hemen iki katına çıkması, uzak sınırların iskânı ve buna rağmen üretimin 2.5 ve fert başına gelirin 1.6 kat artması. Bütün tanıklıklar uyum içindedirler ve David S. Landes yakınlarda bunları ikna edici bir şekilde birleştirmiştir; yalnızca ayrıcalıklı İngiltere’de değil, aynı zamanda derin İngiltere’de de (kendi ülkelerinde bir kenara atılmış %30-35 hariç): hayat düzeyi İngiltere’de kıtadan farklılaşmaktadır. Et yiyen, aşırı alkol içen, daha şimdiden yer kömürüyle ısınan bir İngiltere, çatısı iyi yapılmış tuğla bir evde yaşamaktadır: Yeni manzara, eskisini kovmaktadır. Bu ilk kitlesel iç pazarın ihtiyaçları, Britanya ekonomisinin büyümesini dış pazarlar kadar ve onlardan daha fazla sürüklemektedir. İngiltere’nin kalkışa geçmesi, İngiliz örneğini aşan bir değere sahiptir, çünkü sürüklenme nedeniyle kıta Avrupa’sını, Amerika’daki eski İngiliz kolonilerini, sonra da başka sürükleyici, menzilleri hazırlayarak giderek genişleyen coğrafi kesimleri etkilemektedir. İngiltere’nin XVIII. yüzyıldaki örnek büyümesinin tüm tarihini burada ele almamız olanaksızdır. Mantoux’dan beri iki konuda eminiz. İngiliz ayrıcalığı çok eskidir, en azından XVI. yüzyıla kadar geri gitmektedir; Colyton’ın uzun dizileri bunu dile getirmektedirler. Alışılmamış bir ömür beklentisi, XVI. yüzyılın sonunda kıtadakinden onbeş yıl fazla

(eğer Colyton İngiltere adına konuşuyorsa) Nüfusbilim, iktisatçıların uzun yol alışlarının bize öğrettiklerini teyid etmektedir. Aralık açılmaya devam etmektedir. F. Couret bunu, XVII. yüzyıla ilişkin olarak, İngiltere ile başta Fransa olmak üzere kıtanın ayrıcalıklı kesimleri arasındaki fark bağlamında göstermiştir. Tek kelimeyle, XVIII. yüzyıl endüstri devriminin yerine daha karmaşık bir bakışı ikâme ettik. 1550-1780 arasındaki çok yavaş bir nisbi ilerleme, İngiltere’yi kıtanın en ileri kesimlerinin %15-20 önüne geçirmiştir; gerçek devrim, 1780-1830 arasında patlayacaktır.

* * *

İngiliz devrimi sürekli sorgulanmaktadır. Adeta ne kadar tarihçi ve iktisatçı varsa o kadar da cevap vardır. Deane ve Cole, karmaşıklığı savunmaktadırlar: niceliksel tarih çalışmalarının en başarılı olanlarından birinin sonucunda, üç veçhenin kendini dayattığını düşünmektedirler: “nüfus, hasatlar ve deniz ticareti” İlk iki unsuru görmüştük, büyük koloni ticaretinin meydana getirdiği sürükleyici unsuru rakamlandırmak mümkün olmuştur; Kuzey Amerika ve Doğu Hind adaları 1763’ten sonra başrolü oynamaktadırlar; İngiltere kalkışa gerçekten 1780’de geçmiştir. Amerikan bağımsızlık savaşı ona eski kolonilerinin oluşturduğu pazarı kaybettirmemiştir, çünkü bunlar sıkı bir ekonomik bağımlılık içinde kalmaya sürdürmektedirler. “Nüfus, hasatlar, deniz, ticareti” biz bunlara “icatlar” ve teknolojik “sınır”ı da eklemek istedik. “1780-1800 arasında Büyük Britanya’dan başka hiçbir ülke, bu denli tutarlı ve özerk bir icat odağı olmamıştır” (M.Daumas). Avrupa’nın teknolojik sınırı %80’i itibariyle İngilizdir. Bu pay oranının açıklaması vardır. Aydınlanma Avrupa’sı Fransa’dan daha iyi ve daha çok İngiltere değil midir? 80 ufku bu ülkede daha erken, daha devrimci ve daha derin olmuştur. Nihayet ampirizm, İngiliz düşüncesinde rasyonalist apriorizme üste gelmektedir. Ampirizm tamamen uygulamaya yöneliktir. Çok doğal olarak, önündeki teknolojik dönüşüm “sınır”ını ileri itmektedir. Maurice Daumas ısrarlıdır: endüstri devriminden çok makinelerin yayılması; biz ise bu olgunun 1760-1830 arasında önce İngiltere’de sonra Fransa, Alçak Ülkeler, Almanya’da olduğunu söyledik; bundan sonra “teknolojik sınır” tamamen iletişimdeki hız, sürüklenme

gücü, gözlem, mütevazı bir daha iyi elde etme iradesi, belli bir refah isteği, sermayenin bu yeni sınıra ilgi göstermesi sayesinde hızlı ve sürekli bir şekilde, giderek artan bir şekilde ilerlemiştir. Mekanist felsefe dönemindeki bilimsel gelişme ve teknik gelişme, herhalde aynı kolektif zihinsel iklimin içinde yer almaktadırlar, ama teknik gelişmenin 1830'lara kadar bilime hemen hiç bir borcu olmamaktadır, bilim tekniğe tekniğin bilime olduğundan daha fazlasını borçlu kalmıştır. Gelecekteki sürecin hızlanmasını gündeme getiren Daumas böyle düşünmektedir. Örneğin dokuma endüstrisine bakalım: "Eğer bu sektörün mekanize hale gelmesini borçlu olduğu icatlar tarihine bakılacak olursa, bu sürecin bir buçuk yüzyıllık bir süre içinde makinelerin yapımındaki ilk elyordamları ile bunların endüstriyel kullanımları arasında ceyzan ettiği görülecektir."

Dokuma. Herşey buradan kaynaklanmaktadır. Bunun tarihini Mantoux 1906'da yazmıştır. Hareket noktası XVI. yüzyılın son yıllarına kadar geri gitmektedir, bu başlangıcı, Cambridge Üniversitesi mezunu William Lee'nin 1598'de icat ettiği çorap dokuma makinesi (*Stocking-frame*) meydana getirmektedir. XVII. yüzyıl buna hiçbir katkıda bulunmamış, ipek alanında beyhude arayışlar içinde olmuştur. Eksik olan, kapitalist yapılar ve mekanist felsefenin yavaş inişi tarafından yaratılan zihinsel iklimdir. Hatırlanacağı üzere, herşey pamuğun çevresinde oynanmıştır. Yünlü kumaş imalatçıları tetiktedirler, parlamentodan pamuklu Hind kumaşlarının yasaklanması kararını elde etmişlerdir. Bunun sonucunda, hem yünün hem de pamuğun kârlı çakaacağı bir karşılıklar bütünü oluşmuştur. Kritik dönüşüm kitlesine ulaşan sürecin tezgâha konulması: 1733, John Kay, uçan mekik (*Fly-shuttle*).

"Diğer hepsinin kökeni olarak görülmesi gereken bu icat, eski dokuma tezgâhının basit bir iyileştirilmesidir" (P. Mantoux). Daha geniş enli kumaşları nasıl üretmeli? Üretkenlik artışı büyüktü, ama bu aranılmamıştı. Artık iplik sıkıntısı çekilmektedir. İşte dengenin kopuşu sürükleyici süreci harekete geçirmiştir. John Wyatt ve Lewis Paul, iplik sorununa girişmişlerdir. Dikkat edilmesi gereken bir nokta olarak 24 Haziran 1738'de bir berat tescil edilmiştir. Çözüm, Hargreaves'in *Spinning-Jenny*'sidir. Bu, yapım kolay ve yoğunlaşma sürecinin aşamasına; hammaddenin dağıtımı, makine alımı ve yapımı ve nihai ürünün satışı düzeyinde minimum bir yoğunlaştırma gerçekleştirirken

eski eviçi sistemin yapılarını muhafaza eden imalatçı tüccarın aşamasına denk düşen bir makinedir. Jenny 1765, Arkwright'ın *water-frame*'i 1767 tarihlidir. Ama çağdaşlarını asıl etkileyen Arkwright olmuştur, çünkü bunun nedeni onun servet kazanmış olmasıdır, ama esas neden, teknolojik olarak Hargreaves'inkinden daha az başarılı olan büyük makinesinin, yoğunlaşmanın, manüfaktür sisteminin sonuncu aşamasını haber veriyor olmasıdır.

“İcat, tıpkı Arkwright'ın *water-frame*'i veya Hargreaves'in Jenny'si gibi çabucak sonuca ulaştığında, onlara XVII. yüzyılın sonuncu çeyreğine kadar geri giden önceller bulunmaktaydı”. XVII. yüzyılın sonuncu çeyreğinde, bizim 80 ufkumuzda olduğuna dikkat edin; endüstri devriminin geleneksel tarihinin iki örnek makinesi, Aydınlanma zamanının bütün süresine yayılmaktadır. Metalürjide kullanılan kok kömürü için de 1600'lerden itibaren aynı süreç söz konusudur: 80 ufkundan XVIII. yüzyılın ortasına kadar, önce yavaş, sonra hızlı. “Teknik tarihinde, icat ancak nadiren tek bir kişinin eseri olan tek bir olaya indirgenebilir.” Arkwright, Hargreaves, Newcomen ve Watt uygun atıf noktalarıdır ve onlara karşı adil olunması olağandır, tıpkı şu insan mucidi, hayata ve şeylere dikkatle eğilen ampiriklerin en büyüğü Jenner'e karşı olduğu gibi “Endüstriyel yeniliklere ulaşmadan önce bazen yüz yıllarca süren ve kuşaktan kuşağa biriktirilen deneylerden geçen karmaşık bir işlem söz konusudur. Ancak dönem izin verdiğinde tamamlanmış bir biçime bürünebilmektedir. Bunun da olabilmesi için, belli sayıda unsurun onu hem mümkün, hem de yararlı kılabilmek için işbirliği yapmaları gerekir” (M. Daumas). Çağdaş döneme yaklaştıkça, ritm artmaktadır. XVIII. yüzyıldaki hızlanma belirleyicidir. Ancak Daumas, devrimden bahsedebilecek kadar olmadığın düşünmektedir.

* * *

Başat bir sorun, enerji, motor. Savery ve Newcomen'in emeklemeleri ile Watt'ın makinesi arasında, atmosferik makine ile buhar makinesi arasında belirleyici bir aşama aşılmıştır, ama nasıl? Avrupa, XVIII. yüzyılda bir tek insan gücüne indirgenmiş değildir. Bu konuda, dünyanın geri kalanından, diğer uygarlık ve kültürlerden ayrılmaktadır. Daha önce de söylediğimiz üzere etobur Avrupa, hayvanın kassal

motor gücüne kitlesel olarak başvurmuştur. XVIII. yüzyılın ortasına doğru Avrupa hayvan varlığını, 14 milyon at ve 24 milyon sığır olarak hesaplamak mümkündür (F. Braudel), yani 10 milyon Beygir Gücüne (BG) denk düşen bir hayvani çekim gücü. Bu potansiyelin karşısında, insanın kassal motor gücü (100 milyarlık nüfus üzerinden çok geniş bir hespla 50 milyon emekçi) 1 milyon BG'den daha az birşeyi (900.000) ifade etmektedir. Bunların ardından "herhalde 10 milyon BG'ne denk düşen odun; daha sonra 1.5 ile 3 milyon BG'ne denk düşen hidrolik tekerlekler... ve nihayet en fazla 233.000 BG eden yelken (savaş filoları hariç) gelmektedir". Bu rakamlardan iki ders çıkartılabilir. Eğer insan ve hayvan kas gücü, odun, hidrolik tekerlekli, rüzgâr gücü, değirmenler ve yelkenler toplanacak olursa, XVIII. yüzyılın ortasında, daha şimdiden her Avrupalının ortalama olarak kendi kas gücünün 25 katına ve bir Çinlinin motor gücünün 5 katına -diğer uygarlıklar- ve kültür alanlarında yaşayan insanların da 10 katına ulaşan bir çekici güce sahip olduğu biraz da şaşkınlıkla fark edilmektedir.

Fakat bu çekici güç yetersizdir. Özellikle insan hayatıyla rekabete girmektedir. Hayvani kas gücü ve odun (%85-90), beslenmek için insanın toprağına göz dikmişlerdir. Bu noktada yer kömürüne başvurma başat bir önem taşımaktadır: "1503-1564 arasında yılda 30 bin ton, 1658-1659 arasında yılda 500.000 ton". 1700'den itibaren, kalorifik enerjinin dışında, fosil enerji, Newcomen'in atmosferik ateş makinesi sayesinde, çok az bir kayıpla (%1) mekanik bir enerji vermektedir. "(Newcastle'in) üretimi 1800'lere doğru herhalde 2 milyon civarındadır". İngiliz üretimi o sıralarda 11 milyon tona ulaşmıştır. 1780'den itibaren, çekici gücün gerçek dönüşümü İngiliz laboratuvarında oluşum halindedir.

Ama Watt'a ulaşmadan önce, çekici güç dönüşümü önce geleneksel aletlerin iyileştirilmesi alanında olmuştur. İnsan ve hayvan kas gücünden 20 milyon BG tasarruf sağlamıştır. Taşkömürünün katkısı, bir ilk ve mütevazı rahatlatma sağlamıştır. Bunun karşısında, hidrolik tekerlekler ve rüzgâr değirmenleri, yüzyıllardan beri teknolojik gelişme içindedirler. Başat sorun malzemeye ilişkindir. Rüzgâr değirmeni için aktarım düzeneği XVIII. yüzyılın ortasına kadar tamamen tahtadan olmuştur: 1750'ye doğru bir iyileşme meydana gelmiştir; bu da metalin dahil edilmesiyle ortaya çıkmıştır. "Klasik tahta doğramaları sabitleş-

tirmek ve güçlendirmek için dökme metal kullanan ilk kişi herhalde John Smeaton olmuştur” (M. Daumas ve B.Gille). Maden, sürtünmele-ri azaltmaktadır: XVIII. yüzyılın ortasında tahta dişlileri olan bir değir-menin randımanı %39’u aşmıyordu; gene bir İngiliz olan Edmond Lee, rüzgârın gücünü maksimum kullanmaya olanak veren “dümeni dahil et-ti”. Ancak sağlam ve ucuz metalik bir mekanizmayı endüstriyel olarak gerçekleştirmenin güçlüğü, dümenin yaygınlaşmasını frenlemiştir.

Suyun çekme gücü daha önemlidir. İngiliz manüfaktürlerine ilk aşamada gereken enerjiyi o sağlamıştır. Hatta atmosferik ateş makine-leri, bazı durumlarda ilginç bir şekilde düzenleyici ve destek olarak kalmışlardır: “düşüş yüksekliği yetersiz olduğunda, alt düzeydeki su- yu üst düzeye çıkartmak için Newcomen makineleri kullanıldı”. Bu koşullarda, çark kanadı kesiminin ve aktarımın iyileştirilmesi başattır. Makinelerin kullanımındaki artışla hafif bir prodüktivite yüksekliği ol- muştur. Mariotte, Newcomen ve özellikle 1727’de Daniel Bernouilli çark kanadı sorununa eğilmişlerdir. Başlıca iyileşme, bilginlerin teorik çalışmaları sayesinde değil de, sistematik elyordamları, küçültülmüş modeller üzerindeki deneyler sayesinde olmuştur: Gene John Smeaton 1762 ve 1763’te ve Fransa için Borda 1767’de. Hidrolik motorların 1750-1780 arasındaki düzenli randıman artışları, İngiltere’de -anonim kalan birçok küçük iyileştirmenin arasında- Smeaton sayesinde olmuştur: bütün bunlar “manüfaktürcü tüccar”dan *factory system*’e geçişe olanak vermişlerdir. Almanya’da, yüzyılın ortasında, bu kez büyük bir bilginin, Euler’in işbirliğiyle su türbinleri ortaya çıkmış, bunların geli- şimini malzemedeki somut sorunlar zorlaştırmışlardır. Rüzgâr değir- meninin ve hidrolik tekerleğin iyileştirilmesi, kısa vadede çok daha fazla enerjiyi açığa çıkartmıştır. Ama teknolojik atılım, buhar makine- si ile ortaya çıkmaktadır. Bu İngiliz gerçeği Marx ve Engels’ı çok et- kilemiştir.

Bu makinenin yapılabilmesi için, başta Newcomen olmak üzere dahi uygulamacıların elyordamları ve inatlarının bir yüzyıl devam et- mesi gerekmiştir -Newcomen’den sonra Worcester, Denis Papin ve Sa- very-; birinci aşama Newcomen’in adını taşımaktadır. Devon, Darmo- uth’ta 1663’te doğmuş ve 1729’da Londra’da ölmüştür. Royal Soci- ety’nin sekreteri Robert Hooke’la herhalde temasta olmuştur. Bu aş- amada bile, mekanist felsefe... bilim tamamen dışlanmamıştır. Ama

Newcomen adeta %100 elle çalışan biridir- okumayı, hesap yapmayı bilen bir elle çalışan, protestan Avrupa'nın sistematik okuma seferberliğinin kültürlediği biri- ilk başarılı işlemlerine başladığı 1703'te "doğduğu kentte kapkacak imalatçısı ve alet satıcısı, daha da iyisi demirci mesleğini icra etmektedir." İlke basittir: buharın ekstansif gücü dikey bir pistonu aktarılmıştır. "Buharın soğuması ve yoğunlaşması, tübün üst tarafındaki açıklıktan etki eden atmosfer basıncına, pistonu aşağı doğru itme gücünü vermektedirler". Yüzyılın dörtte üçlük bölümünde, sürekli olarak ilk Newcomen makinesi iyileştirilmeye çalışılmıştır. (muslukların otomatik kapatılası sayesinde bu işle görevli çocuk buradan kurtarılmıştır vb.) Fakat ilke aynı, randıman düşük kalmaktadır (%1 civarında) ama bu gene de başka bir şeydir. James Watt (1736-1819), bir ampirist, adeta elle çalışan biridir. (Glasgow Üniversitesinde bilimsel aletleri hazırlamakla görevliydi) entellektüel bir ortamda yetişmiş ve yaşamıştır; yani gözlem duygusu ve ampirizmi teorik bilimle olan temasından beslenmişlerdir. "Watt'ın kültürlü bir insan olduğunda kuşku yoktur (Newcomen'dan Watt'a kadar epeyi gelişme olmuştur). Onun bu kültürü ilk buhar makinesinin başarısı sayesinde elde edip etmediği sorulabilir, çünkü bu makinenin sayesinde onu her zaman zikredilen Birminghamlı dostlarıyla ilişkiye geçiren toplumsal bir konuma gelmiştir, ama başarısını bir tek Glasgow Üniversitesi profesörleriyle temaslarıyla edindiği bilgilere bağlamak doğru olmaz" (M. Daumas).

Fakat, zihni bir atmosfer bir bütündür. Mekanist felsefe doğrudan müdahale etmemekte, ama biçimlendirdiği düşünme biçimleriyle dolaylı yoldan işe karışmaktadır. "James Watt, bir matematikçinin torunu ve İskoçya'da Gereenoc'ta bir noterin oğluydu (bu adam da presbiter-yen olduğu için, sürüden ayrılan biriydi) sağlığı pek narindi, ilk eğitimi aile içinde aldı ve ona büyük bir el becerisi kazandıran marangozluk öğrendi (bu el ile zihni ortak kılmak, püriten çevrelerin bir özelliğidir). Güçlükler onu bir iş aramak zorunda bırakınca, eğitime geri dönmüştür". Elleriyle önce Londra'da seyrüsefer aletleri üreten birinin yanında çalışmış, sonra da üniversitede alet hazırlayıcısı olmuştur. Zamanının bu bilim-dışı yüksek teknolojisine dahil olmasının ödülü vardır. İçinde yaşadığı ortam, "ona sağlam entellektüel alışkanlıklar, pragmatik yargılama yöntemleri kazandırmıştır; bu nitelikler ona çok yar-

dımcı olmuşlardır”. Buna karşılık 1750-1770 ufkundaki bilimsel bilgiye bakılacak olursa, ona hizmet edecek hiçbir şey yoktur. Otto von Guericke’nin çalışmaları ve boşluğun keşfinden sonra aşağı yukarı Papin, Savery veya Newcomen’le aynı konumda bulunmaktaydı. “Fakat bir disiplin ortamına bağlı olan ve sermaye bulabilmesi tarafından teşvik edilen, muazzam bir yoğunlaşma yeteneğine sahipti: “Watt, tek bir sorunla uğraşmıştır”; 15-25 yıl boyunca tek soruna eğilmiştir. Bu muazzam lüksten daha ekonomik bir yol olabilir mi? Smeaton ve Watt’ı ayıran bu noktadır. “Eğer bilimsel bilgi bu yaratmaya yardım edebilecek düzeyde olsaydı, belki de Smeaton kondansatörlü makineyi yapardı”. Tıpkı içten patlamalı motorda olduğu gibi, Watt’ın icadı, mekanist felsefenin yararlandığı ve katkıda bulunduğu zihinsel nitelikler sayesinde olmuş, ama bilim doğrudan yardıma gelmemiştir. Bunun tamamen tersine olma üzere, termodinamik bilimi Watt’ın makinesinin geliştirilmesinden doğmuştur, tersi olmamıştır. 1769, ilk berat, 1780, Watt ve Boulton, 40 adet kondansatörlü makine satışı. Hidrolik motorun İngiltere’yi fethetmesi için 50, kıtaya geçmesi için de 80 yıl yetecektir. Watt ve Boulton’un öyküsü, akıllı ve olanakları, makine mucidi dahiyi, kapitalizmin olanak ve katkılarını gösterdiği ölçüde sürükleyicidir. İnsan bakımından cömert ölüm karşısında cimri, yerle gök arasındaki paylaşım karşısında saygılı, tanrının krallığının beklentisinin Wesley’le birlikte etkin bir *Dissent*’in pratik militanlığı tarafından işgâl edildiği XVIII. yüzyıl sonunun pragmatik ve benzersiz İngiltere’sinin bütün patlayıcı karışımı.

Öncelikle “teknolojik cephe” tektir. Herşeyi blok halinde kapsamaktadır. Tek başına bir icat, eğer işlevsizse, daha iyi zamanlar içinrafa kaldırılmaktadır. Wilkinson’un perdah makinesi olmasaydı, piston ile silindir arasında su sızması önlenemeyeceği için Watt’ın kondansatörlü makinesi gerçekleştirilemezdi. Vaucanson, Fransa’da muhteşem işler gerçekleştirmiştir, ama bunların hiçbir sürükleyici gücü olmamıştır. Bu, onun dehasının ileriliğinin cezasıdır. Gösterimi tezgâhlar ve kilit şişleri için yeniden yapmak mümkündür, sonuçlar birbirlerine yaklaşıyor olacaktır. Metalürjiye de bakalım: malzemeye hükmetmektedir, önce demir, sonra çelik. Belki de bir ilk endüstri devrimi, XV. yüzyılda demir kıtlığı nedeniyle kilitlenmiştir. XVIII. yüzyılın ilk yarısının mekaniği hâlâ narin, devasa boyutlu, sürtünmeyi artıran tahta mekani-

ğidir. Değirmenleri düşününüz. Demiri izlemek, demek ki endüstriyel dönüşüm tarihini izlemek olmaktadır. Hatta Stefan Kurowski adında Polonyalı bir iktisatçı “ekonomik hayatın bütün damar atışlarının metalürji endüstrisinin ayrıcalıklı örneği boyunca kavranabildiğini: onun herşeyi özetlediğini, herşeyi haber verdiğini” iddia etmiştir (F. Braudel’den). Fernand Braudel, 1800’de dünya demir üretiminin 2 milyon tonun çok altında olduğunu düşünmektedir. 1525’e doğru Avrupa demir üretimi 100.000 ton civarındadır. Almanya başta gelmektedir (30.000 t.), İspanya ikinci, Fransa üçüncüdür ve İngiltere dördüncü konumdadır (6.000 t). İngiltere, odun sıkıntısının çekilmeye başladığı 1640’lara doğru 75.000 tona ulaşmış olmaktadır. 1760’larda, Rusya dahil Avrupa üretimi 145.000-180.000 ton arasında olabilir. 1720’ye doğru (Dean ve Cole) Britanya demir üretimi 25.000 ton olarak tahmin edilmektedir, bu rakam sabit kalmış, hatta 1750’ye kadar gerilemiştir. Odun darboğazı onu tutmaktadır. Britanya mekanik endüstrisi, yüksek kalite demirini İsveç’ten, ucuz olanlarını da Rus Ural’ından ithal etmektedir. 1760’lardan itibaren teknik çözüm ufukta gözüktünce, gelişme başlamıştır. Fazladan 10.000 t. 1757-1788 arasında onyıllık başına büyüme %40 civarındadır. 1788-1806 arasında %100’ü aşmıştır: 1788’de 68.000 t, 1796’da 125.400 t., 1806’da 250.000 t., 1818’de 325.000t. 1830’de 678.000 t. Demirin yola koyulması, Britanya endüstrisinin yola koyulmasını belirtmektedir; iki eşikle birlikte: 1760, ilk sarsıntı; 1780, ileri sıçrama. Fransa, Calonne’un çabalarına rağmen Devrim ve onu önceleyen birkaç yıl esnasında oyunu kaybetmiştir. Britanya ekonomisinin büyümesi o sıralarda direnilebilir gibi değildir. Sıradan bir refaketçi olan kömür, hareketi izlemektedir: 1760’te 5 milyon t., 1780’lerin sonunda yılda 10 milyon t, 1800’de en azından 11 milyon t. Hatta 1805’te demir üretimi GSMH’nın %5.9’una ulaşmıştır ki, bu bir XX. yüzyıl oranıdır. Üretim, ihtiyaçların ardından iyi kötü koşmaktadır. İlk rayların tahtadan sonra metal kaplanmış tahtadan sonra dökme demirden ancak sonraları çelikten olduklarını hatırlamak gerekir mi?

Kuşkusuz, yenilmesi gereken güçlükler başka hiçbir yerde bu kadar çok olmamışlardır. Ama aynı zamanda kaçış noktaları ve coğrafi yardımlar da kendilerini sunmuşlardır. Demir, 1680-1760 arasında uzak ormanlık “öncü uçların” üretimi olmuştur. “Yabancı demir, İngi-

liz tüketiminin yaklaşık %60'ına ulaşmıştır”(B. Gille). Yerkömüründen bir maden etmek için yapılan ilk araştırmalarla (XVI. yüzyılın ilk yarısı) F. Abraham Darby'nin başarıyla taçlanan çabaları (1678-1711) arasında 1.5 yüzyıl vardır; gelişmesi ve yerleşmesi için 50 yıl. Yöntem, yalnızca 1780'ler İngiliz ufku üzerinde devrimcidir. Mekanist felsefenin zihinsel atmosferi tarafından çok dolaylı olarak etkilenen bir ampirizmle aynı süreç, aynı girişim. Maden, vida, dişliler, dişli tekerlekler yapılmasına olanak vermekte ve bunlara olan talep sürekli artmaktadır. Bilimsel zihniyet, aynı zamanda geometrinin ve matematik mekanikğin ezici ilerlemesinin sayesinde, herhalde ilk önce bu alanda su yüzüne çıkmıştır. Endüstriyel mekanik, bilimin hanesine yazılacak ilk teknoloji sektörünü meydana getirmektedir, diğer hepsine hükmettiği de doğrudur. M. Daumas, buhar makinelerini ve ilk alet-makineleri yaratanların, yalnızca kendilerine genel çözümler önerebilecek ve o sıralarda varolmayan bir makineler teorisinin yoğrulmasının bu sorunları aşmalarında yardımcı olabileceğinin bilincine vardıklarını işaret etmektedir. Makine kavramını o sıralarda henüz çok karmaşıktı. Onları icat etme, imal etme ve geliştirme sanatı, kelimenin eski anlamında gerçek bir sanattı ve ampirizmin damgasını taşımaktaydı. Farklı makinelerin kısımlarının analitik ve karşılaştırmalı hiçbir incelemesine girililmemekteydi; bu ancak bazı teorik unsurların onun esas temellerini oluşturur hale gelmelerinden sonra mümkün olmuştur. Endüstriyel makineye ilişkin bilimsel bir teorimin taslağı, ancak 1780 ufku üzerinde, 1780-1820 arasında başlayabilmiştir, ama bu durum elleriyle zeki olanların beceri paylarını hiçbir şekilde eksiltmemiştir.

* * *

Geriye iletişim kalmaktadır. Bu herşeye hükmetmektedir. Bilgi çarpanı ve çevre çarpanı buradan geçmektedirler. İletişimin, Aydınlanma pragmatizminin serpintilerinden yararlanmış olması normaldir. XIX. yüzyıl, demiryolu ve elektrikli telgraftır; XVIII. yüzyıl ise, taş kaplanmış yol, köprü, iyi demir geçirilmiş tekerlek, sürtmelere karşı süspansiyon, kanallar ve en sonunda devlet tarafından duyulan düşüncelerin çabuk aktarımı ihtiyacından kaynaklanan Chappe telgrafıdır. XVIII. yüzyılın son yıllarından önce demiryolu inşa etmek bilinme-

mektedir. Hız kazanımı, arabaların daha az aşınması, hareket için gereken gücün azaltılması, bütün bunlar hesaba katıldığında, üretkenlik artışının uç durumlarda 1'e 10 olduğu hesaplanabilir. Daha önce bunların Burgonya'da fiyatlar üzerindeki bazı yansımalarını işaret etmiş-tik. Yolun dönüşümü iki aşamada ortaya çıkmıştır. 1760 ve 1770 uf-kunda Fransa'da taşla kaplanmış kral yolu. Turgot'yla birlikte çalışan-lar arasında birkaç yenilikçi vardır; en başta, baş mühendis Pierre Tré-saguet: kuşkusuz muazzam bir çaba, ama henüz kötü havaya ve aşın-maya karşı dirençli yollar elde etmek için metodik ve etkin düşünme söz konusu değildir. Eski tekniğin zayıflığını hissetme şerefi Trésaguet'ye aittir. "Sağlam bir yol inşa edilmeye çalışıldığında (İlk taşla kaplanmış kral yolu bu teknikle çağdaştır), düzensiz bir şekilde yığılan farklı kalınlıklarda taşlardan bir tabaka oluşturuluyordu; bu da çok çıkıntılı, ama düzensiz ve tutarsız bir yüzey meydana getiriyordu" (M. Daumas ve B. Gille). Drenajı iyi yapılmayan şose, tekerleklerin ve don olaylarının etkisiyle çabucak bozuluyordu. Bu yol çok çabucak arabaların gidiş gelişine muazzam bir engel çıkartıyordu ve bu diren-me de kendi hesabına geçişin bozulmasına etki ediyordu.

Yenilikçi ve devrimci bir çözümün başlıca liyakatı iki Britanyalı-ya, John Loudon McAdam (1756-1836) ve Thomas Telford'a (1757-1834) aittir. McAdam, fikirlerini *Present State of Road-making*'te ser-gilemiştir. Düz, sağlam ve geçişi engellemeyen, bozulma tehlikesi ta-şımayan bir yüzey elde edebilmek için, kabaca yontulmuş ve farklı ka-lınlıklara göre tasnif edilmiş taşlar kullanmak önemlidir, böylece ara-baların basıncı, yolu dağıtmak yerine tutarlılığını artırmaktadır. Tek kelimeyle, keşfedilmesinden iki bin beş yüz yıl sonra, kilit ilke yola uygulanmaktadır. Yol kenarında taşkıran yol bakıcısı imgesi simgesel-dir: düşüncenin hayatın en mütevazî kesimlerine girişi. Trésaguet bu-nu önceden hissetmişti, Fransa'da, İsviçre'de ve İsveç'te bazı uygula-malar vardı, ama genelleştirme, mükemmelleştirme ve çoğaltma McA-dam ile Telford'a ve 1780-1790'lı yıllara aittir. Telford, McAdam-Tré-saguet tekniğini atların çekim gücünü sistematik bir şekilde inceleye-rek güçlendirmiştir. La Hire, 1699'da atın çekim gücünün eğimde in-sanınkinden daha fazla azaldığını kaydetmişti. (düzlükte 1 at=7 insan, orta bir dağ yokuşunda 1 at=3'ten daha az insan). Telford, bundan 80 yıl sonra sonuçlar çıkartmıştır: orta bir yolda %3'ten, ana bir yolda ise

%2.5'tan fazla eğitim olmayacaktır. Şoselerin iyileştirilmeleri ve şehir-cilik, insan taşınmasında kullanılan arabaların derin bir değişimden geçmelerine yol açmıştır. 1780-1790 ufku, kendini bir kez daha hız ve ile-tişimin devrimci ufku olarak işaret etmektedir. İlk demir köprüler, sağ-lam ayaklı ve aralıklı köprüler, Tours'daki Bayeux'ye (1764-1767), Hupeau ve Perronet'ye (Mantes'ta) (1757-1765) bakınız. Ama herşey yapılmayı beklemektedir, gerekli yatırımlar bir demiryolu öncesini ha-ber vermektedirler. Krallığın üçüncü büyük kenti Rouen, XVI. yüzyıl-da akıntıyı artıran iklim değişimi sırasında taş köprüsünü kaybedince, XIX. yüzyılın başına kadar teknelerden meydana gelen bir köprüyle yetinmek zorunda kalmıştır.

Chappe telgrafı, düşüncenin elektrik aracılığıyla aktarımını sağla-maktadır. İlk kez 1793'te gerçekleştirilen Chappe'ın (1763-1805) ica-dı, hiçbir devrimci yana sahip değildir; teknik olarak bir yüzyıldan beri bu mümkündü. Ancak gene de bir güç, bir irade ve bir devlet ihtiya-cını açık etmektedir, bunun yanı sıra akromatik objektifleri olan dür-bünlerin ucuza imalatını da gerektirmektedir. Olağan sonuç: daha tür-deş bir ekonomik alan; XVI. yüzyılın başından beri içine girilen süreç, F. Braudel ve F.C. Spooner'ın devasa çalışmasına bakınız. Avrupa me-kânının türdeşleşmesini, fiyatların tektipleşmesinden hareketle, ölçü-yoruz. Devrevi genişlemenin hafiflemesini ve dönemin yavaşça küçül-mesini bir yana bırakalım. Bu unsurların nüfus üzerine yansımaları ol-muştur, sermayelerin ve spekülasyon yatırım aktarımlarının daha hızlı dolaşımını teşvik ederek büyüme üzerine yansımaları olmuştur.

Coğrafyaya ve en iyi gösterge olan buğdaya geri dönelim. Uzun zamandan beri üç Avrupa vardır: Güneyde, gelişmiş bir Avrupa olarak kaldığı uzun bir süre içinde pahalı bir Avrupa. Doğuda ve kuzeyde, he-nüz doymamış ucuz bir Avrupa. İkisnin arasında orta bir Avrupa. Bu koşullarda büyük olay artık beklenen soluk almalar, yüzyıllık dalga-lanmalar değil de, başlangıçta yelpazenin açılması ve uzun dönemde de kapanmasıdır. Pahalı Akdeniz'in yarımadasal kutbu Valencia ile ucuz Polonya'nın Ortaçağı sürdüren merkezi Lwow arasında, 1440-1449 onyıllı boyuncaki gümüş cinsinden fiyat/buğday oranı, adeta ina-nılmaz olan 1'e 7 arasında ortaya çıkmaktadır (bir hektolitreye buğdayın fiyatı 6-43 gr. gümüş) XVI. yüzyılın sonunda Güney 100 kabul edildi-ğinde, kuzey 76 ve Polonya 25'tedir. 1650-1659 ilk önemli değişimi

vurgulamaktadır. Akdeniz'in meydana getirdiği yüksek fiyatlar alanına artık, Atlantik kıyıları ve Manş eklenmiştir. Ekonomik açıdan egemen Avrupa, İngiltere, Hollanda, merkezi Paris olan kuzey Fransa'dan meydana gelmektedir. Akdeniz ikinciliğe gerilemiştir. Doğu, daha ucuz kalmaktadır (Lwow 44.31 g., Lublin 40.13 g., Varşova 25.24 g./hl). "XVII. yüzyılın yeni zenginleri ekmeği pahalıya yemektedirler". 1740-1749'da yeni coğrafya kendini kanıtlamıştır. Zengin Avrupa olan pahalı bir Avrupa, Atlantik, Manş ve Kuzey Denizi kıyılarında yer almaktadır. Doğuda kıta Avrupa'sı olan bir ucuz ekme Avrupa'sı. Gerilemiş Akdeniz kesimi olan bir orta fiyat Avrupa'sı. Limitte, pahalı Atlantik kesimi ile Akdeniz'i, Merkezi, Doğu'yu kapsayan ucuz bir kesim arasında basit bir iki kutupluluğa yönelinmektedir. Yüksek ve düşük fiyat kutupları arasındaki açık, 7,5/1'den ancak 2/1'e geçmiştir. Buğday elbette herşey değildir. 1760-1780'den itibaren Büyük Britanya'nın kalkışa geçmesi yeni açıklıklara yol açacaktır. Uzun zamandan beri eklemleşmemiş ekonomik bir mekânın türdeşleşmesi, gene de varlıklar ve nesneler düzleminde Aydınlanmanın serpintilerine aittir.

* * *

Düşüncenin ekonomiye geri dönüşü. Bu, bir toplumsal yapı boyunca olmaktadır. Bu ayrı bir kitabın konusudur. Ve bu kitap vardır. Ancak XVIII. yüzyıldaki İngiliz kalkışı, Aydınlanma düşüncesinin ilham aldığı ve iddialarından güç bulduğu, Aydınlanmayı önceleyen bir toplumsal biçimlenmeden ayrılmaz niteliktedir. 80 ufkunun üstatları, kartezyen parantesi zevkle sahiplenmişlerdir. Limitte onu ne yapmışlardır? Az bir şey. Cevap, kabaca doğru, basitleştirici, gayri adildir. Herşey yer ve zaman sorunudur.

Aydınlanma düşüncesi, Doğu'da devleti sömürgeleştirmiş, yani devleti hesaba katmış ve onu daha etkin hale getirmiştir. Aydınlanma düşüncesi, feodal, malikâneye dayalı, patriarkal, kapalı tipten çok ağır egemenlik ilişkilerine sahip devletin geleneksel yapılarına bir eylem planı sağlamıştır: Açığı kapatmak. Şurada muhafaza, burada güçlendirme, toplumun soyluluk yapıları ilk aşamada etkinlik koşulu olarak ortaya çıkmışlar, aydınlanmış despotun tutkuyla peşine takıldığı teknolojik devrimin koşulu olarak görülmüşlerdir. Aslında başka seçenek de

yoktur. Aydınlanmış despotizm, kısa vadede, zaten varolan toplumsal yapıları pekiştirmektedir. Bilgi olanaklarını yaygınlaştırarak ve en başta da çok ilk düzeyde ve çok kısmi bir okuma öğretimiyle, iletişim düzey ve üretimin artırarak, toplumsal ilişkilerin uzun dönemindeki değişimini hazırlamaktadır.

Doğu'da durum tamamen farklıdır. İki başat örnek, iki başat nüans, İngiltere ve Fransa. İngiliz toplumunun şekle gelebilirliğinin Avrupa'da eşi yoktur. Fiili durumda toplumsal devrim arkadadır. Bu devrimin esas bölümü XVI. yüzyılda tamamlanmıştır ve İngiliz *take-off* unun uzun hazırlayıcı koşullarının arasında yer almaktadır. Britanya *gentry*'si ranttan vazgeçmiş ve yüzünü kâra döndürmüştür. Norfolk tarımsal dönüşümü modelindeki rolünü görmüştük. Politik devrim 1688-1689'da olmuştur, Fransa'da bir kesim doktriner, 1829-1830 siyasal kampanyası sırasında *Glorious Revolution*'ın modelini önermiştir. Locke, olduktan sonra 1689 *new deal*'ine hak vermiştir. Elit kesim, çok az bir farkla, yönetici kesimle karışmaktadır; sistem, doğmakta olan çelişkileri birbirini izleyen ayarlamalarla çözülebilecek kadar esnektir. İngiltere'nin şansı bu gerçekten kaynaklanmaktadır. Sürekli büyümenin gerçekleştirilmesi için kaçınılmaz toplumsal folklorun arkada olması, önde olmasından, 1650'de olması, 1793'te olmasından daha az tehlikelidir. Yararcılığın radikallerine en başta da Jeremy Bentham'a (1748-1832) gelince, bunların etkisi küçüktür. İngiliz siyasal ve toplumsal oyununu reddetmek yerine, yalnızca onun eğilimsel ve basitleştirici bir yansımaları hızlandırmayı hayal etmektedirler.

Fransız örneği tamamen başkadır. Elit kesim yönetici kesimle karışmamaktadır. Fransız toplumu üç kötü dönemeçten geçmiştir: 1670-1680'li yıllarda soyluluğun reformasyonu sırasında, Niyabet döneminde ve Maupeou'nun hükümet darbesinin başarısızlığı sırasında (1774). Soyluluğun rantın üzerine kapanması, küçük bir köylü işletmesinin muhafazası, elitin yapay bir şekilde bölünmesine ulaşıyordu. Soyluluk devleti ele geçirmeye kalkışmış, ekonomik düzlemde kaybettiği kesinleşmiştir. Zengin ve aydınlanmış ama soylu olmayanların meşru sayılmayan ayrıcalığına karşı kutuplaşmaktadır. Parlementoların toparlanmasından soylu kastın devletin yasama ve düzenlerine el koymasından sonra her türlü uyum olanaksız hale gelmiştir. Daha ilk olayda çelişkilerin patlaması kaçınılmazdır. Paralel bir *trend* izlemiş olan Fransa ve

İngiltere'nin -Fransa 1530'dan beri geridedir- toplumsal katılığı güçlendiren 1680 ufkundaki felâket reformlardan sonra yolları ayrılmıştır. Aydınlanma düşüncesi, Fransız karmaşıklığının karşısında çok az donanımlı ve çok az berrak kalmıştır. Sonuçta onun durumunu pek kavrayamamıştır. Devrimi engellemek değil de, beslemek konusunda yetenekli olmuştur. Şematik olarak, önce olağanüstü muhafazakâr, hatta gerici olmuştur. 1750'den sonra ikinci bir aşamada iki gerçekçi olmayan konum arasında, doğulu çözüm olan aydınlanmış despotizm ile ütopyacı değişiklikler arasında gidip gelmiştir. Rohan şövalyesiyle karşılaşmış olan Voltaire, ilerinin Mme Roland'ı mutfağında, toplumsal ilişkilerin rezalet düzeyindeki ağırlığını iddia etmektedir. Entellektüel tarih ile toplumsal tarih ritmlerini ayarlamakta zorlanmaktadırlar.

* * *

Ama ya hayatın çerçevesi: beslenme, konut, kıyafet, herşey hareket etmektedir; bir alt üst oluş haline gelmemek, gerçek bir iyileşme olarak yaşanmak için geleneksel çerçeveye epeyi saygı gösteren derin bir değişim. Nesnelere dönüşü esnasında kısmen bir gelişme deneyinden doğan Aydınlanma düşüncesi, maddi hayatın gelişimine katkıda bulunmamaktadır. Et tüketiminde, 1550'den sonra belli ölçüde bir gerileme vardır. Ama bu salınım, Avrupa'nın dünyanın geri kalanına nazaran ayrıcalığını yok etmektedir. XVIII. yüzyıldaki değişimi iyi konumlandırmak gerekir: Bir devrim gibi patlamamıştır, birçok yüzyıla yayılan bir süreç içinde belirleyici bir hızlanmadır. Gıda Avrupa'sı bahçeler Avrupa'sı, Emmanuel Le Roy Ladurie'nin Languedoc'ta uzun süre içinde izlediği uzun bir kuzey/güney çarpışması boyunca zenginleşmiştir. Zengin Avrupa, yoğun Avrupa, onu bir buluşma noktası haline getiren bir ekonomi-dünya taslağını ilk yapmanın ödülünü almıştır. Öte yandan, tarımın gelişmesi toprak tabakalarının yenilenmelerine, iletişim hatlarının genişlemesine de bağlıdır. Languedoc buğdayına bakalım. XVIII. yüzyılda, mübadele şebekelerinin genişlemesi sayesinde, Doğu Akdeniz'den ve Karadeniz'in yeni yükselmekte olan haznelerinden doğrudan yeni gelenler olacaktır. "Böylece, Marsilya ve Sète üzerinden doğu Akdeniz'den ithal edilen buğdayın bir bölümü, 1709 kışından sonra Fransız tarlalarına ekildi. Bunun devamında, Güney Fransa'nın eski

buğday yetiştiricisi topluluklarının arasında, Avignon'da yetişen bir Marianopoli'ye, bir palikarya gibi sakallı olan Girit kullısına, bir İzmir veya Mısır buğdayına rastlanır oldu; ve elbette 1820'den sonra ... ortaya ünlü Odesa ve Taganrog buğdayları çıktı" (E.Le Roy Ladurie). Devasa bir tarihin ucundan azıcık açılan bu kanadı, gündelik ekmeğin taddı, XVIII. yüzyılda Avrupa'da 'genetik stokun sofranın hizmetinde olmak üzere zenginleşme sürecini göstermektedir.

Üzüm, zeytin, sürü hayvanı içinde hep aynı macera,; ya XVI. yüzyılda fethettiği İberya ve İtalya üslerinden yayılıp, XVIII. yüzyılda Fransa'nın okyanus kıyısı güney bölgelerinde patlama yapan Mısır; Valencia ve Po vadisindeki pirinç; XVII. yüzyılda Britanya adaları ile Kuzey Avrupa'nın bazı ayrıcalıklı noktalarından yola çıkarak XVIII. yüzyılın son yirmi yılıyla XIX. yüzyılın ilk yarısında derin Avrupa'yı fethetme çıkan patatese ne demeli? Aynı macera, daha da şaşırtıcı olanı Fransız bostanlarında yaşanmıştır: XVI. yüzyılla XIX. yüzyılın başı arasında yelpaze 1'e 4 açılmıştır. Üç yüzyıllık sürede dört kat artış ve XVIII. yüzyılda herhalde iki katına çıkış. Languedoc örneği herhalde yoğun ve kalabalık Avrupa'nın hemen hemen tümü için geçerlidir. Aydınlanmanın faal pragmatizminin nesnelere geri dönüşünün ve iletişiminin yararı. Ama her zaman olduğu gibi devrim değil de, çok eski yapıların potansiyel şekle girebilirliklerinin bir hızlanması söz konusudur. Aydınlanma, koskoca bir eski dünyanın tüm olabilirlikleridir ve nihayet, 1780 ufku üzerindeki küçük İngiltere'den hareketle bütün muhafazakâr kıtayı 1830-1860 arasında ele geçiren uzun süredir.

Beslenmeye ilişkin miktarsal incelemelere dönelim. Bunlar başlamaktadırlar. Paris örneğini de alalım. Verileri birazcık az ve cimrice değerlendiren istatistikten yola çıkan ciddi ve bütünsel bir hesaplama. 2000 kalori civarındaki hem rahatlatıcı, hem de mütevazı ortalama bizi fazla etkilememelidir. Erkekler, kadınlar, çocuklar zenginler ve fakirler. Mümkün tek hata eksik değerlendirmedir. Erkek çalışan başına en az 3.500 kalori bundan rahatlıkla ve kesinlikle çıkartılabilir. Ama asıl çarpıcı olan, aşırı şarabıyla (ne mutlu ki hafif bir şarap) ve özellikle de hayvani proteinlerden yana zenginliğiyle daha şimdiden kaliteli bir gıdanın ortaya çıkmasıdır. "Paris'te... 1780'lere doğru tahılın toplam içindeki payı yalnızca %50'dir" (Fernand Braudel). Hind ve Çin'in, Eski rejiminin sonundaki en fakir Parislilerin gıda rejimi yaka-

layabilmeleri için daha alacak çok yolları vardır. Ekmek, kırdâ hâlâ kitlesel olarak tüketilmektedir, fakat eski lapalara nazaran zengin, yeni rafine gıdalara nazaran fakir olan bu yiyecek kentlerde tekeli kaybetmiştir. Cinle kollektif intihardan (1730-1740) kurtulan Londra'da, Paris'te ama Berlin'de de. W. Abel'e göre (zikreden F. Braudel) ekmek Berlin'de, beş kişilik bir duvarcı ailesinde, gıda harcamalarının %50'sinden çok fazlasını temsil etmektedir (gıda harcaması %72.7, ekmek harcaması toplamı %44.2'si) aynı oran Paris'te yalnızca %17 olmaktadır. Ve hangi ekmek? Bir kenarı gri, diğer kenarı beyaz; Goethe'nin bize bıraktığı eğlenceli hikâyelerinden, Pomeranyalı elbom-bacılarının şaşkınlıkları anlaşılmaktadır. Batılı insan, XVIII. yüzyılda gereksizin fethine girişmiştir. Lüks en büyük teşvik edendir. "İnsan bir ihtiyaç varlığı değil, bir arzu varlığıdır". Gerçek bir devrim -kelime bu kez çok güçlü değildir- zenginlerin sofrasında ve sofraya konulanlarda, ama aynı zamanda mutlu Avrupa'nın tuzu kuruda olanlarının sofralarında da meydana gelmektedir; bazı yerlerde 1720-1730'larda, diğer yerlerde 1740-1750'lerde. Önce Fransa'da "büyük Fransız mutfak"ı kendini ancak daha sonra, Niyabetin ve Naibin faal iyi zevkinin temsil ettikleri "gırtlak topçusu"nun silahsızlanmasından sonra kanıtlayabilmiştir" (F. Braudel). 1750'de, bu kez toplumsal olan yeni bir aşama söz konusudur: "ancak 1746'da Menon'un *Cuisinière bourgeoise*'ı çıktığında, (yani) çok daha geç ölçülebilmektedir" (Fernand Braudel). "Hatta bir Parisli 1782'de kibar kibar yemek yenilmesinin ancak yarım yüzyıldan beri bilindiğini savunmaktadır". Demek ki, 1730, gündelik hayatın mütevazı çekiciliklerine yönelik bir dikkatle vurgulanan aynı aşamadır. 1730: işte tanrısal sıcak içeceler, çay, başı çekmiştir. Rusya'da çay herhalde 1567'den beri bilinmektedir, ama yaygınlaşması için deniz yolları, 1730 ufku üzerindeki İngiliz *indiaman*'leri gerekmektedir. Semaver uygarlığına aldanmamak gerekir: Rusya ile İngiltere arasında denizin ve uzun ve laik özgürlük eğitiminin lehine rol oynayan boy farkı vardır. "XVIII. yüzyılın sonunda Rusya 500 t. bile çay ithal etmemektedir, Batı'nın tükettiği 7.000 tonun uzağındadır." Çay, uzun hayat iksirini arayan Séguier'nin (1635-1636) çevresine geçici ve başarısız olarak dahil edilmiştir. "Samuel Pepys onu (çay), ilk kez 28 Mayıs 1667'de evinde içti". 1720-1730 bu konuda da bir dönemeçtir. Ölüme karşı kazanılan zaferde çay, kaynamış suyun istem dışı kana-

lıyla, önemli bir silah olmuştur. Kahve daha eskidir, ama yayılması çayınkiyle çağdaştır. Kahvenin yükselmesi, Avrupa'nın kendi kıtasının dışındaki mekânı ele almasında bir teşvik unsuru olmuştur. "XVIII. yüzyılın ortasından itibaren kahve tüketimi yalnızca Paris ve Fransa'da değil her yerde bu kadar arttıysa, bunun nedeni Avrupa'nın üretimi bizzat örgütlemesidir. Dünya piyasası Arabistan'daki Moka kahve plantasyonlarına bağımlı kaldığı sürece, Avrupa'nın ithalatı kolaylıkla sınırlanıyordu. Oysa, 1713'ten itibaren Java'ya; 1716'dan itibaren Bourbon adasına (La Réunion), 1722'da Cayenne adasına (demek ki Atlantik'i aşmıştır), 1723-1730'da Jamaika'ya, 1731'de Santa Domingo'ya kahve ekilmiştir. Bu tarihler üretim tarihleri değildir, çünkü kahve ağaçlarının büyümeleri ve çoğalmaları gerekmiştir" (F. Braudel).

Kıyafet konusunda, XVIII. yüzyıl Avrupa'sı iki kat halinde yaşamaya devam etmektedir: yavaş dalgalanan popüler bir dünya, moda alemi olan zengin bir dünya. F. Braudel'in belirlediği kıyafet alanındaki iki toplumsal ritm yasası, Aydınlanma Avrupa'sına da uygulanmaktadır. Ama bir farkla birlikte: moda, zirvede daha hızlı, daha sinirlidir, kalabalık ve mutlu Avrupa'nın daha fakir halk kesimi, tamamen hareketsiz olmaktan çıkmıştır. Londra ve Paris halkı, hatta kısa süreli bir modaya tabi olmaya başlamıştır. Evrim, bedene daha fazla serbestlik bırakan daha gevşek, daha hafif bir kıyafete; Hind pamukluları tarafından dönüştürülen bir elbiseye doğrudur. Directoire döneminin muhteşem çıplakları, Hind pamuklarının gelişiyile çizilen bir eğilimi sınırına ve belki de saçma noktasına kadar götürmekten başka birşey yapmamaktadırlar. Bedenin öne çıkışının, cinselliğin öne çıkışının ele gelir kanıtı. Aydınlanmanın adeta karikatürize serpintisi. Elbisenin içinde hareketin bu öne çıkışını küçümsemek mümkün müdür? "Gerçekte gelecek epeyi işe yaramaz, ama elbisenin rengini, malzesini ve biçimini ve ayın zamanda toplumsal kategoriler düzenini ve dünya haritasını değiştirecek kadar zengin ve icatçı toplumlara aitti... Herşey birbirine bağlıdır" (F. Braudel). Afrika kültürleri, kendi endüstrilerinin üretmeyi bilmedikleri, ama zevklerinin talep ettiği renkli kumaş lüksünün bedelini, insan ihracatı gibi yüksek bir karşılıkla ödemişlerdir. *Hanbels* karşılığında Amerika plantasyonlarına gönderilecek köleler, gündelik lüksün şu başat unsuru şeker karşılığında köleler, boyalı kumaşlar karşılığında köleler... ve çember kapanmıştır.

Fakat kıyafet lüksü aynı zamanda mütevazı hijyen kazanımları da getirmektedir. Kilise reformları döneminde yayılan frengi ve çilekeşliğe atfedilen kamusal hamamların gerilemesi eski bir olaydır, pislik ancak zorlukla mağlup olmaktadır. Paris'in hamamları vardır, kentsel uygarlık beden bakımının erdemlerini yavaş yavaş yeniden keşfetmektedir. Başlıca gelişme, çamaşırın yaygınlaşmasına bağlıdır. XVI. yüzyılda başlayan, ancak XVIII. yüzyılda kesinlikle kazanılan, derinlerdeki bir savaş. Bedenin yeniden keşfinin yararlı etkisi olarak, ölüme karşı kazanılan zaferin mütevazı iki aracı fanila ve don. Don, Fransa'da 1770'e doğru, Rusya ordusunda 1860'a doğru duble külota nazaran üst gelmiştir. Batıyla doğu arasında alışılmış coğrafi zamansal kayma.

Geriye ev kalmaktadır. XVIII. yüzyıl çok inşaat yapmıştır. Çünkü nüfus iki katına çıkmıştır, çünkü konutlar iyileşmiştir, çünkü kentli nüfusun hacmi dört katına çıkmıştır. Taş ev, ortalama 250 yıl dayanmaktadır. İnşaat, XVIII. yüzyılda tarım-dışı faaliyetlerin birincisidir: inşaat bütün olarak dokumadan önce mi gelmektedir? Ev önemli bir ekonomik alettir, ama bundan da fazlası, hayatın bir şefkat içeriğiyle yüklü, kuşaklar arası bir bağ olan ayrıcalıklı bir yeridir. Kavranılması gereken, bütünsel inşaat, fakirlerin yuvaları ve üretim aygıtının bir parçasını meydana getirenidir. Miktersal iktisat tarihinin inşaatı ayrı bir yere koymasının belgelerden kaynaklanan nedenleri vardır; bu da istatistik yoğunlaştırma yapılarından kaynaklanmaktadır. Üretim aygıtı içinde, mübadele akımlarının içine girmeyen kesim elden kaçmaktadır. Bu kesim ancak nadiren ölçülebilmekte, ancak tahmin edilmektedir.

XVIII. yüzyılda çok eski bir karşıtlık varlığını sürdürmektedir: Akdeniz, Avrupa'nın geri kalanı Akdeniz havzası Akdenizli olmayan Avrupa'ya karşı konut alanında çok uzun süre çok büyük bir üstünlüğe sahip olmuştur. Roma her zaman taş hastalığı çekmiştir; taşın tahtaya karşı zafer kazanması 2500 yıl almıştır. Ağır ev, yani 400-500 tonluk ev ancak çok tedricen galebe çalabilmiştir. Taş, Baltık'ta, Polonya'da, Rusya'da, İskandinavya'da, XVIII. yüzyılda zengin mahallelerinin dışında asla galip gelememiştir. Kuzey Amerika, İngiltere'den çok gerçek Kuzey Avrupa'ya borçludur: Amerikan çözümü olan *lodge cabin*, ilhamını İskandinav modelinden almıştır. Geleneksel konut, taştan ağır evdir, teknikten daha çok psikolojik nedenlerle aktarılan Akdeniz çözümüdür. Geleneksel konut XVIII. yüzyılda zirvesine ulaş-

mıştır. Taşın egemen olduğu Avrupa kesiminin tümünde, savaşın çiğ-nemediği bölgede, köylü konutlarından bazıları XVIII. yüzyıldan kal-madır. XVIII. yüzyıl bir kez daha gerçek ışığı altında, daha iyisi olma-dığından ötürü geleneksel dediğimiz bir uygarlığın zirvesidir. Ancak bazı talihsiz kesimlerde daha eski ve daha fakir bir konut varlığını sür-dürmektedir: kulübeler, üstü kapalı delikler, “*gourbis*”ler. İşte bin yılı-nın konutu; 1789’un haydutları, 1670 kararnamesinde cadılıkla itham edilenler, bu konut-altlarından çok sayıda çıkmışlardır.

* * *

Geleneksel konut, ağırlığı, maliyeti, süresi, ısı kanadıyla tanımla-nabilir. Bu bir Akdeniz çözümüdür: tahtanın bol olduğu yerde saçma-dır. ama konut, teknik ve ekonomik yasaların dışında başka yasalara da maruz kalmaktadır. Ev, psikolojik bir buluşma yeridir. Hayat düzeyle-rinin dönüşünü, bu arada teknik gelişme zirvede olmakta, önce taklit yoluyla aristokratik modeller yüzyıllar içinde yayılmaktadırlar. Böyle-ce Akdeniz modeli, ortamın koşullarını gerektirdiğinin çok uzaklarına yayılmıştır. Geleneksel ev, süre, sağlamlık, korumanın psikolojik ihti-yaçlarına boyun eğmektedir. İşte bu nedenlerden ötürü, XVIII. yüzyıl Paris havzasının birçok kırılık kesiminde taş ile Paris, Amiens, Rouen kentsel inşaatlarının plak, tahta ve alçısını birleştirmiştir. Kent, kırdan daha hafif inşaat yapmaktadır, çünkü çok yüksek olan taşıma maliyet-leri, su taşımacılığına, yani ahşaba olabildiğince çok yer vermeyi em-retmektedir; ama aynı zamanda çünkü kentlerin sıkışık nizamı, hafifli-ğin kaybını telafi etmektedir. Kent hile yapmaktadır: Fransız kenti, taş görüntüsü veren kaplamanın gerisinde tahtayı gizlemektedir. XVIII. yüzyılda ortalama Avrupa, ilginç bir çekimle hâlâ Akdenizli olmayı is-temekte, kuzeyin ayrıcalığı olan tahtadan utanmaktadır. Ancak kuzey de ısınma ihtiyacındadır; tahta iyi izole etmektedir; daha ucuz olan tah-ta ev, ısınma sonunun çözümünde daha iyi sonuçlara yer bırakmakta-dır. Kuzeyin bir avantajı olan sürekli yanan soba, XVII. yüzyılda ya-yılmış, XVIII. yüzyılda zafer kazanmıştır. Büyük bölümü ahşap olan bir yapının içinde hüküm sürmektedir. Ahşap bir ev, vasat bir ocakla yetinemez, taştan ev şansını tonlarca ağırlığındaki duvarlarının ısı ka-nadı üzerinde yoğunlaştırmaktadır. Geleneksel ev, taş ev, esas olarak

tamamlanmış tip, Akdeniz modeline en yakın olan, devasa bir yatırım anlamına gelmektedir. Sonunda Avrupa'nın 4 milyon km²'lik bölümünden fazlasına kendini dayatmıştır. Kabaca 2-3 yüzyıl dayanmaktadır. Yalnızca maddi uygarlık arkeolojisinin anahtarlarını bize sağlayabileceği, kitlesinin bir alt-konuta aktarımı aşamalar halinde olmuştur. Sonuncu aşama XVIII. yüzyıl boyunca aşılmıştır. Pierre Denis Boudriot, 1750-1770 arasında bir Parisliyi yerleştirmek için ortalama 41 ton malzemenin yer değiştirmesinin gerektiğini hesaplamıştır (temel de dahil). Geleneksel konut, sürmek için yapılmaktadır. Başlangıçta maksimum yatırım demektir, ama idamenin minimum olması için. Talep edilen kas gücü korkunçtur. Bedenleri erkenden yıpratmaktadır. Bu durum konutun muazzam kitlesini açıklamaktadır. Geleneksel konuta ortalama 250 yıllık bir süre verirse ve bunun yarısı kadar bir idame çabası eklersek, sabit bir nüfus, sabit bir hayat düzeyi ve geleneksel tipten ağır bir konut varsayımı içinde, yıllık olarak inşaat maliyetinin yıllık olarak %0.4 olduğu ve idame maliyetinin de ilk maliyetin %0.2'si olduğu bir rakama, dolayısıyla ilk maliyetin yıllık %0.6'sının idame ve amortisman için yeterli olduğu noktasına ulaşırız. Nüfusun yılda %0.5 arttığı (Fransa 1750-1780) varsayımı altında, buna %0.5 eklemek uygun olacaktır; bu durumda yıllık yatırım, gayrimenkul sermayenin %1.1'ine yükselmektedir. %2 ile konutun iyileştirilmesi ve hızlanmış bir şehircilik mümkün hale gelmektedirler. Bütün hallerde ekonomik duvar çok büyüktür. İnşaat, uzun nüfus ve geçimlik mallar konjonktürüne uymaktadır, ama kısa vadeli konjonktüre, devrevi konjonktüre, on yıllara sığan konjonktürlere karşı aşırı duyarlıdır. Gayrimenkul sermayenin %1'iyle idame, amortisman, iyileştirmenin kolaylıkla sağlanması halinde, inşaatçılığın diğer bütün sektörlerden daha fazla durdurulabilir bir kesim olduğu anlaşılmaktadır. Uzun dönemde özgünlüğün olmaması, inşaat endüstrisinin kısa dönemdeki aşırı hassasiyetiyle hiç de çelişkili değildir. İnşaatçılık, mevsimlik ve konjonktürel işsizliğe av olmaktadır. Geleneksel üretim sektörü olan inşaat, XVIII. yüzyılın sonunda ve XIX. yüzyılda, aynı zamanda bir gerilim, çatışma, itiraz sektörü olmaktan kurtulamamaktadır.

Ağır ev çözümünün Batı Avrupa'nın güney kesimi için ne temsil ettiğini iyi ölçebilmek çok zordur. Nedenler psikolojiktir. Çözümün avantajları ve sakıncaları vardır, zamanından önce kapanan bir mekân-

nın çözümüdür. XVIII. yüzyılda meydana gelen büyük malzeme iyileşmeleri, yatırım güçlükleri yaratmaktadırlar. O sıralarda iki yatırım mümkündür. İnsanlar ve evler... Bin yılın in gibi evinin yerine klasik evi geçirmek, büyük gelişme dönemlerinde elde edilen ürün fazlasını devasa taş duvarlar içinde korumanın ideal yolu olmaktadır. Ağır ev çözümü, herhalde üretim fazlasını sermayeye dönüştürme güçlüğünden kaynaklanmıştır. Taştan geleneksel evin uzun dönemde daha pahalı bir çözüm olduğu kesin değildir; belki de daha ekonomiktir. Ama kazanç ısı perdesinden sağlanmaktadır: duvarlar, kitleleriyle orantılı bir koruma sağlamaktadırlar. Duvar, kışın sıcak, yazın serinlik sağlamakta, havalandırmanın zararlı etkilerini gidermektedir. Kalın duvar, Akdeniz’de odunun kıt olduğu bir bölgede, ısıyı korumak üzere yayılmıştır. Kuzeyde soğuğa karşı koruyan odundur. Ama ağır ev sakıncasız değildir. Tembellik çözümlerine yol açmaktadır. Isının muhafazası, ısınma alanındaki gelişmeleri uzun süre geciktirecektir. Ağır ev, eski çözümleri dondurmaktadır. Sermayenin erimesine karşı korumaktadır, ama hareketliliği durduran bir aleti büyük maliyetlerle sağlamaktadır. Ancak XVIII. yüzyılda taş ambarların çoğalması, tahılların daha iyi muhafazasını sağlamıştır. Ama ömrünün çok uzun olması en hatalı yanıdır. Tekniğin biçim vermesinin zayıf olduğu dönemlerde, binanın ağırlığı fren etkisi yapmakta, gelişme için mutlaka olması gereken hareketliliklere engel çıkartmaktadır.

İnşaat alanındaki teknik gelişme sorununu bir gün sistematik bir şekilde de almak gerekiyor. İncelendikleri yerde, XVIII. yüzyıldaki iyileştirmeler, geçirimsizlik, süre, iyi bir ısı yalıtımı ve daha düşük idame maliyeti yönünde gelişmektedirler, zenginleşme yolu olarak kalmakta, tarihin karakteristiğini süre yönünde güçlendirmekte, bu da geleneksel ağır evi gerektirmekte ve sermayenin başlangıçta sürekliliğe yatırılmasını teşvik etmektedir. Yani Latin Hristiyanlığının olağanüstü istikrarlı evlilikten doğan ailesine denk düşen çözüm. Ama en önemli nokta, prodüktivite kazancıdır. Geleneksel evde herşey ulaşma indirgenebilir: büyük bir gelişim, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yollar da meydana gelen temel iyileşmeye bağlıdır. Konut, XVIII. yüzyılda kalite kazanmaktadır. XVIII. yüzyıl evleri bugün hâlâ ayaktadır ve iyi görünmektedirler. XVIII. yüzyılda inşaatçılık, ulaşımındaki iyileşmeden, yapım tekniğindeki yüksek düzeyden yarar sağlamıştır. Daha fazla ve

daha iyi inşa edilmektedir. Taş ev, bin yılının alt-konutunun en fakir unsurlarını en uçlara kadar uzaklaştırmıştır. Ağır ev sınırı kuzeye doğru yer değiştirmektedir. St. Petersburg'a bakınız: kuzeyde, *isba* (izbe) ve kuzey Amerika *lodge cabin*'inin İskandinav örneğinin alanında, ahşap kentin yerine taştan bir kent geçmektedir. Batı Avrupa kırlarında, köylülüğün seçkin tabakasına yönelik güzel bir konut gelişmektedir; bu konutun geniş pencereleri, bir katı, en azından dört odadan ikisinde ocağı vardır; bu ev, klasik estetik tabanlı bir denge uyumuna hassas olup, dikdörtgen biçimlidir. Malzemenin gelişmesi: taşla karışık tuğla; ham tuğlanın ve basit kerpicin yerine daha iyi pişmiş bir tuğla veya taşın geçmesi, damların samanla kaplanması yerine kiremit veya *ardoise* döşenmesi; saman ve killi balçıktan harcın yerine kireçle kumdan meydana gelen harcın geçmesi; yataylık ve düşeyliğin gelişmesi, yani dengenin gelişmesi; aşınma nedeni olan bükülmenin azaltılması; ayın zamanda daha yüksek hale gelen ev, daha geniş açıklıklara sahiptir, daha iyi aydınlanmaktadır. XVIII. yüzyıl yenilik getirmemekte, ama bunu talep edemeyen toplumsal tabakalar tarafından fiilen arzulanan ve ekonomik olarak gerçekleştirilebilir, düşünsel olarak mümkün çözüm kitlesini yaygınlaştırmaktadır. XVIII. yüzyıl bunun dışında, varolan konutun büyük bir yenilenmesinin buluşma noktasında olduğu izlenimini vermektedir. XVI. yüzyıldaki bir yeniden inşadan gelen derme çatma ve kötü nitelikli bir konutun bir bölümü artık tık nefes olmuştur; iki yüzyıl sonra XVIII. yüzyılın ortasında eski yıpranmış ev aniden geleneksel toplumun ihtiyaç ve beğenilerine cevap vermekten çıkmıştır. Nihayet olanaklarına egemen olan inşaat kesimi tektipleşmekle, yelpazesini artık daha kapalı hale getirmektedir.

Avrupa'nın XVIII. yüzyılda giyindiği bu taş elbisenin etkisini deşifre etmeye çalışmak gerekir mi? XVIII. yüzyılın sonunda Avrupa'daki evlerin %60-70'inin, sayılan bütün nedenlerden ötürü, 50 yaşından genç olduklarını düşünmek mantıksız değildir. Aydınlanma dönemi sona ererken, yenilenmiş bir konut, XVIII. yüzyılın yavaş evrilen hayat tarzlarına iyi uyarlanmış bir konut, yerine geçtiğinden daha uzun sürmesi için daha iyi yapılan, üç yüzyıl ve daha fazlası için inşa edilen bir konut. Batı Avrupa, XVIII. yüzyılda çok zengin bir gayrimenkul sermayeyle donanmıştır. Bu mirasın XIX. yüzyıldaki *take-off*'un ön koşulları üzerindeki etkisi ne olabilir? En geniş anlamında yüksek bir

inşaat ve kamu inşaatı faaliyeti. Eğer inşaat bir an için bir sürüklenme rolü oynayabildiyse, bu XVIII. yüzyılda olmuştur. XVIII. yüzyılda oluşan sermayelerin bir bölümü, daha önce hiç görülmemiş bir oranda, bu alanda yatırılmıştır. İnşaat sektörünün yüksek faaliyet düzeyi yaklaşık bir yüzyıl sürmüş ve ekonomiyi diğer faaliyetlere hazırlarken bir ilk sermaye birikimine de olanak vermiştir. XIX. yüzyılın başında ekonominin başka sektörleri bayrağı devralmışlardır. İnşaat sektörü daha yavaş büyümektedir. Kalkış daha yüksek bir sermaye kitlesi gerektirmektedir. Lille ve başka yerlerdeki işçileri, esas olarak XVIII. yüzyılda inşa edilmiş binaların mahzen ve kilerlerinde üst üste yığarak barındırmak mümkün olmuştur. XVIII. yüzyılın büyük gayrimenkul yatırımları, XIX. yüzyılın başında inşaat alanında nisbeten daha düşük bir çabayla yetinilmesine olanak vermişlerdir. XVIII. yüzyıl, XIX yüzyılın ilk yarısına yararlı bir ilerleme miras bırakmıştır. XVIII. yüzyıl evleri, hızlanan büyümenin sürekli artan ihtiyaçları için gereken, ama hep yetersiz kalan sermaye kitlesinin başka yerlerde kullanılmasına olanak sağlamıştır. Bir yardımı çok aşan bir yardım. Güzel XVIII. yüzyıl evi, denge ve mükemmellik noktasına ulaşan geleneksel konut, taşın uzun zaman için hayata bir çerçeve verdiği her yerde kendini dayatmaktadır. XVIII. yüzyıl bize evlerimizin maddi yapısını, endüstri devriminin ancak belli belirsiz değiştirdiği bir modeli miras bırakmıştır. Maddi yapıların ötesinde, bir aile hayatı tarzı, korunan tavırların ve jestlerin duyarlılığı söz konusudur. XVIII. yüzyılın gayrimenkul mirasları, büyümenin dönüşümüne uygun bir koşul sağladıktan sonra, XIX. yüzyılın ekonomik, teknik ve zihinsel devriminin duygusal dalgalarını, taş konutun egemen olduğu her yerde zaman içinde yaymaya katkıda bulunmuştur. Endüstri devrimi kuşağı, hayatın bir bölümünü bir XVIII. yüzyıl çerçevesinde yaşamıştır. XVIII. yüzyılın gayrimenkul mirası zorlukla uyuşabilir nitelikteki bir önce ile bir sonra arasında somut bir köprü kurmuş, dönüşüm esnasında sürekliliğin bir parçasını muhafaza etmiştir. Bugün hâlâ yan yana yaşadığımız XVIII. yüzyıl evi, Avrupa'da ölümü XX. yüzyılın 60'lı yıllarında tamamlanan geleneksel uygarlığın bir elçisidir.

* * *

Aydınlanma Avrupa'sının ayrıcalıklı labaratuvarı kentlerde kurul-

muştur. Öyleyse kentin gelişimi başat bir unsurdur. Kent olgusu, XVIII. yüzyılda 2.000 nüfusun aşıldığı yerlerde ortaya çıkmaktadır. Flandre ve Brabant XVIII. yüzyılda duyulmamış bir rakam olan % 50 kentleşme oranını aşmışlardır. Batı İspanya için ortalama, 1780-1790'larda %20-25 arasında salınmaktadır, kırsal kalan Fransa için aynı oran %16'dır. İngiltere, XVIII. yüzyılın başında %30'dadır. "kırsal olmayan nüfusun %50, hatta %40 civarında olduğu bir yerde, bir bölgenin tümü kentsel ekonomiler kategorisine kaymaktadır". 1796'da Overijssel sınırı geçmiştir (kırsal nüfus oranı %45,6, ama Rusya'da kentsel nüfus oranı %4). Düşüncelerin nesnelere yönelmesi adeta tamamen kentte gerçekleşmiştir. Aydınlanmanın estetiği, daha basit söylersek, hayatı daha insani, yaşamaya daha değer kılan bir güzellik çerçevesi, ölümden tecilli daha kalabalık bir nüfus tarafından kentte yoğrulmuştur. Düşüncelerin nesnelere ve hayata dönmesi, kentte kavranılmaya çalışılmıştır. Bir uygarlık kendini yarattığı biçimler, renkler ve sesler içinde açık eder. Bu durum, estetik yoğurmanın artık az sayıda insanın işi olmaktan çıktığı XVIII. yüzyıl için daha da doğrudur. Aydınlanmanın ruhu, onu kuşattığımızı düşündüğümüz her seferinde gizlenen, yakalanması çok güç laik paylaşımın ruhu, Aydınlanmanın ruhu, onu belki de şimdi buluyoruz.

AYIRIM VII

AYDINLANMA ESTETİĞİ

BAROK'UN SONU MÜZİĞİN EGEMENLİĞİ

Bir uygarlık en iyi, güzeli yoğurması içinde kavranır. Aydınlanma uygarlığı, fiili durumda kalabalık ve ayrıcalıklı bir Avrupa'nın XVIII. yüzyılı, bu konuda bugün sahip olduğumuz algılama içinde, hemen hemen bir estetik ve bir yaşama sanatıya karışmaktadır. Mütevazı olalım ve anlatmaktan çok vaadeden bir başlığı bir kenara bırakalım. Aydınlanma estetiği: bundan yalnızca, daha kalabalık hale gelen Avrupa'nın insanların etraflarında bir güzellik çerçevesi, ontolojik ilişki için vazgeçilmez bir güzellik -XVIII. yüzyılın estetik zirvesinin, orgun terennüm ettiği bir dua olduğunu hatırlayalım-, soyut ortalamaya nazaran on yıl kazanarak insanın ölümden kopardığı zamanı iki katına çıkartan bir hayatın çerçevesi için güzellik çabasını anlayalım. Aydınlanma estetiği, ayrıca insanın hareketli bir güzellikteki bir çevreyi hizmetine sokmak için nesnelerle giriştiği büyük ve nihayetsiz kavgadır.

Başlangıçta, 1680 ufku üzerinde bir Aydınlanma estetiği yoktur. Bundan bir yüzyıl sonra, Akdeniz ve Kuzey Avrupa, İngiltere ve Rusya, müzik ve mimari, saray, kent ve her on yılda yazının üst diline daha kalabalık olarak dahil olan kuşaklar için aynı güzel kavrayışının olduğu çok kesin değildir. Ancak 1680-1780 arasında, Avrupa'da insan sayısının iki katına, bilgilerin on katına çıktığı şu yüzyıl esnasında, nisbi bir birlik kurulması gibi bir mucize meydana gelmiştir. Bu birleşmenin dışsal nedenleri vardır ve bu sebeple ve zorunlu olarak bir kazanç değildir. İletişimden ve İngiltere ile Fransa'nın egemenlik etkilerinden kaynaklanmaktadır; bu etkiler, bu hareketin seçkinler, yani Doğu'da devlet düzleminde bir arayış kapatma, yani hizaya girme iradesine eşlik etmeleri ölçüsünde daha da etkin olmaktadır. Bu birleşme, her yerde halk kültürlerinin gerilemesinden kaynaklanmaktadır. Halkın kitlesel olarak okuma öğrenmesi, bir kültürleme cephesi gibi işlemektedir. Eğer egemen ve basitleştirici bir Aydınlanma estetiği varsa, bunu nüfus ve düşünce tarihlerinin 1750 ufku üzerinde bölmeyi öğrettiği zamanın sonlarında aramak gerekir. XVIII. yüzyılın sonunda zafer kazanan bu estetik, bir elitin, paradoksal olarak az sayıda insanındır. Yakıcı sorun böylece baştan ortaya çıkmaktadır: güzel, kim için, kimin tarafından?

1680’li yıllar Avrupa’sı, güzelin düzleminde muazzam bir mekân, bölünmüş bir mekân işgâl etmektedir. Çünkü XVII. yüzyılın sonunda estetik, çoğu zaman söylemekten zevk alındığından daha az sayıda kişinin işidir. Avrupa, 1680’lerde güzellik düzleminde çoğul yazılmaktadır. Ve elbette yeni bir sorun olan “geleneksel kültürler” Avrupa’sını bir kenara bırakıyoruz. Kıyafet güzelliği, koral şarkı güzelliği, köy mekânının evin içinde ve dışında düzenlenmesi; XVIII. yüzyılın çoğu zaman temel bir yenilik getirmeksizin, geçmişten miras kalan geleneksel malzemeyle etikleyici sayıda şaheserler gerçekleştirdiği, sonsuz çeşitlilikte koskoca bir alan. Sökülerek getirildikleri Bükreş köylü müzesinde tekrar birleştirilen Transilvanya (Erdel) ahşap evlerinin çoğu Aydınlanmayla çağdaştır. Acaba gerçekten ona mensup mudurlar? Bundan kuşku duyulabilir. Geleneksel Avrupa etnografyası bir kısmı itibariyle henüz inşa edilmeyi beklemektedir. Demek ki, XVIII. yüzyıldaki inşa süreci esnasında tek olan uygarlık tarafından gizlenen iki yüz (?) köylü kültürünün alt tabakasını şu an için bir kenara bırakacağız. Sanat tarihi onları bilmezden gelmektedir. Onları şu an için, gerçekten tümel tarihin olanaksız senteziyle bütünleştirmekten vazgeçmemiz gerekir. Sürekli olarak okuyan seçkinler, yani güzel sanat tarihleri düzleminde bile, Avrupa’nın 1680’lere doğru estetik mekânı, kesirlere ayrılmış bir mekândır. Kuşkusuz Ortaçağın sonundakinden daha fazla, hatta belki de Rönesans sonundakinden daha fazla. Mimariye bakınız.

İtalya, XVII. yüzyılın ortasında baroku aşmanın zor olduğu bir başarı noktasına taşımıştır; çifte bir zirve: Bernini, Borromini. Roma’daki Santa-Maria-Della-Vittoria Kilisesinde Santa-Teresa Şapeli. *Transverbération* hakkında herşey söylenmiştir. Bu eser 1646 tarihliidir. Bundan yirmi yıl sonra şövalye Bernini San Pietro Katedralinin sütunlarını bitirmiştir. Bunlar, jübile yıllarında büyük hacı kalabalıklarının binlerce gözünü Maderna cephe duvarlarındaki kutsama *loggia*’sı üzerinde yoğunlaştıracaklardır. San Pietro Bazilikası ile papalık sarayı arasındaki sıkışık bir mekânda yer alan La Scala Regia, bir göz yanılması şaheseri olarak kalmaktadır. Borromini, 1667’de Saint-Charles-aux-Quatre-Fontaines’in eğik alınlıklı cephe duvarını gerçekleştirmiş ve bu eser, bir yüzyıl boyunca katolik Almanya’nın ve Tuna Avrupa’sının mimari hayal gücüne musallat olmuştur.

İtalya, kuzeye doğru, Kahlenberg zaferinin Transilvanya'ya kadar Panonya ovası boyunca yaydığı barok bir alana hükmetmektedir. 1680 ufku bütün güney Almanya için, eğer mümkünse Bernini ve Borromini'nin konumlarının ötesine gidecek olan bir Alman mimarlar kuşağının nöbeti İtalyanlardan devraldığı dönemdir. Güney Almanya'nın Tuna havzasının ilk barokuna İtalyanlar egemen olmuşlardır, örneğin Guarino Guarini'ye bakınız. Bu hatip, matematikçi ve filozof, aynı zamanda bir teorisyendir. 1624'te Modena'da doğmuştur. İtalya'da (Torino'daki Carignano Sarayı ve San Lorenzo Kilisesi onun eseridir), Portekiz'de, Fransa'da, ama özellikle Güney Almanya'da, Avusturya'da ve gerçekleştirdiğinden çok önerdiği Bohemya'da tasarlamış ve inşa etmiştir. Santino Salari'ye (Salzburg Katedraline 1614'te başlamıştır), Barelli ve Zuccali'ye (Münih'te Théatins Kilisesine 1663'te başlamışlardır), Lurago'ya (1668'den itibaren Passau Katedrali), Würtzburg'ta Petrini'ye (1670'te başlanılan Haug Kirche), Carlo Canevale'ye (Viyana'da Servites Kilisesinin planını 1651-1677'de tasarlamıştır), Francesco Caratti'ye (Prag'daki Czernin Sarayı, otuz iki devasa sütun, dayanak olmaktan çok kuzeyin kıt ışığıyla oynamaktadır), Domenico Martinelli'ye (1692-1705 arasında Liechtenstein'da, Viyana'da sarayın kanatlardan daha yüksek olan merkezi gövdesini yapmıştır, Avusturya-Almanya mekânında çok tutulacak olan birçok çözüm) bakınız.

Ama işte devler takımyıldızı birbiri ardına üretmeye başlamaktadır, Bernard Fischer von Erlach (1656-1723), Johann Lukas von Hildebrandt (1668-1745), Andreas Schlüter (1664-1714'e doğru). Hans Jacop Wagner von Wagenfels'in *Ehren-Ruff Deutschlands* adlı 1691 tarihli eserinde, Alman mimarisinin İtalyan mimarisine eşit ve Fransız mimarisinden üstün olduğunu ilân etmesi anlaşılmaktadır, ama bu ilân, Augsburg ligasının Fransız düşmanlığı havası içinde olmaktadır.

Barok bir estetik İtalya'ya, katolik Almanya'ya, genişleme halindeki Tuna Avrupa'sına egemendir; İberyaya yarımadasında ve onun Amerika'daki uzantılarında, Churriguera'lar (José Benito, 1665-1723; Joaquin, 1674-1724 ve Alberto, 1676-1740) kuşağıyla beraber yeni bir soluğa kavuşmuştur. Ama Fransa'da, yüzyılın ortasındaki parlak başarılarından sonra, direnç duvarına çarpmıştır. Bernini'nin 1665-1666'da Paris'teki başarısızlığının nedenleri üzerinde durmanın gereği yoktur,

Colbert'in tercihi olan Perrault Sütunları, büyük akademilerin (Le Brun Resim Akademisi başkanlığına atanmıştır, 1666'da Bilim Akademisi ve Roma'da Fransa Akademisi, 1671'de Mimari Akademisi) 1660'ların klasik tercihini haber verdikleri anda, kurumun uzun süresi başlamıştır. Demek ki barok Avrupa'da, resmi Fransa sağlam bir klasik estetiğin dalgakıranını öne sürmektedir. İstisnanın ışıklarını saçma gücü, Versailles'ın cephe duvarlarının düz hatları boyunca kolaylıkla ölçülebilmektedir.

* * *

Klasik Fransa -başka bir eserde bu zaferin darlığını ve ikircikliğini göstermiştir-, 1660'lı yılların başından beri bir barok biçimler okyanusu içinde kistleşmiştir. Bu şema fazlasıyla basittir. Geriye Kuzey Avrupa kalmaktadır. Londra'da ölen derin Kuzey. Fransa'da Rönesans estetiğinin eski inşa etme sanatına sadakatin son kalelerini yok edebilmesi için bir yüzyıl gerekmiştir. İtalyan yarımadasının merkezinden uzaklaşıldıkça, ikâme süresi uzamaktadır. İngiltere, yakın ve iletişime açık olmasına rağmen, Inigo Jones'a (1573-1652) ve Londra havzasının Elizebeth tarzı güzel konutlarının simetrisine rağmen, bütün XVI. yüzyıl boyunca gotik kalelerini korumuştur. Saraylı Inigo Jones da, belirgin bir talebin bilinçli iradesi karşısında boyun eğmek zorunda kalmıştır. Lincoln's Inn'in gotik şapeli onun eseridir. Yangından sonra Londra'yı yeniden inşa eden Christopher Wren, Saint-Paul'ün "le Bramante"si de, 80'li yılların eşiğinde (1681-1682), zihnin başkenti ve biçimlerin koruyucusu Oxford'da, Christ Church College'ın Tom Tower'ını inşa etmiştir. Restorasyon döneminin başında, Canterbury başpiskoposu William Juxon (1660-1663), Lambert Palace'ın büyük gotik salonunu ısmarlayabilmiştir. Kuşkusuz azınlıkta, ama çok canlı olan bir İngiliz gotiği, hem Bernini'nin, hem de Mansart'ın çağdaşıdır. 1680 ufku üzerindeki bu gotik İngiltere, tanımlanmayı bekleyen ve mimari düzlemde şanlı XIII. yüzyılın devam etmekte olan Fransız çözümlerini, bir de üstelik güçlü bir korunma alanı olarak kalan bir Kuzey Avrupa'nın güneybatı ucunu meydana getirmektedir. Silahları adeta eşit iki canlı estetik ve ölmeye bir türlü karar veremeyen bir üçüncüsü. Kilise ve Sarayların altında azınlıkta kalan tarihinin aşırı basitleştirerek öğrettikleri bunlardır.

Mimari, ya müzik! Acaba 1752 tarihinde meydana gelen ünlü, hatı-
ta açıklayıcı olayı hatırlatmak gerekir mi? 1 Ağustos 1752’de İtalyan
Soytarı Topluluğu, Opera sahnesinde, Pergolese’nin *Serva Padrona*’sı-
nı temsil etmeye başlar. Komik operanın bu şaheseri 1734 tarihlidir.
1746’da Paris’te İtalyanlara oynanmıştır ve kimse farkına varmamıştır.
Opera seyircileri 1752’de onu göklere çıkartmışlardır. Felsefe partisi
zafere doğru koşmaktadır. Kasımda Baron d’Holbach, kimliğini belli
etmeksizin ateş açar; Jean-Jacques Rousseau, 15 Kasım 1753’te *Lettre
sur le musique française*’de, Soytarılar Savaşı adı verilen ve Fransız
müzik geleneğine karşı olan saldırıları kendine özgü şiddeti içinde baş-
latır. Soytarılar Savaşı, eğer öylesi uygun görülürse, sonunda, yani
XVIII. yüzyılın bitiminde yeniden birleşmiş bir Avrupa müzik alanının
ortaya çıkacağı sürecin başlangıç noktasını belirlemektedir. Ama
1680’lerde bunun uzağında kalınmaktadır. Fransız müzik evrenine,
1687’de ölecek olan Lully egemendir. Marc-Antoine Charpentier
(1636-1704) ve Michel-Richard de La Lande (1657-1726) nöbeti dev-
ralmak için hazırdırlar. İtalyan modalarının Güney Almanya ve Tuna
Avrupa’sı yönlerine çıkışına direnen bir Fransız müzik evreni. Geçer-
ken, iki coğrafyanın çakışmasına dikkat ediniz. Lully’nin Avrupa’sı,
Mansart ve Perrault’nunkidir. Frescobaldi, Corelli, Scarlatti ve Vival-
di’nin Avrupa’sı, kabaca Borromini, Bernini, Fischer von Erlach ve
Hildebrandt’ın mimari estetiğinin egemen olduğu Avrupa’ya denk düş-
mektedir.

Fransız tarihçiliği, bir yandan d’Holbach ve Jean-Jacques’ın arka-
sındaki ünlü polemik hattında, öte yandan Jean-Philippe Rameau’nun
(1754) *Observations sur notre instinct pour la musique*’teki (1754)
kamçı gibi karşılığının çizgisinde, esas olarak trajik Fransız modası-İtal-
yan modası gerilimi karşısında hassas olmuştur: “... XVII. ve XVIII.
yüzyıllarda müzik dili henüz uluslararasılaşmamıştı: Fransız okulu ve
İtalyan okulu, bir şarkıcının, bir çalgıcının, bir parçanın farklılaştırıl-
masına daha baştan olanak veren bir sürü özgünlükle ayrılmaktaydılar;
süs bölümlerini işleme tarzı, rakamlı basın gerçekleştirilmesi, armonik
doku ... eserin kesinlikle Alplerin yukarısından mı, aşağısından mı ol-
duğunun belirlenmesine olanak vermekteydiler” (E. Borrel). Kuzeyba-
tı / güneydoğu eksenini boyunca olan bu derin kırık, Avrupa müzik ala-
nının kırığı olup, XVII. yüzyılın başında ortaya çıkmıştır. Konsertan ve

kontrpuan tarzındaki enstrümantal müziğin tedrici zaferine; dahiyane ve çok yönlü bir uzlaşım olan İtalyan operasının patlamasına bağlıdır. XVI. yüzyılda böyle değildi. “Rönesans müzik tarihi, Fransız-Belçika dehasının, İtalya, İspanya ve Alman devletlerindeki diğer bütün sanat merkezleri üzerindeki üstünlüğünün, şanlı hegemonyasının tarihidir” (M. Expert).

Ama bu gerilim basitleştiricidir. Daha nitelikli bir çözümleme, Norbert Dufourcq’a *Jean-Sébastien Bach, le maître de l’orgue* adlı kitabında, üstadın dehasının kaynağında, kaynaşmaları bütün XVIII. yüzyıl boyunca süren başlıca gelenekleri bulma olanağını sağlamıştır. Bir İspanyol, İngiliz ve Hollanda geleneği, bir Fransız geleneği, bir İtalyan geleneği; İtalyan ustaları; egemenliğindeki bir Güney Almanya ve Tuna Almanya’sı, tıpkı mimaride yaptığı gibi, hız kaybetmekte olan İtalya’dan nöbeti devralmak üzeredir; Birleşik Eyaletler üzerinde eklemlen ve ovalardaki tüm protestan Almanya’ya yayılan, İskandinav ve Baltık’ı kapsamına alan devasa bir Kuzey; beş müzik Avrupa’sı, demek ki gruplanmalar halinde en azından üç tane: İtalya ve Alp Almanya’sı üzerine uzantıları; Fransa ve ona yakın bir İngiltere; Kuzey. Yalnızca yapını geleneklerinin hükmü altında olan bir coğrafya.

* * *

Kararlı bir şekilde en azından üç alana bölünmüş bir Avrupa. 1680 ufku üzerinde birlik geride veya ileridedir. 1680-1690: acaba yüzyılın dönemeci algılanabilir mi? Evet kuşkusuz, ama herşey birden ele alındığında hayal kırıklığı yaratan mütevazı bir işaretler bütünü aracılığıyla. Bu işaretleri kısaca hatırlatalım, sonra da anlamaya çalışalım. XVII. yüzyılın sonunda Avrupa estetik mekânının ortaya çıkması ölçüsünde, bu alanın barokun büyük zaferine rağmen parçalanmış bir mekân olarak ortaya çıkması ölçüsünde, XVII. yüzyılın dönemecini belirleyen işaretler benzer olmanın uzağında kalmaktadırlar. Adeta tamamen *lato sensu* Fransız kesimini etkilemektedirler ve belli ölçüde bir hizaya girme problematiği içinde yorumlanabilirler. 1680-1690, İtalyan baroku katolik Almanya’nın ve Tuna Avrupa’sının fethini tamamlamıştır. Katolik reformu, aynı zamanda hem rakiplerin teolojisine, hem seçkinlerin entellektüel temsiline, hem de halk duyarlılığının ihtiyaçlarına denk

düşen mimari ve plastik ifade tarzını bulmuştur. Bunun nasıl olduğunu göreceğiz. Gelişme, eğitim hattı ve yerçekimi.

Geç gotikin İngiltere’de, *Glorious Revolution*’dan biraz önce son kavgasını vermiş olması şaşırtmamalıdır: burada yalnızca bir köhneliğin tasfiyesini görmek gerekir. Orta ve Kuzey Almanya’da geleceğe ilişkin esas olgu, yeni tarzdan büyük orgların maddi alt yapısının inşasında ortaya çıkmaktadır: büyük Johann-Sebastian Bach, bu mütevazı önceller olmasaydı, bir bakıma olanaksız olurdu. Müzik aletleri coğrafyasının, geleneksel Avrupa’nın en büyük kültürel kırıklarından birini hareket ettirdiği bilinmektedir. Org, kuzeyde, Kuzey Fransa ve Alçak Ülkelerin ayrıcalıklı Ortaçağ mekânında doğmuştur. Enstrümantal müziğin kralı, egemen olunması güç karmaşık bir teknikler bütününe harekete geçirmektedir. Operayı yaratan İtalya, bu saray gösterisini halka maletmiştir ve hâlâ geniş ölçüde insan sesinin desteğine başvuran, sonuçta köhne bir müzikal biçime sadık kalmıştır. İtalyan orgu, XVII. yüzyılın sonuna kadar, mütevazı, enlemesine ve narin bir alettir. Katolik Almanya’nın bütünü ona sadık kalmıştır. “XVII. yüzyılda güney Almanya’da, tınısının hoşluğundan, seslerinin ışıltısından, çalgısının şirinden ötürü ünlü nitelikli bir org, tek veya çift klavyesi olan, ama asla üçlüsü olmayan, pedallı bir İtalyan orgudur” (Norbert Dufourcq). Kuzey Denizinden Baltık’a, protestan Almanya’yı da kapsayan kuzey orgu, Fransız, Hollanda, hatta İspanyol orglarıyla akrabadır, “birçok kolu, on onbeş pedallı olan devasa bir alettir, renkli, canlı, sürekli zıtlaşmaların kaynağı birçok biçimde çalınabilmektedir”. Orta Almanya’nın ayrıcalıklı mekânı -Westphalia, Thuringia, Saksonya, Silezya-, XVII. yüzyılın sonuncu çeyreğinin ayrıcalıklı zamanı, iki teknik arasındaki zorunlu ve gecikmiş sentezini ve bunun ötesinde iki müzik dünyası arasındaki sentezin gerçekleşmesini görecektir. “Tıpkı org icracısı gibi, org imalatçısı da yolculuk yapmakta ve bu yer değiştirmeler sanatının evrimine katkıda bulunmaktadır. Konakladığı her yerde, yöntemlerini, örneklerini dayatmakta, ama aynı zamanda müşterisini memnun etmek ve yerel adetlere uyum sağlamak zorunda kalmaktadır. Fikir ve teknik harmanından org yarar sağlamaktadır”. İki büyük isim bu dönüşümü epeyi özetlemektedir: Andreas ve Gottfried Silbermann. Bunlar XVII. yüzyılın sonunda çalışmaya başlamışlardır. Orta Almanya’nın Aydınlanma Avrupa’sının üzerindeki müzik egemenliği onların

sayesinde olmuştur.

Fakat 1680-1690 arasındaki estetik sıkıntıyı kavramak için Fransa'ya gitmek gerekir. Burada şaşırtabilecek hiçbir şey yoktur. Mekanist sistemden, Avrupa bilincinin geleneksel bunalımı aracılığıyla Aydınlanma felsefesine götüren şu *bis* sisteme kayış Fransa'da meydana gelmiştir. Fransa'da ve İngiltere'de. İlk estetik yansımaların -bir düzlem-den diğerine olan etkileşimleri kuşatmak güç olsa bile- ilk önce Fransız mekânında algılanmaları normaldir.

Önce mimari, diğer hepsini biraraya getirdiği ve özetlediği için, etnografin ayrıcalıklı alanı olan konutun mekânını örgütlediği için -Marcel Mauss bunu hatırlatmaktan hoşlanırdı- en mükemmeline sanat olan mimari sorgulanmış ve bize uygarlığın gizli gücünü keşfetmeyi öğretmiştir. Louis Hauteceur bunu daha önce belirtmiştir. Fransa'da mimari dönemeç, XVII. yüzyılın son iki on yılına, bilinç bunalımı ufkuna denk düşmektedir. Trahard ise, yeni duyarlılığın zincirinden boşalmasını, patlamasını, Lockecu duyumculuğun edebi dışavurumculuğunu 1720'ler civarında yerleştirmektedir. İlk öncü işaretler daha eski tarihlidirler; bunlar kuşkusuz kaçınılmaz buluşmada yer almaktadırlar. "1680-1690'lardan itibaren, hiç görülmedik konak ve şato tipleri doğdu". Bunlar, Jules Hardouin-Mansart'ın kalabalık ekibinin işidirler. Bu mimar, Versailles kompleksi içindeki büyük çalışmalardan kurtulmuş, çoğul bir insandır. Grand Trianon, büyük askeri çatışmaların içine girmiş olan hükümdarların siparişlerindeki azalmayı gizleyemez.

Saray cephesinde olsun, barış cephesinde olsun, bu eserleri, Colbert zamanındaki daha az sayıda olanlarından farklılaştıran hiçbir şey yoktur. İlk dönüşümü sayıdadır. XVI. yüzyılın son yılları, Aydınlanmayı, bu kentsel olguyu, kentsel alanın belirleyici bir değerlendirmesiyle haber vermektedirler. Aristokrasinin kırlardaki son güzel günleri herhalde 1620-1650 arasındadır. Mansart'ın çok gençken Belleroy'da en eski örneğini ortaya koyduğu kırmızı ve beyaz bir elbise, XVI. yüzyılda devlet tarafından yolundan saptırılan ve dondurulan, XVII. yüzyılda devlet hizmeti yoluyla soylulaştırmadan kaynaklanan yeni soyluluğun aristokratik yükselişine tanıklık etmektedir. 1660-1680 arasındaki büyük resmi siparişlerin dışında pek az inşaat yapılmıştır -yani seçkinlerin Sarayın yolunu tuttukları sırada-. Bunun tersine, XVII. yüzyılın sonunda çok inşaat yapılmaktadır. Bu lüks inşaat hareketi, aslında dış

ticaret göstergeleriyle pozitif korelasyon içinde olan kırsal konjonktürün akıntısının tersinedir.

Jules Hardouin-Mansart'ın (öl. 1708) inşaat müdürlüğündeki son yılları ve sonra bu makamda 1736'ya kadar oturan Antin döneminde, lüks sivil inşaatçılık bir dönüş yaşamıştır. XVII. yüzyılın ilk yarısının güzel kırsal konutlarından sonra, muhteşem Versailles sarayı, Paris'te ve taşrada konak dönemi, ekonominin ve toplumun yeni yönelimlerinin, kentin gelişiminin yansıması olmaktadır. Oppenord, Boffrand, R. de Cotte ve Jumel, sarayın dağılması, aristokrasinin Paris'le çok yeni evliliğinden doğan yeni ihtiyaçlara cevap vermektedirler. Örneğin Palais-Royal'ın genişletme çabalarına bakınız. Oppenord, bu işi 1708'de üstlenmiş benzermektedir. R. de Cotte, Toulouse kontunun hesabına çalışmaktadır. Yıldızlı galeri onun eseridir. Toulouse Konağı ve Rambouillet şatosu, Maine konağı ve Sceaux şatosu bu yeni inşalar arasındadırlar. Marais mahallesinin terkedilmesi başlamıştır; aristokrasi, kıyafet ve para soyluluğu, kentsel mekânın bir toplumsal *zoninig*'inin taslağını oluşturmaktadırlar. Kılıç soyluluğu ve kıyafet soyluluğunun eliti Saint-Germain'in kolonizasyonuna girişmişlerdir -bu mahalle 1704-1707 arasında bir duvarla çevrelenmiştir, Turgot'un planının izini hâlâ koruduğu, kent içinde ayrıcalıklı bir alan-, ilk koalisyona karşı olan zor mücadelesine (Augsburg ligası ve İspanya veraset Savaşı) giren devletin ihtiyaçlarıyla şişen Maliye, Faubourg Saint-Honoré'deki ilk temelleri atmıştır. Matignon konağı, bu safhanın ve Antin şosesi çığnıklıklarının iyi bir tanığıdır.

Paris, Fransa değildir. Aşağı Normandiya'da Caen, Valognes, Pont-l'Évêque, Bayeux; doğuda Sens, Auxerre, Avallon, Dijon, Beaune, Mâcon, Besançon, Châlons-sur-Marne, Verdun; denizcilik faaliyetlerinin erken ve sert bir şekilde yeniden başlaması sayesinde Bordeaux, Nantes, Le Havre, bir Rejans stiline tanıklarını muhafaza etmektedirler (1690'lara doğru başlayan bir Rejans = niyabet dönemi). Kentel şebekenin başkent dışında da yükselişi, yani kentin yükselişi. Bu durum kabaca, *Glorious Revolution*'ın hemen ertesinde zafer kazanan İngiltere için de William ve Mary'den kraliçe Anne'a kadar geçerlidir.

Kentsel bir mekânda yeni ihtiyaçlara cevap veren bu yeni mimari, bir süreklilik görüntüsü altında, yaratıcı yeniliklere açılmaktadır. Biçim, dışsal olarak klasiktir. Rejans-öncesi kent konağı, François Man-

sart ve Perrault zamanındaki tipik Fransız çözümlerinden kopmamıştır. Demek ki görünüş kurtarılmış, zarf aynen kalmıştır. Elbise, ya beden; beden, ya ruh. Rejans-öncesi konak, klasik cephe duvarlarının arkasında, geçmişten kopan bir süsleme tarzını gizlemektedir. Fransa’da Rejans-öncesi, kent konağı düzeyinde, esas olarak kalp ile zarfın temel çelişkisi, klasik bir dış düzenlemenin aldatıcı görüntüsünün arkasına sığındığı için alışılmamışlığı daha da fazla göze batan yeni bir barok süsleme tarzıdır. 1690-1700’li yılların bu Fransız çözümü, Almanya ve İngiltere boyunca, en azından yarım yüzyıl boyunca şaşırtıcı bir başarı kazanacaktır. Kendi tarzında olmak üzere, düşüncelerin laik paylaşımını ifade etmektedir. Aydınlanma atıf sistemlerinin gerilim ve ikircikliklerinin bizatihi simgesidir.

Mimari ile süsleme arasındaki eski bir denge aniden bozulmuştur. Bilinç bunalımının 80 ufkunun bu Rejans-öncesi mimarisi, süslemecilik sanatına tabi olarak -Oppenord’un Palais Royal’ine bakınız- kabul edilebilir. Demek ki zarf, bir an için, rokokonun nihai macerasını yaşamaya hazır bir barokun kıvrımlar halindeki sefahati aracılığıyla içten işlenmiştir. Kent konağının süslemesinde 1690 ufkunda meydana gelen dönüşümü, bir anormalliğin özümlemesi, Fransız-İngiliz klasik parantezinin Avrupa barok akıntısı içindeki daralması olarak yorumlamak mümkündür. 1690 dönemeci öncelikle budur, ama aynı zamanda daha fazla birşeydir. Bu mütevazı devrim başattır, çünkü hayatın çerçevesini etkilemektedir. Öyleyse duygusal vurguların en yüklü alanında yer almaktadır. Paris konağından Avrupa’yı ardışık dilimler halinde coğrafi ve toplumsal olarak fethetme çıkın süsleme dönüşümü, kabaca barok hat üzerinde yer almaktadır. Fakat katolik reformunun temel iddialarının hizmetindeki, *Stände* zamanında monarşik devletin güç yoğunluğunun hizmetindeki teolojik ve siyasal barokla, 1690 ufkı üzerinde ortaya çıkan ve bayram yapması için gözün, güçlülerin genişleyen evlerinin mahremiyetinin hizmetinde olan ihtiraslı süsleme arasındaki fark büyüktür.

Resim süslemeye yöneldiğinden, burada duraklamak ve herşey Fransa ile İngiltere’den yola çıktığından ve XVIII. yüzyılın başından önce özerk İngiliz resmi olmadığından, Fransız resim sanatını sorgulamak normaldir. Acaba 1680’lere doğru, bu alanda da bir Rejans-öncesinden söz etmek gerekir mi? Albert Châtelet, aşırı bölümlenmiş bir ta-

rihin sonucu olan fetihçi bir Rejans önermektedir. 1715-1723 dönemi, “yeni bir tarzın doğması için yeterli olmamıştır. Nitekim, bu geçiş döneminin resimsel dışavurumları birçok on yıl boyunca yayılmaktadır. Bu dışavurumlar, 1680’ler civarında, o sıralarda kendilerini Paris’te tanıtan ressamın eserlerinde ortaya çıkmaktadırlar”. Bir ilk hat üzerinde, Largillière, Rigaud, Desportes ve Antoine Coypel yerleştirilebilir. Largillière 1656’da, Rigaud 1659’da, Desportes ve Coypel 1661’de doğmuşlardır. Sonra ikinci bir hat, Jean-François de Troy (1679-1752), Oudry (1686-1755), Le Moine (1688-1737) ve elbette Jean-Antoine Watteau’yu (1684-1721) içeren parlak bir kuşak. Fransız resim hattı, ilginç bir şekilde bir kuzeye yönelişten, Rubens’in yeniden keşfinden geçmektedir. Fransız resminin dönemeci, Watteau kuşağında değil de, Largillière kuşağında yer almaktadır: tek kelimeyle, Rubensçilerin Poussincilere karşı kazandıkları zafer. “Tıpkı o sıralarda kendini kanıtlayan malzemenin dokunulabilir olma niteliğinin aktarımının aranması gibi, kıpırtılı bir palet zevki de kuzeyden gelmektedir”. (J. Thuillier, A. Châtelet). Fakat konulardaki değişiklik, özellikle sipariş düzeyindeki bir değişimi varsaymaktadır. Kılıç, görev ve para aristokrasisi, kahramanlık mitolojisinden, “tanrıların aşklarına ve oynak aşk sahnelerine” geçmektedir. Piyasa değişmektedir. Devlet, Versailles Sarayına yerleşme işini tamamladıktan sonra, diğer işlerin içinde boğulduğundan ortadan yokolmuştur. “Büyük süsleme girişimleri nadirleştiler”. Kent konağı pahalı bir mekânda kurulduğundan, görkemli galerileri feda ederek, mahrem daireleri tercih etmektedir.

Siparişlerin toplumsal açıdan kayması, zevk gelişimi, bedenin değer kazanması, ahiret korkusunun azalması -düşüncenin nesnelere geri dönmesi-, üstü kapatılacak alanların küçülmesi ve parçalanması, konularda önemli ölçüde değişiklik olmasına katkıda bulunmuşlardır. Yeniyetme dışı insan etinin taze renklerini çağıran konular. Değişim, hiç beklenmediği yerde nüfuz etmektedir. İhtiyarlamakta olan XIV. Louis torunları için iş verdiğinde, yeni Paris Konaklarının karışık laboratuvarında doğan sanat, resmi siparişin içine sızmıştır. 1699’da çok genç Burgonya düşesi için ısmarlanan Versailles Ménagerie’sinin düzenleme çalışmalarına, onun hemen ardından Büyük Veliht için yaptırılan Mendon Şatosu dönüştürme faaliyetlerine bakınız. Aynı sıralarda mobilya da bir evrim geçirmektedir. Yeni konakları döşemek gerekmekte-

dir. Mobilya daha az yer kaplar hale gelirken, sayısı artmıştır. “Daha düşük hacimli ve daha rahat bir arkalığın daha hareketli hale getirdikleri, artık yalnızca döşemeleri değil tahtaları ve yaldızlı oymalarıyla da daha değerli hale gelen” koltuklar ve iskemleler (P. Verlet), kavise yer vermektedirler. Rejans tarzı ayağa bakınız: 1700’den biraz önce ortaya çıkmıştır, tabanı itibariyle XV. Louis tarzı kavisin taslağını oluşturmaktadır. Beden rahat etmektedir. İstirahat yatağı ve iskemle, daha az gergin bir sohbet sanatının yardımcılarıdır, bunlar mahrem iç mekânlarda 1700 ufkunda ortaya çıkmışlardır. Yatağın üstyapıları hafifletmekte, üst perdeler gerilemekte, sütunlu büyük yatak daha iyi ısıtılan bir mekânda yok olmaktadır. aksesuarlar çoğalmaktadır: XVIII. yüzyılın sonunda doğan arkalıksız kanape kendini kanıtlamaktadır; masa ayağı, tek ayaklı yuvarlak masa, “iş iskemlesi” (iyi işçilik sayesinde koltuk veya tabureye dönüşebilmektedir), sehpa ve daha küçük komodinler, bunlar daha hafif olup yerden giderek yükselmektedirler. Çok sayıdaki bütün bu değişik mobilyalar, beklenmeyene, kavise, girintili figürlere ve şurada burada erotik çağrışımlara yer veren yeni süsleme tarzının ayrılmaz parçasıdır.

* * *

1680-1700 dönemecinin bazı veçheleri işte böyledir. Aydınlanma estetiği ile 1620-1680 yıllarının aynı anda hem Barok, hem de klasik olan Avrupa estetiğini zıtlaştıran hiçbir temel unsur yoktur. Rönesans başlangıcıyla Ortaçağ hristiyan aleminin geleneksel estetiğini, Antikaya geri dönüşün dönemecinde zıtlaştıran kavisin bir benzeri yoktur. Dönemlerin farklı kronolojilere göre -uzun süre yenilikler İtalya’dan kaynaklanmış, Akdeniz Avrupa’sı önceliğini ancak 1700’ler civarında kaybetmiştir -birbirini izlediği bu *continuum*’un içinde, tarzlar birbirlerini kayma yoluyla doğurmakta, bunlar özerk olarak oluşmuş yapıların dinamik biçim verme tarzına sahip olmaktadır. Çok büyük dönüşümler ya açık ara önce, ya açık ara sonradırlar. XVIII. yüzyıl, geçmişle dayanışma içinde olduğunu bildirmiştir; bu hem Ortaçağ estetiğinden kopuş, hem de Antikitenin sanatların ve biçimlerin arketipi olarak tanınmasıdır. Düşünce düzlemindeki büyük kırılmayı (örneğin Voltaire’e bakınız), XVIII. yüzyıl bilginin matematikleşmesi, cebirsel çö-

zümleme, Galileo fiziği düzlemine, ama aynı zamanda estetik düzlemine yerleştirmekte, Antikiteyle dayanışmasını yorulmaksızın ifade etmektedir, ama İtalyan Rönesansı sırasında yeniden yorumlanan Antikiteyle. XVIII. yüzyılın en önemli estetik dönüşümü, yani 1750’li yıllarınki, Antikiteye yeni bir bakıştan, tarihsel bilginin yükselmesinden ayrılmaz nitelikte değil midir? Sicilya arkaik dorik tarzının keşfinin, İtalyanlıktan uzaklaştırılan antik biçimlerin arkeolojik incelenmesinin ne denli verimli ve özgürleştirici oldukları bilinmektedir. Bilginler Avrupa’sı mekânının bütününü sarsan ve yeniden biçimlendirilen, kuzeyden gelen (İngiltere, Fransa’yı incelemektedir) bir değişikliğe olanak vermişlerdir. Rubensçilerin zaferi veya XV. Louis tarzının bütünü itibariyle, klasik veçhesi içindeki İtalyan Rönesansıyla, İtalyan Barok çağı tarafından rokoko ve *rocaille* (XV. Louis tarzı) veçheleri içinde yeniden yorumlanan Rönesansla dayanışma içindedir. Devrimci olan budur ve estetik düzlemde buna benzer birşey XIX. yüzyıldan önce meydana gelmeyecektir. İtalyan Rönesansı, modelleriyle, Kuzeyli sanatçı için zorunlu olmayı sürdüren Roma’yı ziyaret aracılığıyla, ama aynı zamanda yazıyla hükmetmektedir. Eski duvarcı ustası Sir Christopher Wren, boyutları itibariyle hristiyan aleminin ikinci tapını yeri olan Saint-Paul katedralini yeniden inşa ettiğinde, kitabi kültürden nasibini almamış olmakla birlikte, gene de elinin altında, gravürler veya *venute*’ler aracılığıyla İtalyan örneği bulunmaktaydı. İtalyan modeliyle akraballığı görmemek mümkün müdür? Sainte-Agnès-in-Agone 1625-1627’de Borromini ve Rainaldi tarafından inşa edilmiştir. Saint-Paul, Sainte Agnès’ten çok daha geniştir, “ama onun gibi merkezi bir kubbesi, yan kuleleri ve Roma ilhamlı bir kapısı vardır”. Kuleler arasında da aynı benzeşme. Wren, kuşkusuz ilhamını özgürce almaktadır: “Saint-Paul’ün cephesi kavisli değildir, hareket iması kaybolarak, yerini sağlamlılık ve istikrara bırakmıştır”.

Biçimin, ama aynı zamanda kitabın egemenliği. Düzmece-Vitrivius için ne demeli? Vitruvius’un eserinin gözden geçirilmiş ve düzeltilmiş, şerhin şerhi, yorumun yorumu, tüm Avrupa ölçeğinde, XV. yüzyıl İtalyanca baskısından hareketle defalarca yeniden ele alma, çeviri ve uyarlama. Vitruvius antikite mazeretine sahiptir, ya Palladio (1508-1580)? Andrea di Pietro (Palladio denilir), birçok bakımdan Aydınlanma Avrupa’sı için başat bir çağdaş olmuştur. Yazılarının etkisiyle kı-

yaslandığında mimarlık alanındaki eseri ince kalmaktadır. XVIII. yüz-yıl İngiltere’si, Roma’yı onun levhalarından görmüştür. Mimar olarak, Vicenze Bazilikasını; 1550 tarihli, “herbiri bir iyon tapınağı kapısı içe-ren ve iç tarafı Panteon’u hatırlatan bir salon olan” dört tane birbirinin aynı cephesi olan Rotonda villasını yapmıştır. Anlamının tersinde yo- rumlanan bir antik sanatın kölece taklidindeki saçmalık. Palladio aslin- da başka bir şanlı ünvana sahiptir: ünlü Vicenze olimpiik tiyatrosunu ona borçluyuz, bunun gerçekleştirilmesi değilse bile fikri ona aittir, çünkü iş ancak ölümünden beş yıl sonra, 1585’te bitirilebilmiştir. XVII. ve XVIII. yüzyılların ortaklaşa estetiğini en derinden belirleyen devrimlerden birinin içinde Palladio’nun tiyatrosunun, İtalyan tarzı ya- nılsama sahnesinin oynadığı rol görülecektir. Palladio, Vicenze tiyatro- sunun sahnesi aracılığıyla, bilmeden ve Galileo’nun arkasında çok mü- tevazı bir yerde olarak, yeni ve çok verimli bir evren kavrayışının in- şasına katkıda bulunacaktır. *In-folio*’larının benzersiz bir prestije sahip olduğu, Palladio’nun eseri 1709 Oxford baskısından sonra İngiliz mi- marisi üzerinde gerçek bir büyülenme meydana getirmiştir. İngilte- re’de, XVIII. yüzyılın ilk yarısı boyunca soğuk bir mimari klasisizmi- nin kalesinin korunmasına katkıda bulunacaktır. Tıpkı 1660-1680’lerin Fransa’sı gibi, İngiltere de biçimler açısından barok bir Avrupa tarafın- dan kuşatılmış durumdadır. Villasını Palladio tarzında inşa etmek, ze- rafetin son sözü olarak gözükmektedir. Londra yakınlarındaki Chis- wick House, bazı açılardan Fransız XVI. Louis dönemi olan yarım yüzyıllı haber veriyorsa benzeyen bir Palladio tarzı mimarının iyi bir ör- neğidir.

Chiswick House birazcık limit bir örnektir. “Planı Lord Burling- ton (1694-1753) tarafından çizilen ana gövde”nin inşaatına 1725’te başlanmış, süslemelerini William Kent (1665-1748) yapmıştır ve Hil- debrandt’ın Belvederini akla getirmektedir. Ancak Hildebrandt’ın ter- sine, “bu konağı yapanlar, klasik tarzın katı kurallarını hiçbir yerde çiğnememişlerdir. Soylu kapı, Korent stili antik bir tapınağinkine ben- zeyen biçimler sunmaktadır (Palladio, Rotonda villasında İyon stilini tercih etmiştir). Duvarlar basit ve çıplaktır; kıvrım, kemer, binayı taç- landıran heykeller, *rocaille* süsleme yoktur”.

Fakat XVI. yüzyıl İtalyan arketipiyle tam dayanışma doktrini, Ay- dınlanma Avrupa’sının hemen hemen her yerinde formüle edilmiştir.

Ama herhalde hiçbir yerde, Hogarth (1697-1764) ve Gainsborough (1727-1788) ile birlikte İngiliz resminin üç büyüklerinden biri olan Sir Joshua Reynolds'da olduğu kadar safiyane bir şekilde olmamıştır. Mütevazı gravür sanatçısı Hogarth'tan farklı olarak, Reynolds kıtanın İtalya'ya yolculuk geleneğini izlemiştir. Yüzyılın ortasında İngiliz resim sanatı yükselmektedir. Bu noktada Fransız piyasasının belirgin determinizinden çok farklı olan İngiliz piyasasının amatörleriyle birlikte, Reynolds da XVI. yüzyıl Rönesans İtalyası maniyerist veya barok ustalarının "sanatsal mükemmelliğinin kıyas kabul etmez örnekleri olarak kaldıklarını" düşünecektir. "Carrache'a atfedilen, bir sanatçı için her ustada en iyi ne varsa -Raphaël'in çizimi, Tiziano'nun renkleri- onun dikkatli incelenmesi ve taklidinden başka bir selâmet yolu olmadığı doktrinini kendine maletmiştir". Yeni kurulmuş Royal Academy'nin başkanı olarak, Reynolds şu "akademik" doktrinini otoriteyle sergileyecektir: XVI. yüzyıl İtalya'sı üzerinden Antikitenin incelenmesinden, uygulamasının sanatın sırlarından biri olan bir kurallar bütünü çıkmaktadır.

İtalyan modeli, yüzyıl ortası dönemecine kadar Aydınlanma estetiğinin kilit unsurlarından biri olmuştur. Bu tarihte meydana gelen bir yarı kopuş, XVI. yüzyılda ihanete uğrayan antik modele, Vitruvius'tan Palladio'ya kadar tarihe yardımcı genç bilimler tarafından ihya edilen antik modele, Büyük Yunanistan'ın anıtsal dorik tarzının eskiden ilham alan gücüne çağrıda bulunmaktadır. Ancak 1750'ler civarında, Aydınlanmanın güzeli Rönesans tercihlerle sıkı sıkıya bağlı kalmaktadır. İtalyan Rönesansının tercihlerine bilinçli bir şekilde bağlı olan XVIII. yüzyıl, Avrupa sanatının XVI.-XVII. yüzyılların dönemecindeki trajik gerilimlerine de bilmeden bağlıdır. Aydınlanma estetiği, XVI. yüzyılın bütüncül olanak tercihlerinin ötesinde, XVII. yüzyılın temel dönemecinin trajik gerilimini yaşamaya devam etmektedir. Matematikleşmeyle ve Galileo fiziğiyle çağdaş olan, aynı klasik ve barok hevesler sistemi içindeki gerilim, Aydınlanma estetiğiyle bütünleşmiş mirasa mensuptur.

H. Wölfflin, Rönesanstan Baroka geçişin belirleyici dönemecini resmetmeye girişmiş ve her zaman geçerli olacak bir şekilde, klasisizmin ve barokun ortak oldukları estetik sistemin karşıt ve birbirinden ayrılmaz iki kutbunun, XVI. yüzyıla ve XVII. yüzyıla ait olan bir sistemin iki kutbunun ne olabileceğini sormuştur. XVIII. yüzyıl bu iki kutup arasında gidip gelmektedir. Bir yanda çizgisel ve biçim verici bir

çözüm, diğer yanda resimsel bir çözüm. Klasik çözümde kenar çizgilerinde duran figür, barok vizyon içinde hareket eden görüntü halinde çözülmektedir; varlık artık değişmez öz olarak değil de, sürekli oluş halinde olarak kavranmaktadır; mutlak artık mükemmel değil, sonsuzdur. Klasik vizyonun görüntünün izdüşümünü aldığı, “görsel piramid”in ışınlarını böldüğü tekrarlanmaktadır. “Barok vizyon, mekâna derinlemesine nüfuz etmektedir”. “Klasik, çözümlemeyle iş görmekte barok sentez yapmaktadır”. “Klasik mutlak aydınlığı şart koşmaktadır; barok nisbi bir karanlığı muhafaza etmektedir”. Son olarak, Bernard Teyssèdre haklı olarak bu beş kavramdan hiçbirinin özerk içeriğe, mutlak konuma sahip olmadığını hatırlatmaktadır. Başlıca iki kutup etrafında yörüngede olan esas tercihlerin sıkı tutarlılığını unutmayalım, “varlığın tamlığı ve görünüşün uçarılığı” veya “düzen ihtiyacı ve özgülük hevesi”.

XVIII. ve XVII. yüzyıllar, bu genellik düzeyinde, daha önce gördüğümüz üzere ancak tüm Aydınlanma düşüncesini XVII. yüzyılın başındaki evrimler ve tercihlerden kaynaklanması ölçüsünde birbirlerini bütünlük içinde kavramaktadırlar. Kabul edelim ki, kapalı dünyanın ve niteliklere yönelik statik fiziğin, matematik fiziğin sonsuz evreni için; özsel bilginin görüntülerin fenomenolojik örgütlenmesi için terki, analogi ve telâfi aracılığıyla, Rönesansın bütünsel tercihlerinden kaynaklanan estetik sistemin barok alternatifine doğru eğilmektedir. Sonsuzla özdeşleştirilen mutlak, derinlemesine vizyon, açık kompozisyon ve devasalık, analogiye mensupturlar. Sentez ve aydınlık-karanlık lehine olan seçim, telâfi düzlemindedir.

* * *

Barok, XVII. yüzyıl başının entellektüel devrimine herhalde en tam şekilde tutarlı sanatsal cevap olarak kalmaktadır. 1680-1700 yıllarının küçük entellektüel devriminin, 1620-1640 ufku üzerinde geçici olarak önerilen çözümleri sorgulaması ölçüsünde, XVII. yüzyılın barok sanatçıları tarafından önerilen cevapları geliştirerek bunları sanatsal bilincin içinde yeniden lanse etmesi adeta kaderdir. İlk barok, özü itibarıyla teolojiktir. Bazilikaların, manastırların, manastır kiliselerinin katolik Almanya’da ve Tuna Avrupa’sında 1680-1720 arasındaki mu-

azzam ilerlemeleri, Avrupa'nın bu kesimindeki olağanüstü dinsel canlılığa denk düşmektedir. Azizler yüzyılı, Fransa'da zirvesine 1630-1650 arasında çıkmıştır, Doğu'nun yarım yüzyıldan fazla bir kronolojik açığı bulunmaktadır. Dinsel Barok, XVII. yüzyılın başında, sonuçta Tanrının *Deus absconditus*'un tümel aşkınlığının sonsuzluğuna kaçtığı, hristiyanlığın matematik dille yazılmış sonsuz evren kavrayışı aracılığıyla entellektüel temsiline oluşturdığı meydan okumalara karşı somut ve telâfi edici bir cevap verme girişimi olarak kabul edilebilir. Tanrının yaratılmışa olan mesafesini vurgulayarak, skolastik dogal ilahiyatın temellerini çökertmek, XVII. yüzyılın ilk yarısının entellektüel devrimi, bedene bürünmenin esrarı üzerinde çok daha fazla odaklanan bir ilahiyata ulaşmıştır. Kutsalın gündeliğin içine alışılmamış bir şekilde karışmasını reddederek, Tanrı krallığının tamamlanmasının epeyi pasif beklentisi içindeki düalist-imancı bir dinin taslağını çizmektedir. 1620, laik paylaşımın taslağını çizmiştir; daha önce gördüğümüz üzere, bu paylaşım iki mahkemenin sınırlandırılması pahasına esas olanın kurtarılmasına olanak vererek XVIII. yüzyıl düşüncesinde zafer kazanmıştır. Bu koşullarda, tapınının kutsal mekânı kaçış mekânı haline gelerek, doğaüstünün ele gelir gerçeğine açılmaktadır. Hatta, oyunun halktan uzak, ayrılmış bir sahnenin, ayrı bir gerçekliğin varlığını kendi tarzında iddia etmeye olanak veren bir sahnenin üzerinde oynandığı borok tiyatroyla tekniklerini paylaştığı belli bir yanılsama pahasına. Açıkça ayrı tanrısal bir ortamın varlığının adeta maddi kanıtlarını vermek, barok kilise Bernini ve Borromini'den beri buna yönelmektedir; Aydınlanmanın göbeğinde Alman Barokunun mükemmelen yaptığı budur. Deistlerin ve tanrıtanımazların reddettikleri öte dünyanın varolduğunu iddia etmek, bir sığınak olan bir öte dünyanın varlığını iddia etmek, aydınlanmış kamuoyunun en rasyonalist kesimleri için sınırdır, kabul edilebilecek tek biçimdir, dini kavramanın tek yoludur. Bazilika XVIII. yüzyılda, zafer kazanan bir kilisenin olumlanması olarak yorumlanmaktadır; o aynı zamanda laik paylaşımın, rasyonel dünyanın özerk hayatı ile öte dünya arasındaki paylaşımın da ifadesidir. Bazı açılardan Saint-Jean-Népomucène'den daha anlamlısı yoktur. Egid Quirin Asam, evinin yanında hayır için bir kilise yaptırtmaya karar verir. Aziz Jean Népomucène'e adanan kilise, 1733-1750 arasında inşa edilmiştir. Nispeten yüksek ve dar olan çok küçük bir kilisedir, çe-

peçevre bir tribün ile kuşatılmıştır, biri zeminde diğeri tribünün içinde olan iki tane sunağı vardır. Bu sonuncusu az çok ileri çıkmış köşe parmaklıklarına dayanmaktadır. Üst korniş önce yükselmekte sonra alçalmaktadır, renkler, karanlıkta üzerlerinde ışık dolaştığında aniden parlayan sağır yaldız, boz ve koyu kırmızıdır... Doğudaki yüksek pencere öyle yerleştirilmiştir ki, Kuts'al Teslis'in bir bölümü ışığı arkadan alarak ayrılmaktadır: elinde haç tutan Tanrı-Baba'nın üzerinde Ruhül Kudüs yer almaktadır. Bunlar meleklerle çevrenmişlerdir ve aynı anda hem düşsellik, hem de harika bir gerçeklik izlenimi vermektedirler". Bu değerlendirmeleri aldığımız Pevsner, Saint-Jean-Népomucène kilisesini, Rohr, Weltenburg kiliselerinden bile veya Toledo katedralinin *Trasparente*'sinden bile önce, dinsel barokun mükemmelliğini zirvesine yerleştirmekte tereddüt etmemektedir, çünkü yazar "tamamen mimari bir kompozisyonun sıradan göz yanıltmalarıyla" tam eşgüdümü karşısında hassastır; "bunların hepsi birlikte, kolayca mistik coşkuya dönüşebilecek olağanüstü bir şaşıрма duygusu yaratmaktadır".

Öte dünyanın reddedilmez varlığına yönelik bu izlenim, haç üzerinde sunulan ve sunak üzerinde sürekli olarak güncelleştirilen tek ve mükemmel kurban aracılığıyla insanlara vaadedilen bir ulaşılmazın izlenimi, 1670-1750 arasında inşa edilen bütün kiliselerde, güney Almanya'da, Avusturya'da, İspanya'da bulunmaktadır. Münih'teki Théatins'e, Granada şartrözüne, Toledo *Trasparente*'sini değerlendirmek için yapılan düzenlemelere bakalım. Narciso Tomé teatral bir şaheser gerçekleştirmiştir. Katolik ritüeli, "müminlerin kilisenin ön bölümünü dolaşırken *tabernaculum*'un arkasına bir düzenek getirerek ... buradaki ve uç bölümdeki kutsama yerini görebilmelerini" hoş karşılamamaktadır. "Ayaklarını gizlemek için kutsal ekmek kabını çevreleyen meleklerden bakışlarımızı yukarıya yönelttiğimizde, Sonuncu Yemek sahnesini ve Bakire Meryem'in göğsüne yükselişini çok yüksekte mermer işlenmiş olarak görürüz. Bu mucizevi görünüş izlemine arttırmak için, bütün bu dekor, kaynağını arkamızda alan ve modern tiyatroların dolaylı aydınlatmasını hatırlatan bir ışık seliyle yıkanmaktadır. Mimari, ön taraftaki kıvrımları azaltmıştır... Bu yarığın kenarlarını bir süren meleklerle kapatmış, sonra tepesine pencereli bir çan oturtmuştur. Buradan altın renginde bir ışık çıkmakta, önde dolaşılacak bölümü aydınlığa boğmaktadır ... ve sonunda sunağı, heykellerini ve kutsal ekmek ka-

bını aydınlatmaktadır. Gözlerimizi kaldırdığımızda, meleklerin altında, camın göz kamaştırıcı aydınlığında, İsa'yı yüce bir şekilde tahta oturmuş ve etrafında peygamberler ve çok sayıda gök varlığıyla çevrelenmiş olarak görüyoruz" (N. Pevsner). Münih'te olduğu gibi Toledo'da da öte dünyanın fizik mevcudiyeti. Bu sanatın tam çağdaşı olduğu *Lettres philosophiques* kadar gerçek. Hemen hemen hiç temas olmayan iki mekân-zaman arasındaki bu eşanlılık, sahte bir çağdaşlığa götürmektedir.

Bu sanat, bir temas sanatıdır da. Bir malzeme bütünüyle birlikte, gizli tanrıyla buluşmayı aktarmaya çalışmaktadır. Bernini'nin *Transverbération de sainte Thérèse*'i, mistik deneyi kendi tarzında aktarmaktadır. Jean II. Restout'un 1730'lar civarındaki *La Mort de sainte Scholastique*'i, daha az inançlı olmak üzere, tanrının mevcudiyetini soyutlaştırmaya çalışmaktadır. *Transverbération*'un XVIII. yüzyılda barok içinde bir devamı olmuştur.

Temas, şaraplı ekmek ayini sırasında kurulmaktadır. Bu nedenden ötürü *trasparente*, yani Bernini'nin taklid edilen sunağı, dinsel barokun adeta zorunlu bir unsuru olmuştur; bakışların ve bütün aydınlatmaların yoğunlaştıkları nokta, bazilikanın kutsal mekânını kuşatan bütün eliptik güzergâhların merkezi olan Vierzehnheiligen'in merkezi sunağı, ifade edilemez esrarını fizik olarak değerlendirmektedir. Tanrının, *Deus absconditus* olarak belirsiz matematik uzayın içindeki sonsuz uzaklaşmasına katolik cevap olan (*transsubstantiation*), barok mimarinin saf, gerçekçi ve etkin pedagogisinin içine yedirilmiştir. Dinsel barok kendini özaşırılığın hizmetine vermiştir: Protestanların "İsa'nın Son Akşam Yemeği" ne bakışları, özaşırılığı reddetmektedir. Felsefi düşüncenin kabul etmediği bedene bürünme, Spinoza'nın gayrişahsi tanrısı (*Deus Sive Natura*) buna deva olmamaktadır. Çünkü dünyaya içkindir, evrenin Büyük Mimarı, Newton'un ardıllarında giderek daha özerk hale gelen kendi eseriyle ilgilenmemektedir. XVIII. yüzyılın ilk yarısının, Bernini ve Borromini'nin izinden giden dinsel mimarisi, bir kavga mimarisi, XVII. yüzyılın karşı-Reform mimarisidir ve XVIII. yüzyılın felsefe-karşıtı savunmacılığına kolaylıkla uyum sağlamaktadır. Gerçek Mevcudiyet'in gösterimidir. Protestan Avrupa da, bazı nüanslarla birlikte aynı sorunlara sahiptir. Protestanlık, XVII. yüzyılın sonunda rasyonalist kurumaya cevap olarak vücut bulan *pietiste* eği-

limdedir; o da öte dünyanın dinidir ve Katolik Reformundan daha fazla olmak üzere, *Deus absconditus*'un, yani Bedene Bürünme'nin, tek ve mükemmel, o halde güncelleştirilmesi olanaksız kurban verme içinde gerçekleşen bir bedene bürünmenin dinidir. Taş ve mermer mimarisi ebedi olanı ifadede yetersizdir. Mimari kontrpuanın müzikal kontrpuanı hatırlatmaktaki yetersizliği karşısında, Silbermann'ın Bach'ın hizmetindeki büyük orgları, bunu mimarinin içinde elde etmeye çalışmaktadırlar. Ve işte bu nedenle Pevsner, Vierzehnheiligen hakkında, "Bu tarz mimaride, *fuga*'nın müzikte olduğu gibidir" demiştir.

Barok, tabakalı bir toplumda, başlangıçta doğaüstünün gösterimi için düşünülmüş araçları devletin hizmetine vermiştir. Yılın bazı günlerinde Alpler Almanya'sının hükümdar saraylarını seyretmeleri kabul edilen köylüler, onları, aynı zamanda hükümdarınki de olan üst tabakalar evreninden ayıran aşılama mesafenin bilgisini almaktadırlar. Ama bu üst dünya, aynı zamanda tanınmaya razı olmaktadır. Barok saray, tıpkı bazilika gibi, bir iletişimin hizmetindedir. Taç giyme, hükümdar ailesinden evlilik, vaftiz gibi törenler vesilesiyle, Orta Avrupa'nın minik hükümdar devleti, değeri ve etkinliği olan duygusal bir atılım içinde kendini tanıtmakta, böylece sevilme ve hizmet almaktadır.

Tek kelimeyle, XVIII. yüzyıl estetiği, Rönesans estetiğiyle geniş ölçüde ve XVII. yüzyıl barokuyla sıkı sıkıya bağlıdır. Fakat barokun, tarihsel olarak Avrupa düşüncesinin temel dönemecinde, Rönesansın dönemecinde, yani klasik estetiğin dönemecinde ortaya çıktığını hatırlatmak gerekir; böylece 1660-1680'lerde Fransa ve Jones, Wren ve Palladiolar zamanında, yani Kraliçe Anne ve I. George dönemlerinde İngiltere, bir barok okyanusunun içinde klasisizm denizlerini muhafaza edebilmişlerdir. Barok, Rönesanstan kaynaklanan bir biçim verme sistemi içinde bir olanak, klasik bir tez barındıran bir sistemin antitezidir. Öyleyse barok okyanus, aslında yalnızca tamamlayıcısı olan görünüşteki zıddını her an yeniden doğurabilir.

XVIII. yüzyıl toplum ve ekonomisi bütün olarak daha zengindirler, ama dönüşüm sonradan gelmektedir. XVIII. yüzyıl zorunlu olarak daha iyi egemen olunmuş araçlara, yani Rönesans ve ilk Barok mimarlarının, ressamalarının ve müzikçilerinin ondan önce sahip oldukları araçlara başvurmaktadır. Nihayet sipariş, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından önce temelli bir değişiklik geçirmemiştir. İşte bu nedenden ötü-

rü, 1680-1720 yılları düzeyi estetik bir kopuştan çok süreklilik düzlemi üzerinde olmuştur. Fakat bu mütevazı dönemeç, kesin bir dönemeçtir. Reddedilemez bir işaretler bütünü tarafından karakterize edilmektedir: katolik Almanya'da ve Tuna Avrupa'sında, dinsel baroka ve devlet barokuna verilen yeni bir atılım. Protestan Almanya'da, zirvesindeki orgun kontrpuan altyapısının inşası; Fransa ve İngiltere'de ince yenilikler: İngiltere klasik Fransa'nın bayrağını devralırken, Fransa'da devletin bir yön değiştirmesi, yeni bir toplumsal tabakanın yükselmesi, katolik Reformun geri çekilmesi ve vicdan bunalımının karışıklığı içinde kentsel mekânın ve bedenın yükselmeleri, incelikli duyuların hizmetinde yeni bir dekorun yoğrulmasını teşvik etmektedirler.

* * *

Dönemeç dönüldükten sonra, hızlı bir sektör incelemesinden kaçınmak mümkün değildir. Tiyatro ve müzikten başlamak gerekir. Müzik, XVIII. yüzyılın tümüne egemen olmuştur ve Aydınlanma zirvesine burada ulaşılmıştır: Bach ve Mozart. Başka yollar izlense de daha öteye gitmek mümkün değildir: mutlak, tek bir kereliğine yakalanmıştır. Ama ya tiyatro? XVIII. yüzyıl bu büyük toplumsal tapınıya tutkuyla bağlanmıştır. Ama komedi ve trajedi alanındaki başarılar zayıftır. XVIII. yüzyıl, tiyatro eserlerini keyif almak ve eğitmek için yazmıştır; bir önceki yüzyılınkine benzeyen hiçbir şeyi miras bırakmamıştır: Shakespeare, Lope de Vega, Calderón, Corneille, Racine (bir önceki yüzyıldandırlar); XVIII. yüzyıl, Avrupa için yegâne trajik şiir yüzyılı olmuştur. Marivaux, Voltaire, Goldoni, Sedaine, Alfier, Goldsmith, Beaumarchais, Lessing, hatta *Götz von Berlichngen*'in Goethe'si, çabalarını ne kadar saygıdeğer olsa da, tarih ilerledikçe bir ağırlığa sahip olamamaktadırlar. XVIII. yüzyıl tiyatrosu operadır: Jean-Philippe Rameau, Pergolese, Haendel, Gluck. Mozart'tan sonra bir sahife çevrilmiştir. XVII. yüzyılın şafağında doğan opera, en güzel partiyonlarını XVIII. yüzyılda yazmıştır; daha sonra antikacı gösterisi, kesinlikle aşınmış bir toplumun tanığı olarak hayatta kalmıştır.

Opera, kısa bir kronolojinin içinde yer almaktadır: XVII. yüzyılın başında, barok İtalya'da, aristokratik bir toplumun içinde, yani bolluğun içinde doğmuştur. Opera gözlerini, bir yüzyıl süreyle hâlâ Avru-

pa'nın estetik laboratuvarı olarak kalacak olan Akdeniz Avrupa'sında açmıştır. Başlangıçta bir saray gösterisidir. Marie de Médicis ile IV. Henri'nin 6 Ekim 1600'de Floransa'daki düğünlerine davet edilenlerin listesine bakınız: ince ayarlı tarihlendirmelere meraklı olan gösteri tarihçileri, opera gösterisinin doğum tarihi olarak 6 Ekim 1600'ü vermekte uyum halindedirler. Gehê bir İtalyan tarihi: operanın halka verdiği ilk temsil, 1637'de Venedik'te San Cassiano'nun açılışıyla olmuştur. Önce zenginlere yönelik bir gösteri. Venedik'te San Cassiano'ya giriş ücreti olan 4 *lire*, çok büyüktür. Fakat başarı o kadar büyük, toplumsal katharsis o kadar aşkârdır ki, hükümdarın yardımı ve talebin artmasıyla fiyatlar düşmektedir. XVII. yüzyılın 70'li yıllarından itibaren, İtalya'nın meydana getirdiği şu eski *agora* uygarlığı içinde, halk için opera kapılarını hemen hemen herkese açmıştır. Opera artık dinsel ve toplumsal ayini birleştiren çift yanlı bir olgudur. İtalyan ışımaya merkezinden itibaren, eşmerkezli dalgalar halinde, barok Avrupa'nın farklı kültürel alanlarına birbiri ardına ulaşmıştır. Fransa, ilk defasında 1647'de bu etkinin altına girmiş, bir İtalyan topluluğu Paris'te, Luigi Rossi'nin *Orfeo*'sunu oynamıştır. Almanya, 1650'den itibaren, Giovanni Burnacini'nin inşa ettiği bir opera binasına sahiptir. Hamburg kendininkine 1678'de sahip alacak, onu Münih, 1719 tarihli Opernhaus'uyla iftihar eden Dresden izleyecektir. Berlin 1742'ye kadar bekleyecektir. İngiltere'ye operayı Inigo Jones getirmiştir ve 1656'da "d'Avenant'ın mülkü Ruthland House'da ilk İngiliz operası *The Siege of Rhodes*" oynanmıştır.

Neden bu başarı? Bunun iki nedenini görmek mümkündür. Çok hiyerarşik bir toplumdaki toplumsal köprü rolü. Sıradan halkın parterde ve galeri arkasında oturarak bir Saray gösterisine katılması, tıpkı kırsal halkın belli günlerde hükümdar ikâmetgâhının bahçe ve galerilerine ayinsel bir şekilde girerek katıldığı barok bayram gibi, birleştirici bir rol oynamaktadır. Bu katılım, zorunlu toplumsal mesafeyi bir an için hafifleterek çekilir hale getirmektedir; siyasal denge için gerekli minimum iletişimi muhafaza etmektedir; bunun dışında müzik sanatının dayanılmaz karşı-ağırlığını meydana getirmektedir. Ortaçağ müziği vokal bir çok seslilik. Enstrümantal müzik XVI. yüzyıldan itibaren zincirlerinden boşalmaktadır. İnsan sesini yavaş yavaş uzaklaştıracaktır. Bütün aletler içinde en zengin ve en duyarlı olan insan

sesini ikâme etmek kolay değildir, ama bunun dışında pek bir direnç olmayacaktır. Calvinistlerin ayın sırasında şarkıdan başka birşeyi kabul etmeyi reddettikleri bilinmektedir. Coethen (1717-1723), bunun gaddar deneyinden geçecektir. Opera başka bir olanaktır, bir cins din-dışı koral müzik olarak, şarkıyı yerinde tutmakta, orkestranın güçlü sesiyle ona eşlik, yardım etmekte, onu taşımaktadır.

Öte yandan, opera barok İtalya'nın başat bir icadıyla da ortaktır: yanılısama yaratan sahne. Müzikal şiir, konvansiyonel gösterisini, se-yirciden uzak, önsahne ve orkestra yeriyle yalıtılmış bu sahnede yap-maktadır. Tiyatro, XVIII. yüzyılın özü itibariyle aldığı ve XIX. yüzyı-la miras bıraktığı biçimini, XVII. yüzyılda İtalya'da almıştır. Hélène Leclerc, İtalya'nın bu konuda Aydınlanma Avrupa'sına bıraktığı mira-sın esaslı unsurlarını özetlemektedir: "Yanılsama yaratan sahne, meka-nizmaları aracılığıyla verdiği perspektif sayesinde, önsahnenin gerisin-de ve locaları olan kat kat salonuyla tıpkı büyümlü bir tepsi gibidir, 'açık sahne'ye varana kadar bütün tepkiler de dahil, bunların hepsi Rönesans ve XVII. yüzyıl İtalya'sında, yani edebi damarı koruyan, ama biçimi veren dehası dönüşen ve gelişen İtalya'da icad edilmiştir". "Bu kavra-yış, gösteriş tutkunu bir toplumun beklentilerine cevap vermekteydi". Tiyatro mekânının XVII. yüzyıldaki dönüşümünün anlamı herhalde çok daha derindir. 1759'da Paris'te içiçeliğin sonuncu kalıntıları olan sahne içindeki oturlan yerlerin ortadan kalkması, iki dünyanın kesin-likle ayrılmalıyla, Sahne ve Salon XVII. yüzyıl içindeki oluşumları-nı tamamlamışlardır. Fenomenolojik bir bilgiyle, sahne, bilginin ancak bir yansımasını kavrayabildiği dünyanın imgesindedir; seyirci ile sah-ne arasındaki mesafe de, yelpazesi çok geniş olan tabakalı bir toplu-mun toplumsal evreninin izdüşümüdür. Gösterinin ayrıcalıklı mekânı-nın sonsuz evrenini özü itibariyle tamamen ele gelmez soyut matema-tik yapısıyla bu hızlı özdeşleştirilmesine itiraz edilebilir ama, birşey kesindir: sahnede cereyan edenler, mühendislik sanatının ışığın fizik geometrisi hakkında bildikleri sayesinde ortaya çıkarttığı teknikler, dinsel barok mimarına ilham vermektedirler. *Transparentes* yapımcıla-rı, büyük barok bazilikaların mimarları, İtalyan sahnesinin derslerin-den yararlanmışlardır. Hatta mekanist felsefenin, sahne mühendisliği sanatından neden mühendisler kadar yararlanmadığı sorulabilir. Aydın-lanmanın fenomenolojik eğitimi, tıpkı yanılsama tiyatrosu gibi özsel

bütün gerçekliklerden mahrum, mekanist evrenin mikrokozmozu operadan geçmektedir.

* * *

“İtalya, biçim veren dehâsının en özgün biçimlerinden birini, doğumu ve değişimleri perspektifinkilere bağlı olan şu optik yanılsama sanatı olan sahne düzenlemesinde bulmuştur...” Sahne düzenleme sanatı, XVII. yüzyılda perspektifli tiyatro dekoru sanatı haline gelmiştir. Bunun ilk temelleri, 1545’te Sebastiano Serlio tarafından atılmıştır. Daniele Barbaro’nun *Practica della prospettiva*’sından (Venedik, 1568) itibaren, yayın ve araştırma ritmi hızlanmıştır. “Perspektifin kaçış noktaları teorisini yoğurarak, sahne düzenleme sanatının matematik temellerini” atma (1600’de yayınlanan *De Scenis* adlı kitapta) şerefli matematikçi Guido Ubaldo’ya aittir. Buna paralel olarak karmaşık bir makineler düzeneği geliştirmek ve mimari işe karışmaktadır. *Practica di fabricar scene e macchine né teatri* (Pesaro, 1637-1638) adlı kitabı sürekli bir başarı kazanan Nicola Sabbattini meslekten mimardır. Kaydıraklı dekorlardan sonra, dönen prizmalar (*la scena versalitis*) kullanılmıştır. Inigo Jones, kaçan noktalar teorisi ile nispeten hafif, öyleyse etkin bir mekanizmayı ortak eden, daha şimdiden modern, kuliste sahne çözümünün İngiltere’deki savunucusu olacaktır. Fakat XVII. yüzyılın ortasından itibaren, en hızlı gelişmeler, takma adı büyücü olan Giocomo Torelli de Fano’nun sayesinde, dönen hareketli resimli sahne alanında meydana gelecektir. Torelli hâlâ geniş ölçüde makine kullanmaktadır. XVII. yüzyılın son on yıllarında, resimsel gözbağcılık demenin uygun görüldüğü alandaki gelişime tanık olunmuştur. Başlı iki büyük isim çekmektedir: cizvit Andrea Pozzo, Galli Bibiena hanedanı. 1693-1700’de İtalyanca yayınlanan, hemen hemen bütün dillere çevrilen *Prospettiva di pittori e architetti*, “peder efendinin dinsel bayramlar için yazdığı ‘kutsal tiyatro’larla atbaşı gitmektedir. Pozzo’nun her bir yanda öngördüğü 6 kulis, dibe doğru azalarak gitmektedir...” Pozzo, gene de simetrik dekora sadık kalmıştır; görüş açısının merkezini henüz bozmamıştır. Bu nihai inceliği Galli Bibienalar gerçekleştireceklerdir. “Bu müthiş dekoru ne mimarlar, bir saray sanatının son ışıklarını İtalya, Almanya ve Avusturya’da (hep geç İtalyan

barokunun ayrıcalıklı alanı) yaydılar”, bu sanat artık zirvesindedir. Büyük incelemeler birbirini izlemektedir: 1711, 1731. Artık mimari yapıtlar cepheden değil, açıdan görülmektedirler ve bu arada sahne düşsel bir azamet görüntüsü almaktadır. Mekân tüketici bu sahneyi kurabilmek için mimarının yardımı zorunlu olmaktadır. Palladio’nun kendinden sonraki en büyük başarısı bir tiyatrodur: 1585’te açılan yarı-eliptik amfitiyatro biçimindeki Vicenze olimpik tiyatrosudur. XVIII. yüzyıl inşaatlarının bir bölümü, Palladio’nun klasik modeline bağımlılıklarını sürdüreceklerdir. İngiltere, Inigo Jones ve Christopher Wren menzilleri aracılığıyla bağlılığını belli etmektedir: Drury Lane, Covent Garden, Haymarket bu etkinin izlerini taşımaktadırlar. XVIII. yüzyıl tiyatroları, sahne mekânına giderek daha fazla alan ayıran derinlik yönünde daha fazla uzayan bir dikdörtgen içinde yer almaktadırlar.

Seyirci cephesinden, XVIII. yüzyıl loca sayısını artırmaktadır. Bu durum, 1637 Venedik’te tiyatronun parası olan seyirciye açılmasının sonucudur. Aydınlatma, yağ kandilleri veya beyaz balmumu kandilleri ilerleme kaydetmiştir. XVIII. yüzyıl adeti gereği, salon temsil başlamadan önce karartılmaktadır. Bazı ayrıcalıklılar, küçük mumlarla (*cerini*) bunu bir ölçüde gidermektedirler: bu mumlar, girişte satılan livrelerdeki metni izlemeye olanak vermektedirler; kütüphanelerde korunan bu kitapçıklar, bugün hâlâ mum lekesi ve yanık izlerini saklamaktadırlar. XVII. yüzyılın sonlarında, insanlar özellikle dekorcu-makinecilerin mekanik süreçlerinden cezbolmaktadırlar. XVIII. yüzyılın sonunda Napoli İtalyan Tiyatrosunun önderi haline geldiğinde, İtalya Avrupa’ya *bel canto* çığırını yaymıştır. Napoli İtalya’nın en büyük ve Avrupa’nın üçüncü kentidir. Aydınlanma gustosu yüksek ses perdelerine değer verdiğinden ve adetler kadını uzun süre dışladığından, karmaşık ve gaddar Napoli, kadın çocuklar üretiminde uzmanlaşmıştır. Bu çocuklar, ihtiyaç içindeki aileleri tarafından cellat şarkı öğretmenlerine satılmaktadırlar; bunlardan biri ve en ünlüsü olan Farinelli, vokal müzik hayranı VI. Ferdinando ve Portekiz kraliçesinin saltanat dönemlerinde İspanya’yı yönetmiştir -en azından Fransız elçileri bunu iddia etmektedirler-. Avrupa’nın opera meraklıları, kadın çocukların eğitimi konusunda bölünmüştür. Hasımlar cephesinde, başkan de Brosses ve Jean-Jacques Rousseau’nun adlarını geçerken zikrederim.

İtalyan seyirci, tıpkı *missa* ayininde olduğu gibi, kuzeyli seyyah

tarafından eleştirilmektedir. Eğer parterde ayakta seyredenler dibe doğru ilerlerlerse, locadakiler bağırıp çağırmaktadırlar. Sessizlik, ancak büyük arylar söylenirken sağlanabilmektedir. Birçok yer locasından oluşan ve aynı grubun üyeleri tarafından işgâl edilen *barcaccia*, toplum hayatını sahnenin önüne kadar getirmektedir. “De Brosses (en azından kendi böyle övünmektedir) İtalyan tiyatrosunda satranç oynadı” (Bronislaw Horowicz). Papalık yasaklarına rağmen, Roma’da çok kişi daha az masum oyunlar oynamaktadır. XVIII. yüzyılda Roma, Venedik ve Napoli, kötü yerlere sahip olma hiyerarşisinde başta gelmektedirler. 1737’de Napoli’de, Charles de Bourbon tarafından yaptırılan San Carlo’nun açılışında, özel bir finansman tarzı benimsenmiştir. “Burada locaların tam mülkiyeti 580 ilâ 770 düka arasında değişen bir fiyata satılmıştır”, buraların kirası için hiç utanmadan yılda 180 ilâ 230 düka istenilmektedir. Napoli San Carlo krallık tiyatrosunda, hükümdara saygıdan ötürü katı bir disiplin hüküm sürmektedir: halk el çırpma, onay işareti olarak mum yakma, tekrar isteme (kralın ayrıcalığıdır) hakkına sahip değildir.

Opera salonu mimarlarının karşısına çıkan büyük sorun -büyük ve yeni sorun-, eskiden tek başına varolan perspektifinkilerle artık uyuturulması gereken akustik sorunudur. Keman yapımcısının sorunuyla akraba olan bu kaygı, uyumlu biçimde bir titreşim kutusu inşa etme zorunluluğu karşısında katlanmaktadır. Dikdörtgen ve boyu eninden uzun saray salonları, konserlerin verildiği geleneksel galeriler, “basık tavanları ve dikine yanlarıyla” müzik dalgalarının yayılması için uygun koşullar sunuyorlardı. “biçim sorunu, iyi görmek ve iyi işitmek isteyen, ama çoğu zaman dar bir alanda keyfi bir şekilde karıştırılmak istemeyen çok kalabalık bir kitleyi yerleştirme gereğiyle ortaya çıktı. Üst üste getirilen loca sıraları, eşitsiz bedel ödeyen (ama asıl farklı statülerde olan -opera seyirci topluluğu, İtalyan tabakalı kentinin bir mikroevrenidir-) topluluğu hiyerarşize ederken, eşit bir hacmin içine, başka bir düzenlemede olduğundan daha fazla insan yerleştirmeye olanak vermektedir” (Hélène Leclerc). XVII. yüzyılın sonunda, şaşırtıcı sonuçlar veren ampirik bir akustiğe ulaşılmıştır. Dönemin İtalyan mimarları “uygun biçimlerin ve malzemenin kokusunu almışlardır”. XVIII. yüzyılda onların teorisyen olan ardıllarına, sistemleştirme, XVII. yüzyılın ikinci yarısının ampirik girişimlerinden yasalar değilse bile kural-

lar çıkartma ve bunları, sorunun karmaşıklığından ötürü içe doğmaya ve el yordamına büyük yer bırakan bilgince yazılarla yayma işi düşmüştür. Gravür resimlerde temsil edilen, özenli uzun metinlerde tasvir edilen İtalyan çözümleri, müzik gösterisi Avrupa'sında geniş ölçüde yayılmışlardır. XVIII. yüzyıl salonunun arketipini, Carlo Fontana'nın herhalde Farnese tiyatrosunun çok başarılı deneyinden türettiği Tor di Nona vermiştir. 1671'de, inşa edildikten sonra sefahat yuvası haline gelen bu salon, 1697'de Papa II. Innocentius tarafından yıkıcıların kazmalarına teslim edilecektir. Carlo Fontana, locaları sahne-önüne kadar getiren modaya boyun eğmek zorunda kalmıştır. Bunların görsel sakıncası aşikârdır; ancak akustik düzlemde, kenarları sahneye doğru sıkıştırmaya yardımcı olmaktadır. Böylece Tor di Nona'da gerçekleştirilen ve kendini bütün Aydınlanma Avrupa'sına dayatan at nalı biçimindeki plana ulaşmış oluyoruz. Yoğunlaşan ses dalgaları, salonun dip tarafına daha serbestçe ulaşmaktadır: titreşim kasası ilkesi uygulanmıştır. Bu kavrayışın zaferi, XVII. yüzyılda egemen olan lirik gösteri melezi içinde gösteri yanının, yani malzemelerin, XVIII. yüzyılda bir tek müzik talebi karşısında nasıl silindiği vurgulanmaktadır. Carlo Fontana'nın izleyicileri aslında, 1740'lara doğru Torino'da Alfieri, 1753'te Lyon tiyatrosunu yapan Soufflot, 1770'de Versailles operasını yapan Gabriel ve 1782'de Patte yer almaktadırlar. Fakat Teolodi tarafından Roma'da inşa edilen Argentina, 1737'de Napoli'deki San Carlo ve özellikle de 1774-1778'de Pier Marini tarafından yapılan Scala di Milano da geçici Tor di Nona'nın soyunu sürdürmektedirler. Kesin olan nokta, açıkça daha bol olan olanakları hesaba katıldığında bile, Aydınlanma Avrupa'sı taştan, mermerden, yaldızdan meydana gelen seyir salonlarına, XII.-XIII. yüzyıllardaki katedral inşaatları için gereken bir olanak kitlesi tahsis etmiştir ve bunu duyuların zevk alması ve esrarlı bir toplumsal şeytan kovma ayini için yapmıştır. Düşüncelerin nesneler üzerinde inkâr edilemez bir serpintisi.

* * *

Bu salonların içine ne konulur? Monteverdi'nin ardılları (1567-1643) ve 1620-1660'ta zirvesine ulaşan Roma okulu. Bu aynı zamanda, geleceğin IX. Clemens'i olacak kardinal Rospigliosi'nin, büyük

başarı kazanmaya aday olan, konularını XVII. yüzyılın tümü boyunca ve sonsuz çeşitleriyle XVIII. yüzyılın sonuna kadar bütün Avrupa'da ki kenar mahallelerin sıradan insanlarını tipleri ve mimleriyle güldürmüş olan *Commedia dell'arte*'den alan, şu kolay varyantı, komik operayı yaratmıştır. 1660'tan sonra Venedik okulu bayrağı tükenmiş Roma'dan almıştır, ama XVIII. yüzyılda operanın başkenti Napoli'dir.

Klavs en üstadının babası olan Alessandro Scarlatti, Napoli operasının üstadıdır. 1684-1702 arasındaki Napoli döneminin tümü boyunca yılda ortalama iki opera yazmıştır. 1702'de Napoli'den ayrılmış, 1707'ye kadar Roma ve Floransa'da kalmış ve Napoli'ye dönerek, 1725'te burada ölmüştür. Eserinin büyük bir bölümü (115 opera) bugün kayıptır: giderek popüler bir sanat haline gelen bir sanatın belli bir kendiliğindenliğini işaret eden bolluk veya ihmalkârlık. Alessandro Scarlatti'nin en azından bu noktadaki etkisi belirleyici olacaktır. Orkestranın gelişimine kimse ondan daha fazla katkıda bulunmayacaktır. Sonuncu eserleri olan *Tigrane* (1715), *Telemaco* (1718) ve *Griselda*'da (1721) orkestra boyut ve önem olarak büyümektedir. "1700'den sonra şarkıcı, bu şekilde ruh halindeki hızlı değişimleri vurgulayan ve tek başına insan sesinin ifade edemeyeceği duygu derinliklerini hatırlatan orkestranın patlamalarıyla kesintiye uğratılmaktadır" (Donald J. Grout).

İtalyanlar aynı zamanda büyük livre sunucuları da olmuşlardır: Önce Apostolo Zeno (1668-1750) ve özellikle Arkadya'nın gururu, evrensel olarak takdir gören livre yazarı Metastase (Pietro Antonio Trappasi, 1698-1782); *melodramma*'sı biçimsel olarak Eski Yunan dramından esinlenmekte, ama içeriğe ilişkin olarak ona sırtını dönmektedir. Dalkavukluk edilen, çağdaşları tarafından Homeros ve Dante'yle kıyaslanan bu adama, en azından nihai biçimi altındaki "opera arya"yı borçluyuz. Bu tür, üç perdelik yoğunlaştırılmış, kısaltılmış bir dram olup, "erdemlilik örnekleri ve rasyonel ahlâk dersleri vermek üzere işlenen antik tarih bölümlerine dayandırılmaktadır. Bu türden bir operanın karakteristik sahnesi iki bölüme ayrılmaktadır: eylem için yararlı bir diyalog resitatif halinde ve duyguların veya düşüncelerin ifadesi arya halinde".

Fransa, paradoksal olarak Fransız geleneğinin surları olan İtalyan müziğine karşı olan Lully'ye (1632-1687) sahiptir. O olmazsa gerçek dramatik bir akışın olamayacağı basit veya eşlik edilen resitatif onun

sayesinde girmiştir. Müzikal baleden yola çıkarak, Fransa operası denilebilecek şeye ulaşmıştır. Her fırsatta Versailles'daki Floransalıya (Lully) oğulca bağlılığını göstermeye önem veren Jean-Philippe Rameau (1683-1764), Fransız operasını mükemmellik zirvesine taşıyacaktır. Arada, Lamotte, Campra ve Destouches, 1697'de, baleye dönüş olan *L'Europe galante*'ı sahnelemişlerdir. "1697 ile Rameau'nun *Indes galantes*'ının tarihi olan 1735 arasında" Krallık Akademisinde yaklaşık kırk opera-bale temsil edilmiştir. En başta Campra'nın *Fêtes vénitiennes*'i (1710), La Lande ve Destouches'un *Les Éléments*'i (1721), Mouret'nin *Les Amours des dieux*'sü (1727) gelmektedir. Jean-Philippe Rameau, dehası erken ortaya çıkanın tam zıddıdır. Katı bir Burgonyalı, cizvitlerin yanında vasat bir öğrencidir, Lully hayattayken doğmuş, Paris'te Gluck ve Mozart'ın başlangıçlarına tanık olmuştur. Clermont-Ferrand'da mütevazı bir orgçuyken, ancak 40 yaşında Paris'e yerleşmiştir. Genel mültezim, finans prensi, aydınlanmış sanat meraklısı La Popelinière'in onu koruması altına almasıyla kariyeri değişmiştir. "1733-1739 arasında, şaheserleri arasında sayılan beş dramatik eser vermiştir: *Hippolyte et Aricie*, *Les Indes galantes*, *Castor et Pollux*, *Les Fêtes d'Hébé* ve *Dardanus*" (Paul-Marie Masson). 1739-1745 arası sessizlik. 1745-1752 arasında bir düzine kadar parça, bunlardan *Platée*, *Pygmalion*, *Zoroastre*, *Acante et Céphise* öne çıkmıştır. Soytarılar kavgasında yaşlı Rameau'nun oynadığı belirleyici rol bilinmektedir: Fransız geleneğinin şefi olarak, İtalyanların sözcüsü Jean-Jacques Rousseau'nun haklı olmasının pek bir önemi yoktur, Rousseau tartışmayı kazanmıştır. Fransız seyirci, XVIII. yüzyılın ikinci yarısının eşliğinde, *more gallico* XVIII. yüzyılın pratik rasyonalizmi tarafından uzun süre küçümsenen duygusalın sağır intikamı tarafından derinlemesine işlenmiş, Fransız müzik tarzının tamamen klasik katılığından bıkmıştır -Fransa'da Lully'den Rameau'ya olan dönemdeki müzik, büyük barok rövanşın tamamen dışında kalan nadir birmlerinden biridir-; bu yüzden İtalyanları izlemektedir, çünkü başka birşey beklemektedir.

Bu beklenti, diğerleri arasında, komik operanın gelenek-karşıtı büyük başarısını açıklamaktadır: XVII. yüzyılda doğan -bunu gördük-komik opera, türlerin geleneksel karışımını iptal ederek, dolaylı bir şekilde bir opera komiğin gelişimine ve kurtuluşuna katkıda bulunan Zeno ve Metastase'nin reformlarından teşvik alan komik opera (*opéra*

bouffe) XVIII. yüzyılda patlamıştır. Opera komiğın kökeninde, *com-media in musica* veya olağan uzunluktaki komik bir livreye dayanan bir opera vardır. Alessandro Scarlatti'nin 1718'de yazılan ve sahnele-nen *Il Trionfo dell'onore*'si bu çizginin üzerindedir. Ama opera komi-ğın gerçek kökeni daha eski olup, sıkı sıkıya Napolilidir: 1710'larda Napoli'de uygulandığı haliyle *intermezzo*. Olağan bir suarede, iki *intermezzi*'yle kesilen üç sahnelik bir *opera seria* oluyordu. Napoli ağ-zından yazılan ilk *intermezzolar*, konu ve kişilerini *Commedia dell'ar-te*'nin tükenmez kaynaklarından alıyorlardı. Başlangıçta bu *intermez-zo*'ların bestecileri karanlıkta kalmışlardır. Alessandro Scarlatti'den sonra, Leo, Vinci, Hasse, Rinaldo da Capua ve en başta, *Serva padro-ne*'si 1733'te Napoli'de temsil edildikten sonra Paris'te 1752'deki Soytarılar Savaşı'nı tetikleyen Pergolese.

Opera komik, en azından *opera seria* geleneğiyle ayrılmaz nite-likte olan bazı önyargıları kırmaya katkıda bulunacaktır: baslara iade-i itibar. *Tenor soprano*'nun insani maliyeti, *solo*'nun herşeyi yutan yeri bilinmektedir. Komik opera (*opéra bouffe*) sayesinde, XVIII. yüzyılda birlikte söylenilen şarkıların yeri giderek artacaktır. Önce mütevazı yeteneklerin, sonra tanrı Nicole Logroscino'nun 1738'den itibaren Na-poli'de; Piccinni, Anfossi, Guglielmi, Paisiello'nun hizmetlerini göre-rek, halk nezlinde müthiş bir başarı kazanmaya aday olmuştur. Yükselişi 1760'da kanıtlanmıştır. Bu, en azından kısmen, Goldoni'nin mü-kemmel livreleri sayesinde olmuştur ve tamamlanması da, Mozart'ın *Don Giovanni*'sinden geçerek, *Figaro'nun Düğünü*'nden *Così Fan Tutte*'ye kadar olan süreçte meydana gelmiştir.

Fakat Paris'in beklentisini, Gluck tam da Aydınlanma zamanı ol-mayan bir sırada telâfi edecektir. Prens Eugen'in eski askerlerinden bi-rinin oğlu, bir Çek prensinin orman korucusu, Habsburg hanedanı uy-ruğu Christoph Willibald Gluck, 1714'te Bohemya yakınlarındaki Bavyera ormanının Erasbach kentinde doğmuştur ve Avrupa'nın mü-zik merkezinin Güney Almanya'ya kaymasına, Thuringiya ve Sakson-ya'nın egemenliklerinin sona ermesine kendi tarzında tanıklık etmek-tedir. İtalyan etkisindeki bir ortamda Viyana'da eğitilmiştir. Tıpkı Ra-meau gibi, Gluck da erken bir dahi değildir. Neo klasisizm çağındaki büyük lirik hattını yaratmaktan çok billurlaştıran yeni operayı, Viya-na'da Raneri Calzabigi'yle temasları esnasında üretmiştir. Gluck-Cal-

zabıgi işbirliğinden (1762-1769), *Orfeo*, *Aceste*, *Paride et Elena* doğmuştur, “bu (eserlerde) dramın önceliği ve soylu ve basit hatlar arayışı ön plana geçmektedir”, XVI. Louis öncephe duvarlarının eskiye öykünen dorik stilinin dramatik karşılığı.

Gluck’un Paris’teki kariyeri, 1774’te kraliçe olacak Veliahta (*Dauphine*) bağlıdır. Gluck’un 19 Nisan 1774’teki ilk başarısı, XV. Louis’nin ölümünden biraz öncedir. Yeni müzikal dramın Viyana’da kazandığı başarının yankıları Paris’e kadar gelmiştir. “Viyana elçiliğinde ateşe kâhya Du Roulet”, Racine’e dayanarak *Iphigénie en Aulide* adında bir livre yazmıştır. Opera müdürü Dauvergne, önerilen eseri kabul etmiştir, ama böylesine bir dramın “şimdiye kadar varolmuş herkesi öldürdüğü”nü hissetmektedir. Gluck, 1774’ten 1779’a Paris’ten bütün müzik meraklısı Avrupa üzerinde tiranca bir egemenlik sürdürmektedir: *Iphigénie en Aulide*, *Orphée* (2 Ağustos 1774), *Alceste* (1776), *Armide* (1777), *Iphigénie en Tauride* (1779); bu durum, büyüü bozan *Écho et Narcisse* adlı eserinin 11 Eylül 1779’da beklenmedik başarısızlığına kadar sürmüştür. Lirik etkinin sıkıştırılması, “güçlü tutkuların” ayrıcalıklı tercihi, dolaysız dil, gizli durumda kahramanlık tutkularının egemenliğine giren biçimsel neo-klasisizmin bazı temalarını meydana getirmektedirler ve bu durum, toplumsal gerilimlerin daha şimdiden Aydınlanmanın narin dengelerini derinlemesine sarstıkları bir dönemde ortaya çıkmaktadır.

Dengenin uzlaşım sanatı, kaderi hep gündemde tutulan opera, Aydınlanma dehasının en tipik bazı örneklerini sunmaktadır. Popüler, ama halkın yalnızca seyrettiği sanat olan -halk alkışlamakta, titremekte, melodik düşler sunan yanılsama sahnesinin uzağında pasif bir şekilde seyretmektedir- opera, bu piç, sanatın zirvelerine ulaşabilmek için toplumsal bir ayinle çok derinlemesine birleşmiştir. Bu zirveye ulaşma ayrıcalığına, saf enstrümantal müzik sahip olmaktadır.

* * *

Opera, insan sesine geniş bir ifade alanı bırakarak, enstrümantal müziğin XVIII. yüzyıldaki ezici zaferini teşvik etmiştir. Aydınlanma döneminin müzik tarihi, müzik aleti yapımından ayrılamaz niteliktedir. Aydınlanma Avrupa’sının dehası, kendini ifade edebilmek için bir olanaklar bütününe ihtiyaç duymaktadır: iki kelimeyle, keman ve

piyano ile org.

Müzikal XVIII. yüzyıl, geleneklere sadakatının ölçümünde bir zirvedir. Hiçbir kopuş yoktur, ama bir evrim vardır. Müzik düzlemi içinde Aydınlanma Avrupa'sı, uzun bir çıkış hattının zirve sahanlığı olarak ortaya çıkmaktadır. Aydınlanma Avrupa'sı bize, Ortaçağ olarak adlandırmanın uygun olduğu XII.-XIV. yüzyıllar arasında doğan çok eski bir dünyanın varış noktası, yani dönüşümü olarak gözükmektedir. Müzikal XVIII. yüzyıl; XVI. yüzyılın kısaltılmış bir hipotezinden; XIV. yüzyılınkinden daha cömert bir hipotezden yola çıkmaktadır.

Yapımı yüzyıllardan beri yüksek bir noktaya çıkartılmış olan müzik aletleri kullanmaktadır. Bu müzik bazı ayrıcalıklı bölgelerde gelişmektedir; bunların başında, sadık müzik meraklılarının kalabalığının ortasında şarkı ile orgu ortaklaştıran, koralin ve ayinin, *cantors* ve *scholae cantorum*'un ülkesi Orta Almanya gelmektedir. Johann Sebastian Bach'ın Thuringiya-Saksonya'daki müziği, bütün halkın katıldığı tek sanattır. Orta Almanya, XVIII. yüzyılın başında, tümel eğitim mucizesini gerçekleştirecektir. Johann Sebastian Bach olgusu, limitte eğitimin meyvası, tıpkı kalvinist pazar okulunun okumayı öğrettiği gibi önce müzikle dua etmeyi öğreten okul öğretmenleri olan şu *cantorlar*ın bir zaferidir. Thuringiya ve Saksonya, XVIII. yüzyılda, iki yüzyıllık yoğun hazırlıktan sonra, dehası uzun bir sabır olan bir halkın bütün yeteneklerini, bütün Avrupa geleneklerinin bütün olanaklarını, yüzyıllık evrimlerden tedricen çıkan teknikleri kullanmışlardır.

XVIII. yüzyıl klavye müziğine geniş bir yer vermiştir. Klavsenciler ve orgçular çoğu zaman aynı kişilerdir. Beşlere bakınız, “Couperin, Rameau, Bach, Haendel, Domenico Scarlatti'nin gergin tellerin şanı için yükselttikleri tapınağın inşaatları”; bunlardan üçü aynı zamanda kendi zamanlarının en büyük klavsenci ve orgçuları olmuştur: Couperin, Bach, Haendel; Jean Philippe Rameau, Clermont-Ferrand'daki sert org okulunda yetişmiştir.

Klavyeli telli aletler bütününe bakınız: daha şimdiden eski bir miras. Bunlar XIV. yüzyılın ortasında doğmuşa benzemektedirler; iki gruba ayrılmaktadırlar: vurmali çalgılar, gergin telli çalgılar. XVIII. yüzyıl iki geleneği miras almıştır. Tektel, *manicordion*, *clavicorde*, XVIII. yüzyılın başındaki *Pianoforte*'nin ve bundan 60 yıl sonra ortaya çıkan piyanonun atalarıdır. Aydınlanma Avrupa'sı *clavicorde*'u mi-

ras olarak almış, ama *pianoforte*'nin kendini birden bire kanıtlamasına tanık olan 1780-1790'lar dönüşümüne kadar onu hiç ellememiştir. Klavsen de tamamen aynı öyküye sahiptir. XIV. yüzyılda doğmuş, XVI. yüzyılda dönüşmüş, XVI. yüzyılın sonunda ikinci bir klavyeye sahip olmuştur. Kendini XVII. yüzyılın sonunda kanıtlayan büyük konser klavseni, nihai mükemmelleştirmelerinden geçerek, spinet ve İngiltere *Virginal*'i gibi mütevazı akrabalarından kopmuştur. İngilizler, XVIII. yüzyılın sonunda, iki klavyeli tam klavsene *harpsicord* demektedirler. Böylece klavsenin XVIII. yüzyıl enstrümantal müziği içindeki yeri, bilinçsiz bir seçimden kaynaklanmaktadır. Klavsen, *clavicorde*'dan farklı olarak nota tutmamaktadır. Sınırlarına rağmen ve belki de bu yüzden klavsenin tercih edilmesi, müzikal bir estetiğe hükmetmektedir. Klavsen ailesi, 1620-1630 yılları civarında, özgün bir müzikle birlikte adeta boşluktan çıkmış gibidir. Bunun sonucunda -Fransa'da yükseliş yavaştır ve bir yüzyıl sürmüştür-, İngiltere'de *virginal* ve Hollanda, Almanya ve İtalya'da mütevazı spinet ani bir başarı kazanmışlardır. XVII. yüzyılın son üç çeyreği esnasında, bazı büyük yapımcı hanedanlarının (Rückerler, Loosemoorlar, Playerlar) sayesinde, alet bütün olanaklarını geliştirmiştir: "XVII. yüzyıl yapımcılarının alete uyguladıkları sonuncu büyük iyileştirme akora ilişkindir". "Kemancı, re diyezi mi bemolle zıtlıştırmaktadır ... oktavın bütün yarım-tonlarını 'kıрма' konusundaki bazı girişimler sonuçsuz kalmışlardır: çeyrek tonluk alet olanaklı değildir". Sorun böylece ortaya konulmuştur: "re diyazin mi bemolle karışabileceği 'eşit bir Tamperaman'a nasıl ulaşılmalı?" Bu noktada işe alet yapımcısının içe doğması, el ve kulak becerisi karışmaktadır. "Çözüm ... her kenti (*quinte*) birkaç koma artırmak ve sonuç olarak tiyersleri artırmaya dayalıdır". Böylece gerçekleştirilen eşit tamperaman, XVII. yüzyıl sonu Fransız ve Alman bestecilerinin yeni bir taleplerini karşılama olanağını verecektir: bütün tonlarda çalmak. *Clavecin bien tempéré*'nin ölümsüz bestecisi Bach'tan yarım yüzyıl önce, alet yapımcıları büyük beklentiye cevap vermişlerdir.

Norbert Dufourcq'un iyice saptadığı üzere, XVII. yüzyıl sonu alet yapımcıları gerçekleştirdikleri bir sürü küçük teknik ilerlemeyi, XVIII. yüzyıl müzisyenlerine miras bırakmışlardır. Pascal Toskin, bunlardan biri olan deri tepeliği Paris'te yaymıştır. Nihayet, XVIII. yüzyıl alet yapımcıları enstrümanları giderek iyileştirmekte, müşterilerinin kendile-

rine bıraktıkları spinet ve klavsenleri bas seslerden yana zenginleştirmektedirler. Bas seslerin ilerlemesi, XVIII. yüzyıl ilerledikçe, kulak beğenisinin değişmesinden kaynaklanmıştır. “Bu birkaç ilerleme gerçekleştirildikten sonra, klavsen yapımı icattan çok iyileştirmeye yönelmiştir”. Büyük konser klavseni, XVIII. yüzyılın başından itibaren önce 55, sonra 59 tuşlu hale getirilmiştir, “tellerin farklı kalınlıkları on-dörde kadar artırılmıştır: bakır veya çelik”.

Rückerler ve Conchetlerden sonra, Aydınlanmanın en büyük alet yapımcıları arasında, İtalya’dan Rosso, Zanetti, Tacani, Cristofori -bu sonuncusu, XIX. yüzyılın başından itibaren orkestra mimarisini değiştirecek olan *pianoforte*’nin mucitlerinden biridir-, Zenti, Giusti, Sodio yer almaktadır. N. Durfourcq Flandre için “Heinemannları, Bull ve Haghens, Dulcken, Bremer, Delin ve Taskin”i saymaktadır. Almanya’da, Erzgebirge’deki Freiberg kökenli Gottfred Silbermann vardır. 1683’te doğan Gottfried, bütün zamanların en büyüğü olan ağabeyi Andreas (1678’de doğmuştur) ile birlikte org yapımcısı olarak daha ünlüdür. Yapımda olduğu kadar beste ve icrada da, dil ile gergin tel arasındaki şu esrarlı işbirliğini bir kez daha buluyoruz. Silbermann’ın yanı sıra, Hass, Gleichmann, Hildebrand. Bu sonuncusu da org yapımcısıdır, Johann-Sabastian Bach’ın 1728-1740 arasında kullandığı bir Rönesans orgu olan Leipzig’deki iki orgdan en küçüğünü 1728’de buraya getiren ve ihya eden odur. Listeye J.-N. Bach, Osterlin’i ekleyelim. İngiltere’de, Schudi, Broadwood, Hitchcock, Townsend, Kirmanlar. Nihayet Fransa’da, Richard, Denisler, Goujon, Blanchetler, N. Dumont ve Marius.

Müzik aleti aynı zamanda bir gösteriş mobilyası ve bir sanat eserdir. “Klavsen, spinet veya *virginal* bitirildikten sonra, müşteri, alet yapımcısının talebi veya tavsiyesi üzerine marangoza, ince marangoza, sonra da ressama başvurmaktadır ... Kasası ve ayakları ince marangoza, klavye konsolu kemik veya fildişi ustalarına, kapaklar ressamlara verilmekte, bunlar da figürler ve manzaralar, içine ve dışına mitolojik sahneler resmetmektedirler. Çünkü alet açık tutulmalıdır” (N. Durfourcq). Eski tarihlerde Bruegel, Rubens, Teniers, Rosa ve Van Dyck; Rückerler kadar Flaman klavsenlerinin ününe katkıda bulunmuşlardır. Bu süslemeye özlü sözler, monogramlar, imzalar, tarihler eklenmektedir. “Bazı spinetlere değerli taşlar kakılmıştır”. Saray, salon çalgısı,

oda müziğinin vazgeçilmez yardımcısı olan klavsen, XVIII. yüzyılın sonunda artık bir uygarlığın, bir toplumun işareti olarak ortaya çıkmıştır. Bunun sonuçları bilinmektedir: Devrim sırasında Paris klavsenlerinin yakılması. Klavsen Devrimle birlikte yok olmuştur, incelmış ve zamanı geçmiş bir dönemin zarif simgesidir.

* * *

XVIII. yüzyılın en büyük dahilerinden en azından beşi ince sesin hizmetindedir. François Couperin, Jean-Philippe Rameau, Johann Sabastian Bach, Georg Friedrich Haendel, Domenico Scarlatti. Eserleri, yarım yüzyıl içinde binlerce opus numarasını doldurmaktadır. Bach'ın ve Rameau'nun klavsen başarıları, onlar hayattayken ülkelerinin sınırlarını aşamayacaklardı; ancak Couperin, Haendel ve Scarlatti adeta hemen her yerde ünlü olmuşlardır. Bunların eserleri, Avrupa müzik mekânının birleşmesine diğer herşeyden fazla katkıda bulunmuştur. "Ulusal ağızlar içiçe girmeye ve uluslararası bir kelime haznesine hayat vermeye başlamışlardır" (N. Durfourcq). Müzik sanatı tarihinde, beşler herhalde sonuncu kez olmak üzere, geçmişin taklit altındaki mirası çoksesli tarz ile insan sesi tarzı arasındaki narin dengeyi korumayı başarmışlardır. "O sıralarda akorla son bir kavga verilmiştir. Armoni yarın hasmını yenecektir. Müzikal Avrupa (bu zorunlu olarak bir kazanç değildir), planların ve çizgilerin paralelliğinden vazgeçecektir". Böylece XVIII. yüzyılın ilk yarısı bütün geçmişi muhafaza etme ve daha şimdiden geleceğin bütün vaadlerini içermeye mucizesini gerçekleştirmiştir.

1668'de Paris'te doğan, fakir bir müzisyen ailesine mensup olan François Couperin, Charles'ın (1638-1679) oğlu, Louis'nin (1626?-1661) ve François'nın (1630-1700?) yeğenidir, org eğitimi almıştır. "1685'te Saint-Gervais kilisesi orgçuluğuna ve 1694'te Fransa çocuklarının klavsen öğretmenliğine atanmıştır". Kentte ders vermekte ve toplumsal ufukta yükselmekte olan Genel mültezimin çocukları arasındaki geleceğin meraklılarının müzik eğitime katkıda bulunmaktadır. Nitekim hayatının adeta tümü boyunca, yolunun üstünde kendinden on bir yaş küçük Michel-Richard de La Lande'ı (1657-1726) bulmaktadır; Fransa, sarayların müzik düşkünü Almanya'sı değildir. Dört klavsen

kitabı, 1713, 1717, 1722, 1730'da yayınlanmıştır. Sağlığı yerinde olmayan, mutlu koca ve baba François Couperin, babasının ve amcalarının Champagne'ına gitmeyi sevmektedir. Burası ona, istisnai ve latif bir doğa sevgisi ilham etmekte, bunu kırsal parçalarında ifade etmektedir, "bunların arasında Bach'ın kopya ettiği *Bergereler* yer almaktadır" (P. Citron). "Couperin'deki tasvirici ve resimsel yan tartışılmaz; Champagneli olduğu için, şarap gibi ışık saçmaktadır..." (N. Durfourcq). Geçiş döneminde geçiş adamıdır. "Portreleri bazen" XIV. Louis tarzı bir yüceliğe sahiptir. "Bir müzik Watteau'su mu? Olabilir, ama bir Lebrun, bir Rigaud, bir Largillière de olabilir. Bu küçük üstat güçten yoksun değildir. Otoriter ve güçlü, kesin ve sıkıntılıdır, başı yukarıdadır ... *Passacaille en si mineur*'ünü bir daha okuyunuz".

Couperin 1733'te öldüğünde, Jean Philippe Rameau 50 yaşındadır. *Premier Livre de pièces de clavecin* 1706 tarihli, 1724'te 24 parça yayınlanmıştır. 1727-1733 arasında, *Nouvelles Suites de pièces de clavecin*'ini halk için yayınlamıştır. Rameau, Couperin'den daha az verimli, ama ondan daha örgütleyicidir: "Tıpkı Watteau ile Chardin'in oldukları gibi, bu ikisi birbirini tamamlamaktadır. (N. Durfourcq).

Ama en büyükleri gene de Bach'tır; klavsen onun devasa eserinin küçük bir parçasını oluştursa da, bu dere büyük bir nehirdir. Johann Sebastian Bach hiç sevmediği kalvinci bölgedeki Coethen'de, klavsen faaliyetnin en iyi bölümünü gerçekleştirmiştir. *Clavecin bien tempéré*'nin birinci kitabı 1722 tarihli. Altı *Alman süiti*, 1726-1731 arasında sıralanmaktadır. 1713-1717'de Weimar'da, Couperin etkisiyle *Fransız Süitleri*'ni ve Coethen Leipzig'de (1720-1725) *İngiliz süitleri*'ni yazdıysa da, klavsen üzerinde ölene kadar çalışmıştır. *Clavecin bien tempéré*'nin ikinci kitabının tarihi 1744'tür.

Bach, Fransa ile İngiltere'de sıradanlaştığı üzere, ama Almanya'da ilk kez olmak üzere, org ile klavsen arasına belirgin bir sınır çekmiştir. Efendisi Keyserling'in uykusuz gecelerini ve acılarını hafifletmek için klavsene mahkûm olan, Bach'ın çömezi ve dostu Goldberg tarafından talep edilen *Arya* ve bunun peşinden 1742'de yayınlanan otuz varyasyon, Norbert Dufourcq tarafından tüm klavsen müziğinin zirvesi sayılmaktadır, öyleyse 1742 Aydınlanmanın zirvelerinden biridir.

Oysa Haendel, hayattayken Bach'tan daha takdir görmüştür. Onun gibi 1685'te, Saksonya'da Halle-am-Saale'de (Rameau'dan 17

ay, Bach'tan 27 gün önce doğmuştur) doğmuştur. Ailesi Silezya kökenlidir. Büyükbabası Valentin, kazan ustasıdır, 1609'da Saksonya'ya yerleşmiş ve burjuvaziye intisap hakkını elde etmiştir. Georg Haendel, ikinci evliliğinde, 60 yaşındayken bir papazın kızıyla nikâh kıymış, ondan dört çocuğu olmuştur. Georg Friedrich bu evliliğin ikinci erkek çocuğudur. Haendel, dehası erken ortaya çıkanlar grubuna dahildir. Daha yedi yaşındayken Saksonya dükünün huzurunda org çalmıştır. Hem müzikal, hem de hümanist olan eğitimini Halle belediye lisesinde almıştır. Burada kentin üç başlıca Lutherci kilisesinin *cantor*ları ders vermektedirler. 1690'lı yıllarda aynı okul sırlarında, erken dahi Haendel'in yanında çok büyük yeteneklerin bulunduğu bu küçük Halle ortamı ne denli fidanlık olmuştur: Gottfried Kirchoff, Johann Zeigler, Johann Gotthilf Krieger. Eskiden Schütz ve Kuhnau'nun da yaptıkları gibi, Haendel müzik eğitimini, hukuk yüksek öğrenimiyle birlikte sürdürecektir. 15 yaşında operaya tutkulanmış, 17 yaşında katedralin geçici orgçusu olmuştur. 18 yaşındayken Hamburg tarafından kapılmış, burada çok yakındaki İngiltere'nin cazibesini hissetmeye başlamıştır. Bach, Leipzig *cantor*'u "evrensel bir değeri temsil eden bir dil konuşmakla birlikte" Saksonya'dan hiç ayrılmamıştır, bunun tersine Halle'in harika çocuğu Haendel, "en mükemmelenin gezgin müzisyen olarak gözükmektedir. Johann Sebastian okurken, Georg Friedrich dinlerken özümsemektedir". Haendel çok başarılı bir hayat boyunca, müzik Avrupa'sının, Fransa hariç bütün yüksek noktalarını ziyaret etmiştir. Hannover hanedanı döneminde, İngiliz kültürel alanı ile protestan kuzey Alman kültürel alanının birbirine mutlu bir şekilde nüfuz etmelerine tanıktır. Çok inançlı bir hıristiyan olarak -bunu *Messiah*'nın (1741) unutulmaz sayfelerinde ifade etmektedir-, birçok vakfın finansmanını adeta tek başına sağlamaktadır (dul ve yetimlere yardım, Foundling Hospital gibi), bu jestler, Alman imancılığının üzerine, merhamet ve yardım yüzyılında Anglo-Sakson faalciliğinin damgasını vurmaktadır.

Haendel, klavsen parçalarının dışında (Bach'tan sonra bir dokuz yıl daha yaşamıştır), devasa bir eser bırakmıştır: 40 opera, 166 düo, arya veya kantat, dua ve *motet*ler, 5 *Te Deum*, 18 *Anthemes*, bir *Funeral Anthem*, 12 org konçertosu, 18 *concerti grossi*, bir halk müziği reper-

tuvarı, 2 *passion* ve 32 *Oratorio* dizisi. Hiç kuşkusuz hayran olunması gereken şey, bu büyük din dehasının gergin tele de ayıracak zaman bulmasıdır. 1720’de bir klavsen derlemesi çıkartmıştır; bunun esas bölümünü 12-20 yaşları arasında yazmıştır. İngiliz uyruğuna geçmiş olan Sakson usta 1759’da öldüğünde, klavsen gerçekte gerileme sürecine girmiş durumdaydı.

Geriye Scarlatti kalmaktadır. Domenico Scarlatti, geçmişî Haendel ve Bach’tan daha fazla bir kenara bırakmıştır. “Kaybolmak üzere olan klavsen üzerinde, *fortepiano* için sonatın geleceğini hazırlamaktadır (1685-1757). Opera üstatlarının çocuğu olan bu Napolili, gerilemekte olan bir İtalya’da dünyaya çok geç gelmiştir. Tıpkı Haendel gibi, ama farklı nedenlerden, yolculuğa mahkûm olmuştur. Onunla birlikte, Avrupa müzik alanının tekrar birleşmesi yönünde çalışacaktır. Venedik’te çalışmış, burada tıpkı Haendel’in Roma’da karşılaştığı gibi, İngiliz Th. Roseingrave’le karşılaşmıştır; İngiltere’ye Lizbon’a gitmiş, 1729’da Madrid’e yerleşmiştir. Braganza ailesinden prenseslerden biri, bu kentte, hadım Farinelli’nin koruyucusu, geleceğin VI. Fernando’suyla evlenmiştir. Domenico Scarlatti, 600 opus numarası alan klavsen eserlerini Madrid’te bestelemiş, 1757’de burada ölmüştür. Yaşarken ulaştığı şan muazzamdır; Bach’ın orta ve kuzey Almanya’nın kısıtlı ortamını hiçbir zaman aşamamış olan ününü gölgelemektedir: “el yazmaları tüm Avrupa’da dolaşmakta ve adı bütün müzik derlemelerinde, bütün müzik koleksiyonlarında yer almaktadır”. Bu durumun, Aydınlanma zevkinin tam değerlendirilebilmesinde önemi vardır. Babasının ünü, operaya duyulan evrensel tutkunun da rolü vardır ve belki de İtalya’nın sürmekte olan prestijinin de; bu sonuncusu, Jean-Jacques Rousseau’nun 1752’deki abartılı tutumunu açıklamaktadır. “Deha, Couperin, Rameau, Bach ve Haendel’de uzun bir sabrın sonucu olmuştur. Scarlatti’de patlamakta, kendini dayatmakta, sürmektedir”(N. Dufourcq). Scarlatti, süit formundan ritmleri ve dans makamlarının ikili kesimlerini muhafaza etmiştir. Bunlar ona *Essercisi*’lerinde (incelemeler), bundan da çok dahiyane badinajlarında, Portekiz ve İspanya’nın uykucu saraylarının biraz hüznünlü *hidalgo*larını uyandırmak için gerekmektedir. İberya yarımadasındaki bu ikâmetinden ve kökenlerinden aldığı ilhamdan, açıkçası Napoli halk vurgularından ve İspanyol folklorundan alınma temalar su yüzüne çıkmışlardır. Ancak bu ne-

şeli, bu keyifli eserin içinde, Scarlatti kendi yüzyılının aristokratik hafifliğine sahiptir.

* * *

XVIII. yüzyılın dehası orgdandır. Müzik aletlerinin kralı, büyük nota, ses ve akor katedrali, uzun ve çok ilerlemeci bir sürecin sonundadır. Silbermann orgunun gerisinde altı yüzyıl, bütün hristiyanlık, tüm bir halk, Orta Almanya'nın hristiyan halkı, Hannover, Thuringiya, Saksonya, Silezya vardır. Bunlar Bach'a ulaşmışlardır. Bach'ın eseri tamamen geleneğe dayalıdır. Aydınlanma Avrupa'sı uygarlığı hiçbir zaman Ortaçağla, XII.-XIII. yüzyıllarda kalabalıklaşan Avrupa dönüşümüyle, Rönesans estetik dönüşümüyle, XVI. yüzyılın yakıcı dinsel icadıyla, Almanya'da istisnai bir katılık gösteren XVII. yüzyılın yetingen içe dönüşüyle, XVII. yüzyılın son onyıllarının büyük teknolojik hayal gücüyle bu denli dayanışma içinde olmamıştır. Süreklilik içinde bir eser. Norbert Dufourcq, Johann Sabastian Bach'ı, müzik tarihinin üçüncü aşamasının medyan ekseninin üzerine yerleştirmektedir. İlk dönem XII. yüzyıl ile XV. yüzyılın sonu arasında yer almaktadır ve bu dönem, sessel sanattan yavaş yavaş ayrılan enstrümantal bir sanatın yavaş oluşumuna tanık olmaktadır. İşin başında üç beşik: Almanya, İtalya, Fransa. Buralarda icra edilen müzik, enstrümantal bir *motet* havasındadır. Enstrümanın olanaklarına uyarlanmış bir dil yaratmak için üç yüzyıl gerekmiştir. İkinci dönem Rönesansa, daha doğrusu XVI. yüzyıla denk düşmektedir: aslında bu dönemde bile hiçbir kopuş yoktur, tersine sürekliliğin hızla yükselen bir hattı vardır. Hildebrand tarafından yeniden ele alınan Leipzig aziz Tomas Kilisesi orgu gibi birçok Rönesans orgu, XVIII. yüzyılda hâlâ hizmet vermektedir. XVI. yüzyılda hem enstrümantal müziğin özerkliği kanıtlanmıştır, hem de yüzyılın sonundaki çok hızlı bir teknik gelişmeden ötürü, alet yapımı alanında olduğu kadar beste alanında da tekniklerin kesirlere ayrılımları söz konusu olmuştur. XVII. ve XVIII. yüzyıllar aynı kalıptandırlar: protestan Avrupa'nın kitlesel okuma öğrenmesiyle inkârı olanaksız sıkı bir bağlantı içinde olan, Alman mekânının -en azında bu bağlamda- ayrıcalıklı bir bölümünün bütün halkın tümel eğitimiyle bağlantılı olan tam bir olgunluk.

Bach'ın ve Avrupa müzik mucizesinin ilk meydana geldiği yer olan Orta Almanya'nın (yüzyılın ikinci yarısında, ayrıcalıklı mekân birkaç yüz kilometre güneye, katolik Almanya'nın Salzburg'tan Viyana'ya olan Alp sınırlarına, Haydn ve Mozart döneminde; Beethoven ve Rhénan döneminden önce kaymıştır) şansı, bütün Avrupa müzik geleneklerinin buluşma noktasında bulunuyor olmalarıdır.

Bach, 21 Mart 1685'te, Thuringiya'da Eisenach'ta, herşeyin hâlâ Reformun ilk kahramanlık zamanlarını hatırlattığı, İncilci Lutherclığe derinlemesine bağlı bir bölgede doğmuştur. Otuz Yıl Savaşı esnasında derinlemesine mahvolan bölge, faal yeniden inşa sürecini başlatmıştır. İnsan dokusu yeniden oluşmuş; bir mübadele ve ilişki ekonomisi yeniden harekete geçmiştir ve bu ekonomi eskisine nazaran daha faaldir, artık kuzey-güney ve batı-doğu boyunca olan iki eksen üzerinde fikirler, teknikler ve insanlar gidip gelmektedirler. Ailede babadan oğula müzisyenlik esastır, aile üyeleri biraz alet yapımcısı, biraz besteci, biraz şarkı öğretmenidirler ve hepsi de bütün aletler, ama özellikle org virtüözudur. Refahla fakirlik arasında bir zenaatkâr ortamı. Eskiden bir Bach, vicdan nedeniyle ayrılmak zorunda kaldığı Macaristan'dan göç etmiştir. Johann Ambrosius, "kent müzisyeni", kent kemancısıdır ve işi günde iki kere, belediye binasının kulesinde ve pazar günleri kilisede çalmayı gerektirmektedir. Bütün halkın müzikle damgalandığı, XVIII. yüzyıl sonu Yeni İngiltere'si tarafından daha dar bir kesimde ulaşılan bir kültür düzeyini hatırlatan bir ortam.

Eisenach'tan sonra, 1695'te Ohrdruf. 10 yaşında yetim kalmıştır, bu kentte küçük kardeşlerinden biriyle birlikte bir ağabeyinin yanına sığınacaklardır -ne mutlu ki, Bach'lar üretkendirler-, bu ağabey, orgçu Johann-Christopher'dır. Johann-Christopher, Erfurt'ta Pachelbel'in öğrencisi olmuştur; genç Johann-Sabastian onun denetimi altında küçük bir pedallı orgta alıştırma yapmaktadır. Liseden çıkınca *cantor* Arnold'la çalışmakta; müzik onun eğitiminde Latince, eski Yunanca, aritmetik ve ilahiyatla birlikte yer almaktadır -Bu Orta Almanya'nın olağanüstü verimli zenginliği-. Büyük ailedeki dayanışma tamdır, eğitime ödevi hayat hakkı kadar tartışılmaz niteliktedir; yetimin hiçbir şeyi ihmal edilmemiştir. Ohrdruf'tan sonra Lüneburg. Johann-Sebastian, 1700'de onbeş yaşındayken, arkadaşı Erdmann'la birlikte, onu Saint-Michael okulunun beklediği, Hamburg'un güneyindeki bu küçük ken-

te gelmiştir. Artık hem korodadır, hem de çalgıcıdır, saint-Michael'in *Mettenchor*'una soprano olarak alınmıştır. Geleneksel çoksesli sanatın bütün sırları ona ifşa edilmiştir. Bütün bu masalsı müzik Almanya'sının küçük şehirleri gibi çok zengin olan bu küçük kentte, 1672'de ölen büyük Schütz'ün dostu ve çömezi olan J.L. Loew'ün sanatıyla tanışmış, Georg Boehm'le Saint-Nicolas'ta ve ayrıca Saint-Johannes'te çalışmıştır. Önemi olan iki yıl.

1703'te 18 yaşındayken, Arnstadt'da yeni kilisenin orgunun açılışını yapmak üzere bulunmaktadır; bu güzel alet, Mühlhausenli J.F. Wender tarafından inşa edilmiştir. Fakat Arnstadt, aşağı yukarı aynı büyüklükte olmasına rağmen, Lüneburg'un olanaklarını sunamamaktadır. Bu durumda, Buxtehude'ün derslerini izlemek üzere Lübeck'e gitmek için bir ay izin almıştır. Yaşlı İsveçli ile genç Thuringiyalı arasında harika bir buluşma: Buxtehude büyülenmiştir, Bach'a kendinden sonra görevini ve kızını almasını teklif etmiş, Bach geri çevirmiştir. Bach, Mühlhausen'de Georges Ahle'dan boşalan yere talip olmuş, kuzini Maria Barbara'yla evlenmiştir. 1707'de kısa bir süre için Saint-Blaise'dedir.

1708'de Weimar onu saray orgçuluğu ve Wilhelm Ernst von Saxe-Weimar'ın Oda Orkestrası müzisyenliği gibi çifte bir göreve davet etmiştir. Dokuz yıl süreyle aile mutluluğu ve devasa bir üretim. Artık genç üstada danışılmadan civarda hiçbir org yapılmamakta, hiçbir alet denenmemektedir. Weimar 1717'de biraz daralmıştır; Bach da Coethen'e geçer. Müzik meraklısı, iyi huylu, yardımsever bir hükümdarın hizmetinde 5 huzurlu yıl. Ancak, kalvinist katılık onu, ayinin baş unsuru orgdan mahrum bırakır. Coethen *Kapellmeister*'ı kendisini klavsene verir. Felâket onu burada beklemektedir: Maria Barbara 7 Temmuz 1720'de ölür, ona yedi çocuktan üçü kalır. 21 Aralık 1721'de, çok akıllı, ünlü bir klavsenci olan ve hayatı boyunca eşi olarak kalacak Anna Magdalena Wülken'le evlenir, karısı 21 yaşındadır ve 1722'den 1735'e kadar ondört çocuk doğuracaktır.

Şubat 1723 son aşama: Leipzig. Burada Thomasschule *cantor*luğuna getirilir, bu görev, eskisinin ölümünden, yani Haziran 1722'den beri boştur. Hiçbir zaman olmadığı kadar Tanrıya ve Polonya'yla hanedan ilişkileri içindeki bu Saksonya bölgesinde onun hizmetine yönelir. Bu bölgede Lutherci incilcilik, Ortaçağ hristiyanlığının ayin-

sel geleneğini aynen korumuştur. Bach, katolikliğe çok yatkın bu ortamda, tanrının ozanı olma kaderini kabullenir. Elinin altında, 1489 tarihli bir kilsedeki çok eski bir org vardır. “Kantatlar kantatları, prelüd ve fugalar prelüd ve fugaları izler. Ve sonra işte *Magnificat*, *Noel Oratoryosu*, işte Aziz Johannes’e göre *Passion*, Aziz Matta’ya göre *Passion*... ilk missaları si minör büyük *Missa* izler, bunların ardından-*motetler*, klavsen konçertoları, *Klavierübung*’un on dört bölümü gelir; ve işte *Müzik sunumu*, işte *Fuga Sonatı*... 28 Temmuz 1750’de son nefesini verir”. Bir tek 1723-1750 dönemi için yapılacak hızlı ve zorunlu olarak eksik bir hesaplama -çünkü bütün eerleri günümüze ulaşmamıştır- 175 kilise kantatı, 20 dindışı kantat, 7 *motet*, 4 kısa *missa* ve bir büyük *missa*, iki *Sanctus*, bir *Christe*, aryalar ve *liedler*, iki *Passion* ve iki oratoryo vermektedir.

Bir zirveye ulaşılmıştır. Avrupa bundan hiç heyecan duymamaktadır ve bu da normaldir. Bach’ın eserindeki herşey, beş yüz yıllık uygarlığın ortaklaşa ve benzersiz çabalarının sonucudur. Hiçbir şeyi abartmayalım. Yaşarken meçhul biri olarak kalmamıştır, sadece en iyiler arasındaki en iyilerden biri olarak tanınmıştır. Örneğin, Prusya kralı genç Friedrich’in, filozof ve flütçü kralın, 1747’de ona adeta meslektaş olarak, amatörden virtüoza, klavsen ve org üstadına yönelik olarak sunduğu saygı. Bütün bir halkın toptan eğitiminin ödülü, geleneğe akıllıca bir saygı ve hergün sürdürülen çaba ve araştırmanın beslediği akıl, duyarlık ve çeviklik yeteneklerinin kullanımı yoluyla bir tapınıyı hoş hale getirme iradesinin sonucu olarak ortaya çıkan bu eseri tam değerlendirebilmek için uzman olmak gerekir. Sözü Norbert Dufourcq’a bırakalım. İşte fuga sanatı: “... orgçu, mimardır. Virtüozdur. Mimar, aletin ona sunduğu sessel olanakları eserinde öncelikle olabildiğince kullanmaya çalışandır... Şu veya bu parçanın sesselliğini, iki veya üç ses düzlemini eleştirerek artırmak mümkündür... Org yalnızca mimari aleti değildir. Aynı zamanda virtüozite aletidir de”. Bu arada dikkat edilmesi gereken nokta müzik tarihinin bu anında, bestecinin icracıdan hiç kopmadığıdır. “Besteci Bach, aynı zamanda icracıdır. Bu niteliği gereği konserler vermekte, orgların açılışını yapmaktadır ve yapımını veya ihya edilmesini gözetim altında tuttuğu aleti değerlendirmeye uygun bir edebiyatı zenginleştirmek yorumcuya aittir...”

İşte Lutherci ayının baş parçası olan koral müzik. Bunlardan 160

tanesi bulunmuştur, ama kimbilir ne kadarı kaybolmuştur! Korale, gelenekle birleşme, müzikli ibadetin yüzlerce yıllık ortaklığı içine dalmaktır. Sanatçı, burada yalnızca gelenekten aldığı bir konu üzerinde nakış işleyebilir. Armoni koralinden; kanon, trio, fugalı, figürlü kontrapunktus ritmik koralinden süslü veya çeşitlenmiş korale kadar bitmez tükenmez bir sicil içinde biçimler birbirini izlemektedirler. Bir geleneğin muhafızı olan Bach, korallerini bestelerken, bu geleneği zenginleştirilmiş bir şekilde öğrencilerine ve öğrencilerine aktarmayı istemiştir: "... *Orgelbüchlein* ve *Dogma* koralleri ikili bir amaç içinde bestelenmiştir... öğrencileri bu katı açıklama sanatına alıştırmaya istediği. Ama onun kadar geçerli olmak üzere... yılın başlıca bayramlarını... yorumlama... bir ibadet tarzını yayma arzusu da vardır..." Bununla birlikte, Bach'ın eserlerinin meydana getirdiği ses katedralinde zirvesine ulaşan bir sanatın 1750'den sonraki gerilemesinin anahtarlarından birini de burada buluyoruz: bu eserin içinde yer alan ortak iman yavanlaşarak, Aydınlanma döneminin hristiyanlığının nihai zirvesi olan bu büyük eseri ruhsuz, amaçsız ve atılsız kılmaktadır.

* * *

Bach, daha hayattayken köhne hale gelmişti. Klavsen, yüzyılın son on yıllarında *pianoforte* karşısında silinmekte, XVIII. yüzyılın ilk yarısının aristokratik Fransa'sının sadece köylüleri kırsal bayramlarda dans ettirmeye yarayan bir halk çalgısı olduğundan küçümsediği keman saygınlığını yeniden kanıtlamaktadır. Tek kelimeyle, enstrüman yelpazesi modernleşmekte ve genişlemektedir. Fakat, ikame tedricidir. Klavsen 1770-1780'den önce teslim olmamış, bas viola da viyolonsele karşı artçı bir savaş vermiştir. Hubert Le Blanc, 1740'ta aydınlatıcı bir başlık altında, *Défense de la basse de viole* adlı kitabını yayınlamıştır. Fransa, İtalya'nın çok erkenden yücelere çıkarttığı keman karşısında uzun süre çekingen kalmıştır. Fransız keman toplulukları, dışarıya hizmet vermek zorunda kalmışlar ve çok takdir görmüşlerdir. Kemanın "sesinin parlaklığı" toplumsal bir beğenmezlik, 1750'li yıllara kadar onun salonlara girmesini yasaklamıştır. Soytarılar kavgasının tercüman olduğu duyarlılık dönemecine, kemanların kabulü ve yükselmesi eşlik etmiştir; bundan da anlamlısı, viyolonsele gecikmiş zaferidir.

Soytarılar kavgası, ruhun sıkıntılarını ve tutkuların boşalmasını aktarmaya çok yatkın olan kemanın ve bundan da iyisi viyolonselın kabulü, yüzyılın ortasında meydana gelen duyarlılık değışimiyle ilişkilendirilmelidir: eski biçimlerin kabuğu altında kendini açık etmeye hiç ara vermeyen bir önromantizm.

Yeni çağa -Aydınlanmanın zirvesi veya sonu- Mozart egemendir, sonuçta hiçbir çağa mensup olmayan Mozart. 1750-1770 arasında, müzikal Avuranın ağırlık merkezinin kararlı bir şekilde kaymasına tanık olunmaktadır. 1750'lere kadar Avrupa'ya, Orta Almanya'nın; Hannover, Thuringiya, Hesse, Saksonya ve Silezya'nın katolikliğe yatkın Lutherci Almanya'sının *cantor*ları, okul öğretmenleri, kilise üstatları egemen olmuştur. Gluck, Haydn, Mozart, Akdeniz'in estetik rövanşını vurgulamaktadırlar. Müzikal Avrupa, Aydınlanmanın sonunda, Alpler, Viyana bölgesinin İtalya'ya yatkın, İtalyanlaşmış, katolik Almanya'sının egemenliğindedir. Wolfgang Amadeus Mozart, tıpkı Bach gibi ve ondan daha fazla olmak üzere, 21 Ocak 1756'da Salzburg'da, kendini tamamen müziğe vermiş bir ortamda doğmuştur. Çok büyük bir bolluk gösteren eserlerinin yarısını 6 yaşından 21 yaşına kadar geçen sürede, onu Avusturya Avrupa'sı ekseninde bölgeden bölgeye, saraydan saraya, şehirden şehire taşıyan bir yolculuk süreci içinde bestelemiştir. 1769-1771 arasında, Venedik, Torino, Milano ve Napoli. Salzburg ve Viyana Almanya'sı kararlı bir şekilde İtalyandır. 1771'de aceleyle Salzburg'a dönmüştür, çünkü prens-başpiskopos von Schrattenbach hastalanmıştır. Genç Mozart, onun cenaze töreninde org çalmıştır; yeni başpiskopos, toplumsal demir atma noktası olarak, onu kendi *kon-zertmeister*'i yapmıştır. Salzburg'tan, Milano, Verona, Viyana ve Münih'e, İtalyanlaşmış Almanya üzerinden ışımaya devam etmektedir. Bu dönemde piyano için *mi bemol konçerto* yer almaktadır (yeni aletin ortaya çıkışına dikkat ediniz). 1777'de 21 yaşındadır: Mannheim'da "klasik senfonik tarzın yaratılmasının belirleyici öğelerinden biri olan ünlü orkestra" ve Aloysia ile Constance Weber'le çift ve verimli karşılaşma. Aloysia ile evlenemeyeceği için Constance ile yetinecektir. *Do minör Missa*: Avrupa hayrandır, Versailles, Strasbourg... Talepler artmaktadır. 1777-1778, *Sturm und Drang*'ın romantik lokması; 1781, Salzburg'tan kopuş. Bu aslında toplumsal müzik tarihinde bir tarihtir. Mozart, ilk kez saraylardan ve orglardan uzakta, "Viyana'da bağımsız

besteci olarak yaşayacak, ama gene Avrupa boyunca ışımaya devam edecektir, (ama bu) genelde bir operayı sahnelemek veya eserlerinden birini yorumlamak için olacaktır”. Çünkü Bach’tan bu yana kaydedilen yolun muazzamlığına rağmen, besteci ile yorumcu arasındaki bağ sürmektedir; bunu XIX. yüzyıl kıracaktır. *Saraydan Kız Kaçırma* ve *Haffner* senfonisi (1782), zirveler dönemini vurgulamaktadırlar... bu dönem, *fa minör fantezi* ve *Sihirli Flüt*’e kadar sürecektir. Mozart 5 Aralık 1791’de, çok daha önceki yılların zaferleriyle zıtlaşan yarı bir kaçaklık içinde çok erken ölünce, Aydınlanma Avrupa’sının en parlak ve sonuncu çocuklarından biriyle birlikte trajik bir arefe günü çözülmesi tamamlanmıştır.

AYIRIM VIII

AYDINLANMA ESTETİĞİ

RENK, BİÇİMLER, HAYATIN DEKORU

Aydınlanma Almanya'sı geleneksel Avrupa'nın genişlemesinden çıkan uygarlık-dünya'nın beslenmeye devam ettiği bu müzik imparatorluğunu, bütün bir halkın eğitimi yoluyla inşa etmiştir. Oluşmuş özerk bir yapının nisbi bağımsızlığı ne olursa olsun, bir estetik toplumsal bir ortamın ve bir ekonominin dışında kavranamaz. Bütün bir halkın müzik eğitimi alması, yiyeceğini ortamdan çok zor kopartan bir ekonominin bağrında, Avrupa-dışı uygarlık ve kültürlerle nazaran nadir bir boş zaman uygarlığı olarak tanımlanabilen bir uygarlığın bağrında, küçük bir refah fazlası, bir verimlilik artışı, *per capita* daha iyi bir randıman, Aydınlanma döneminde geleneksel uygarlığı karakterize eden eğitime yönelik temel tercihi gerektirmektedir.

Biçim veren sanatlarda ve öncelikle mimaride ekonomik ve toplumsalla olan bağ daha dolaysızdır. Müzik-org ve opera (seyir alanına aittir) bir kenara bırakıldıklarında-, boş zaman değerlendirme faaliyeti olarak az birşeye malolmaktadır. Aydınlanma Avrupa'sının müzik alanındaki tamamlanışı, aynı dönemde okur sayısını beş katına, sahiden okuyanların sayını da dört katına çıkartan devasa çabayla akrabadır.

* * *

Biçim veren sanatların toplumsal ve öncelikle ekonomik alana dahil olmaları çok daha önemlidir, özellikle mimaride olmak üzere yapılar arasındaki gel-gitler çok daha ele gelir niteliktedir. Mimarinin şansı, oldukça gevşek bir ölçüm içinde, inşaat hacmine bağlıdır. XVII. yüzyılın sonuyla XVIII. yüzyılın sonu arasında nüfus iki katına, kent nüfusu da üç katına çıkmıştır, bazı yerlerde de bu artış dört kat olmuştur. Benzersiz bir büyüme: XVIII. yüzyılda kentsel mekânda evlerde oturma oranlarına sahibiz. Normandiya'da, Rouen'da olduğu kadar orta büyüklükteki bir kent olan Coutances'daki hesaplamalar (özellikle bu sonuncusunda) oda başına bir kişi vermektedirler. Örneklerin yalnızca %45'inde, aşırı kalabalık evler, yani oda başına bir kişiyi aşan

evler vardır, bu oran Coutances'ın anlamlı örneğinde %20'dir. Her tarafa yayılan kent XIX. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Kilerlerde veya mahzenlerde üst üste yığılma Aydınlanma'dan önce veya sonradır. XVIII. yüzyıl, kentsel alanda, önceki yüzyılların miras bıraktıklarından üç kat daha büyük bir mimari kitle inşa etmiştir. Aydınlanmanın bütün mimari tarihi bu ön mülahazanın hükmü altındadır.

İnşaat tekniklerinde pek bir ilerleme yoktur, bunlar da, özellikle kalite kazanımları olan mütevazı üretkenlik kazanımlarından ibarettirler. Prestij binalarında taş ustalığı mükemmelliği yakalamıştır. Caen'daki Saint-Etienne manastırının alçak kemerleri, Rouen belediye sarayının, Tours ve Bordeaux başpiskoposluk binalarının merdivenleri hassas ölçüm şaheserleridir. Bu teknik mükemmellik, eserin sahibinin düşüncesine hiç ihanet etmeden işleri yapabilecek insanların bulunabileceğine güven konusunda, inşa etme sanatı teorisyenleri tam bir bilince sahiptirler. Her zaman başvurulana Patte, okuyucusunun dikkatini gururla Sainte Geneviève kilisesine çekmektedir, ama burası devasa bir anıttır. İçradaki bu teknik kalite, mimarın kuruntularını bile aktarabilmesine olanak vermektedir. Eğer bu altyapı olmasaydı -katı kalfalık okulunda, kentte eliyle çalışarak yetişen zenaatkâr kitlesinin bu cevabı, Thüringiya, Lusace ve Saksonya'daki sıradan halkın toptan müzik eğitiminden geçmesini hatırlatmaktadır- Almanya'nın devasa hiperbaroku, Fransa'nın ve Orta Avrupa'nın rokoko süslemesi mümkün olamazdı. Olanakların ve yöntemlerin yüzlerce yıllık çok eski yapısının çerçevesi içinde elde edilen bu mükemmellik noktası, ekonomik bir ortamdan ve talebin artan hacminden kaynaklanmaktadır. Kentsel kitlenin bu üç katına çıkışı herşeye hükmetmektedir. Köy evi, tarımsal çalışmanın olmadığı dönemde, köylüler tarafından, tamamen geleneksel bir tarzda inşa edilmektedir; kentsel inşaat planı, aslında üretkenlik ve nitelik gelişimi laboratuvarı olan çok daha karmaşık tipten bir girişimler bütünüdür. Talep artışı, maliyetlerin nisbi düşüşünün veya en azından en yüksek maliyetlerdeki düşüşün (kır ortasındaki anlamlı duahanelere bakınız); teknik kapasitedeki genel bir yükselişin sonucu olacaktır. Aydınlanma çarpanı, şehircilik ve mimari düzleminde etki etmektedir.

1680-1720 ufku üzerindeki en büyük olgu muazzam Alp Almanya'sı ve Tuna Avrupa'sının icatçı alanındaki, ilhamını İtalya'dan alan dinsel barokun patlaması düzeyinde yer almaktadır. Avusturya, yani

Katolik Almanya, İtalya, İspanya bir yanda; Fransa, İngiltere, Protestan Almanya diğer yanda. Bir yanda manevi ilhamlı Alman barokunun, mimari fuga sanatının, katolik reformun ahiretin esrarı içinde ulaşılır kıldığı *Deus absconditus*'u ululamaya adanmış taşın kontrapunktusçu müziğinin alemi; öte yanda herşeye rağmen geriye kalanın içinde düşüncelerin Aydınlanma Avrupa'sında, duyuların hizmetinde, etkin ilk aşamasında filozofların rasyonalist ve pragmatik fikirleri yaymalarına eşlik eden şu ahiretin kısaltılması hattı üzerindeki dünyevi bir hayatın hizmetindeki dindışı bir sanat. Çok yüksek fiyat, çok uzun süren çaba eserin birkaç yüzyıllık hayatı, herşey mimariyi ekonominin ve geleneksel toplumun içinde ilerlemeci bir evrim çizgisine mahkûm etmektedir. Süreklilik, herşeye rağmen Batı'da, Fransa ve İngiltere'de özellikle galebe çalmaktadır. XVIII. yüzyılın sonuna krallık siparişleri ve Jules Hardouin-Mansart'ın güçlü kişiliği egemen olmuştur. Bu yüzden Büyük Kral'ın mimarının 1708'deki ölümünü bir dönemin başlangıcı olarak kabul etme eğilimi olmuştur -eski sanat tarihleri bir eğilim kalmaktan geri kalmamışlardır.

Bu görme biçimi gerçekte hatalıdır. En azından üç nedenden ötürü: çünkü 1665-1690 yıllarının mimari bütünleri, Fransa ve Avrupa'da XVI. Louis saltanatının başarılarına bağlanan kitleleri ve prestijleriyle bütün Aydınlanma yüzyılı üzerinde ağırlık yapmaktadırlar; Kuzey Almanya kesiminde, Hardouin-Mansart mimarisinin taklit yoluyla saraydan saraya bir yayılması söz konusudur; Hardouin-Mansart'ın ağırlığı -bu tekil kişi bir çoğuldur- aile bağları ve mirasların etkileri, Mansart geleneğinin XVIII. yüzyılın hemen bütün ilk yarısı boyunca sürmesini sağlamışlardır.

Jules Hardouin-Mansart'ın çevresinde kocaman bir takımyıldız vardır: onun ilk ve en eski desinatörü Cocheray, Rouen belediye sarayı mimarının torunu Jacques III Gabriel, D'Aviler (1653'te doğmuş, 32 yaşındayken üstadın yanına girmiş ünlü bir *Cours d'Architecture* yazmış, bu kitap 1641'de yayınlanmış 1700'de Montpellier'de erken yaşta ölmüştür), Pierre Le Pautre ve Lassurance. Ama asıl hatırlanması gereken nokta, XVIII. yüzyılın ilk yarısının en büyük iki adamının J. Hardouin-Mansart atölyesinden çıktığıdır. Robert de Cotte 1656'da doğmuştur; babası ve dedesi mimardır, Marly makinesinin girişimciliğini yapmıştır. Mansart ajansına 1685'te otuz yaşındayken girmiş, us-

tanın baldızı Catherine Bodin'le evlenmiştir. Bu andan itibaren kariyeri güvence altındadır: 10 Ocak 1687'de Mimarlık Akademisine kabul edilmiştir. Eserlerinin en iyileri (Versailles şapeli, Notre-Dame koro bölümü, Lyon belediye sarayı) 1708'den önce Jules Hardouin-Mansart'ın üstünlüğü ve otoritesi altında gerçekleştirdikleridir. Robert de Cotte'un Paris'in büyük konaklarındaki rolü bilinmektedir: Petits-Champs caddesindeki Tubeuf konağı, Estrées düşesinin konağı, Lude konağı, Toulouse konağı, Grenouillère konağı. Fakat Mansart hanedanının en parlak ürünü Boffrand'dır: o da mimar ve heykeltıraş çocuğudur, anne tarafından Quinault'nun yeğenidir, sanat ve edebiyat alemiyle çifte bir bağı vardır. Germain Boffrand, 1667'de Nantes'da doğmuştur. Jules Hardouin'in yanına, Robert de Cotte'tan kısa bir süre sonra, 1687'de yılda 600 lira gibi iyi bir maaşla desinatör olarak girmiştir. Mansart atölyesinde, Dijon'dan gerçekleştirilen çalışmalara özgün katkılarının olduğu düşünülebilir. Boffrand, 1695'ten itibaren çok üretmekle kalmamış, ayrıca 1743'te büyük bir mimari kitabı yayınlamıştır. Fransız mimari eserlerinin yayıncısı Pierre Patte, bu kitaba 1753'te hakkını vermiştir. Boffrand, titiz bir akademisyen, mühendislik sanatı konusunda haberli biri olarak, Sens ve Montereau köprülerini inşa etmiştir; eserinden bugüne kalanlar insanı etkilemektedir: Paris'te Le Brun konağı, Amelot konağı, Lorraine'deki rolü bilinmektedir, Boffrand, dükün talebi üzerine, XVI. yüzyılın ortasından kalma Lunéville şatosunu 1703'ten itibaren yeniden inşa etmiştir. Bu çalışmaları onbeş yıl sürmüştür. Nancy Versailles'ı olan Malgrange ve dükalık sarayı, yani Léopold'ün Louvre'u da onun eserleridir. Paris'te ise Argenson konağı, Saint Ouen şatosu, Torcy konağı, Seignelay konağı, Mme. Juillet'ye ait Duras konağı onun elinden çıkmadığıdır. Mansart atölyesinin son çiçeği Jacques III Gabriel'dir. 1667'de doğmuş, 1742'de ölmüş, Cotte ve Boffrand'la birlikte, Fransız Aydınlanma mimarisinin ilk onyıllarına egemen olmuştur. Yüzyılın geçişini belirleyen dönüşümler, Jules Hardouin-Mansart atölyesinde çok erkenden, daha XIV. Louis tarzının göze görünmeyen çatlakları içinde fark edilmeden hazırlandıkları için, 1708 hafif bir süreklilik çözümü bile meydana getirmemektedir.

Herşey süsleme düzeyinde olmaktadır. İngiliz ve Fransız mimarileri, 1680-1720 arasında görünüşte pek yerlerinden kıpırdamamışlardır, dış görünüş geleneğe kurban verilmiştir, devrim içeride olmaktadır

ve bu başat bir durumdur. Düşüncelerin dışsal konformizmi, siyasal, ekonomik ve toplumsal yapılara görünüşte saygı, herşey vicdan düzeyinde cereyan etmektedir. Saray ve konak cepheleri geleneğe kurban edilerek, sürekliliği göstermektedirler; hayatın dış kabuğu, aile mahremiyeti içinde yani bir dekorla sürtüşmektedir. Locke duyumsalcılığı, duyuların yükselmesi, insan hayatının uzaması, bedenın taleplerinin değerler silsilesi içinde birçok derece yükselmesi döneminde, sıcak bir dekor, aristokratik hayat tarzında hafif bir erotik temasın yükselişini belirleyen XVIII.yüzyılın ilk onyıllarındaki karışık bir dekor.

* * *

Geç XIV. Louis tarzı mobilya, malzemenin zenginliği, bronzların bolluğu ve ağırlığı, işçiliğin önemiyle karakterize olmaktadır. Genç Boulle'e göre (1642-1732), Le Brun hiç tartışmasız en önemli çağdaş kişiydi. XVII. yüzyılın sonunda mobilya süslemesi bir miktar duvarı ele geçirme gayretine girmiştir. Berain veya Audran'ın rollerini abartmamak gerekir. 1640'ta doğan Jean Berain, demircilik yapan bir aileye mensuptur, babası tüfek yapımcısıdır ve onun süsleme sanatı ferforjeden ilham almaktadır. Ama 1711'de ölen Berain, özellikle kaba figürleri çoğaltmıştır. 1670'ten itibaren Louvre'de Apollon galerisinde arabeskler üzerindeki ustalığını sergilemiştir. Kuşkusuz kaba figür geleneği çok eskidir, Roma Antikitesinde başlamıştır ve XVI. yüzyıl menziline bilmezden gelmek olanaksızdır, ama gene de tekniğin yayılması, biçimin evrimi ve konuların zenginleşmesi karşısında hassas olmamak mümkün değildir. Berain, temalarından bazılarını elbette geleekten almaktadır, ama onun düzenlemeleri daha hafiftir, daha çok şayıdaki boşluk figürlerin değerini vermekte ve hareket daha yumuşak figürler sayesinde daha büyük olmaktadır. Berain, özellikle yeni figürlere hayat vermektedir. Onun figürleri genişleyen bir dünyaya tanıklık etmektedirler. İşte *commedia dell' arte* kişileri, opera kişileri; trompet, gitar çalan, davul vuran çalgıcılar, ellerinin üzerinde yürüyen kişiler, ama esas olarak yeni dünyalar: egzotik düş, bilge Çinli bahçıvanlar ve filozoflar, "palmiyelerin *Néphelococcyie* mimarisinin gölgesine oturmuş Türk süvariler, bu mimaride herşey inşaata meydan okuma, süslemenin gerçekten aldığı rövanştır" süslemecinin mimariden aldığı rö-

vanş. Berain'in çeşmeleri gözü eğlendirmekte ve Audran, Gillot ve Watteau'nunkileri haber vermektedirler. Berain kente gönül hoşluğu vermektedir. Ve bu aynı zamanda XVIII. yüzyıl planının değişiminin de haber vermektedir. Daha geç tarihli olan Mailly-Nesles konağında daha cesurdur (1686'da, Beaune caddesiyle eski Malaquais, şimdi Voltaire rıhtımının kesiştiği noktadadır). Stockholm ulusal müzesinde bulunan desenler, sarayın zorlamalarından kurtulan Berain'in evrimini göstermektedirler. Süsleme engebesini kaybetmekte, yuvarlak kabartılar rengin karşısında kaybolmakta, resimsel hale gelmekte; girintili fiğürlerle bezenen kanallar, şeritler, çiçekler, madalya halinde başlar, kaba figürler, aşklar ve geleneksel palmiye ormanları (bazen içinde Türkler ve Çinliler vardır). Böylesine bir süsleme, ressamların, en başta da André Camot'nun sıkı işbirliğini gerektirmektedir.

Jean Berain'in saray gelenekleri nedeniyle temkinli bir şekilde serbest bırattığı eğilimler, Claude III. Audran'ın (1658-1734) yarattığı yeni zevk akımında infilak etmişlerdir. Audran Lyonludur, bir ressam ve süslemeci ailesine mensuptur. İlk arabeskleri, Büyük Veliahtın Meudon'daki şatorusunun tavanında yer almaktadırlar. Aşklar, maymunlar, Hintliler, yunuslar süslemelerini doldurmaktadırlar. Audran tarzı, daha başta krallık sınırlarını aşmıştır. Yeni süsleme tarzı, barok katolik Alman prenslerinin konutlarını çok erkenden fethetmiştir, burada sonunda kendine dehasına daha uygun düşen bir çerçeve bulmuştur. Büyük Veliaht ile Bavyera dükü Joseph Clement arasında bir akrabalık vardır. Audran, Bonn'daki Buen Retiro'yu Mendon'dakine benzer bir süslemeyle donatmıştır; Almanya'daki süreç hareketlidir. 1699'da tekrar faaliyete geçen Gobelins manüfaktüründe, Audran, tarzını Fransa'ya Avrupa'ya yaymanın müthiş bir aracını bulmuştur.

Colbert'in ölümü, Le Brun'ün sönmesi ve ölümü, 1690'lı yılların ekonomik güçlükleri, güçlükler ve savaş, Avrupa hevesli bu Fransız devrimine kendi tarzlarında katkıda bulunmuşlardır. J. Hardouin-Mansart, 1689-1690'dan itibaren Grand Atelier binalarının süsleme işini üzerine almıştır. Binayla bütünleşmeyen, plakalar halinde, dolayısıyla ağır olan bir dekorasyondan, tonların sıcaklığı üzerinde etki eden, müthiş bir çalışma çok bol malzeme (yaldızlı bronz, mermer, abanoz, kaplamalar) kullanan bir dekorasyondan, konfora katkıda bulunan ve yapıyla bütünleşen boyalı tahtalarla yapılan dekorasyona

geçilmektedir. Isınma olanaklarındaki iyileşme ile tahta lambriler arasındaki bağı görmemek mümkün müdür -bu bağ, 1691’de bizzat J. Hardouin-Mansart’ın çalışma arkadaşı D’Aviler tarafından *Cours* adlı kitabında işaret edilmiştir-?” “Doğrama işleri, ortamı kuru ve sıcak ve dolayısıyla sağlıklı ve oturulabilir kılmaktadırlar, ayrıca mobilyadan da tasarruf sağlamaktadırlar, çünkü ahşap işlerden ötürü mobilyalar için birkaç ayna ile panolara konulan birkaç tablo yeterli olmaktadır. Ahşap lambriler ayrıca odalardaki hataları, örneğin baca borularından kaynaklanan boşlukları örtmeye yaramaktadırlar; bu gibi durumlarda duvara dolap yapılarak simetri sağlanmaktadır”. Böylece mobilya inşaatla bütünleştirilip, iç mimarının ayrılmaz parçası haline getirilmiştir. J.Hardouin-Mansart ahşap lambrileri artırmakta, alçıyı daha cömertçe kullanmakta (bunalım zamanlarının fakir malzemesi) 1690’lar teknolojisinin daha büyük yüzeyler içinde daha ucuza sunduğu aynaları daha çok koymaktadır. 1680-1690’ların ve Le Vau tarzı kalıpları, 1690-1700 ufkü üzerinde incelenmektedirler. Altın sarısı, gri ve beyazın karşısında sistematik olarak gerilemektedir. J. Hardouin-Mansart, son olarak iç dekorasyona Avrupa’da süreklilik kazanacak bir yenilik getirmiştir. Mimar olduğunu hatırlamış, salon düzenlerinin sayısını artırmıştır. Örneğin kralın küçük dairesindeki oval çalışma odasına, Trianon salonlarına bakınız.

Bacaların daha iyi çeker hale getirilmesi, daha etkin ve daha az hacimli ocakların yapılabilmesine olanak vermiştir. Dönüşüm, hep aynı 1680-1690 düzeyinde yer almaktadır. Yeni tarzdan şömine, lüks konutun zorunlu konfor işareti olarak, büyük bir keşfe yol açmıştır. Krali şömineye geçilmektedir. Pierre Le Pautre ve bizzat J. Hardouin-Mansart, XVIII. yüzyılın sonuna kadar sürecek bir tarz saptamışlardır. Bu tarz, daha J. Hardouin-Mansart’ın 1695’ten önce dekore ettiği Lorge konağında kullanılmıştır. Şömine XVII. yüzyılın sonunda damını kaybetmiş ve yeni konforun esas parçası olan ayna, bütün panoyu işgâl etmiştir; dikdörtgen bir çerçeveye kuşatılmıştır ve bir eğri veya kemerle sona ermektedir.

Yeni inşaat modasının miktarını artırdığı ahşap ve alçı yüzeyler üzerinde, paletin renk tonları epeyi azalmıştır. Bu konuda rol oynayan ekonomik nedenleri bir kenara bırakalım, ama gösteriş, toplumsal yer, gözün zevkinin önüne geçmiştir. Flamanların etkisi Le Brun’ün yenik

düşmesine yol açmıştır. Mavi ve sarı, gri ve beyazı biraz önelemedirler. Burgonya dükünün çevresindeki reformcular takımı -Beavillier, Saint-Aignan, Fénelon-, bir basitlik etiği adına yeni renk dağılımını onaylamaktadır. Siyasal ahlâk, duyuların incelmış huzurunun yardımına gelmektedir. Dönüşümler, temkinli bir şekilde, aşamalar halinde olmaktadır. Mansart, iç süslemelerde, büyük iç dekorasyon kitlelerini klasik mimarinin simetri kuralına göre düzenlemekte ve bu kez gerçekten barok olan mikro-dekorasyon hayal gücü, eğri çizgi fantezisine ters olarak panoların içine egemen olmaktadır. Çin imparatorunun uyruklarından felsefi yardım alan Berain, Audran ve onların rakiplerinin artık 1697'de yayınlanan P. Bouvet'nin *L'Etat présent de la Chine en figures*'ünden yararlanmaktan başka bir işleri kalmamıştır. Fransa'da yaşanmakta olan J. Hardouin-Mansart tarafından Berain, Boulle, Pierre Le Pautre, Lassurance, Robert de Cotte, Audran ve Gobelins atölyelerinin adı bilinen veya bilinmeyen bütün desinatörlerinin yardımıyla uygulamaya başlanan yeni süsleme, oyma baskı ve gravür Avrupa'yı fethe çıkmıştır. Başta Daniel Marot ile Gottfried Stern, Jeremias Wolff, J.C. Haffner gibi Almanlar adeta yeni bir etik olan şeyi yaymaktadır. Luyes dükü, 1747'de bir tarzın kurucusuna hakedilmiş bir saygı olarak, onun ölümünden otuz altı yıl sonra, Versailles'da veliahtın çalışma odasındaki arabesklere tasvir ederken, "Berain'in desenleri" demektedir. XVIII. yüzyılda Claude Audran, Gillot ve Watteau, Berain'in hayal gücünden gelmişlerdir. Berain'in aynı zamanda bir tiyatro adamı olması anlamdan yoksun değildir. XVIII. yüzyılın eşiğinde, bir opera dekoru mahremiyeti kadar, evin içine kadar, kentteki zengin ve güçlülerin hayat tarzına kadar girmektedir.

Le Brun'un öğrencilerine ince ve narin gözükse de, Berain'in arabeski, üstadın 1711'de ölümüne kadar belli bir genişliğe sahip olmuştur. Audran'la birlikte arabesk incelmıştır. Bütün gerçekliğini kaybetmiştir ve artık esnek ve beklenmedik bir çizgidir. İç dekorasyon, Audran'la birlikte elini resme uzatmıştır. Nitekim iki dönem oldukça belirgin bir şekilde resmolmaktadır. 1700-1725 arasında, J. Hardouin-Mansart tarafından belirlenmiş ayırım hatları içinde belli bir düzen devam etmektedir; 1725'ten sonra rokoonun nihai sonuçlarına kadar görülen eğri içindeki saf hayal gücünün zaferi, Audran'ın birkaç muhteşem parçası vardır: örneği *Portières des dieux* veya *Tenture des do-*

uze mois. Luxembourg sarayı kapısı Watteau'yu ağırlamıştır. Fakat dekoratör Watteau'nun eseri maalesef kaybolmuştur. La Muette, şatosunda, Chauvelin, Poulpry ve Law konaklarında Çin tarzı süslemeler, av sahneleri vb. bulunmaktaydı. Bunların anıları gene de, Boucher, Jeanrat ve Aubet'in gravürlerinde korunmuşlardır. Ve gene Watteau çizgisindeki Laucet (1730) ile Boullongne konağının panoları. Süsleme işi bir heykeltraşa da verilebilirdi: Paris'te ve memleketi güney Fransa'da çalışan Toro'nun (asıl adı Bernard-Honoré Turreau, Toulon'da doğdu, 1672-1731) durumu böyledir. Audran, Watteau ve Toro hariç, XVIII. yüzyılın başı dekorasyonu bir mimar işi olarak kalmaktadır. Robert de Cotte, Boffrand, Lassurance, Oppenard, Aydınlanma dekoratörlerinin ilk sırasına yerleştirilebilirler. Onlarla birlikte yeniden bir ağırlık ortaya çıkmıştır. Dokular çoğalmış, bağlar azalmış, yani pek boşluk kalmamıştır.

Dekorasyonun zirvesi, biraz daha geç, yüzyılın ikinci çeyreğine konulmaya çalışılmıştır. Soubise konağında Herpin'le Oppenord'la, belki Nicolas Pineau'yla, ama neden Meissonnier'yle olmasın? 1693 veya 1695'te Torino'da doğan Juste-Aurèle Meissonnier Fransız asıllıdır. Önce nakışçılık yapmıştır. “Cenaze törenleri, şöenler, havai fişek gösterileri”, tiyatro süslemecisidir. Bir sunak, bir mezar, bir konak içi dekorasyonu veya bir kandil çizsin, Meissonnier mutlaka imzasını atmaktadır. Yerçekimini bilmezden gelmekte, dikey ve yatayı isteyerek karıştırmaktadır. Meissonnier, yutan dekorasyon, mimariyi yiyen dekorlar, iki dünya ikiyüzlülüğünün sonu, dış devamlılıkların içeri taşmasını maskeleyişinin sonudur. Meissonnier, hem dekorun içine bir erotiğin dahil edilmesi, hem de alemlerin çakıştırılmasıdır: “Onun *livre des légumes*'üne bakıldığında, lahanalarına, havuçlarına, soğanlarına bakıldığında, bu kavramların kökeni keşfedilmektedir: Tıpkı 1900'de *modern style* yaratıcılarının yapacakları gibi, mimariye bitkilerin bütün esnekliğini, bütün yumuşaklığını vermek istemiştir. Bütün şekilleri çeşitli bitkilere benzemektedir. Eserinin tümü “âlemlerin ve “maddelerin sürekli çalışmasıdır”

Meissonnier Avrupa'da eğilimleri ve derin beklentileri ifşa eden biri olarak etki etmiştir. Meissonnier tam anlamıyla rokoko'nun babası değildir. Paris'teki kariyerinin prestiji, vahşi barokun son bir patlamasını hızlandırmış, onu varlıkbilimsel ilişkisinden ve toplumsal mi-

marideki birleştirici rolünden saptırmıştır. Meissonnier'nin Portekiz'deki başarısı muazzamdır, çünkü bu ülkede Manuel tarzı sanatın iki yüzyıldır geri itilmiş olan eğilimlerini serbest bırakmıştır. Meissonnier, Orta Avrupa'nın başlıca dayanağıdır. İngiliz aristokrasine, Palladian zincirleri bir an için sarsalama olanağını vermiştir. Meissonnier'nin gerçek ardılı; Paris konağının meydana getirdiği şu benzersiz labaratuarda genel mültezimler, finansçılar ve iâşecilerden meydana gelen yeni burjuvazinin beklentilerini tatmin için yoğrulmuş dekor ile barok Almanya'nın aristokratik ortamının beklentileri arasındaki derin bir işbirliğini açığa çıkartan, Fransız asıllı, Almanların en Bavyeralısı Cuvilliès'tir. Kuzey Fransalı olan Jean-François Cuvilliès, 1695'te Hainaut'da doğmuş, herhalde Boffrand ve Jean-François Blondel'in öğrencisi olmuştur. Amalienburg, Falkenlust, Münih Operası, birçok kilise... Bugün Münih'te ve çevresinde Cuvilliès'in damgasını farketmemek mümkün müdür? Bolca grotesk, yığınlarca arabesk, sivri şapkalı Türk ve Çinlilerle dolu ormanlar. Cuvilliès, Alman barokunu tam nefesi kesildiği sırada eline almıştır. 1670-1680'li yılların büyük İtalyan atılımından sonra, 1720-1730'lu yılların küçük Fransız sarsıntısından sonra, Alman barokunun son bölümü açılmıştır. Cuvilliès'in şaheserleri, bu Fransız atılımının zirvesindedirler. Amalienburg av köşkü (1734-1739) geniş Nymphenburg bütününün içinde yer almakta ve özellikle iç dekorasyonu ve unutulmaz bir mavideki çini kaplamalarıyla önemli olmaktadır. Residenstheater'de (1750-1753), "beyaz ve altın sarısı küçük salon, operalar için ideal yerdir", doğacak olan Mozart'ın operaları için Bavyera'nın dinsel dehasının en şaşırtıcı mucizesi herhalde Cuvilliès'tir, dinsel mimar olarak Berg-am-Laim'de Sant-Michal'de (1738-1744) J.-M.Fischer'le birlikte çalışmıştır, bu kilise Kolonya elektörünün bir vakfıdır. Geçerken kaydedelim ki, bu şaşırtıcı, canlı köhne Alp Almanya'sında, J.M. Fischer (1641-1766), Memminger yakınlarındaki Ottobeuren manastırını inşa etmiştir (1747-1766), bu bina "Güney Almanya'nın en önemli rokoko tarzı yapısıdır". Ayrıca Wiblingen'de 1772-1781 arasında "Barok Savabya'nın planı hâlâ barok tarzda olan sonuncu büyük binaları" dikilmekte, ama deorasyonlar garip bir dönüşümle tamamen neo-klasik olmaktadır.

Cuvilliès Hainaut'ludur; Anvers'in geç rokoko üzerindeki etkisini hatırlatmak gerekir mi? Meissonnier, Cuvilliès kuşkusuz, ama aynı za-

manda Anvers kökenli Slodz'lar ve J. Verberckt. Sébastien Slodz hanedan kurmuş, 1726'da ölmüştür; oğulları Sébastien-Antoine, Paul-André ve hiç de mütevazı olmayan bir ad taşıyan Michel-Ange işi yürütmektedirler. Michel-Ange, 1745'te velihatın düğünü için Versailles'da inşa edilen gösteri salonunu dekore etmiştir. 1763 Mayıs'ında komedi salonunu, İspanya kral ve kraliçesinin Notre-Dame'daki katafalklarını 1760'ta dekore etmiştir. Gene geç barok dekorasyonunda cenaze töreni ile hayat arasında garip bir işbirliği, saf ve çocuksu bir tiyatro yakınlığı vardır. J. Verberckt, tıpkı Sébastien Slodz gibi Anvers'de doğmuştur (1704); Gabriel'in gölgesi olacaktır. Hayatı boyunca (ölümü 1771), herkesten daha iyi resmettiği rokoko dekorunun sona erişini yaşayacaktır.

* * *

Dekor, hayatla teması içinde insan tarafından biçimlendirilen kabuk olarak gözüktüğü, varlıkların sınırlarının mahremiyetinin kırıntılarını kaşındığı ölçüde, bir uygarlık hakkındaki düşüncelerin merkezinde yer almaktadır. Ev, duvarlarının arkasında, düzeninde, planında, pratik amaçlarında başka sınırlar taşır. XVIII. yüzyıl mimarisi, soylu düzlemde kaldığında bile, ilhamını aldığı geleneksel uygarlığın bölgesel tarzlarından hiçbir zaman tamamen kopuk değildir. Bunun, zirvedeki Aydınlanma yüzyılının, Ortaçağ Avrupa'sının kalabalık kesimlerinde 5-6 yüzyıl önce doğmuş bir uygarlıkla kopuş değil de süreklilik içinde olduğunu iddia ettiğimiz bakış açısı içinde değeri vardır.

Malzemeye bakalım: XVIII. yüzyıl kentsel şantiyede müthiş kalfalık okulundan geçen zenaatkârlarının kalitesi sayesinde asla yakalanamayan bir virtüözlüğe tanık olmuştur. Soylu taş, önde, cephe duvarındadır, ama içeride, görülmeyen alanda başka malzemeler vardır: Rouen'da Lisieux'de hatta Versailles ve Paris'te ahşabın intikamını aldığı olmaktadır; ahşabın ve alçının krallığın üçüncü büyük kenti olan Rouen'da ev geleneksel bir modele göre, tahta ve alçıdan yapılmaktadır. Paris ve Versailles'da sıvanmış yüzeyli ahşap evler vardır. Taşın soyluluğu, çeşitli malzemelerle daha da hafifletilmeye çalışılan tuğlayı her yerde devre dışı bırakmayı başaramamıştır. Belki de XVIII. yüzyıl bu tavizlere yanaş-

tuğı için daha hızlı ve daha iyi inşa etmeyi başarmaktadır.

Taş yontuculuğu gibi zor bir sanatta genelde sağlanan kolaylık, kentsel mekânda gerilemekte olan ama ciddiyeti devam eden yangın tehlikesine karşı kemer sayısının artırılmasına olanak vermiştir. Örneğin çıkıntılı kenarlı kemerler gibi terkedildiği sanılan çok eski tekniklerin bazen yeniden ortaya çıktıkları görülmektedir. Ama aynı zamanda, inşaat sanatında daha büyük bir becerenin tanığı olan daha cesur bir teknik de yaygınlaşmıştır: yassı kemerler. Bu tuğla kemerlerin ilkleri 1710'lar civarında Castelnau-dry'de ortaya çıkmış, sık oldukları güneyden yola çıkararak, taş kullanılan kuzeye yönelmişlerdir. Courtonne, Paris'te Matignon konağının girişinin üzerine, tepeliği 0.43 m'yi geçmeyen 7.80m.'lik bir yassı kemer inşa etmiştir.

Kentsel prestij evi iki plan arasında gidip gelmektedir: kiralık mütevazı evlerden hemen ayrılamayan caddeye bakan ev, bu durumda ortaya çıkan sakınca ifte merdiven çözümüyle telâfi edilmektedir; bahçe ve avlu içindeki konak, önce yalnızca Paris'te uygulanan bu çözüm, sonunda Fransa'da ve Fransa dışında öncelikli hale gelmiştir. Caddeye bakan konaklarda, genelde eklenti halinde iki kanat ve genelde kıvrımlı cümle kapılı bir duvar. Yarım daire biçimli kemer egemendir; cümle kapısı şeref avlusuna, ya doğrudan, ya da bir geçitten ulaştırmaktadır; bir avlu veya alan elverirse iki, hatta , dört avlu, bunlar zor bir mesele olan at sorununa çare olmaktadırlar. Gene başat bir sorun, hizmetçileri barındırmaktır; genelde eklentilerin üstünde yer bulunmaktadır; XVII. yüzyılın yatakhanelerinin yerine, bir koridor boyunca uzanan küçük bireysel odalar geçmiştir. XVIII. yüzyılda kuşkusuz hizmeti sayısında bir artış olmamış, ama işlevleri farklılaşmış, XVII. yüzyılın sonunda henüz geniş lde çoğunlukta olan erkeklere nazaran kadın personel sayısında bir artış olmuştur.

XVIII. yüzyılda kent konağı, hizmetler ve eklentiler düzleminde, bakmasını bilenlere, yaşama sanatında bir gelişme, daha akıllı bir iş ve çaba örgütlenmesi sunmaktadır. XVII. yüzyılda mutfaklar, efendinin dairesinin uzağında, uzak bir yerdedir; bu mutfakların eklentileri arasında ekmek fırını -zenginler kendi ekmeklerini yapmaktadırlar-, yiyecek dolabı, bulaşıkhanesi, tabak dolabı bulunmaktadır. Yemek odasıyla mutfak arasındaki mesafenin çok fazla olması, yemek odasının yakınında, yemeklerin yeniden ısıtılacağı bir yer yapılmasına neden olmuş-

tur. XVIII. yüzyılda konaklarda genel düzen konusunda bir takım değişiklikler olmuştur. Genel kural olarak, mutfak ana konuta yaklaşmıştır, bacaların iyileştirilmesi kokuların dışarı daha iyi atılmalarına olanak vermektedir. Mutfak uzakta kaldığında bir yeraltı geçidi ısı kaybı olmadan yemek taşınmasını sağlamaktadır. Fakat başka çözümler de vardır: örneğin çift mutfak. Eklenti binalardaki eski mutfak hizmetçilerin beslenmesi için muhafaza edilmekte, ana binayla bütünleşen ikinci bir mutfak efendilerin yemeğini sağlamaktadır. Yeni inşaatlarda yeraltı mutfağı giderek öne çıkmıştır. Bu çözüm, mutfağın boyutlarının azaltılmasını gerektirmekte, bu da daha iyi bir yerleştirme ve mekânın daha iyi kullanımıyla telâfi edilmektedir.

Ana binada da aynı rasyonelleştirme çabası. XVII. yüzyılda da olduğu gibi, ana bina çoğu zaman bir veya iki sıra oda içermektedir, ama çoğu zaman, yeni olmayan -daha XVI. yüzyılda vardır- toplu plan uygulanmaktadır. Odaların mahremiyetini sağlayan ve mekânın daha iyi kullanımına olanak veren koridorlar artırılmaktadır. Kentin büyümesinin arsayı değerlendirdiğini hatırlayalım. Mimarlar gelenekten kopmayı da sevmektedirler. Örneğin Boffrand, Wurtzburg'da pi biçiminde bir planla toplu bir planı birleştirmiş, Malgrange'da x biçimli bir plan benimsemiştir. Boffraund evet ama Héré, Pigage, La Guépière de hayal gücü kullanmaktadırlar.

Tamamen gösterişe yönelik, mekân tüketici ve iletişimi kopartan büyük merdivenin her yerde gerilediği görülmektedir. Hayalgücü hazineleri bu sakıncaları gidermek üzere harcanmışlardır. Ayrıca, bütünü itibarıyla daha küçük ve daha çok sayıda olan odaların, artan bir mahremiyet ihtiyacına cevap vermek üzere dağılımında da yeni bir örgütlenme belirlenmektedir. Bu ihtiyaç, daha önce gördüğümüz üzere aile içi sevginin üzerine büyük bir kapanışa denk düşmektedir. Dışa dönük bir toplumsal hayatı cephede sürdürmek için, gösteriş ihtiyacıyla aile içi mahremiyeti uyuşturmak için ve daha rafine bir erotizmin gerekleri için, dairelerin dağılımı geleneksel olarak üç plan üzerinde yapılmaktadır.

XVIII. yüzyılda, temsile yönelik gösteriş daireleri, yüksek sosyete de çok üst bir noktaya gelmiş olan sohbet zevkini tatmin için kabul daireleri ve aile yakınlığının veya tensel zevkin nihai sığınağı olan daireler arasındaki ayırım çok erkenden geleneksel hale gelmiştir (Patte'a, Blondel'e bakınız).

Geleneksel olarak “gösteriş dairelerine adamların ve ziyaretçilerin durdukları girişlerden, uşakların emir bekledikleri bekleme odalarından ulaşılmakta ve salona, toplantı salonuna, gösteriş odasına, galeriye varılmaktadır”. Bu gelenek farkına varılmadan değişecektir. Yüzyılın ikinci üçte birlik bölümündeki kent inşaatlarında ilk önce gösteriş salonları feda edilecek, galeriler ufalacaktır. Bunlar büyük salonlar haline gelerek, konutun bütün derinliğini işgâl edecekler ve avlu ve bahçe yönünde yayılacaklardır. Planı J.S. Cartaud (1675-1758) tarafından çizilen Crozat konağı istisnadır, ama buranın sahibi olan finansçı kolleksiyoncudur ve galeri bu durumda modern kabulüne kavuşmuştur. Bekleme odaları yeni bir işlev kazanmışlardır: duvar oyuğuna oturtulmuş büfe veya çeşmelerin (çoğu zaman mermerden ve suyu bronz yu-nuslardan geliyor) tanıklık ettiği üzere yemek odası olarak kullanılmaktadırlar. Yemek odası haline gelen yan oda çabucak evrim geçirmiştir. Çift hale geldiği ortadadır: zeminde yazlık yemek odası, uzakta yemek odası; bu oda, finansçı konaklarında, hizmetçilerin bakışlarından korunaklı, herşeyin servis edilmiş olduğu taşınabilir masalar sayesinde, çok mahrem beraberliklere tanık olabilmektedir. Briseux, 1743 tarihli *L'Art de bâtir les maisons de campagne* adlı kitabında, biraz utanarak şapelden söz etmektedir: “kullanım... birçok ilçede farklıdır. Bazılarında onu konutun ana binası içine, hatta dolaplara kapatmak serbesttir... bölgenin kuralını öğrenmek mimara düşmektedir”.

Özel daireler olağan olarak, “bir yan oda, bir oda, bir gardrob, bir çalışma odası ve müstemilat”tan oluşmaktadır. Odanın yanında kabine bulundurma adeti genişlemekte ve burası iş adamlarını bekletmek, bir hizmetçiyi barındırmak için kullanılmaktadır; eğer buraya bir de dinlenme yatağı konulursa işte size hanım odası.

Mimarlar, artan konfor ihtiyacına cevap vermek zorunda kalmışlardır: tamamen bağımsız küçük odaların konforu; korunan mahremiyet, sessizlik ve yalnızlık konforu; bunlar uzun koridorlar, yönlenme gereksinimi gibi unsurlarla sağlanmaktadır. Bunun sonucunda, yeni ölçülerin dışında inşa edilmiş olan eski evler gözden düşmüşlerdir. XVIII. yüzyıl, mobilyada olduğu gibi konutta da kararlı bir şekilde moderndir, eskiye saygı duymamakta, onu reddetmekte, küçümsemektedir. Hatırlatmak gerekir mi, küçük odaların zaferi, yalnızca mahremiyet ihtiyacına değil, aynı zamanda bacalarda ve ısıtmada kaydedilen

ilerlemeye bağlıdır (şömineler, Almanya'nın Avrupa'nın lüks evleri boyunca yaygınlaştırdığı Doğu sobaları).

Fernand Braudel'in iyi gördüğü üzere, 1720 civarında bu alanda herşey değişmiştir; bu tarih, Trahard'a göre yeni duyarlılığın ufku, duyumsalcılığın derin etkisi" ufkudur. "Naipen bu yana, kışın evin sıcak olduğu iddia edilmektedir. 'Tıpkı Almanlarınkı gibi' ve buna sobacılar ve bacacılar sayesinde ulaşılmıştır". Ocak daraltılmış, derinleştirilmiş, şömine tepeliği aşağı inmiş, baca eğrilmiştir. Aynı bacadan birkaç ocak (Popelinière tarzı denilen çift olanları, adlarını ünlü finansçıdan almaktadırlar) "hizmetçi odalarının bile ısıtılmalarına olanak vereceklerdir".

Fransa, XVIII. yüzyılın sonuna kadar inatla şömineye bağlı kalmıştır. Renanyalı elektörlerin Almanya'sındaki ikâmeti sırasında sobaların üstünlüğünü takdir edebilmiş olan R. de Cotte'a rağmen Maurice de Saxe, Chambord'daki konutu için, Delft veya Rouen'dan fayans kaplama sobalar getirtecektir. XVIII. yüzyılın sonuna doğru, metalürjideki gelişmeler sayesinde büyük döküm sobalar zafer kazanacaklar ve Avrupa'yı doğudan batıya acele etmeden katedeceklerdir. Isınma zevkiyle birlikte, beden hijyeninde çok yavaş bir ilerleme olmuştur. Yıkanan antikite, Akdenizli, aristokratik ve kentlidir. Soğukta yıkanılmamaktadır. Paris konaklarında banyolar, gene 1720'li yılların duyumsalcılığının serpintileri içinde ortaya çıkmışlardır. Vücudun yıkandığına, küçük ustaların tuallerinden ve kısa bir süre sonra da oymabaskı ve gravürlerdeki resimlerden tanık oluyoruz. Banyo, uçarı ve adeta utanç verici bir giriş yaptığı için, oturulan odaların uzağında tutulmuştur: "Banyo dairesi, bir yan oda, bir dinlenme odası (yatak var), çoğunlukla iki küveti olan, bir çamaşır ısıtıcısı bulunan banyo odasından meydana gelmektedir", bütün bunların hepsi yaldızlı bronz ve fayans karışımıyla kaplıdır. Ama zaman geçtikçe, mantıklı olduğu üzere banyoları yatak odalarına yaklaştırmaya başlamışlardır. Nihayet saraydan çok ileride olan Paris konağı, konfor ve hijyen alanındaki İngiliz ilerlemesine dolaylı bir saygı olarak, İngiliz tipi banyoların genelleşmesine tanık olmuştur.

Fakat hijyendeki ilerleme su dağıtımına bağlıdır. Périer kardeşler 1782'de, ilk önce zengin mahallesi Faubourg Saint-Honoré'ye hizmet veren iki pompayı Chaillot tepesine yerleştirdiklerinde, Paris, 9 tane ateşli pompası hizmette olan Londra'nın gerisindedir. Paris, Seine neh-

rinin suyuyla geçinmekte, 20.000 kanal her gün otuz “yol” boyunca, ortalama 60 kova su taşımaktadır, yani günde 15 milyon litre. Konak, suyu kuyularından veya sarnıçlarından sağlamaktadır. Louis Hauteceur, La Hire’in 1699 tarihli krallık mimari akademisinin tutanaklarından oluşturduğu bir metnine dayanarak bir büyüklük sıralaması yapmaktadır. La Hire, Akademide, Paris’te 100 *torse*’luk bir alanda bir sarnıcın günde 490 *pinte* su biriktirebileceğini savunmaktaydı, belirttiğine göre, “bu 80 kişinin günlük tüketimine yeterliydi” ve Hauteceur, herhalde Seine sakalarının muhtemel katkılarını da hesaba katarak, biraz hızlı bir sonuca ulaşmaktadır: “La Hire, bütün mutfak, içme, tuvalet, bulaşık vb. ihtiyaçları için günde adam başına yaklaşık beş litreyle yetiniyordu”. XIV. Louis döneminin bu ölçüsü, XVIII. yüzyıl sonunun prestij konağınıninki değildir.

* * *

Hareket halindeki konut, kentsel konuttur; senyörlük konutu bir yana bırakıldığında, kırsal konut, 5 veya 6 kere yüzyıllık geleneksel kalıpların içinde donmuştur, bu gene de, daha önce gördüğümüz bir şekle girmeyi dışlamamaktadır. Fakat şehircilik XVIII. yüzyılın bir meşgûliyetidir. Bir siyasi irade, konuttan kentsel mekânın tümüne geçen bir meta-mimariyi hedeflemektedir. Bir Londra yangını, bir Lizbon depremi, ama asıl başlangıç noktasına nazaran nüfusun dört katına çıkması bu kentin fethini olanaklı kılmış ve bu fetih çoğu zaman devletin yürüteceği bütünsel bir mimari sayesinde gerçekleşmiştir. Bu yükselme, düşüncelerin şeylere geri dönüşünün en yüksek düzeyde gerçekleşmesi, Voltaire’in Fransa’da *Dialogue sur les embellissement du Cachemire*’de- Paris diye okuyunuz- ve başkan de Brosses’un *Lettres familières écrites d’Italie*’de İtalya için ifade ettikleri, koskoca bir teknik yazına hayat veren bir ihtiyaca denk düşmektedir; bu yazın alanında yalnızca Palladio çizgisinde olup, XVIII. yüzyılda Colen Campbell’den, Lord Burlington’dan, John Wood, William Adam ve dört oğluna varana kadar birçok İngiliz mimarını etkilemiş olan, Soubise konağının mimarı ve 1731 tarihli *Le Songe et le réveil d’Alexis Delamairie*’in yazarı, Paris’i güzelleştirmekle uğraşan Alexis Delamairie’i, Jacques-François Blondel’i ve Patte’ı zikrederim.

Jacques-François Blondel, 1771 tarihli anıtsal *Cours d'Architecture*'ünün başında, aslında büyük bir şehircilik düşüncesi olan, Lizbon'da Manuel de Maia'yı harekete geçiren, eminleri eyaletlerinde, Friedrich'i Berlin'de Ekaterina'yı St-Petersburg'ta işe koydurtan bir cins meta-mimari tanımı vermektedir. Blondel bunu az sözle ifade etmektedir: "Mimari (kendi anladığı biçimiyle) herşeyi büyük görür; kentlerinizde cephe süslemesi yerine kolay geçişler ve iletişimleri tercih eder; yolların, meydanların, kavşakların sıralanmasıyla, pazarların ve halk gezi yerlerinin dağılımıyla meşgûl olur". Patte daha da nettir. 3 Ocak 1723'te doğan, İtalya ve İngiltere'ye giden Parisli, *Encyclopédie*'ye madde yazmakta, Panthéon'un sağlamlığı konusunda Soufflot'ya karşı polemiğe girmektedir; bu adam XVIII. yüzyılın yorulmaz mimari yazarıdır. *Mémoires sur les objets les plus importants de l'architecture* (1769) adlı kitabı, *Monuments érigés en France à la gloire de Louis XV*'den yaklaşık dört yıl sonra çıkmıştır; Marigny'ye yaptığı itafla, Pierre Lavedan'ın zikrettiği şu güzel pasaj yer almaktadır: "Eğer mimari büyük düşünülecek olursa... nesnelerin duvarcı gözüyle görüldüğü, oysa onları filozof olarak ele almanın gerektiği farkedilecektir. İşte bu nedenden ötürü kentler hiçbir zaman, halkın refahı için uygun bir şekilde paylaşılamamıştır; bu kentlerde sürekli olarak aynı felâketlere, aynı pisliğe, aynı kötü havaya ve iyi yapılmış bir planın yok edeceği aynı sonsuz kazalara kurban olunmaktadır".

Kentsel şebeke, medyan kalabalık Avrupa'da ve yaşlı kentsel Akdeniz Avrupa'sında yerli yerindedir. Bu Avrupalar, büyümektedir, son yaratılar XVII. yüzyıl tarihlidir. Brest-Rochefort, Sète'e bakınız. Versailles'da yıldız ve dama tahtası modelleri, klasik çağla Aydınlanma'nın her ikisine de birer ayaklarını koymuşlardır. İspanya'nın da kendi Versailles'ı vardır, bu XVIII. yüzyılın sonunda yapılmıştır. Aranjuez, XIX. yüzyılın şafağında 20.000'lik bir nüfusa sahiptir, Bonavia adında bir İtalyan mimarın eseridir. Fransa'nın Paris'te inşa ettiğinin iki buçuk katını Londra'da inşa eden İngiltere'de, Fransız tehlikesine karşı İrlanda'yla ilişkileri güçlendirmek için, Galler ülkesinin batısındaki küçük Tremadoc kenti düşünülmektedir. İskandinavya, XVII. yüzyılın sonunda kentsel dokusunda özlü bir kalınlaşmaya tanık olmaktadır. Almanya, yeniden yapıma benzeren inşaatlara sahiptir. Gerçek yeniden yaratmalar, doğuda, sınır Avrupa'sında yer almaktadırlar.

Sınırdaki, Otuz Yıl Savaşının açtığı muazzam oyuğun da yardımıyla, Doğu Avrupa İmparatorluğun içinde başlamaktadır. Almanya bir iç kolonizasyon ülkesi değil midir? Nürnberg'in 20 kilometre uzağındaki Erlangen'in nüfusu, 1686-1700 arasında, Huguenot akımı sayesinde iki katına çıkmıştır. Şatonun parkına yer bırakmak için ortası boş bir dama tahtası olan Erlangen, vicdan bunalımının ufkunda adeta tamamen boşlukta yaratılmış bir kenttir. Stuttgart yakınlarındaki "Savabya Potsdam'ı" Ludwigsburg, tıpkı Versailles gibi hükümdar konutunun çevresinde kurulmuştur. Şatonun ilk taşı 1704'te konulmuştur, kent 1709'dan itibaren dama tahtası halinde genişlemektedir. 1699 savaşının tahribatından sonra tamamen yeniden yapılan Mannheim, karmaşık bir tahkimat sisteminin içine sıkışmış bir dama tahtasıdır. Karlsruhe, çok kimseye ikâmet kentlerinin en tipîği olarak gözükmektedir. 1715'te, herşeyi yutmak isteyen bir ihtirası olan küçük bir hükümdarın, Bade Durach prensi Karl Wilhelm'in iradesinden kaynaklanmıştır. Bu inkârı olanaksız başarı, doğunun kumlu, turbalı, ormanlı sınır Almanya'sının hayallerine musallat olmuştur: ilk taklit, 1726'da Mecklembourg'daki Neustrelitz'dir, Berlin'in 100 km. kuzeyindeki bu mütevazı kent de bir prensin işidir. Neustrelitz, ortasında şato olan sekiz kenarlı bir yıldız biçimindedir. Bundan biraz sonra, bu kez büyük bir hükümdarın eseri olan Silezya Karlsruhe'si 1743'te kurulmuştur. Çekici bir adı olan Ludwigslust, 1765'te Berlin'in 170 km kuzeybatısında, geç ama hoş bir kent olarak ve tamamen Mecklembourg-Swerin düklerinin arzuları dahilinde kurulmuştur. Fakat derin Doğu'da yaratılan kentleri hiçbir şeyle kıyaslamak mümkün değildir. St. Petersburg, arayı kapatma despotizminin bir yüzyılı üzerine yayılan kararlı bir iradenin gerçek simgesidir. Hatırlanacağı üzere, ilk taş 19 Haziran 1703'te konulmuştur. Çalışmaların, İsveç topraklarının menzili içinde, Ingermanland'ın adalarla dolu bataklıklarında ne kadar büyük güçlükler içinde yürütüldüğü bilinmektedir. St. Petersburg, başlangıçta Neva ağzında bir ada kenti olmuştur. Çalışmaları ilk yürüten kişi, Hollanda'da yetişen İtalyan asıllı Domenico Trezzini'dir. Andreas Schlüter, arkasından Hermann kısa süreler için yönetimi almışlar, 1716'da gelen ve Le Nôtre'un Fransız çömezi olan Le Blond, ilk aşamayı gerçekleştirmiştir.

Trezzini (1670-1734), ilk St. Petersburg'a kendi damgasını vurmanın uzağında kalmamıştır; Tessinolu olan bu mimar, Kopenhag'ta

Danimarka kralının hizmetinde çalışmıştır. XVII. yüzyıl sonu Danimarka mimarisinin Hollanda mimarisinin bir dalından ibaret olduğu söylenebilir. Bu açıdan, Neva'nın ağzındaki bataklık alanda, akla Zuyderzee'yi getiren bitmez tükenmez bir körfezin dibinde yeni bir Amsterdam kurmak isteyen Büyük Petro'nun neden bu mimarı tercih ettiği anlaşılmaktadır. Devasa bir açık kapama çabası nedeniyle, herşey korunç bir düzensizlikle başlamıştır. İlk Pieterburk'un, yapay kentlerin dikdörtgen planlarına benzeyen birşeyi yoktur.

İlk damga, açıkçası barok olmuştur. Bu damgayı vuran, Trezzini'nin büyük yapılarıdır; Batılılaşma çabası içindeki devlete ilk gereken, Rus geçmişten kopmaktı. Pierre ve Paul kalesindeki kilise (1714-1733), bu açıdan tam bir başarıdır. Moskova geleneğinden kopuş başlatılmıştır: "Yeni kilisenin kubbeli Rus *sabor*larıyla hiçbir ortak yanı yoktur, asık suratlı ve mütevazı ölçekli protestan görünüşlü gerçek bir *kirkadır*". Petro için önemli olan, Batı'nın imgesi çan kulesidir; Trezzini bunu simgesel olarak Kopenhag borsasına kakma olarak çakmıştır. San Marco çan kulesi Venedik için ne ise bu çan kulesi de Baltık başkenti için odur. Vassili-Ostrov adasındaki Oniki kolej binası, yeni devletin yeni bakanlıkları ve Alexandre Nevski'nin hiçbir zaman gerçekleştirilmeyen Lavra projesi de Trezzini'ye aittir.

İkinci aşama, Le Blond'un kenti. Bu kent, iki adayı ve anakaranın güney kayısındaki surlarla çevrelenmiş oval bir parçasını birleştirmektedir. Vassili-Ostrov adasının büyük kesimi dama tahtası halinde bölünmüştür. Lavedan, "Bir bahçe planı, ama bir kente uygulanmış; diyagonal, dama tahtasının imdadına yetişiyor" diye belirtmektedir. Petro'nun kenti, ikinci aşamasında hâlâ, Hollanda tarzındaki caddelere karışan kanallarıyla Kuzey Amsterdam'ın görüntüsünü korumaktadır. Ne yazık ki, Le Blond, 1719'da çiçek salgınında ölünce, planı da başarısızlığa uğradı. Ortaya yeni bir anarşi dönemi çıktı: kentin sağ kıyıyı işgâli düzensiz olacaktır. Fırtınayı disiplin altına almak ve artık anakıtaya yayılan kenti, Leningrad'ı bugün dünyanın en güzel kentlerinden biri yapan saygınlığı verme işi Ekaterina'ya düşmüştür.

Bir Hollanda ve Danimarka çizgisinde yola çıkan St. Petersburg, giderek artan bir şekilde Fransız kalıbına dökülecektir. Ve Ekaterina'nın mimarisini Elisabeth'inkiyle zıtlaştıran başat dönemeç, bir Avrupa dönemecidir. Aydınlanmanın Fransız-İngiliz estetik anlayışı hiç-

bir yerde bu kuzey başkentinde olduğu kadar saldırgan değildir.

1740'lara doğru ortaya çıkan bir özgürlük aşaması, Rus geleneklerinin ve egzotizm damgasını yemiş Fransız rokokosunun büyük hatlarının uyumlu bir yeniden yorumlanışlarına olanak vermiştir. Kubbeli kiliselere geri dönmüş ve Alman tarzı çan kulesi ayrı duran çan kulesinin yerine geçmiştir. İkinci barok St. Petersburg'un efendisi, Paris'te yetişen İtalyan asıllı bir heykeltıraş olan Rastrelli'dir. Devasa ve en soylu barok olan Kışlık Sarayı gibi bir zafer, Çarskoie-Sielo sarayı ve özellikle Nevski bulvarı ve imparatorluk boyutlarındaki bir şehircilik anlayışını açık eden saray kaldırımları Rasrelli'nin eserleridir. Rastrelli'ye Quarenghi ve Rossi yardım etmişlerdir.

Ekaterina, Avrupa Rusya'sının bu kaplama cephesine birkaç yıl gecikmeyle neo-klasik bir dönemeç döndürmüştür. Araç, her yerde olduğu gibi, 1758'de kurulan Güzel Sanatlar Akademisi olacaktır (Elizabeth'in saltanatının sonlarında). 1765'te tamamlanan Güzel Sanatlar Akademisi sarayı, neo-klasik tonu vermektedir. Fransız Vallin de la Mothe'un eseridir. Ermitaj pavyonu, St. Ekaterina kilisesi ve Yeni Hollanda tuğla kemeri de ona aittir.

Vallin de la Mothe'un yanında, mükemmel Rinaldi bazı mücevherleri sağlamıştır; Rus dağı, Çin pavyonu, Mermer saray ve Gaçin Şatosu, daha sonra batı modellerinin gerisinde kaldığı endişesine kapılan Ekaterina, Mr. Cameron'un arkeolojik antikacılığına ilgi duymamaya başlamıştır. Aydınlanmanın en büyük kentsel yaratısı, tek bir şehircilik anlayışını her yerde sonuna kadar gerçekleştirmeyi başaramamıştır. Ama bu yeni kent işte bu nedenden ötürü canlıdır, yani çelişkilidir ve denizin ona getirdiği bütün XVIII. yüzyıllar burada sürtüşmekte ve karşılaşmaktadır.

* * *

Aydınlanmanın gerçek şehirciliği, eski bir dokuyu hesaba katmak zorunda olanıdır. Hatırlanacağı üzere, kent evi ortalama üç yüzyıl yaşamaktadır, yani kentlerin yaşlı Avrupa'sında, taş ve tuğla Avrupa'sında. Krallık meydanı tonu vermektedir: XVIII. yüzyıl Avrupa'sında, "bir hükümdarın heykeline çerçeve olarak ayrılan meydana bu ad verilmektedir". Fransa bunun ilk modellerini sağlamıştır; başlangıç tari-

hi, 1614, IV. Henri'nin heykeli ve çevresinde Dauphine meydanı. Fransız sanatçılar, İtalyan rönesansının evrensel arketipi tarafından sağlanan iki unsuru ortak etmekle yetinmişlerdir: bina cephelerinin ortak kurallara uymak zorunda oldukları düzenli kemerli güzel bir meydan, programlı bir meydan, hükümdarın genelde iyice görülebilen heykeli. Fransız tarzı krallık meydanı bütün Avrupa tarafından yorulmaksızın taklid edilmiştir; bu meydanla birlikte şu anlamlı tersine dönüşe ulaşıyoruz: “Filozof” olarak düşünülmüş, hükümdarın heykeline “çerçeve olarak hizmet etmek üzere yaratılmış”, uygarlaştırıcı devletin coşkusunun hizmetindeki bir heykeltraş eserinin değerini vermek için, “büyük ölçekli mimari”nin esas parçası olan bir meydan.

Fransız arketipleri XVII. yüzyılın ilk yarısına aittirler: Dauphine meydanı ve krallık meydanı (bugün Vosges meydanı; Paris'te Victoires ve Vendôme, Dijon'da Krallık (bugün Liberté) meydanlarını yapan Jules Hardouin-Mansart tarafından taklid edilmişlerdir. Moda artık başlamıştır. 1686-1690'dan itibaren, bütün taşra kentleri, içinde ünlü bir sanatçının yaptığı kral heykeli bulunan, Mansart modeline göre yapılmış programlı meydanlarının olmasını isteyecekerdir. Tours ve Lyon ilk dalgada yer almaktadırlar. Lyon'da 1686'da Mansart tarafından başlatılan çalışmalar, hemen Robert de Cotte'un eline geçmiş ve ancak 1731'de tamamlanabilmişlerdir. Caen, Rennes ve Montpellier onları yakından izlemişlerdir.

Moda bir kez başladıktan sonra, Fransız krallık meydanlarının çoğu XV. Louis'nin şanına tahsis edilmiştir: Bouchardon, J.-B. Lemoque, Guibal, Cyfflé, Pigalle heykel konusunda katkıda bulunmuşlardır. Önce Rennes'de, Robelin ve Gabriel, şehrin merkezini yokeden ve böylece meydana yer açan Aralık 1720 yangınından sonraki yeniden inşaa faaliyetini yönetmişlerdir. Büyük düşünce diagonal aracılığıyla birleştirilen iki meydan; Brötanya Parlamento sarayına bitişik olan XIV. Louis meydanı ile Belediye sarayındaki XV. Louis meydanı. Daha geniş olan ikincisi -iki meydan arasındaki zamanda görüşler genişlemiştir-, 100'e 120 m'lik düzensiz bir dikdörtgen meydana getirmektedir; J.-B. Lemayne, heykeli merkeze değil, saat kulesinin altına yerleştirmiştir. Bordeaux, 1726 ve 1728 tarihli ilk projeler etrafında kıpırdanmaktadır. Gabriel'in ikinci bir projesi 1730'da seçilmiş, nihai plan 1733'te onaylanmıştır. Bugün Borsa meydanı olan Bordeaux krallık meydanı, kral-

lık meydanlarının çoğu gibi, büyük ulaşım eksenlerinin biraz dışındadır; kısa bir dikdörtgen biçimindedir (120m x 100m) uzun kenarlar özel kişilere bırakılmışlardır. Coustou'nunkine tercih edilen Lemayne'in heykeli, meydana 1743 tarihinde konulmuştur.

Paris eksik kalamazdı. Louis-Le-Grand meydanıyla XV. Louis meydanı (La Concorde) arasında 75 yıl vardır (bu meydanın tarihi, Patte tarafından epeyi yanlışlar olduğu halde anlatılmıştır). XV. Louis, Boffrand'ı tutmuştu, 18 Mart 1751'de ölünce meydan Gabriel'e kalmıştır. Projenin genişliği, çalışmaların yavaş ilerlemesi, zihniyeti tedricen değiştireceklerdir. Gabriel, "geleneksel subasman ve devasa düzenlemeye sadık kalmıştır, ama burada ortaya yeni bir zevk koymuş ve eseri, o sıralarda mimaride meydana gelmekte olan dönüşümü haber vermiştir. Bouchardon'un Pigalle tarafından tamamlanan heykeli, 20 Haziran 1763'te açılmıştır". Krallık meydanı geleneğine uygundu, yani hızla büyümekte olan bir kentin kırsal batı ucunda bir gezinti yeri idi.

Nancy Krallık meydanı (Stanislas meydanı) başlangıçta, harap olmuş surlarının içinde önemsiz eski bir Nancy ile artmakta olan bir refahın tanığı olan ve boş bir alanda inşa edilen yeni bir Nancy arasında bir birleştirme hattı olmak gibi mütevazı bir işleve sahipti. Bordeaux'nun 100 m x 120 m. olan hafif uzun dikdörtgen planını benimsemiştir. Reims, XV. Louis meydanları dizisini kapatmıştır: 1755-1760 arasında yapılmıştır ve mühendis Legendre ile büyük Soufflot'nun eseridir.

Bu dönemdeki, kentin devletin hizmetindeki bu heykel mimarisi aracılığıyla yeniden biçimlendirilmesi Fransa dışına da yayılmış, kent-sel mekâna monarşik bir Fransız damgası vurmuştur. Brüksel Krallık meydanı, uzun zaman düşünülüp 1776'da başlanmıştır; Fisco, Barnabé Guimard ve özellikle Barré'nin öne çıktıkları kolektif bir eserdir; 115m x 80m'lik kapalı bir meydan (belki de İspanyol etkisi) olarak düşünülmüştür. Bu meydan Avusturya kökenli zorlamaların ağırlığı ve tamamen eş sekiz pavyonuyla kendini kanıtlamaktadır. Kopenhag Amalienborg'u, birçok saray ve meydandan oluşan bir kompleksin içine kaplanmaktadır. Kuşkusuz ilhamını Nancy'den almıştır; ama tam dikdörtgen biçimi ona özgüllüğünü vermektedir. Montke, Schaek, Brockdorff, Levetzan gibi dört büyük aileye tahsis edilen dört sarayla çevrelenen Amalienborg, "devletler" tarzında yapılanmış aristokratik bir monarşinin krallık meydanıdır. Avrupa'nın diğer ucunda, deprem tarafından

boşaltılan alanda Pombal, hükümdarı I. Joseph'in şanına, Lizbon'da devasa Praça do Commercio'yu (177m x 119m) inşa ettirmiştir. Bu meydan, diğer krallık meydanlarından farklı olarak, yıkıntılardan ötürü daha işin başında, adının da işaret ettiği üzere, Brezilya altın devresinin önüne geçilemez yükselişinden ötürü şişmiş bir meydanın ticari merkezinde yer almaktadır.

* * *

Krallık meydanı tarzının biraz dar kapsamlı şehirciliği, bir heykel şehirciliği olmakla eleştirilebilir. Ama en azından, XVI. yüzyıldan beri hız kaybeden bir sanatı desteklemiştir. XVIII. yüzyılın ilk yarısı, bronz ve taş sanatı için iyi bir dönem değildir. Heykeli küçük bir maymunun çizgileri içinde hayal eden alaycı Watteau'nun tutumunun belki de bir anlamı vardır.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında büyük isimler yoktur, ama birçok değerli kabiliyet vardır. Barok rokoko resimsel bir sanattır, kabartmaya pek bir yer tanımayan bir süsleme sanatıdır. Krallık meydanının görkemli heykeli, özgün bir düşünceyi harekete geçirmekten uzaklaşan birşeyin içinde donmuştur. Kamusal ihtiyaç tarafından, antik agoranın büyük nefesi tarafından desteklenmekten uzaklaşmıştır. Nihayet döneminin resimsel icadının tersine, Aydınlanma yüzyılının ilk ufku büyüklerin parasıdır. Bir Bernini'si olmayan Fransa, Girardon ve Coysevox'un öğrencilerinin döneminde yetenekli insanlardan yana zengindir. Heykelcilik, Coustou'dan Falconet'ye egemen yeni-barok'un duyarlılığına teslim olmuştur; bu bir hoşça zaman geçirme ve "zigzaglı çizgiler içinde yükselen" giderek daha patetik hale gelen tutumlar içinde keyifli bir yaşama sanatıdır. Bir evrim çizgisini izlemek için uygun bir araç: XVIII. yüzyılın ilk yarısında Fransız heykelticisinin başlıca oyuncularının Akademiye kabul edilirken sundukları eserleri incelemek. Yola, Nicolas Coustou'nun 1693 tarihli *Fransa'ya XIV. Louis' nin büstünü gösteren Apollon*'dan çıkılabilir, bundan onbir yıl sonra, Guillaume Coustou'nun *Hercule'ün ölümü* ve sonra adeta çizgisel bir patetik ve gerilim yükselişi içinde sırasıyla, Layot'un *Didon'un Ölümü* (1711), Dumont'un *Yıldırım Çarpmış Titan*'ı (1712), Coudray'nin Aziz

Sebastian'ı (1713), J.-B. Lemonyne'in *Hippolyte' in Ölümü* (1715), Bousseau'nun *Yayını Dğrultan Ulysse'i*, L.S. Adam'ın *Dalgaları Yatıştıran Neptün'ü* (1737). Nihayet P.A. Slodtz'un *İkarus'un Düşüşü* (1743), N.S. Adam'ın *Prometheus'u* ve Falconet'nin *Krotonoslu Milon'uyla*, rokoko barok heykelticiliği geriliminin zirvesine ulaşılmaktadır.

Coustou kardeşler, Lyon ortamında sağlam bir şekilde kök salmış, iki yüzyıl arasındaki geçişi sağlayan, tokmakla ve makasla çalışan dü-rüst zenaatkârlardır. Yetenekleri, su perilerinin ince ve esnek hatlarında, nehir heykellerinin doku ve uyumlu biçimlerinde zafer kazanmaktadır. *Rhône*, *Garonne* ve belki de hepsinden fazla olmak üzere, Nicolas Coustou'nun atalarının cömert topraklarına yönelik tüm sevgisini koyduğu *Saône* gibi nehir heykellerinde. En yüksek noktaya, hiç tartışmasız Guillaume Coustou'nun Louvre'da bulunan *Marie Leczinska'sı* ve *Marly Atları* meydana getirmektedir. Robert Le Lorrain (1666-1743) Rohan konağına *Güneş Atları* heykelini yerleştirmiştir, bu heykelin bir bölümü ne yazık ki kayıptır; bu heykeltraş kabartma sanatına geri dönmüş, duvarı merkez alarak, mimari hareketin içindeki yerini almıştır. Lemoyne'lar ve Slodtz'larla birlikte patetik galebe çalmıştır; Bouchardon, Grenelle çeşmesinin tanıklık ettiği üzere, soyluluğa ve kompozisyon duygusuna sahiptir.

Fransız heykelticiliğinin büyük anı, antik tarzın ve neo-klasik estiğin geri dönüşüyle yüzyılın yarısında başlamaktadır. Heykel, prestij evinin dekorasyonundaki yerini yeniden almıştır. 1760'lı yıllardaki Paris konaklarının yontma arabesklerine bakınız. Siparişlerle birlikte, kabartma güzel kent konutlarının süslenmesinde giderek egemen bir yere sahip olmaktadır: "Rouen'daki Hocqueville konağı, Clodion'a atfedilebilen harika bir süslemeye sahiptir". Clodion, aynı sıraylarda kadetralin köprülÜ minberine çalışmaktadır, Salm konağındaki "mermer arabeskler, antik tarzdan vazoların ve dalların yanı sıra, kemanlar ve paletler de içermektedirler. Gallifet konağında çıplak kadınlar sandıkları alttan tutmakta ve harpların üzerinde dengede durmaktadırlar.." Örnekleri sonsuza kadar artırmak mümkündür. Bu zevk dönüşümünü bir talep dönüşümüne ve mekân görüşü dönüşümüne denk düşmektedir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısı, ihtiyaçlarının heykeltraşlarına, layık olduğu heykelticiliğe sahiptir.

J.-B. Pigalle (1714-1785), Paris mobilya çevrelerinin çocuğu, dü-

rüst ve dahi bir zenaatkârdır, Roma'ya yolculuk yapmıştır. 26 yaşındayken yaptığı *Topuk kanatlarını bağlayan Merkür*'le kendini aniden dayatmıştır. Pigalle, hem Mme de Pompadour'un esprili potresini yapan kişi, hem de Saxe mareşalinin mozolesinde, Strasbourg'daki St. Thomas kilisesinde zirvesine çıkan büyük ve soylu birlikteliklerin adamıdır, aynı zamanda güzel çeşmeler yapmıştır. Etienne Maurice Falconet (1716-1791) aynı Paris çevresinin, şu mobilya aristokrasisi denilebilecek ortamın çocuğudur; bu ortamın insanları akıllıdır ve eğitimlerini elleriyle yapmışlardır. Falconet, Sèvres sırsız porselenlerinde (*Léda, Yıkanan Kadın, Pygmalion*), Boucher'nin zevkini, Antikitenin klasik miraslarını derinlemesine tanıyan bir heykelticilik fikriyle birleştirmiştir. Pajou, (1754-1809), isteyerek ağlamaklıdır (*Terkedilmiş Psyché*). Zirvede, çok mütevazı bir aileden gelen Jean Antoine Houdon (1741-1824) vardır: babası hizmetkârdı, ama Versailles'da. Roma'ya yaptığı yolculuk *Vestale*'i, *Derisi Yüzülmüş*'ü ve Roma'daki Santa Maria degli Angeli kilisesindeki şaşırtıcı *Aziz Bruno*'yu getirmiştir. Ermitaj müzesinde bulunan ve 1777'de olanaklarının zirvesindeki 36 yaşında bir adamın eseri olan *Diane*'inde bir cins klasik mükemmelliğe ulaşmıştır. Ertesi yıl, bol bir üretim sürecinin içinden unutulmaz *Voltaire* çıkmıştır.

İtalya, bolca mağarası olan çeşmelerle, edep duygusuyla giydirilmiş azizlerle, mezarlarla dolu ve Le Gros, Parodi, Cametti, Schiaffino, Marchiori, Roma'daki Saulgnazio kilisesinin çok güzel *Tebliğ*'ini yapmış olan Valle, Calegari, Queirolo, bütün Avrupa baroklarında eli ayağı olan Slodtz, Spinazzi, Angelini'nin elinden çıkma ve Canova'yla birlikte Houdon'un çağdışı saldırgan bir neo-klasisizmde zirvesine ulaşan, Bernini'nin bolca kullandığı bir heykel barokundan yola çıkmıştır. Katolik Almanya İtalya'nın izinden gitmektedir. Barok saray ve kilise, şehircilik planı içindeki büyük çeşmeler ya İtalyanların ya da İtalyan okulundan yetişme sanatçıların eseridir. Floransa'da ondört yıl çalışan Balthasar Permoser (1651-1732), bağlantıyı ve bağımlılığı vurgulamaktadır.

Heykel, başlangıçta Akdenizlidir. Kuzeye yavaş yavaş alışmıştır. Örneğin İngiliz heykelticiliği, resimden daha geçtir. Ancak Palladio mimarisi, taklit yoluyla bir heykel tamamlayıcısı gerektirmektedir; Bird ve Cibbar makasla çalışan dürüst zenaatkârlardır. Pieter Scheemaker (1691-1770) Anvers'den gelmiştir, Gandlı Laurent Delvaux'nun

(1696-1778) yanısıra, gene Anversli Johann Michael Rysbraek (1692-1770) vardır. İngiliz heykelticiliği, XVIII. yüzyılda Fransız heykelticiliğinin bir devamıdır. Aslında, ortamı derinlemesine etkileyen bir adamın eseridir. Önce Nicolas Coustou'nun sonra Balthasar'ın öğrencisi olan, Saksonya elektörünün heykeltraşı Lyonlu Jean-François Roubillac (1695-1762). Roubillac, geç bir devrim olarak, bir önceki yüzyılın püriten İngiltere'sini kaygılandıran çıplak figürü ülkeye sokmuştur. Üretimi muazzamdır: yüzyılın zevkine damgasını vurmuştur. Örneğin Sir Peter Warren'ın akıllıca yapılmış mezar kompozisyonuna bakınız. Joseph Wilton (1722-1803) Joseph Nollekens (1732-1823) Bacon, Flaxman'le birlikte asıl İngiliz kuşağın gelmesiyle, neo-klasik bir İngiltere kendini alışılmış madalyon sanatı içinde göstermiştir.

* * *

Primitiflerin saflığını ve bir halk dehasının tutkusunu gerektiren çok renkli tarz, ne yazık ki kaybolmuştur. Mermer soğuktur. Oysa XVIII. yüzyıl rengi tutkuyla sevmiştir: Işık hakkındaki beceriksiz fiziği, renge ilişkin bir sorgulamadır. Barok, Aydınlanmaya, yanılısama sahnesinin göz yanıltması alanında muazzam perspektifleri miras olarak bırakmıştır. Çizimin perspektif sorunlarını çözmesinden beri, resim, heykel sanatı kadar ve ondan fazla derinliğe sahiptir ve üstelik bir de rengi vardır. XVIII. yüzyıl, ruhunun çoğunu palet ve fırçaya teslim etmiştir; bu yüzyıl daha baştan itibaren büyük bir resim asrı olmuştur.

Sanat tarihçilerinin bizi ne yazık ki hiç alıştırmadıkları, ortamların miktarsal incelemesi gerekmektedir. Resim, XVIII. yüzyılda taleple birlikte ciddi oranlarda artmaktadır. Ancak Avrupa'nın bazı azınlık kesimlerinde resmi talep düşüşü vardır; Fransa'da devlet, saray, XVIII. yüzyılda, Versailles inşaatı zamanındakine nazaran daha az siparişte bulunmaktadırlar. Bunların siparişleri, artık Le Brun zamanında Versailles'da olduğu gibi örneğin Vatikan'ın dekorasyonu veya Sixtine Şapeli gibi girişimlere olanak vermemektedirler. Fransa'da resmi talep yoğunluğunu kaybetmektedir: Versailles'dan taşraya geçmiştir, burada eminlerin girişimine çok şey borçludur. Bu taşra talebinin miktarsal olarak Büyük Kralın siparişlerinden daha az olduğu kesin değildir, an-

cak aynı olanakları sunmamaktadır. Ancak Avrupa'yı Fransa'yla sınırlandırmamak gerekir. Almanya'nın toparlanma halindeki ülkesel devletler zincirinin bütün Versailles'ları daha önceki dönemlere nazaran XVIII. yüzyılda sonsuz derecede daha büyük bir toplam oluşturmaktadır; bu arada Elizabeth ve Ekaterina'nın Rusya'sını, aydınlanmış İşve 'i, Burbonlar İşpanya'sını, Pombal Portekiz'ini ve Maria-Teresa'nın Tuna Avusturya'sını unutmamak gerekir. Fransa'da bile devlet, XVIII. yüzyılda XVII. yüzyıldakinden daha fazla resmedilmiş yüzey tüketmektedir, ama başka bir şekilde, geniş ölçekte yeni talep kesimleriyle birleşen çok daha bölünmüş projeler için.

Geleneksel talebin ilk sırasında Kilise, yani adeta tamamen katolik inancının talebi gelmektedir. XVII. yüzyılda en büyük varoluşsal ilişki ressamı koşkusuz Rembrandt'tır, ama o, büyük bir hristiyan kitlenin karışık taleplerine cevap vermekteydi; imanın derin isteklerinden doğan bir talep, zorunlu olarak kurumdan (Kilise kurumu) geçmemektedir. Protestan insan, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında bile, Uyanışlar zamanında istekle resimsel değildir: duasını, kontrapunktusun zamanı geldiğinde katedralde orgun mistik atılımlarının uyum ve uyuşumunun içine dökmekten hoşlanmaktadır. Kilise talebinde yalnızca yüksek ruhbanın iman ihtiyaçları rol oynayacaktır. Bu sektörel bunalım, -kapsamını fazla abartmamak gerekir-, Fransız dinsel resmi üzerine etki etmiştir.

Bu resmin tek temsilcisi -daha XVIII. yüzyılın ancak başında olmasına rağmen, günümüzdeki eleştiriler onu rahatsız etmektedirler- Jean Jouvenet (1644-1717)  alışkan bir resim zenaatk rıdır. Ailesinin sahip çıktığı uzak İtalyan köken, gene de onun Roma'ya gitmesine olanak vermemiştir.  ğretmeni ve Le Brun aracılığıyla Carrache çizgisinde yeralmayı istemektedir. *Fel linin İyileştirilmesi* (1673) tablosundan itibaren, yorulmaksızın Kilise için büyük tualler yapmıştır; bunların renkleri bugün çoğunlukla kir ve vernik altında kalmıştır. Damla hastalığı tarafından kemirilip sakat olduğu sırada bile *Magnificat*'sını bitirmeyi başarmıştır. Carrache'ı akla getiren bir patetik, Le Brun' n eğitim çizgisi içinde kalan çokça iyi niyet,  zen ve teknik, hiçbir kişisel iz taşımayacak bir şekilde geleneğe k r  k r ne sadakat, Jouvenet'nin oldukça fazla sayılara ulaşan eseri böyle gözükmektedir.

V.L.Tapi 'nin yönetiminde yakınlarda yapılan bir araştırma, kilise sunağı resimlerinin zenginliğini sergilemektedir. Mich le M nard, bu

unutulmaz *Mille Retables Manceaux* girişimini taçlandırmıştır. Taşra-
nın sıradan hristiyan halkının talepleriyle alt ruhbanın sadık ve faal
imanıyla desteklenen talep tarafından beslenen XVIII. yüzyıl üretimi,
geçmiş yüzyıllara nazaran nitelikten kaybetse de, miktar olarak hiç ge-
rilememektedir. Aydınlanma Avrupa'sı boyunca, Kilisenin talebi resim
faaliyetinin güçlü noktalarından biri olarak kalmaktadır. Tabii barok
Avrupa'nın geleneksel iman kesimlerindeki durum evleviyetle böyle-
dir. Örneğin bir Francesco Solimena'nın (1657-1743) yorulma bilmez
faaliyetine bakalım. XVIII. yüzyılın başındaki bütün İtalyan Kilise res-
mi gibi, onun eseri de Carrache'in damgasını taşımaktadır. Napoli'de
Gesù Nuova dekorasyonu, *Aphothéose de Saint Philippe de Neri*. Saf
barok çizgi içinde tavan ressamı olarak Dominiken tarikatının aziz ve
azizeleri arasında bir de *Şanlı Bakire* yapmıştır. Ondan sonra, Frances-
co Le Mura (1696-1782), Giaquinto (1699-1765), Andrea dell'Asta,
Niccolo Rossi ve başkaları, bütün Napoli krallığında, konu, teknik ve
düşünceleri asla yenilemeden, kiliselerin tavan ve duvarlarını doldur-
muşlardır. Daha kuzeyde, İtalya'nın Marcantonio Franceschini'si var-
dır (1648-1729), bu ressam, çeşitli tarikatların hesabına olmak üzere
Bologna kiliselerini dekore etmiştir. Artık Carrache'in izinde değil de,
Murillo'nun izinde olan hâlâ canlı ve özgün bir dinsel resim sanatını
bulabilmek için İspanya'ya gitmek gerekir. Madrid'de Houasse'ın
(1680-1730) yanında gerçek yetenekler vardır; Garcia Hidalgo (1642-
1718), Garcia de Miranda (1677-1749), Jacinto-Miguel Menendez
(1679-1731), “özellikle Prado'daki Aziz Augustinus'un *Mucizesi* ile
Kont Orgaz'ın Gömülmesi adındaki iki tablonun ona ait olduğunun ka-
bul edildiği Menendez, bu tablolar yeşilimtrak bir gri renk yelpazesi
içinde ve Magnosco'yu düşündüren adeta fantastik bir atmosfer içinde
yapılmışlardır”. Herşey sipariş, talep ve atmosfer sorunudur. Sevil-
la'da, Murillo ve Valdés Leal'in çizgisinde canlı olan fresko yaşamını
sürdürmektedir. Luca Valdés (1661-1725), Clemente de Torres (1665-
1730), Domingo Martinez (1689-1750), büyük yüzeyleri yorulmaksızın
“kırlentler, çiçekler ve meleklerin dansıyla çevrilenen tarihsel veya
allegorik kompozisyonlarla...” doldurmaktadırlar. Martinez, becerikli
birer Murillo taklidi olan Madonnaları seri halinde üretme işinde uz-
manlaşmıştır. Andalusya'da dinsel resim yeniden üretmekten daha iyi-
sini yaparak, icad etmektedir. Bernardo Germán Llorente (1680-1759),

Kapüsen tarikat ortamı tarafından taşınan çoban bir Bakire yaratmıştır. *Divina Pastora*, büyük bir saman şapka giymektedir ve Andalusya boyunca büyük bir başarı onu beklemektedir. Manastırlar İspanya'sı, Aydınlanma döneminin göbeğinde, Zurbarán geleneği içinde bir çilekeş resmi mucizesini gerçekleştirmiştir. Bu, Juan de Espinal'in (öl. 1783) durumudur. *Aziz Hieronymus'un Hayatı*'na tahsis ettiği dizi resimlerini İtalyan barokunun klasikleriyle karşılaştırmak mümkündür. *Aziz Pedro Nolasque'in Hayatı* dizisi de mükemmeldir, bu dizi Coboy Guzmán (1660-1740) tarafından Kordoba'daki Merei için yapılmıştır. Antonio de Viladomat'ın (1678-1759) fırçasından çıkma, Barselona'da bulunan *Aziz Francesco ve Azize Clara'nın Dinlenmesi* de çok güzeldir. Yoğun iman ülkesi, dolayısıyla ifadenin geçmişe bağlı olduğundan ötürü yeni dillere uyum sağlayamayan İspanya, XVIII. yüzyılın diğer bir canlı dinsel resmi kesimi olan Rusya'yı akla getirmektedir. Rus resminin ikinci büyük yüzyılı, Raskol'un patladığı manevi hayatın yoğunluğuyla bağlantılı olan XVII. yüzyıldır. Andrey Rublev'in ülkesinde, ikona bütün XVIII. yüzyıl boyunca yaşamaya devam etmiştir. Rus dinsel resmi, XVIII. yüzyılda, kutsal modellerin reproduksiyonu olan *ikonopis* ile XVII. yüzyılda St. Petersburg'un yeni kiracılarının Batılı konutlarının duvarlarını büyük maliyetlere katlanarak, gurbette olmalarının verdiği sıkıntıyı çok pahalıya ödeten Batılı sanatçılar tarafından gerçekleştirilen sahneler ve portrelerle doldurdukları sırada Simon Uçakov'un (1626-1686) manevi çocuklarının etkisi altında doğan canlı modellere dayalı resimlerle birlikte yaşamaya alışmıştır. Bu devasa geleneksel talep kesiminde, Rusya ve Güney İtalya tekrarlamakta, İspanya bazen ayrıntıda yenilikler getirerek taklid etmekte, ama dinsel resmin yozlaştığı da olmaktadır. Geleneksel bir talep çerçevesinde, biçime yönelik dışsal saygının tabandaki çürümeyi pek gizleyemediği bir ülkede, kutsala saygısızlık kaçınılmazdır. Venedik'e bakınız. Dışarıdan gelen ve imanı pek güçlü olmayanlarda bile rezalet duygusu uyandırmaktadır.

* * *

Biçim ile taban, geleneksel kurumsal yapılar ile sanatçı zihniyeti ve halkın beğenisi arasındaki gerilimler, Venedik okulunun üretiminde olduğu kadar başka hiçbir yerde bu denli aşikâr değildir ve üstelik Ve-

nedik XVIII. yüzyılın en büyük resim okullarından biridir. Giovanni Antonio Pellegrini (1675-1741) Sebastiano Ricci'nin (1659-1754) iyi bir öğrencisidir. Pellegrini bir tiyatro adamıdır, İngiltere'de Vanbrugh'la Kimbolton şatosunda Manchester Lordunun yanında sonra Düsseldorf'ta çalışmıştır, bu onun Avrupa ölçeğinde olduğunun göstergisidir; Venedik'te para kazanabilmek için şaşırtıcı dinsel tabloları zincirleme üretmeyi kabul etmiştir. XVIII. yüzyıl Venedik resmindeki baş konulardan biri olan “kuyubaşında Rebecca” temasıyla başı dertte olan Pellegrini'ye bakalım “Pellegrini'nin bu temaya getirdiği versiyon, hem kırsal hem de saygısız gözükmektedir. Hatta Pellegrini, sarışın ve cazibeli olarak yaptığı Rebecca'yı fahişelik ederken göstermektedir... Sahne ne belli bir dönemde ne de belli bir yerde cereyan etmektedir”. Ve Levey şöyle sürdürmektedir: “bu gerçekdışı dekorda (gümüş kaplama yaprakları olan iki ağaç, bir Rönesans çeşmesi parçası, kır şiirinden bir koyun), kalkık burunlu sarışın bir Venedikli poz vermektedir, eli bir tiyatro kübünün üzerindedir ve zarif bir şekilde kaldırdığı parmağıyla bir ipin ucundan tutmaktadır, ki bu tamamen gereksizdir... Pellegrini Kitabı Mukaddesten alınma bir öyküyü fantezi haline getirmekte ve genç bir kadınla aşık bir ihtiyarın karşılaşmalarını soylu bir düzeye çıkartmaktadır”. Venedik tipi saygısızlık bir gravür derlemesi için *Kleopatra'nın Şöleni*'ni *Naksal'in Şöleni*'ne çevirmek gerektiğinde, Kleopatra'nın elindeki inci kazanmakta ve resmin altına Krallar Kitabından bir ayet konulmaktadır.

Pellegrini örneği, Venedik'teki dinsel resmin amacından saptırılmasının, içinden yakalanmasının uzun bir örnekler dizisini aydınlatmaktadır. Rebecca'yla onun da sıkıntıları olan Piazzetta'ya bakınız. Giambattista Piazzetta (1683-1754) özenli, dürüst, çalışkan biridir. “Başka birinin renklerini karıştırdığı sürede bir tablo bitiren” Tiepolo'nun hayranı olan Tessino kontu ona, “sümüklü böcek” (yavaşlığından ötürü) demektedir. Fresko ressamı hızlı insanlardır, Piazzetta bir şövale adamıdır, XVIII. yüzyıl Venedik'inin çoğunlukla aşırı barok dehasının zıddında burjuva türden bir ressamdır. Piazzetta dinsel resmi kendi tarzında yapmaktadır, herhalde içeriğe fazla bakmadan siparişte bulunduğu olsa gerek. Örneğin *İşkenceye Götürülen Aziz Jacques*'a bakınız, bu tablo 1717'de Venedik'teki San Stae için yapılmıştır. Piazzetta'nın sevdiği dram, burada “meledroma yönelmektedir”. Kuşkusuz

hiç de daha az anlamlı olmayan olgu, Piazzetta'nın pozitif zihniyetinin, tamamen doğaüstü her nitelikten yoksun bir konu seçmesidir": "güçlü bir ihtiyar, kaslı ve esmer çehreli genç bir adamı karışık bir kasılma içinde arkasından çekmektedir. Burada aziz ile celladı arasında hiçbir ahlâki tercih yoktur..." Piazzetta, rokoko bile olsa barokun tersine küçük göstermeyi sevmektedir. Fakat onun basit ve önemsizi tercih eden dehası, "eskiden Pellegrini'nin konuyu ele alış tarzıyla iyice zıtlaşan" *Kuyudaki Rebecca* versiyonunda özetlenmektedir. "Hiçbir üslup zerafeti yoktur ve sahne burjuvaca sunulmuştur. Rebecca ve arkadaşları (neşeli bir hoppa köylü kızlar topluluğu) haline gelirlerken, İbrahim'in yapılı hizmetkârı Caravaggio tarzında giyinmiş parlak bir genç şövalye olmakta ve bunlar kırsal bir baştan çıkartma sahnesinde (karşı karşıya) gelmektedirler. Bu tarz, bir tür ressamınıninkidir". Tarzı Pellegrini'nden farklıdır ama zihniyet ikisinde de yoktur. "Ressam, bir kez daha gerçek Kitabı Mukaddes konusunu ihmal etmiştir..." Hizmetkâr dolgun ve kırmızı çehrelidir, onu çıplak gösteren bir elbisenin altında sıcak ve canlı bakan, ama biraz aptal genç bir köylü kızın gelişkin göğüslerinden cezbolan olgun bir adamdır. İşte Bedene Bürünme'nin yolu üzerinde İsa'nın dünyaya gelişine, İsrail'in seçilmesi yoluyla götüren Tanrının büyük planının halkalarından biri böyledir. Eskiden Pousin de *Kuyudaki Rebecca*'ya rastlamıştı. Bu, Eliézer'in mesajını dikkatle ve *Tebliğ*'deki Bakire'nin tavrı içinde dinleyen bir Rebecca'ydı. Bütün Avrupa'nın hatta kendini kuşkucu zanneden ve zaten bu sağlıklı kırsal sahneyi sevmiş olan Avrupa'nın bile neden şoka uğradığı anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyıl dinsel resmi, seçkinler düzlemindeki öfke serpintisinin önüne çıkarttığı iki engelden kolaylıkla kurtulamamaktadır: ya tamamen methiyeye yönelik ve şan görüntüleriyle dolu basmakalıp ve inanılamayacak kadar teatral bir doğaüstü; ya da "imani ortak insanlık düzeyine indirmektedir". Piazzetta, zirvesinde Pietro Longhi (1702-1785) sonra Giuseppe Maria Crespi (1665-1747) Giacomo Ceruti, Gaetono Zompieri (1700-1778) Büyük Giambattista'nın oğlu Domenico Tiepolo'nun (1727-1804) yer aldığı bir dizideki yeri iyice belli olan bir tür ressamıdır. Bir fantezi tonuyla boyalı olan gerçekçiliği, *Deniz Kenarında Bir İdil*'de (Köln Müzesi) veya *Saltilbanques*'ta tamamen rahatı yerindedir. Piazzetta, resmin XVIII. yüzyıldaki toplumsal aklına karşılık vermektedir. Hayatın mahremiyetine, tadına katkıda

bulunmak, yeni kentsel konakların duvarlarını, kentsel mekânın dörde katlanmasının sonucu olarak ortaya çıkan konforlu konutları resimle kaplamak, canlı renklerle, güzel sahnelerle, çehrelerle doldurmak, anıları buralara asmak, hoş ve daha insani bir hayata ilişkin düşlerin başlangıç noktaları olabilmektedirler. Aydınlanma çarpanı, resmin lehinde tam bir etki yapmıştır. Talebin bir yüzyıl öncekinden 5-10 kat fazla olduğunu tahmin etmek mantıksız değildir. Aynı dönemde ortamın toplumsal koşulları da alt üst olmuştur. XVIII. yüzyıl ressamlarına bakınız: bunlar kitlesel olarak nisbeten mütevazı ortamlardan çıkmakta, çoğu zaman zenaat kesiminin üst tabakalarına mensup olmaktadırlar. Talebin genişlemesi, ressam temininin genişlemesi, kitabın yaygınlaşmasının her zaman ve her yerde açığı mutlaka kapatamadığı daha az kültürlü kesimlere iniş. İşte bunlar, türü, mitolojik, tarihsel ve büyük türden resimlere karşı öne çıkartmaktadırlar.

Nihayet sonuncu karakteristik: resmin, salonlar aracılığıyla edebiyatla bağlantısı Fransa’da Diderot’nun oynadığı role bakınız. *Encyclopédie*’nin kurucusunun kafasında, biçim veren sanatların saygınlığının bir bölümü, paradoksal olarak sanatlardan, yani (O devrin anlayışı içinde) tekniklerden türemektedir. Öyleyse bu noktada, geleneksel değerler düzeninin tersine dönmesi söz konusudur. Sanatçıya, liberal sanatlarınkine yakın bir saygınlık kazandırmak için, onun eskiden çalışırken sahip olduğu maddi zihniyeti unutturmak gerekmektedir. Diderot’nun bakış açısı içinde işler başka türdür. Resim de teknik, fikirler halinde örgütlenen bir duygular bütünüdür maddi desteğidir. *Encyclopédie*’nin 1750 Ekiminde yayınlanan prospektüsüne, sadık Naigeon’un Diderot’nun çalışma tarzına ilişkin tanıklığına bakılsın. Limitte şunu sormak meşrudur: salon, sanat eleştirisi, resimle edebiyat arasında kurulan şu köprü; bilme ve anlama açlığı içindeki, ince bir gidiş-geliş hareketi aracılığıyla fikri maddeye aktaran elin saygınlığına inanmış olan Diderot’nun eskiden bütün mesleklerle ilişkin olarak yürüttüğü araştırmayla akraba değil midir? Naigeon (J. Proust’tan) şöyle yazmaktadır: “Diderot günlerini en becerikli sanatçıların atölyelerinde geçiriyor ve sanatları hakkında hiçbir zaman düşünmemiş olmalarına rağmen, bu sanatın bazı kısımlarını çok iyi bilen, hatta uzun bir uygulama ve deneyim sonucunda teorisinin bilinen yöntemleri hiçbir zaman ikâme etmesinin olanaklı olmadığı düz işçileri bile ihmal etmemekte-

dir..." Diderot'unun çalışmasının, Naigeon'un iddia ettiklerine ve prospektüsün vaad ettiklerine rağmen, ikinci elden bir araştırma olduğunu kabul edelim. Niyet eylemden daha önemlidir. Belli bir anlamda arzusu, bir aşamadan daha fazlasını işaret eden tual üzerindeki bir teknisyen, bir uygulamacı gözü vardır. Resim, kelimeler dünyasıyla geçmişte olduğundan daha fazla bütünleşmiştir.

* * *

Liberal eğilimli mekanik sanat olan resim, Batı'da *Encyclopédie*'nin zihinsel evreni içinde mekanik sanatların yükselişinden yarar sağlamaktadır; evin mahremiyetinin sanatı olarak, evin değer kazanmasından, aile içi sevginin yükselmesinden yarar sağlamaktadır. Mahreçleri sürekli artan ve özellikle de tam bir gelişme halinde olan bir sanattır. Resim üretimi, nasıl olduğunu kestirmenin güç olduğu bir talebin doğrultusundadır.

Resim, doğal olarak yeni mahreçler tarafından etkilenmektedir. Yeni tabakaların kentsel konutlarının içlerini dekore ettirme ihtiyaçları, elbette geleneksel talebin ağırlığını azaltmamaktadır; yani hükümdar sarayı ve Kiliseninkileri. Bunların nisbi payı yavaş yavaş azalmaktadır. Ama sonuçta yön değişmektedir. Tür resmi sonuçta tarihsel ve dinsel resmin yapısını değiştirecektir. Giambattista Piazzetta, *Kuyudaki Rebecca* tablosuyla XVIII. yüzyıldaki resmin büyük tersine dönüşü denilebilecek şeyin karikatürel örneğini sunmaktadır.

Bu irdelemelerden iki tip sonuç çıkmaktadır. Yeni bir resim coğrafyası: İtalyan sanatı, Hollanda-Flaman sanatı, XVIII. yüzyılda öncelikle Fransız sanatı haline gelmektedir. Kalabalık Fransa, burjuva Fransa, yeni düşüncelerin Fransa'sı, onu biçimlendirirken resim sanatında üzerine düşen yeni düşüncelerin Fransa'sı, hatta bu düşünceler teknik açıdan Hollanda ailesine yakın, günün zevkine uyarlanmış, düşüncelere akord edilmiş bir resim tipinin zafer kazanmasına yol açmaktadırlar. Bu egemen Fransız resim mekânının yanında, XVIII. yüzyıl ilk kez bir de İngiliz kolunun yükselişini görmektedir. Fransız resmi ve İngiliz resmi galip gelmişlerdir. Resim sanatı, Aydınlanma düşüncesinin *corpus*'unun olduğu yerlerde egemendir, resim yüksek

okuma yazma oranlarıyla atbaşı gitmektedir, doğanın matematik dille yazıldığı Newton'un gök mekaniğinin kabullenildiği, Locke'un duyumsalcılığının izlendiği, zenginlik ve iktidar yapıları içinde burjuvazinin payının arttığı, endüstriyel devriminin ön koşullarının olgunlaştığı, tekniğin ileri gittiği ülkelerde başarı kazanmaktadır.

İkinci sonuç: resmin XVIII. yüzyılda, renk hakkındaki bir Fransız kavgasına açılmaktadır; Fransız resmi vicdan bunalımı esnasında, renklerin desenin egemenliği karşısında hakları olduğunu iddia etmektedir. Olayın adını koyalım: Renklilik kavgası.

Başlangıçta Fransız resminin 1680 ufkun üzerindeki dönemecini işaret etmiştik. Resimde büyük egemenlik döneminin 1660-1690 arasında olduğunu kabul edelim: Versailles, Le Brun egemenliği; belirgin bir çizgi ve sağlam bir inşa içinde, niyabet döneminin resmi estetiğini belli belirsiz hazırlayan yavaş bir dönüşüm meydana gelmektedir. Colbert, Le Brun'un yönetme, eşgüdümleme, "bir tarz birliğiyle büyük programlara cevap verebilme" yeteneğine sahip olduğuna inanmıştır. Le Brun'un etrafında bir sürü sanatçı, Mignard gibi rakipler, önemsiz yardımcıları, icracıları bulunmaktadır. Tıpkı heykeltraşların tavan süslemelerini yaptırdıkları gibi, Le Brun'un de boyamacı ekipleri vardır. Jacques Thuiller, "Ama süsleme ve bayram tablonun önüne geçmişlerdir" diye kaydetmektedir.

"1671'den beri Akademiye çalkalayan ve 'Poussinciler'le 'Rubensçiler'i çok dar doktrin sorunlarında karşı karşıya getirmekten başka birşey yapıyorsa benzemeyen 'Renklilik kavgası'nın ardından itirazlar yükselmiştir: bu itirazlar, amatörlerin taleplerini dile getirmektedirler, yani ufukta yeni bir sipariş kalıbının, yeni bir toplumsal tabakanın yükselmesi, amatörlerin başka yollara girmelerine yol açmaktadır". Jean-Baptiste Monnoyer (1634-1699) bazı natüremortlarında, Pierre Mignard (1612-1695) *Sabun Köpükleri İçindeki Küçük Kız* adlı tablosunda bir renk cümbüşünün hazırlıklarını duyurmaktadırlar.

Rubens mi, Poussin mi tartışması 1671'de açılmıştır. "Champaigne'in bir konferansı... husumetlerin işaretini vermiştir". Philippe de Champeigne'in arkasında çizgi ve düşünceden yana olanlar, karşılarında da renklerden yana olanlar. Roger de Piles adında aydınlanmış bir amatör, alışılmamış bir usul olarak tartışmayı halkın önüne taşımaya karar vermiştir. "*Dialogue sur le coloris* adlı kitabı 1673'de yayınlan-

dı ve büyük bir yankı yaptı". 1676'da yeni yazılar, yeni tartışmalar. Richelieu dükünün güzel Carraches ve Poussin koleksiyonu on yıl önce dağıldığından, renk yanlısı Roger de Piles, güçlü sanat koruyucusu tarafından kayıp koleksiyonu tasvir etmeye ve biraraya getirmeye, eğer bu olmazsa el altından bir Rubens koleksiyonu oluşturmaya me-mur edilmiştir. Bu durum, Roger de Piles'in 1681'de bir Rubens met-hiyesi yazmasına yetmiş, dava başta kazanılmıştır. Kentin aydın kitle-si nazarında, Rubensçiler 1681'de kazanmışlar 1699'da akademinin sonuncu kaleleri teslim olmuşlardır: Roger de Piles, onursal danışman olarak davet edilmiştir. Dava kazanılmıştır: 1690-1780 arasında Watte-au'dan David'e renkçiler bir yüzyıl boyunca zafer kazanmışlardır.

Renk cephesinin en önüne, *Sulardan Kurtarılan Musa'sı*, Fira-vun'un kızı ve nedimesinin renklendirilmesi için Charles de la Fosse (1636-1716); Lyon müzesinde bulunan, hepsi kırmızı ve hareket olan, adeta empresyonist bir üslubu bulunan *Süvarilerin Molası* için Joseph Parrocel (1648-1714), Rigaud, Largillière ve Copyel'in yanına konul-maya çalışılmışlardır.

Largillière büyük bir ressam, yeni resim meraklıları kitlesi için ça-lışan mütevazı bir insandır (1656'da Paris'te doğmuş, 1746'da ölmüş-tür). Müşterileri arasında hiçbir kral (sürgündeki II. Jacques hariç) ne de kandan hükümdar vardır: Dézaillier d'Argenville onun için, "halk için çalışmayı daha çok severdi" demektedir, "çünkü bunlara daha az özen göstermek yeterliydi ve ödemeler daha hızlıydı." Babasının Pa-ris'teki şapkacı dükkânında doğmuş, Anvers'de yetişmiştir. Eğitimi onu bir Flaman ressamı haline getirmiştir; bu eğitim İngiltere'deki bir ikâmetle güçlenmiştir. Nihayet Paris'te Flaman klanı, yani Van der Meulen ona kariyer yapma izni vermiştir. *Ex-voto à Sainte Geneviève* (1697), Flaman tarzında harika bir kompozisyon olup, belediye meclisi üyelerinin kırmızı entarileri leke gibi durmaktadır; bu, güzel bir grup tablosudur, dinsel motifin yalnızca bahane olduğu bitişik portreler dizisidir. XVIII. yüzyıl portrecilerinin tarih bakımından ilki Largillè-re'dir. Geniş bir galeride iki şaheser öne çıkmaktadır: Bayan Largilli-ère'in kızının çalgıcılık denemelerini huşu içinde dinlediği aile tablo-su (Louvre'da); daha da duygulandırıcı olan, 1703 tarihli Strasbourg müzesinde bulunan *Güzel Strasbourglu Kız*'dır. "Watteau'nun fırçasın-dan çıkmışa benzeyen gölgeli ve sıcak bir parkta -ama 1703 yılındayız

ve Watteau bu tarihlerde henüz 19 yaşında bir ressamdır- genç bir kadın” mütevazı bir kıyafet içinde, belli belirsiz çekingen bir gülümsemeyle bize bakmaktadır. “Sıcak kadife entarisi ve büyük şapkası Strasbourg zerafetine özgüdür. Kıyafetinin inceliği tamamen kişisel bir nitelik taşımaktadır. Siyahlığa parlaklık verilmiştir: Genç hanım, belli belirsiz gülümsemesinin vurgulu hale getirdiği müthiş bir çekicilik kazanmaktadır”. Largillière’in paleti Watteau’nunine -kuzeyin koca soluğu- yaklaşmaktadır ve çehresinin psikolojik çizgisi Quentin de la Tour’a lâyaktır.

Renk cümbüşü -kırmızıya doğru yükselmektedir- Katalan Rigaud’yla vurgulu hale gelmektedir. Rigaud (1659-1743), sonuçta *Le Mondain*’de zirvesine çıkan bir kıyafet ressamıdır: *Müzet Çalan Başkan Gaspard de Gueidan* tablosuna bakınız; Aix-en Provence’taki Granet müzesinde bulunan 1735 tarihli bir geç dönem Rigaud tablosu. Kumaşların okşayan yüceliği karşısında çok hassas olan bu tablo, 1700’ler kuşağının çizgilerini vermektedir. Kumaş, 1680’lerde toplumsal mertebenin yüceliğine katılmaktadır, Niyabet öncesi döneme ait olan bu kumaş, daha şimdiden hayatın konforuna katılmaktadır. Jean-Baptiste Santerre (1638-1717) ve Jean Raoux (1677-1734) Rigaud’yla birlikte (Largillière’den daha fazla) bu kıyafet zevkine sahiptirler.

Watteau’nun dehasının egemen olduğu kuşak, kuşkusuz renk kuşağıdır, ama bunun ötesine geçildiğinde, düşünceler düzleminde ortaya döken bütün çelişkileri yansıtmaktadır, herhalde bundan da basit olarak resmi sipariş eden farklı toplumsal kültürel tabakaları yansıtmaktadır.

Eğer deyim yerindeyse, ortak renk tapınısına bağlı üç büyük aile vardır. Önce geçmişin mirası olan şey: yücelik, geleneğe bağlılık, artı renk. Ailenin reisi Antoine Coytel (1661-1722) geleneksel olarak benimsenen, bir anın, bir ailenin sınırlarını saptayan bir formüle sahiptir: büyük zevk. Ve her zaman olduğu gibi herhalde görüntülerin en sağlıklı olduğu bu noktada evrim yakalanabilir. “Büyük zevk” -“soyluluk kendini konunun kavranılmasında, ifadesinde, kompozisyonunda ve nihayet faturasında ifade etmektedir” (A. Châtelet)- en azından başlangıçta Büyük Trianon’un süslemelerine bağlıdır, yani saray siparişinin geleneksel biçimine. Büyük zevk, iç süslemeyi fethetmeye çalışan resmin yükselişidir: “ahşap işleri yumuşamakta ve zenginleşmekte, tavanı tedricen istila eden geniş bir süsleme gelişmektedir”. Tavanlar kap-

lanacak muazzam yeni alanlar açmakta ve yeni talepler doğurmaktadırlar: konunun soyluluğu, büyük kitleler halinde bir kompozisyon parlak ve canlı renkler, mavide sonsuz bir yelpaze.

Antoine Coypel'e bakınız: şımarık bir çocuk, Le Brun'ün yakın çalışma arkadaşı Noël Coypel'in oğludur, 11 yaşındayken genç Roma akademisine yatılı olarak kabul edilmiştir; her konuda başarılıdır; 19 yaşındayken bir *May de Notre-Dame* siparişi almıştır; şan, şeref, paraya boğulmaktadır. François Lemoine (1688-1737) ve Jean-François de Troy'nın (1679-1752) içinden çıktıkları ortam daha mütevazıdır, ama tıpkı Coypel gibi bir sanatçı ailesinin çocuğu olan Jean II. Restout'ununki (1692-1768), müreffeh ve kültürlüdür. XVIII. yüzyılın başında bir cins toplumsal ayıklanma duygusu vardır. Herşeye rağmen en prestijlisi olan geleneksel sipariş, en önde gelen tabakaya ait olan ve ekonomik başarıyı işaret edeni, büyük zevke hitap eder olarak gözükeni, zaten ünlü bir sanatçılar çevresinden çıkan bir elite has olarak gözükmektedir. Büyük zevk, ikinci, hatta üçüncü kuşağı ve daha da ötesini şana garketmektedir. Ama duyarlılığın büyük dönemeci tam da büyük zevkin içinde meydana gelmiştir konuya görünüşte sadakatın arkasında (Coypel'de *Didon'un ölümü*, 1704, Lemoine'da *Herkül'ün tanrılaşması*), varış noktası Boucher olan bir yönde aşkı bir mitolojiye doğru kayış nasıl görülemez?

Renk dostları arasındaki ikinci grup, hayvan ressamlarıdır, acaba bunlara av ressamı mı demeli? Şehirlilerin, kentte kırsal anılarını sürdürmeyi seven, aristokratik bir hayat yanılsaması yaratmayı seven burjuvaların kır nostaljisi. Her burjuva ailesinin, gıdasının bir bölümünü sağladığı, çoğu zaman mütevazı olan kırsal bir alanı vardır. Resimdeki hayvansal dekor, kentli ve burjuva bir talebe bağlıdır. Bu koşullarda, arketipin çok burjuva ve çok kentli Hollanda'dan geliyor olmasına şaşırmak gerekir mi?

Fransız resminin bir arzının olmadığı bir talebe cevap verebilmek için, Fransız piyasası önce Flaman resmine başvurmak zorunda kalmıştır. Hollanda Flaman resmine duyulan ilginin ilk örneğini XIV. Louis vermiştir. 1671'de Rembrandt'ın *Şövale Başında Kendi Portresi*'ni ve Rubens'in *Masumlar Mezarlığındaki Bakireler*'ini edinmiştir. Paris'in en ünlü koleksiyonlarından olan Kontes de la Verrue'nünki, 1737'de otuz Tenier ve onüç Wouwermans'a sahipti. Böylesine bir

zevk değişimi ve talepteki bu kadar açık bir tutum karşısında, bir Fransız cevabının oluşması kaçınılmazdı. Gerçek bir okuldan çok iki tane prestijli ad: François Desportes (1661-1743) ve Jean-Baptiste Oudry (1686-1757).

Françoise Desportes -bu durum önerdiğimiz modele tam uymaktadır- mütevazı bir kökendir. Ardenneli bu köylü çocuğu, Paris'te Nicasius Bernaerts adlı bir Flaman tarafından yetiştirilme şansına sahip olmuştur. Yolculuk yapıp, Polonya sarayında şerefli başarılar kazandıktan sonra Fransa'ya dönmüş, ama burada portreciliklerin kapılmış olduğu düşüncesine varmıştır. Ama Bernaerts'in ölümü ona bir hayvan ressamı kariyeri açmıştır. Akademi, 1699'da onu bu ünvanla kabul etmiştir. Tektir ve 1702'de krallık siparişleri artarak başarısını garantiye almışlardır. Eserinin en iyi parçaları; Paris'te tarla nostaljisini sürdüren yeni yönetici tabakanın hizmetinde yaptığı yeni konakların süslemeleridir. Desportes'un büyük av sahneleri, finansçı tabakasının soyluluk beklentilerini beslemekte onlara sanki bir senyörlük soyundan geliyorlarmış duygusu vermektedir.

Dahi, onun kabul ettiği Oudry'dir. Kariyeri, üstadı Desportes'ünki-ne benzemektedir. Desportes, daha bol, yani daha kolay bir talebe cevap verebilmek için yön değiştiren bir portre ressamıdır. Oudry, Desportes'un tek başına gücünün yetmeyeceği bir alana yönelen dinsel bir ressamdır- krallık Akademisi, 1719'da *Büyücü Kralların Hayranlığı* tablosundan ötürü onu kabul etmiştir- Oudry faal avdan, natürmortun meydana getirdiği şu pasif ava kaymıştır. XV. Louis'in *Avları* ününü perçinlemiştir ve *Beyaz Ördek* (1753), natürmortun en mükemmel dört-beş şaheserinden biridir. Oudry'nin eseri, XVIII. yüzyıl süslemesinin artan lüksünün bir parçası olan büyük halı yüzeyleri için tasarlanmıştır. "XVIII. yüzyıl halısının resimsel tasarımı zamanın zevkine cevap vermektedir. Ahşap dekorasyonu, çizgilerin fantezi hale gelmeleri herhalde gerçeğin taklidinin yeniden bulunması, evrene açılma arzusuna yardımcı olmuşlardır" (A. Châtelet). Finans ve vergi toplama içinden gelen kentsel bir aristokrasi için av resmi, toplumsal simgesellikle dolu ve zorlukla ulaşılabilen bir gerçeğe doğru bir kaçış biçimidir.

Jean Antoine Watteau (1684-1721) daha uzağa gitmiştir. Resmi tamamen bir düştür: tamamı okşama ve tereddütten meydana gelen duyarlı bir çocukluk düşü. Akademi, olağanüstü bir akıllılık göstererek,

kapılarını ona 1712’de daha 28 yaşındayken açmıştır. Ama bu dikkafalık onu sıkıntıya sokmuştur. Akademi bir kelime oluşturmuş, Watteau’nun bir süre tek başına doldurduğu bir kategori yaratmıştır: “kibar eğlenceler ressamı”. Watteau mütevazı bir insandır. Hayvan ressamlarının toplumsal ortamına girmiş, büyük zevke sırtını dönmüştür. Babası dam aktarıcısıdır, onu kendi kentine, Valenciennes’de küçük çaplı bir ustanın yanına çırak vermiştir. Watteau; ustası Jacques Albert Gérin, onu Paris’te konuk eden Nicolas Vleugheds ve Jean Jacques Spode aracılığıyla Hollanda Flaman okuluna bağlanmıştır. Bu belirleyici bir buluşmadır. Claude III. Audran onu hizmetine almıştır. Berain’i tanıyacaktır: daha önce gördüğümüz üzere, işte yeni Paris konaklarının süslemesi gibi büyük bir maceranın içine girmiştir.

Toplumsal mertebede bir basamak atlayabilmek amacıyla, Akademi oyunlarına katılmıştır. 1709’da aldığı ikincilik ödülü onda hayal kırıklığı yaratmıştır. 25 yaşında Valenciennes’e geri dönmüştür. Pişman olmuştur. Savaşı görmüş, ondan *La Recrue* tablosunu çıkartmıştır. Tablo tüccarı Sirois onu farketmiştir. Servet yapmış, dehası kabul edilmiştir. Önce Akademiye kabul edilmiş, sonra Crozat’yla tanıştırılmıştır. Kibar eğlence ressamı, maliyeci takımının duygusal düş sağlayıcısı haline gelmektedir. İşte *Mevsimler; Kyther’e Hac Yolculuğu; Bir Güzelin Şerefini Korumak İçin; Güzeller, Hiçbir Şeye Kulak Asmayın...* şu diğer düş biçimi olan tiyatroyu, hastalığın kemirdiği bir hayatın sonunda mütevazı kökenini, türün en son örnekleri içinde hatırlamaktadır. İşte *Huzurlu Aşk* (her zaman), *Fransız Tiyatrosunda Aşk, İtalyan Tiyatrosunda Aşk. Gilles’in* kaynaklandığı İtalyan tiyatrosu, bir maskenin altındaki bir ruh halidir. *Dans* ve birazcık daha fazla erotizm taşıyan *Jüpiterye Antiope, Tuvalet, Mahrem Tuvalet*, gömleğini çıkartan bir Venüs’ü de olan *Paris Yargılaması* taslağı.

Bir dönemin, bir uygarlığın düşünüyü saptayan dönemin simgesi olan Watteau, bunalımdaki Avrupa bilincinin düşünün simgesi Watteau; kibar eğlence, ondan sonra biraz daha hafifleyerek, bir bayağılık tonuna bürünerek devam etmiştir. Watteau, gerçek yeteneklerin adamıdır.

Lancret (1690-1743), onun en iyi taklitçisidir. Tıpkı Watteau gibi mütevazı bir kökendir, ama Parislidir, zengin bir damarı kullanmaktadır. Yeteneği vardır kuşkusuz, ama destek de almaktadır. *Moulinets*’deki (Berlin’de) kibarlar, elleriyle kur yapmaktadırlar. Aynı şeyler

Jean-Baptiste Pater (1695-1736) için de geçerlidir. François Octavien (ölümü 1740) bir basamak aşağıdadır: kibar eğlence düş alemini terketmiş, hazırlıkların somut temsili haline gelmiştir. İştahlandırmak üzere bir kadın odası ressamlığı.

Boucher'yle hazırlıklar tarkedilmektedir. Kreşendo yukarıdan gelmektedir. Sanat adetleri dönüştürmekte, adetlerdeki dönüşüme denk düşmektedir. XV. Louis, 1736-1737'de küçük dairelerin dekorasyonunu düşündürmektedir. Soubise, Paris'te Boffrand'ın ona inşa ettiği konağın içini dekore etmektedir. Bir yanda Carle Van Loo, Charles Natoire ve François Boucher, diğer yanda Parrocel, Pater ve gene Carle Van Loo ve Boucher vardır.

Açık saçık resim, aristokratik adetlerin evrimine denk düşmekte, yani saray ve büyük konak dekorasyonlarında yer almaktadır. Bu tür kibar eğlenceden değil -hatta evrimin sonunda, Flamanların çocukça düzeyine veya Hogarth'ı akla getiren *Midyelerle Öğle Yemeği*'ne cevap olan Lancret'nin *Jambonla Öğle Yemeği*'nde kalmıştır- büyük zevkten kaynaklanmaktadır. Kapı, mitolojinin büyük kibar hayat konularına ve kırsal yaşamın erotik görüntülerine açılmıştır.

Bu gerilemiş büyük zevk akımının şefi François Boucher, adeta kurala yalan söyletmektedir -ve yasa uygulanmaktadır-, ikinci kuşaktır, ama bu çok küçük bir ikinci kuşaktır. 1703'te Paris'te doğmuştur; babası nakış modelleri çizen çok küçük bir ressamdı. Sırasıyla Lemoine'in öğrencisi olmuş ve oymacı Jean-François Cars'ın yanında çalışmıştır, büyük ödülünü yirmi yaşındayken tarihi bir konuyla kazanmıştır (*Nabukodonosor tarafından hapsedilen Yoakim'i kurtaran Evilmerodak*) ama Roma ödülünü kıl payı kaçırmıştır. Böylece gravüre geri dönmüş olmaktadır: Jean de Julienne'in yanında Watteau'nun eserlerinin gravürünü yapmaktadır; iyi para kazanmaktadır, bu yüzden İtalya'ya kendi parasıyla gidecektir. 1733'te 17 yaşındaki Marie-Jeanne Busseau'yla karşılaşmış ve evlenmiştir, Marie-Jeanne onun hiç bıkmadığı modeli olacaktır. 1736-1737'de saraya takdim edilmiştir. Kral takdir etmekte, Mme de Pompadour sevmektedir, hayatı garantidir, ama hiçbir zaman bunun kolaylığına teslim olmamıştır. *Venüs'ün Zaferi*'nden, çok güzel Çin motiflerinin yer aldığı *Çin İmparatorunun Ziyafeti*'nden (1742), yeşil kullanan şaşırtıcı bir manzara ressamını açığa çıkartan *Güvercinlik*'e (1750) varana kadar, Boucher'nin eseri sanıldı-

ğından daha çeşitlidir. Boucher bize zengin, uçarı, duyumsal ve işe yaramaz XVIII. yüzyılın bütün sevdiklerinin şaşırtıcı bir resitalini sunmaktadır, yani Aydınlanma yüzyılının azınlıkta olan, ama çoğu zaman kendini sergileyen kesiminin. Başarısı buradan kaynaklanmaktadır. Bir divanın üzerine uzanmış olarak sırtının yuvarlaklığını ve belinin çok güzel inişini bakışlara sunan, odalık olarak çıplak poz veren Victoire O'Murphy'nin portresiyle, modelin karşısında daha iyi bir Boucher bulunmaktadır. Louise O'Murphy'ye de bakınız. Boucher, mütevazı dehasının gerçek boyutunu, süslemenin mavi ve pembelerinden daha iyi burada bulmuştur. Sevelim veya sevmeyelim, onu iyi tanımak gerekir; nasıl Voltaire'siz bir Aydınlanma Avrupa'sı olamazsa, aslında çok daha fazlasını hakeden bir uygarlığını kaçınılmaz imgesi Boucher olmadan da XVIII. yüzyıl olamaz. Boucher çoğuldur, onunla birlikte Carle Van Loo, Charles Natoire (1700-1777) on kişi daha yorulmaksızın üretmişlerdir: yatakta tanrıçalar, aşık sultan hanımlar, Geyikli Parkın 1001 aksesuarı.

Ancak bunlar gene de yalnızca aksesuar değildirler. Resmin vermekten tat aldığı, şeylerin ciddi bir yanı vardır. Fransız XVIII. yüzyılı potre tutkusuna sahiptir; bu tutku görüntünün ötesine giderek, kıyafetin arkasında çehreyi ve bakışın arkasında ruhu bulmayı hep bilmiştir; yolculuk yapan bir dünyada, sevgi bağlarını güçlendirmiş bir dünyada, dar ailenin *nucleus*'unun bağrında, portrenin başat bir toplumsal işlevi vardır. Fotoğrafın icadından önce, zamanın kaygı verici akışına karşı bir korunmadır. Görünüşe bağlı, can sıkıcı aşındırmasının daha iyi hissedildiği uzun bir zamanın narinliğinin içine dalmış olan portre, yüzyılın ahiret düşüncesinin kısılmasına karşı mütevazı bir geçittir, portre sürenin durdurulamaz akışına varoluşun anını eklemektedir. Portre aynı zamanda uzmanlaşmaktadır. Her toplumsal grup, kendine ebediyetin getirdiği umutsuzluk karşısında insan hayatının ikilenmesini verebilecek narin pastel veya yağlı boya sığınağını sunabilecek bir ressamın yardımına muhtaçtır.

Bu durumda, Saint-Quentinli mütevazı bir kilise şarkıcısının oğlu olan Quentin de la Tour'un (1704-1788), Mme de Geoffrin'den Mme du Deffau'dan geçerek Julie de Lespinasse'inkine kadar salonların işbirlikçisi olduğunu yüzeysel olarak kabul edelim. O aynı zamanda filozofların da ressamıdır. 1736'da Voltaire ona poz vermiştir. Teknik virtüöze, etkiye bir eğilim, Goncourtların aşırı tutkuları, büyük olan li-

yakatten birşey eksiltmemektedir. Jean-Baptiste Perronneau (1715-1783), La Tour'la XVIII. yüzyılın en büyük portrecisi ünvanı için yarışacaktır. Quentin, bir cins düşünce ve moda yeni aristorasının hizmetinde, başta koruyucu ve işvereni Mme de Pompadour olan felsefe ailesinin potrecisidir. Perronneau, daha silik *upper middle class* için resim yapmaktadır: “küçük soyluluk, kıyafet soyluluğu, zengin Hollanda burjuvazisi, işte ona sipariş verenler bunlardır”. Katı ve ciddi bir alemin portrecisi olan -Louvre'da bulunan *Abraham Van Robais* (1767) tablosuna bakınız- Perronneau, çok mücadele etmiştir, gravürden gelen mütevazı bir insan, çalışan insanları resmeden bir emekçidir, XVIII. yüzyılın yüceliğine katkıda bulunan sert ve ciddi biridir.

Jean-Marc Nattier (1685-1766), talih açısından daha çok kayırlı-
mıştır. Yeteneği daha parlaktır. Quentin de la Tour, sonradan görmele-
rin yalancı parlaklığını resmetmektedir, Perronneau ise manüfaktür ve
kıyafet soyluluğunun ciddi dünyasını Nattier de doğuştan soylularla si-
yaset aristokrasisini resmetmektedir. Law olayında iflas edince -çevre-
yi taklid etmekten ötürü- sıkı bir mücadeleye girişmek zorunda kalmış-
tır. Jean-Marc Nattier ikinci kuşaktadır, Marc ve 1725'te intihar eden
ağabeyi bilinen yeteneklerdi. Büyüklere yakın yaşamıştır. Büyük Pet-
ro tarafından davet edilmiştir, ona ün sağlayan *Saxe Mareşalinin Tab-
losu* ve *Suya Giren Mademoiselle de Clermont* tablolarıdır. Herhalde
XVIII. yüzyılın pek tanınmayan şaheseri olan şaheseri, 1740'ta yaptı-
ğı, bütün yeşilleri kullandığı unutulmaz *Marquise de La Ferté Imbault*
tablosudur. Balo kıyafetleri içinde, elinde siyah bir maske tutan -“arka-
sındaki hafif ve kaçamak mavi kumaş yüzünün parlaklığını soyutla-
makta ve güzel göğsünü açığa çıkartmaktadır”- bu markiz, psikolojik
zayıflığına rağmen, Watteau'yla birlikte bırakınız yapsınlar sanatı yüz-
yılıının yakalanamayan dehası lehine tanıklık etmeye layıktır.

Ama buraya Chardin'i eklemek gerekir. Onun yakaladığı gerçek-
lik çok daha ciddidir. XVIII. yüzyılın gerçek ressamıdır; aile derunili-
ğine kapanmanın, eğitimin, püriten yetingenliğin, çalışmanın, zekânın,
şeylere dolaysız el koymanın, *Bénédictité'*de görülen ailesel hakiki bir
imanın ressamıdır. Chardin (1699-1779), bize gerçek XVIII. yüzyılı,
önemli olan *take off*'un koşullarını hazırlayan XVIII. yüzyılı ifşa et-
mektedir. Hayatının büyük bölümü elimizden kaçmaktadır. Zenaatkâr
çocuğu olarak zenaata yöneltmiştir, tıpkı bir *Encyclopédie* levhası gi-

bi, elin zekâsına tanıklık etmektedir. Ahlâkı hoşgörüsüzdür, daha formüle edilmemiş olan emperatif kategorik'e mensuptur. Paranın değerini bilmesine ve sağladığı saygınlık ve güvenden ötürü onu sevmesine rağmen, müflis ve hasta nişanlısıyla evlenmiştir. Karısı ona 1731'de tek bir erkek çocuk vermiş ve ölmüştür. Oğluna bütün şefkatini vermiştir. Daha sonra, gerektiği için tekrar evlenecektir. *Büfe, Kedibalığı, Çilek Sepeti...* insanın çabasının ödülü oldukları için, evin yoğun sevgiselliğinin şebekesi içinde kavrandıkları için birer ruhları olan şeylerin ressamıdır; evindeki insanın, eğitilmiş çocuğun (*Öğretmen Hanım*), bilgi aktarımının ressamıdır. Bu mütevazı dahi, uygarlığın ressamıdır.

Uygarlığın ve ağır başlılığın ressamı Chardin, 1609'da doğmuştur. 1725'te doğan Greuze, duyarlılığın kitlesel dönemecinde olgunluk yaşına gelmiştir: *Bénédicté ile Çocuklarına Kitabı Mukaddesi Açıklayan Aile Babası* -1755 salonunda Greuze'ü ifşa eden tablosudur- arasında, ifadede bir dünya vardır. Chardin'in ima ettiği Greuze (1725-1805) sergilemektedir. Bu iyi duygular dağına tahammül edebilmek için çokça cesaret veya yozlaşmışlık gerekmektedir: bir küçük burjuva ahlâkı Churriguera'sı. Ancak bu ressam, Tournus'lü bir dam aktarıcısının oğlu olan müthiş bir teknisyendir -büyük manastırın gölgesinde kalan babası, oğlunu bir mimar yapmayı düşlemişti-, iyi bir fırça taşeronudur; Lyon'da Grandon adında biri ona sahip olduğu mesleği öğretmiştir, ama ya zevk? Mucize Greuze -bu mucize, Diderot'yla olan inanılmaz karşılaşmasında vardır- kuşkusuz bu değersizlikten ötürü mucizedir. Greuze, duyarlılığın büyük dönemeci esnasında görev başındaydı. Tür ressamı olarak -kültürü, ona daha ileriye hedefleme olanağı vermemektedir-, XVIII. yüzyılın ikinci yarısının iki büyük etik eksenine yapışacaktır: aile sevgisinin içine kapanmak, emekçinin çilekeşliği, el becerisinin yükselişi. Diderot'dan teşvik alarak bu damarı kullanacak, istemeden Fransız devriminin etiğinin ressamı, yönetici sınıfın önemli unsurlarının ve *Encyclopédie* okuyucularının Greuze ve Diderot'nun düşledikleri gibi görmekten zevk aldıkları köylülerin ve zenaatkârların ressamı olacaktır. Greuze'ün vasat bir ressam olmasının pek bir önemi yoktur, bugün eserinin ötesinde sürmekte olan şey, resmin edebi tür olarak yükselişidir.

Greuze, tür ressamı olması ölçüsünde, büyük bir düşüncenin, yani toplumun ve dünyanın *Encyclopédie* döneminde yeniden inşası dü-

şüncesinin hizmetindeki bir sanatın bayrağı olarak gözükebilmiştir. Fakat duyarlılık dönemeci, Châtelet'nin duyarlı portre adını verdiği şey düzeyinde daha örtülü bir şekilde daha ikna edici bir tarzda ortaya çıkmaktadır. Greuze'ü iyi anlamak için, onu çağdaşlarının arasına yerleştirmek gerekir: Alexandre Roslin, Drouais, Duplessis, Adélaïde, Labille-Guiard ve Elisabeth Vigée-Lebrun, bu arada Nicolas-Bernard Lépicié'yi (1735-1784) de unutmuyoruz. XVIII. yüzyılın ikinci yarısının portreler galerisinde büyük adlar resmi geçit yapmakta, ama onyıldan onyıla portre lüksüne katılanlarının sayısı artan bir orta yüksek sınıf burada görülmektedir. Artık çarpıcı olan nokta, eskiden kibarlık gereği saklanan duyguların bilinçli bir şekilde aktarımının istenilmesidir. Duyarlı bir portre, tatsız tuzsuz, sulanmış bir portredir.

XVIII. yüzyılın son yıllarıyla birlikte resim patlamıştır. Manzara resmi, Louis-Gabriel Moreau (1739-1805), Hubert Robert (1733-1808) veya dizi halinde deniz resimleri yapan Joseph Vernet (1714-1789) döneminde kendini kanıtlamıştır, bu arada mimari ve heykelsel olan neo-klassisizm, Joseph-Marie Vien (1716-1809) ve *La Fontaine Amour*'u yapan Fragonard'la resme temas etmeye başlamıştır.

XVIII. yüzyılın sonuncu resim dahisi Fragonard -Provence güneşiyle ısınan tasnif dışı Fragonard-, Boucher'yle olan temasından açık saçıklığı kapmıştır. Fakat Fragonard'la bu tarzdan *grivois* veya *gaulois* tarzına geçilmektedir. Fragonard hayatı, yani kadınları sevmektedir, hiçbir ard fikir olmaksızın, bedeninin duyumsal güzelliği için yazılmış güzel şiirleri resmetmektedir, Louvré'da bulunan *Uyuyan Bacchante*, *Yıkanan Kadınlar*. Hayat dolu manzara resimlerini çoğaltmaktadır. *Saint-Cloud'da Bayram* (1775) tablosunda kibar eğlencelerinin kalıntıları vardır. Hayat, gerçek, aşk ile dolu tabloları, canlı, sağlıklı, basit bir çerçevenin içine iyi yerleştirilmişlerdir. Fragonard sağlık demektir, Renoir tarzında biraz kısa bir sağlık. Birçok XVIII. yüzyılların buluşma noktasında, Fragonard bütün zamanlardır.

Fransız resmini ayrı incelemek, sayının, yeteneğin ve hemen tüm Avrupa'ya tedricen yayılan bir egemenliğin aşıkârlığını kabul etmek demektir. Roma'ya kadar İtalya, Madrid'in güneyine kadar İspanya, Moskova ve Petersburg'un uzak Rusya'sı, zaman içinde fırlamış şu tasvir kırıcıların karşısında, bu Fransız resim imparatorluğunun sınırlarını işaretlemektedirler, bu imparatorluk, Aydınlanmanın mekânıyla

karışmaktadır. Fransız şikkını ve Fransa'nın ışımasını açıklayan şey, artan bir taleple, artan ve çeşitlenen bir talebin saldırganlığına cevap verebilecek kadar eski, hazırlıklı, örgütlü bir ortamın buluşmalarıdır. Fransız resmi, hızlı ve desteklenen bir büyümenin muhteşem çizgisi içinde seferber olmaktadır. İngiltere, Hogarth'tan önce hiçbir yerel geleneğin karşılamayı başaramadığı müthiş bir talebin yakın ve farklı örneğini sunmaktadır. Yani başlangıçta Kuzey İtalyan ve doğal olarak Venedikli ressamların meydana getirdikleri şu geleneksel arz cephesinden ayrılması mümkün olmayan İngiltere.

* * *

Zengin ve güçlü, *Glorious Revolution*'ın akşamında Fransa ile birlikte egemen hale gelen İngiltere, önce Avrupa resim talebinin kutuplarından biri olmuştur. İngiliz yönetici sınıfının güçlü ve çoklu farklı tabakaları, başta Venedikliler olmak üzere Avrupalı sanatçıların bir bölümünün (bir an için herhalde üçte iki) geçim kaynağını oluşturmuşlardır.

Yolculuk yapan Montesquieu'nün yargısını hatırlayalım: XVIII. yüzyılda Venedik, lagünü üzerinde çürümekte olan fakir bir yerdir, ancak gene de Avrupa resminin kutuplarından biridir ve bu araç, polisiye olan devletin izin verdiği yegâne ifade olanağıdır. Bu ekonomik saçmalık, İngiliz resim meralıları ve kolleksiyoncuları olmaksızın olansızdır: Canaletto, Guardi, Pietro Longhi (Büyük Giambattista Tiepolo hariç) kısmen veya tamamen (Canaletto) yabancı, yani yeni İngiliz yönetici sınıfların siparişleriyle geçinmiştir.

Ressamı kıt olan İngiltere, resmin bir *import-export* eklentisi olarak muamele gördüğü Venedik'e antenlerinden birini dikmiştir. Bu durum o kadar barizdir ki, Venedik resmi, XVIII. yüzyılın sonunda güçlü bir İngiliz resim okulunun nihayet iç talebin büyük bölümünü karşılayacak hale gelmesi sonucu Britanya ithalatının yavaşlamasıyla çökmüştür. "Yüzyılın ilk yıllarında Venedik'te hem yabancı hem de Venedikli ressamı iyi tanıyan, açık fikirli ve kozmopolit kültürlü bir "meraklı" grubu olmuştur. Ama bu meraklıların ihtiyarlaması ve ölmeleriyle, kimse onların yerlerini almamıştır. Venedik tecricen sanatsal bir merkez olmaktan çıkmaktadır... John Straye, 1789'da Venedikli acen-

tesi Sasso'ya bir cins değişimden yakınmak üzere yazmaktadır: "eski ve yabancı nesneler küçümsenmekte, modern eşyalar moda olmaktadır" (M.Levey). Venedik üretiminin İngiltere'deki zevk değişiminden etkilenmesi bundan iyi anlatılamazdı. Reynolds ve Gainsborough'un İngiltere'si artık kendini evinde daha iyi hissetmektedir. Birinci ihracatçı Fransa, İngiltere'nin iyice gerisinde ikinci ithalatçıdır da ve İngiliz piyasasından çok daha önce tepki vermiştir. "Mariette, İtalyan sanatının yerine Hollanda sanatının geçmesine yol açan zevk değişikliğini zikretmektedir. 1769'da kendi zevkinin demode olduğunu kabul etmektedir. İnsanlar şimdi Hollanda eserleri için servet harcamaktadırlar ve İtalyan resmi ve çizimleri karşısında kayıtsız kalınmaktadır."

Buna karşılık, yüzyılın ilk yarısında, bir ihracat ağı Venedik'te Rosalba ve Sebastiano Ricci tarafından temsil edilmekte, bunlar Paris ve Londra'yla sıkı bağlantı içinde çalışmaktaydılar. "Rosalba'nın dostu Anton Maria Zanetti, Londra'da Mr. Smith'in (daha sonra Venedik'te konsolos) yanında kaldı, Hampton Court'u ziyaret etti ve İngiliz dostlar edindi. Francesco Algarotti Londra ve Paris'i ziyaret etti. Smith Venedik'e yerleşti... bunların hepsi birbirleriyle sık sık mektuplaşıyorlardı, gravür, değerli taş, desen, dedikodu, methiye alış veriş yapıyorlardı. Mariette ve Zanetti'nin... dostlukları 50 yıldan fazla sürdü". Zanetti ve *Delle Antiche Statue Greche ve Romana*'nın eşyazarı kuzeni, Canaletto'nun lanse edilmesine katkıda bulunmuşlardır. Canaletto üzerinde düşünmek, doğal olarak İngiltere'ye yönlendirmektedir. En büyük manzara resmi okullarından birinin bağrında bir tür belirmektedir: vedütistler, yani hatıra toplamak isteyen kuzeyli seyyah için yapılan kentsel manzaranın fotoğraf gibi resmi. *Veduteler*, uluslararası büyük turizm tarihinin arkeolojisine mensupturlar. İtalyan resim hiyerarşisinde, manzara tarihsel resmin çok gerisinden gelmektedir. Alessandro Longhi'nin 1762'de yayınlanan ve o çağın Venedikli ressamlarını ele aldığı *Compendio*'ya bakınız; Zuccarelli ve Canaletto bilerek görmezden gelinmiştir.

XVIII. yüzyıl Venedik manzara resmi, donmuş, çizilmiş bir manzara, Venedikli manzara ressamlarının çoğunun hayatlarını tiyatro dekorculuğundan kazanmaları ölçüsünde teatral bir manzara. Yüzyılın başına Marco Ricci (1676-1729) egemendir ve ikinci kuşağı temsil etmektedir (Sebastiano'nun yeğenidir). En büyük vedütistler arasında yer alan Canaletto, Marieschi ve Guardi ona çok şey borçludurlar. Ric-

ci, azgın doğayı sevmektedir. Etkileyici ve inandırıcı gelmeyen *Deniz-
de Fırtına*'sı, tehlike duygusu vermeden dehşet ilham etmektedir. *De-
nizde Fırtına*: bu cins ürünler İngiltere'de çok tutulmaktadır; edebi
kaynaklar bunu kanıtlamaktadırlar. Kuzeyin çağrısı benzerliği öne çı-
kartmaktadır. İki Ricci, Devonshire dükünün kabri için çalışmışlar, “if-
las eden empresario Owen Mac Swingy'nin 1720'de aklına gelen” 24
tablolu bir dizi yapmışlardır. Ricci, Canaletto, Pittoni ve Piazzetta bu
projede çalışmışlardır. Ricci'nin doğası sahte bir vahşet içindedir.
Onun tiyatro baroku, yüzyıl sonu İngiliz önromantiklerinde doğacak
olan zevkle önceden ve kâhince bir uyum içindedir. Ricci belki de İn-
giliz duyarlılığının evrimini hızlandırmıştır.

“Francesco Zuccarelli'nin eserinde (1702-1788), doğa özenle diz-
ginlenmiş, Rosa ve Magnasco'nun pürüzlerinden arındırılmış, Marco
Ricci'nin mevsimlik etkilerinden dikkatle korumuştur”. Acaba Zucca-
relli'nin manzaralarının İngiliz çimenleri gibi biçilmiş olduklarını mı
söylemek gerekir? Burada, Giuseppe Zais'le (1709-1784) birlikte
manzara resmi, kibar eğlencesi havalı bir tür haline dönüşmektedir.

Vedütistler, manzara ressamlarından (onların ekmek parası kazan-
dıkları tiyatro vardır) çok daha fazla dış talebe bağımlıydılar. Vene-
dik'te küçümsenmektedirler. XVIII. yüzyılda bir Venedik konutunda
bir Zuccarelli görülebilir, ama Canaletto'nunki bile olsa, gözler bir Ve-
nedik görüntüsünü boşuna arayacaklardır. Vedütistler, Venedik'e dolu-
şan çoğu İngiliz turistlerin yaptıkları alımlarla yaşamaktadırlar. “Bu
tablolar, kuzeyin buzlu alemine birazcık güney sıcağı ve ışığı getir-
mektedirler. Bu Venedik görüntüleri bazen tedavici etkiler gösterebil-
mektedirler: örneğin Jane Austen'in *Emma*'sında, hasta Mr. Woodho-
use'in oyalanmaya ihtiyacı olduğunda, Mr. Knightley ona “Vene-
dik'teki San Marco meydanını” içeren bazı gravürler göstermiştir.

Johnson, “İtalya'ya gitmeyen, oraya hiç gitmeyen bir insan, ken-
dini hep diğerlerinden biraz daha aşağıda hisseder” demektedir. “Bü-
yük tur” fikri XVIII. yüzyılda gerçekleştirmiştir ve Büyük Tür Vene-
dik'i de kapsamaktadır. Venedik'in cazibesi tek başına etki etmektedir.
Gerçeğin sadık, adeta fotografik bir kopyası yetmektedir. Addison,
“İtalya'da ülkenin çehresinde, Avrupa'nın başka hiçbir yerinde rastla-
namayacak daha özgün çizgiler ve doğanın eserlerinde daha şaşırtıcı
çizgiler görülmektedir” demektedir. Venedik'in suların içinden zuhur

ediyor gibi olması da bu şaşırtma işine katkıda bulunmaktadır. Goldoni, kendi cephesinden Addison'un izlenimine katkıda bulunmaktadır.

Veduteler, cansıkıcı toplumsal olaydan habersizdirler. Anlamadan bakmaktadırlar. Vedütistler bayramın cazibesine kapılmışlardır, çünkü bu iyi satmaktadır, çünkü bu bayram kuzeyin Akdeniz'den beklediği resimselliğe katılmaktadır. Denizin evliliği, Canaletto'nun tamamına erdirdiği bitmez tükenmez bir temadır. Canaletto veya Guardi tarzı manzara resimlerinde insan ancak taşlar üzerindeki dağınık sinekler haline gelecek kadar erimektedir. Canaletto'nun bir tablosunda, iyice bakma koşuluyla, farklı etnik ve toplumsal grupları kıyafetlerinden ayırmak mümkündür: "San Marco meydanında Yahudiler, Türkler ve Hristiyanlar, avukatlar, haydutlar ve eğirciler, cambazlar, ihtiyar kadınlar ve hekimler karmakarışık bir kitle oluşturmaktadırlar..." (More, M.Levey'e göre) Vedütistlerin XVII. yüzyıldaki ataları Heintz ve Richter'in Venedik'e hayran Almanlar olduklarını unutmamak gerekir. Gaspar Van Vittel (1653-1736) adını Vanvitelli halinde İtalyanlaştıracak kadar taklitçiliği ileri götürmüştür. Belli bir mertebeden ilk İtalyan vedütisti, 1663'te Udine'de doğmuştur, Carlevaris 1730'da ölmüştür. Türein İngiltere'ye kendini dayatması için Canaletto'nun zamanı ve yeteneği gerekmiştir.

Giovanni Antonio Canaletto (1697-1768) ikinci kuşaktır. Babası Bernardo belli bir üne ulaşmıştır. Canalettolarda ailece çalışılmaktadır (Bernardo Cristoforo, Giovanni Antonio) ve tiyatro dekorları yapılmaktadır. Giovanni tiyatro işini bırakmış, Roma'ya gitmiş, Forum harabelerini resmetmiş, Joseph Smith ve Mac Swiny'yle karşılaşmıştır. 26 yaşındayken geleceği garanti altına alınmıştır. İngiltere'de Canaletto resimleri kapışılmaktadır: *Vedute* ve kapisler daha sonra II. George tarafından satın alınacaklardır; bugün bunlar Windsor Şatosu koleksiyonu içinde yer almaktadırlar. İngilizler için çalışmaktan memnun olmayan Canaletto, yolu tersine yapmıştır. 1746'da yanında Smith'in tavsiye mektupları olduğu halde Büyük Britanya'ya gelmiştir. Ama kırsal İngiltere ona pek ilham vermemektedir. Kent ressamı olarak, İngiltere'deki ikametinden ürettiği en iyi eserler Londra görüntüleri olmuş, bunları Hollandalılardan bile daha özenle resmetmiştir, yani tuğlası tuğlasına. Kentte uzun bir ikametten sonra, yaşlanmak ve ölmek için Venedik'e dönmüştür.

Bernardo Bellotto (1720-1780), Canaletto'nun yakınıdır, fakat onun kadar değerli değildir; Marieschi (1710-1743) genç ölmüştür; Canaletto'nun gerçek ve tek ardılı Francesco Guardi'dir, o da İngiliz siparişleri sayesinde geçinmektedir: *Tüm Venedik'in kuşbakışı görünüşü. Mr. Slade için yapılmış ve boyanmıştır*. Hayatının sonlarında, oğlu Giacomo Guardi (1764,1835) ona yardım etmiştir, ama İngiltere artık bıkmıştır.

İngiliz talebi tür resmini de desteklemiştir. Bu konuda önde gelen ilk isim, Pietro Longhi'dir (1702-1785). Birçok noktadan Crespi'ye (Giuseppe Maria Crespi, 1665-1747), hatta Giagomo Ceruti'ye yakındır. Longhi ve Crespi, XVIII. yüzyıl aristokrasinin bazı tabakalarının sağlıklı erotizmine uyarlanmış bir alt sınıf geleneği içindeki karışık bir sefaleti resmetmekten hoşlanmışlardır. Bu sefalet sergilemesi, kuzeyli erotik düşün bir veçhesine aittir. Bu türün kuzey siparişleri sayesinde tutunduğu kuşku dışıdır. Kuzey, zıtlık aracılığıyla, kendi ekonomik ve toplumsal başarısını vurgulamayı sevmektedir. Crespi, Longhi çizgisinde iyi bir çamur nostaljisi dozu vardır. Ceruti'nin *İki Fakir*'i bu yüzden ünlüdür; hiçbir sempati duyulmadan, Marillo'nun romantik dokunuşu olmadan, Hollandalıların insani realizmi bulunmadan yapılan bu insan döküntüleri, fizik olduğu kadar ahlâki bir düşkünlüğü de ima etmektedirler. Sade öncesi bir erotizm. "Crespi bazen konu olarak tek bir kır insanını almıştır, örneğin karanlık bir arka planın önünde bitlerini ayıklayan bir genç kız; ve bu tablolar Longhi'nin *Genç Köylü Kızı* gibi ilk tablolarını gerçekten akla getirmektedirler..." Longhi'nin genç kızı hiç de itici değildir. "Hatta eğer niyet edilirse sağlıklı ve çekici olmaktadır" ve Sade'in Provence'taki şatosunda kalan kızlar kolayca hayal edilebilmektedirler, Sade vücutlarına vurduğu, ısırdığı bu kızlar için Crespi ve Longhi'nin resimlerinden ilham almış olabilir. Kuzey, takıntılarını beslemek için Akdeniz'in sıkıntılı sıcaklığına ihtiyaç duymaktadır.

Giambattista Tiepolo (1696-1770), İtalya'nın kendine saklamak istediği tek Venedikli, İngiltere'den vazgeçebilen tek Venediklidir. Hayatının 1716-1770 arasındaki faal döneminin tümü boyunca "İngiltere'de ünlü olmayı hiç başaramadı ve Fransa'da da pek beğenilmedi". 1762'da Madrid Krallık Sarayını freskolarla süslemeye davet edilen bu Akdenizli, ömrünü İspanya'da tamamlamayı tercih etmiştir. Tiepolo

XVIII. yüzyıla tam mensup değildir, Veronese'yle olan benzerlikleri şaşırtmaktadır, hem barok hem de Rönesans adamıdır. Kutsal Yazı'nın resimsel sahifelerini saf bir barok içinde söstemekte, iki yüzyıllık gerilemeden sonra, Venedik'in ölmüş şanını terennüm etmektedir. Dehası erkenden belirmiştir -konusunun cazibesine kapılan Levey, "Metastase gibi, Mozart gibi" diye yazmaktadır, kıyaslama cesurcadır- tıpkı Bach'ınki gibi muazzam bir üretimi vardır ve bunları bir ömür boyunca ve delice çalışarak meydana getirmiştir. Özellikle de geçmişin tekniklerine sadık kalmaktadır. Çoğu zaman fresko yapmaktadır. Tiepolo'nun dehası tüm zamanlar içindir, ama şanı XVIII. yüzyılda, sıkı sıkıya Akdenizlidir. İngiltere, XVII. yüzyılın ortasından beri büyük bir resim tüketicisidir. Ticaret, manüfaktür ve denizden geçinen *upper middle class*'ın atılımıyla, Londra'yı dünyanın en büyük kenti haline getiren şehirleşmeyle, tüketim sürekli artmaktadır. Başlangıçta İngiltere müşteridir: İtalya, Flandre, Hollanda ve bazen de Fransa'dan alım yapmaktadır.

* * *

Van Dyck İngiliz olmuştur, Hollanda asıllı Sir Peter Lely, Stuartlar döneminde aynı basamakları çıkmıştır. Lely; James Thornhill, Godfrey Kneller, William Van de Velde ve Francis Barlow'la birlikte, 1700'ler ufku üzerinde gözükmektedir, ama ithal unsurlarla birlikte bile henüz bir İngiliz okulundan söz etmek mümkün değildir.

Hogarth, İngiliz resminin babası ünvanını haksız yere almamıştır. XVIII. yüzyılın başında ressamın toplumsal statüsü mekanik zenaatlar düzeyinde, bir *gentleman*'e hiç yakışmayan bir meslek olarak kalmaktadır. İngiltere XVIII. yüzyılda eski önyargılarından kurtulmakta çok zorlanacaktır.

Jonathan Richardson resimden yana tavır koymaktadır, kanıtları, 40 yıl sonra Diderot'nunkilerin tersi olmaktadır. Richardson, Raphaël'in Vergilius'tan üstün olduğunu iddia etmektedir, çünkü ressam (tarihteki ressam diye anlayınız) bütün alanlarda yazar kadar bilgili olmalıdır ve bir de bunlara ilâveten yazarın sahip olmadığı bir sürü tekniği kullanabilmelidir. Bu epeyi teorik iadei itibar yalnızca sınırlı ve gele-

neksel bir türe uygulanabilmekte ve tam gaz gelişmekte olan burjuva ve kentli talebe denk düşmemektedir.

Ancak Hogarth'ın (1697-1764) konumunu belli ölçüde açıklamaktadır. William Hogarth, bütün hayatı boyunca büyük bir türü hedeflemiştir, 1745'te yaptığı kendi portresinden daha açıklayıcı birşey olamaz. Reynolds tüm tevazu içinde, kendini fonda Michel-Ange-lo'nun büstü olduğu halde resmetmişti (1733), Hogarth ise kendini bir köpek, sanat eserleri, palet ve masanın üzerinde Shakespeare, Milton ve Swift'e ait üç kitapla birlikte resmetmiştir, Diderot'ya Greuze eklenmiştir, Hogarth edebiyat ve felsefeyi biraraya getirmiştir, XVIII. yüzyıl portresinde elit kendini Locke'la birlikte göstermek istemektedir. Hogarth da ikinci kuşaktadır -barok süslemenin devasa İngiliz resimlerini büyük ustası Sir James Thornhill'in damadıdır- büyük tür hattında yer almaktadır.

Kültürlü bir insan olan Hogarth -*Analysis of Beauty* adında bir kitabı vardır-, çok erkenden barok rokokoya tepki duyarak, ünlü S çizgisi içinde oluşan çifte Newtoncu simetrinin yüzeyde ve derinde simetri kurallarına bağlanmıştır (bunları *Güzelliğin Analizi*'nde geliştirmiştir), Hogarth fikrin hizmetindedir.

Bir toplumsal yapının ve bir toplumsal etiğin hizmetinde, kentsel İngiltere'nin büyük kesimlerini mahveden *gin drinking mania* sırasında, yüzyıl ortasının büyük Uyanışlarından önce Anglikan kilisesinin rasyonalist kuruluşu sırasında, seçkinlerin küçük bir kesimin moral parçalanmasını eleştirmektedir. Hogarth eleştirmekte, ama aynı zamanda önermektedir. 1731 tarihli olup, ne yazık ki 1735'te bir yangında tahrip olan ünlü *Harlot's Progress*'i eleştirmektedir; bundan da ünlüsü 1735'te bitirilen *Rake's Progress*'tir, bugün buna en eski çizgi romanlardan biri diyebiliriz. Angaje bir sanat, bir düşünme, bir yorumlama ve zamanın toplumsal koşulunun yorumu.

Rake's Progress, gravür sayesinde çoğaltılması hedeflenmiş bir eserdir. Kuşkusuz ticari nedenlerle ama Anglo-Sakson protestanlığına özgü bir Hristiyan-sosyal aktivizmin yeni vaaz biçimini de hedefleyerek. İlk sahne: Tom Rakewell miras alır; ikinci karton: kalkış. Sonra ahlâk dışı yaşayan kişinin içkiden ve sefahatten çöküşü. İşte sarhoş bir durumda genelev kızları tarafından soyulmaktadır. Borçlarından ötürü hapisaneyi ilk ziyareti. Kahraman, bir an için, çirkin ve yaşlı bir ka-

dınla yaptığı doğadışı bir evlilik sayesinde kurtulur. Yeniden düşüş, kumar: gene borçlarından ötürü hapisane, korkunç Fleet Prison ve sonunda Bedlam'da deliler arasında, büyük kapatma döneminde tam bir alıktır. Bu teknik, o dönemde moda olan unutulmaz evlilik dizisi tarafından benimsenmiş ve mükemmelleştirilmiştir.

Fakat Hogarth, yetingen, lüksü reddeden, erkeklik erdemlerini öne çıkartan bir ahlâk önermektedir. *Lord George Graham in his cabin*'e (1745) 'bakınız, İngiltere'nin gücü su üstündedir. Fakat bugün hâlâ Thomas Coram Foundation for Children'ın mülkiyetinde olan (yaşlı deniz kurdunun servetini bağışladığı vakıf) kaptan Thomas Coram'ın devasa portresinden (2.36m x 1.45m) daha iyi hiçbir şey XVIII. yüzyılın gerçek ihtişamını gösteremez. Hogarth bu tabloyu sevmiş ve bunu söylemiştir (en çok zevk alarak yaptığım portre). Kısa boylu adam, denizcilik mesleğini işaret eden bütün araçlarla, küre ve sekstant olduğu halde vakur, basit ve iyi gözükerek oturmaktadır; bu tüccar-kaptan Coram, tuğla kırmızısı suratlı yaşlı deniz kurdudur; çalışma ve macerayla geçen hayatı boyunca kazandığı servetini çocuklara bağışlamıştır -bu, XVIII. yüzyılın söylü ve büyük tutkusudur-, bu servet büyük deniz ticareti sayesinde elde edilmiş ve çocuklara sosyal yardım yapılması ve genç insanların sağlığı için vakfedilmiştir. Bu portre, Aydınlanmanın gerçek programını *Encyclopédie*'nin prospektüsünden daha iyi içermektedir. Yüzyılın ekonomik, toplumsal, ahlâki ve metafizik genel çerçevesinin hizmetindeki bu eserde, Hogarth kendini aşmıştır: Avrupa resim bilgisinin tümünü seferber etmiştir.

Boyut: devasa tutkusu karşısında geri çekilmemektedir, büyük zevk portresinin Rigaud geleneği içindeki bütün kurallarını bilen Hogarth, bunlara bayılmaktadır: antik tarzda bir sütun, döşemeler, vakfeden bağışçının simgesel işaretleri, o zaman ve ebediyet için verilen poz, bu küçük adam aynı anda hem İskender, hem de XIV. Louis'dir, Hogarth böyle düşünmektedir ve haklıdır. Bu 70 yaşındaki yusuvarlak adam, kendinden istenen aristokratik poz içinde, ödevini yapmış olmaktan ötürü mutludur, çünkü pozunun vaat değeri taşıması gerekmektedir.

Bundan biraz sonra, Johann Zoffany, Baron XIV. Willoughby of Broke'un aile resminde (1770'e doğru) eğitim için vaaz verecektir.

Kentsel İngiltere'nin doğal olarak kendi manzara ressamı olara-

caktır -Canaletto'nun başarısızlığı açıklayıcıdır-, çünkü kente yalnızca bunlar kendi kırlarının zevkini aktarabilirler. 50'li yıllar ufku üzerinde koskoca bir kuşak: Denizciliği seven Samuel Scott, Galli Richard Wilson ve Thomas Gainsborough (bunların başka şanlı ünvanları da vardır). Bu kuşağın bütün faaliyetlerinin tanıkları vardır. En aydınlatıcı tablolar-
dan biri, kaptan Coram'inkiyle adeta eşdeğer olan, Joseph Wright of Derby'nin şaheseri olup, başrahip Nollet, Watt ve Lavoisier'nin yüzyılında deney tutkusuna tanıklık etmektedir. *Experiment on a bird in the Air Pump*, 1768 tarihli-
dir. O tarihlerde hava pompaları Midlands'ta bilimsel deneylerden başka amaçlar için imal edilmektedirler. Kürenin içindeki kuş ölecektir, bu dramın oynanacağı, şeylerin doğal düzenlerinin bilimsel incelenmesinin yeni büyü-
sünün icra edildiği sahnenin merkezini garip bir ışık aydınlatmaktadır: sağda duran ve olayın düşüncesiyle görünüşüne katlanamayan büyük kız yüzünü kapatırken, küçük kız eşyaya ve kuşa merakla bakmaktadır, bu bakış sonuçta endişe ve acımaya üste gelmiştir. İşte düşüncenin sanat ve nesneler üzerine olan aşikâr serpintisi bilim ve deney böyledir.

1750 ufkunun daha sonraki tarihlerin İngiltere'si, bütün zamanların en büyük hayvan ressamlarından birine de sahiptir. George Stubbs, kentin at koşusu ve sanat için biçimlendirilen bir atın yetiştirilmesine olan tutkusunun tanığıdır, yeni türden hayvan yetiştiriciliğini, yani *take off*'un esas koşullarından birine hükmeden tarım devriminin tanığıdır. İngiliz resminin şanını Sir Joshua Reynolds (1723-1792) ile Thomas Gainsborough'un (1727-1788) şanlı varlıkları belirlemektedir. Yeni Royal Academy'nin ilk başkanı, 1769'da soylu yapılan Reynolds'la, resim İngiltere'de galip gelmiştir. Reynolds sanat ve edebiyat aracılığıyla önermektedir. Hogarth gibi o da yazardır: *Discourses* adlı kitabının muazzam yansımaları olmuştur. Yönetici sınıfın bütün tabakalarının resmini yapmıştır. Tıpkı Zoffany gibi, ama ondan daha iyi olmak üzere eğitimin, aile çekirdeği üzerinde birbirine sarılmasının, gerçek boyutu içinde yakalanan çocukluğun yüceltilen çocukluğun ressamıdır. Reynolds'un çok büyük mutlulukla başardığı, Gainsborough herhalde biraz daha fazla çabayla elde etmektedir. Reynolds açıklamakta, Gainsborough önermektedir. Özellikle *Kontes Howe'un Çehresi* ve *Sabah Gezintisi*, biraz fazla oynanmış olmalarına rağmen, Reynolds'un modernitenin resim sanatının zirvelerinden olan *Lady Cockburn* ve *uç ağabeyi* ile *Lord Heathfield*'ine yaklaşmaktadır.

Resim derinlemesine bir evrimden geçmiştir. Barok resim, özü itibarıyla, tapınının unsuru veya tabakalı bir toplumun zirvesindeki devletin olumlanmasıdır; Aydınlanma resmi hayatın gündelik dekorunun ayrılmaz bir parçasıdır, bir yaşama sanatına katılmaktadır. Mobilyayla birlikte, gündelik hayatın mahremiyeti içinde daha ilerilere gidiyoruz.

XVIII. yüzyılda toplumun bütün basamaklarında genel bir mobilya artışı vardır. Terekelerin dizgisel incelenmesi, en fakir ortamlarda bile herhalde dört katlık bir artış olduğunu iddia etmeye olanak vermektedir (bu rakam Fransa içindir ve evin içeriği dört katına çıkmaktadır). Bundan daha konuşkan birşey olamaz, hayat düzeyi mütevazı, ama hissedilir bir şekilde artmaktadır. Bu dört katına çıkmayı, prestij konutunda, kent konağında ve kırsal çiftlik evinde de buluyoruz. Büyük saltanatın ortası ile XV. Louis döneminin ortası arasında, bir odanın içeriği iki katına çıkmış, 1750-1790 arasında bir kez daha iki katına çıkmıştır. “En önemli bütünler XV. Louis döneminde on kadar, XVI. Louis saltanatında da 15-20 kadar odadan meydana gelmekte, bunun üstüne nadiren çıkılmaktadır... Mobilya henüz kalabalık değildir: odaların koltukla dolması XIX. yüzyılda olacaktır.” (P. Verlet). Bu paralel evrimlerin, yani halk evleriyle pretij konutlarının evrimlerinin uyumlu olmalarının önemi vardır: bu paralellik, bu evrimin yalnızca ekonomik gelişmeye bağlanacağını göstermektedir. Konut mekânı içinde oda sayısının artması, sevgisellikteki bir evrime denk düşmektedir. Bunu aile şefkat *çekirdeğinin* üzerine kapanma, sıcaklık ve mahremiyet ihtiyacıyla ilişkilendirmek gerekir. Yüzyılın tümü için, nüfusun iki katına çıkmasının yanı sıra, odaların doluluğunun en az üç, en çok dört kat arttığını kabul etmek gerekir. Bunun mümkün olduğu her yerde, XVIII. yüzyıl yeniden hoşlanmışır. “Tıpkı insanlarda ve konutlarda olduğu gibi bir mobilya hiyerarşisi gözlenmektedir. Krallık şatoları bunu bize göstermektedirler, en yeni mobilyalar genelde Versailles’a ve kral ailesine ayrılmakta; modası geçmiş olanlar Fontainebleau, Marly, Compiègne’e gönderilerek, ikinci dereceden dairelerin döşenmesinde kullanılmaktadırlar”. Toplumun bütün yukarı tabakalarında aynı hareket vardır. Bütün bunlar, XVIII. yüzyılda mobilya üretiminin kapasitesinin artmasına yol açmışlardır.

Küçük kasabalara ve kırlara dağılmış bir zenaatkâr tabakası, az veya çok büyük bir zamansal kayma içinde yerel geleneklerle, Paris'in aydınlanmış havasından gelenler arasında belli bir uzlaşma sağlamaktadır. Fransa başta geliyorsa da rakipsiz bir Fransız üstünlüğü düşünmemek gerekir, İngiltere de vardır. İngiliz mobilyası, kuşkusuz Palladio'nun etkisiyle daha az yüklü, daha klasik, daha işlevseldir. XVIII. yüzyılda İngiliz modelinin sanata ilişkin her alanda sahip olduğu sürüklenme gücünü gözden uzak tutmamak gerekir (daha etkin ve daha akılcı bir hijyene ilişkin olanlarından başlamak üzere). Fransız modelinin Akdeniz Avrupa'sında, güney ve orta Almanya'da rakipsiz bir etkiye sahip olmasına karşılık, İngiliz modeli Hollanda ve bazen de kuzey Almanya ile İskandinavya'da etkili olmaktadır. Ama bu durum Fransız etkilerinin İngiltere'de, İngiliz etkilerinin de Fransa'da zaman zaman yükselmelerini engellememektedir, özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısında XVI. Louis tarzının oluşumunda İngiliz etkisi vardır.

Verlet'yle birlikte İngiliz mobilyasındaki Fransız etkisinin bir kronolojisi oluşturulmaya çalışılmıştır: bu etki 1730'lu yıllarda başlayıp, 20-30 yıl sürmüştür. "Hogarth veya Zoffany, alaycı bir niyetle olsa da, resimlerinde Fransız koltuklarını göstermektedirler". İngiliz elçileri, Versailles'da bu etkinin sürekli menzilleri olmuşlardır. Delanois, Gourdin, Lebas'nın Manş'ın ötesine geçtikleri görülmüştür. Bunun ters darbesi olarak, neo-klasik dönemde, 1770'lerde kıta, İngiliz mobilyası tutkusuna kapılmıştır. Kesin olan nokta, Paris'in Aydınlanma Avrupa'sının yegâne önemli mobilya merkezi olmasıdır. Bu kentin moda yapıcı etkisi, dönemine göre Avrupa'nın yaklaşık %60-80'ini kapsamaktadır. Bu mobilya ortamının önemini gördük: Fransız ressamların yarıya yakını, tür ressamlarının, manzara ve hayvan ressamlarının çoğunluğu bu sektörden çıkmıştır; hayatın çerçevesini düzenleme ve süsleme sanatının içinde mobilya ile resim arasındaki derin birliği bundan daha açıkça vurgulayan bir şey olamaz.

XVIII. yüzyılın başında, marangoz ile ince marangoz arasındaki fark henüz büyüktür. Kuşkusuz aralarında sıkı bir işbirliği vardır, ama çoğu zaman farklı etnik unsurlardan olup, birbirlerinden kız almamaktadırlar. "Etimolojik olarak marangoz (*menuisier*) işlerin tahta aksamını (*menu*) sağlayan ve birleştiren kişidir (özellikle mobilyada). İnce marangoz (*ébéniste*) başlangıçta en çok kullanılan ve adı abanoz (*ébène*)

ne) olan egzotik tahtayla kaplama yapan kişidir...” Uzun zaman rakip olan bu iki dal zaman içinde birbirine yaklaşmışlardır. Gene Fransa’ya bakalım: “Mart 1744’te Versailles’da verilen 20 ağustos 1751’de parlamentoda tescil edilen XV. Louis’nin mektupları *Paris kent civar ve banliyösündeki marangoz ve ince marangoz ustaları cemaatinin ayrıcalıklı statülerini* teyid etmektedirler” (P. Verlet). Ortak ev ve lonca, mesleğin bütünleşmesini sağlamaktadır; 1776’dan itibaren mesleğin bir bürosu olmuştur. Çıraklık, kalfalık, ustalık, ustalığa geçerken yapılan şaheser, işin çocuklara veya damatlara bırakılması, bu meslek dalının da prestijli loncalar arasında yer aldığını göstermektedirler.

Bu güçlü yapı, krallık ayrıcalığına sahip serbest bir zenaat erbabının varlığını engellemektedir. Kral bazı güçlü tekil kişileri korumuş, loncaya rağmen bazı yabancıların yerleşmelerine izin vermiştir. “Boulle’ün oğulları 1745’e kadar Louvre’da tutunmuşlardır. Gobelins, marangoz Germain, ince marangozlar Desjardinis, Eben, Georges Riesener’i çalıştırmaktadır; silahanede Jean-Henri Riesener, Molitor ve onlardan önce J.F.Eben vardır” (P. Verlet). Bunlara “sarayı takip eden tüccarlar”ı eklemek uygun olacaktır. Bazı ince marangozlar ayrıcalıklı olmuşlardır: Pierre Bernard, Joseph Baumhauer, Macret, Laurent Rochette. Serbest çalışanların sayılarının giderek artması, Saint-Antoine mahallesi olgusunu büyük ölçüde açıklamaktadır: Üniversite, Saint-Jean de Latran ve özellikle Saint-Antoine des Champs manastırı, loncalar konusunda ülkedışılık ayrıcalığından yararlanmaktadırlar.

“Marangozlar ve ince marangozlar, kökenleri ve doğumları itibarıyla iki farklı dünyaya mensupmuşa benzemektedirler...” Paul Verlet’nin bunu belirlemesi hiç de azımsanacak bir başarı değildir. XVIII. yüzyılda Paris’teki büyük mobilya marangozlarının içinden saptanan 130-140 ad arasında, herhalde adı değişmiş bir Scheffer olan Séfert’in dışında hiçbir yabancı yoktur. Delanoislar, Michard, Carpentier, Boulard, Chevigny, Bellangé, Dupain tipik Fransız adlarıdır. İnce marangozlarda durum farklıdır: 240-250 ad arasında üçte bir yabancı vardır; bunun büyük bölümü Almanya’dan, Hollanda’dan ve Birleşik Eyaletlerden gelmektedir. Oran özellikle artmaktadır. Ancien Régime’in son beş yılı esnasında Paris’te adeta Fransız kadar Alman ustalık almıştır: Ebenler, Bayer, Reizell, Schlichtig, Evalde, Rubestuck, Stumpff, Feuerstein, Grevenich; Ancellet, Angot, Barthélemy, Bury, Caumont,

Cordi , Dela tre, Doirat, Dubuisson, Dubut, Duhamel, Bon Durand, El-leaume, Fl chy, Foureau, Genty, Leleu, Petit, Boudin, Montignylerle yan yanadırlar. XVIII. yüzyılda en  ne çıkan marangozlar arasında Fo-liotlar, Roubolar, Delanois, Georges Jacob ve ince marangozlar arasın-da da Gaudreaux ve Joubert, Riesener, Leleu,  ben ve Lacroix,  res-sent yer almaktadırlar. Roubo'nun eserleri, bugün *Encyclop die* levha-larıyla birlite en iyi kaynağımızı meydana getirmektedirler.

Aletler ilkeldir, aletten çok onu yöneten elden i  beklenmektedir. Daha önce de söylediğimiz üzere geleneksel toplumun, hazırladığı pat-lamanın arefesindeki sürekli başarı sırlarından biri el becerisi ile işlev-sel m kemmelliğ  ulaştırılmış az sayıdaki alettir; testereler, rendeler, makaslar, iletkiler, pergel,  eki  ve çok basit bir tezg h. Araçlardaki ta-sarruf şaşırtıcıdır. Marangoz yalnızca yerli tahta kullanmaktadır (bazı yerel istisnalarla birlikte), bu ağ lar uzun zaman kurutulmakta ve be-ceriyle hazırlanmaktadırlar. Roubo'ya göre i in sırrı ağacın yarılmı-sındadır; XVIII. yüzyıl tekniğ  eski usullere sadık kalmaktadır. Maran-go-z nihai i ler, dekor, yontma, boyama veya yaldızlama için yardımcı mesleklere başvurmaktadır.

 nce marangozun durumu daha karmaşıktır, ona daha ince aletler gerekmektedir. Malzeme konusunda daha geniş bir yelpaze içinde çalışmaktadır ve yabancı tahtaları da kullanabilmektedir. Kaplamacılık büyük beceri gerektirmektedir. Yüzyılın sonlarında bronz gerilemekte, lake ve cila içi Çin ve Japon örneklerinden hareketle çok ileri g t r l-mektedir.

Mobilya  e itleri, XVI. ve ondan da fazlası XVII. yüzyılın nisbi basitliğ  karşısında XVIII. yüzyılda çok artmışlardır. Koskoca bir kol-tuk, tabure, katlanan iskemle, banket, iskemle veya kraliçe koltuğ  gi-bi mobilyalar yelpazesi, odaları hiyerar ilerine göre d  semektedirler. Geniş koltuklar konuşma ve dedikoduya mahal vermektedirler.

Ama XVIII. yüzyıl kanape konusunda zafer kazanmıştır: Onan fazla model vardır; sütunlu yatak ısıtmadaki gelişmeler sayesinde ge-rilemektedir -uzak illerin gerilemiş soyluluğunun iyi ısıtılamayan çift-lik evlerinde varlığını sürdürmektedir-. 1770-1780'den itibaren uzak kırlarda sandığı kovmaya ba layan dolaba gelince, bu bir zihniyet d -n   m ne denk düşmektedir. Artık içine elbiselerin konulduğ  dolap, kırlarda geometrik mekânın karı ıklığ  karşı zaferi olmuştur.

Mobilya, kent konağının dekoruyla birlikte moda değişikliklerine, estetik yol alışın büyük aşamalarına en fazla tepki verenidir. 1680-1690'dan 1710-1715'e kadar olan çok uzun Ön-Rejans ufku üzerinde XIV. Louis tarzından XV. Louis tarzına adeta farkedilmeden geçildiğini görmüştük. Geçiş, yelpazenin açılması, büyük kent konaklarının yapımıyla ve biçimlerdeki bir evrimle ilişkili olan sıkı bir bağlantıyla olmuştur. "Mobilyaların biçimi de tam bir evrim içindedir. Mobilya, XIV. Louis saltanatının başına kadar dik hatlı Ortaçağ geleneğine uygun olarak kalmıştır. Gümüş mobilyaların izin verdikleri cüretler ve yaldızlı tahta aşırılıklar; herhalde Berain tarafından yapılan mobilyaların etkisinden kaynaklanmışlardır ve XVIII. yüzyılda geniş ölçüde kullanılacaklardır" (P. Verlet). Tek kelimeyle, mobilya bilinç bunalımı ufku üzerindeki büyük dönemeci yansıtmakta ve genişletmektedir. 1690-1700 yılları bize kentsel prestij konutlarının iç düzeninde özellikle önemli olarak gözükmüştür. Bu hareketi, uzun zamandan beri dışta kalmış bir sektörün Avrupa mekânının büyük bölümüne egemen olan Baroka katılması olarak yorumlamıştık. Mobilyayı 1660-1680'e kadar katı bir klasik görüntü altında tutmaya en azından iki faktör katkıda bulunmuştur: mobilya parçalarının bir araya getirilmesindeki güçlükler -çok eski teknolojinin ağırlığı-, Fransa'nın model sağlamadaki rolü. Fransa, İngiltere'yle birlikte, barok biçimin meydana getirdiği okyanusun içinde klasik biçimlerin sonuncu adasıdır. Böylece XV. Louis tarzı ikili bir hizalanma olmaktadır: mobilyanın dekorla ve prestij konutunun iç mimarisinin biçimleriyle hizalanması; Fransa ve İngiltere'nin kıta ve Akdeniz Avrupa'sının büyük barok coğrafyasıyla hizalanmaları.

Böylece XV. Louis tarzından XVI. Louis tarzına geçiş olmuştur. Tarzların evrimi yavaştır, düzeylere göre farklı ritimlerde meydana gelmektedir. İnce marangoz daha çabuk tepki vermekte, marangozluk arkada kalmaktadır. Rokoko tarzı, 1720'den itibaren konak süslemesini fethetmiş, ama alışkanlıkların, geleneksel tahta işleme yöntemlerinin direnmesi nedeniyle mobilya alanına 1740'tan önce egemen olamamıştır. Verlet'nin bildirdiğine göre "mobilyaların kemerlerinin yuvarlaklaşmaları, ayakların açılmaları ve incelmeleri için 1740 ortalarını beklemek gerekmiştir. Slodzlar tarafından 1738-1739'da XV. Louis için yapılacak olan mobilyaların çizimleriyle bunların gerçekleştirilmiş halleri kıyaslansın, modeli çizenin istediği inceliğin mecburiyetler

ve herhalde meslek gelenekleri nedeniyle ne kadar ağırlaştığı görülecektir". XV. Louis tarzı, yani mobilya düzleminde rokoko, o kadar ek beceri ve çaba gerektirmiştir ki, bir kuşak boyu bile sürememiştir. Bu alana daha az derinlemesine girmiş olan İngiltere -asında Barok kudurganlık döneminde ithalat yapmıştır, Hogarth bunlarla alay etmektedir-, daha çabuk tepki verecek ve neo-klasik mobilyaya daha çabuk geçecektir.

1760-1780 arasında iki biçim birarada yaşamıştır. XVI. Louis tarzı, Paris'te bile XV. Louis tarzını ancak belli belirsiz uzaklaştırabilmiştir. Öyleyse taşra için ne denilebilir? Özellikle Güney Almanya, Avusturya, Tuna Avrupa'sı, Po ovası için ne demeli? Buraları 1785-1790'lara kadar barok mobilyaya bağlı kalmışlardır. "Önde gelen bir ince marangoz olan Carlin, 1780'lerdeki küçük mobilyalarında, XV. Louis tarzından miras alınma ayaklara sadık kalmıştır. Riesener 1784'te, Fontainebleau şatosu için silindirik bir yazı masası yapmıştır; bu mobilya uzun süre bir XV. Louis tarzı sanılmıştır. Ve Salvete 1789'da marangoz Forget'de bulunan stokun onda birinin hâlâ XV. yüzyıl tarzı ayaklara sahip olduğunu kaydetmiştir" (P. Verlet).

Geçiş 1765-1775 ufku üzerinde cereyan etmiştir Paris'te (Eben ve Georges Jacob belirleyici bir rol oynamışlardır. "Georges Jacob, 'konsol' ayaklar icad etmiştir, bunlar dik bir kemerden hareketle, XV. Louis tarzının sürekli kavislerini terketmektedirler; Louis Delanois, Mme du Barry için yarattığı iskemlelerde, kını ve dik ayaklar benimsemiş, bunlar sonunda XVI. Louis tarzını karakterize eder olmuşlardır". Mimar Delafosse, Delanois ve Gourdin üzerinde etki ederek, sonunda onlara tarz değiştirmiştir. Evrim 1775'ten itibaren hızlanmıştır. 1763, 1764'te Foliot ve Babel çiçekten taçlar ve inciler kullanmışlar, 1769'da bunlara başka çiçekler eklenmiş, 1770'te saray için yapılan mobilyalarda antik tarz çiçekler yer almıştır; 1771: "Trianon köşkü için, su çiçeği yaprakları, inciler ve dönen şeritler", bu arada çok renklilik azalmaktadır. Düz çizgi XVI. Louis ile galip gelmektedir -bu dönem, aslında 1800-1810'lu yılların katı ve kitlesel gerçek neo-klasikliğine doğru uzun bir geçişten ibarettir-, düz çizgi, bir hareket, hafiflik ve çeviklik arzusunu koruyarak kendini dayatmaktadır; bu da 1730'dan kabaca 1790'a kadar süren kent elitlerinin bir hayat tarzı birliği olduğunu kanıtlamaktadır.

XVI. Louis tarzı mobilya -bunun bütün Kuzey Avrupa için adı III. George'tur-, çok büyük bir olayın, yüzyıl sonunun sanatsal dönemecinin epeyi ikincil bir veçhesidir. Net görmeyi denemenin gerektiği bulanık bir olay.

Neo-klasik dönemecin varlığı halinde, zamanın kroniğiyle sıkı sızıya çakışan safça bir yazı benimsenebilir. Bu bir Perrault masalına benzemektedir: bir zamanlar Versailles'da bir gözde varmış... Ve işte olaya Mme de Pompadour ve Abel Poisson'un Roma yolculuğu, M. de Vandières, yani tarihin Marigny'sinin rolleri dahil olmaktadır. Bu yolculuğun Fransa için tartışmasız bir rolü olmuştur, ama bu olay yalnızca Fransızlara ait değildir. Bu olayı uzun sürenin içine dahil etmek, bir uygarlığın güzellik çerçevesinin hangi noktada çekimler, en az biçim verici yapılar alanına ait olduğunu görmek gerekir.

Büyük estetik dönüşüm, XIV.-XV. yüzyıllar İtalya'sından gelmiş, eşmerkezli dalgalar halinde kendini Latin Hristiyan alemine kabul ettirmiş ve Rönesans İtalya'sının meydana getirdiği merkezden yola çıkmıştır. Klasik estetik XVI. yüzyılın ilk yarısında İtalyan damgasını taşıırken, 1660-1680 yıllarının monarşik Fransa'sı, Palladio'ya izleyen İngiltere'nin büyük bölümü, teknik, ekonomik, toplumsal siyasal bir yapıyla bağlantılı olan geniş bir estetik bütün içinde barok estetiğe karşı çıkmaktadırlar. Barok mimaride, dinsel plastik ve müzikte aranmaktadır; barok, skolastik Hristiyanlığın düşünce sistemiyle matematik dilden yazılmış, sonsuz evrenin tabakalı bir toplumda, monarşik devletin inşa edildiği andaki karşılaşma noktasında, tanrıya arabuluculuk yapmaktır. Barok, boş geometrik dünya ile uzak tanrının trajik gerilimine karşı bütünsel bir cevaptır. Çaba güneyde ilahiyatla bağlantılı olarak mimari ve plastiktir; çaba kuzeyde Tanrının yaşayan sözlü kutsal kitabının çifte ilhamıyla bağlantılı olarak müzikaldir. Barok biçimler dinsel sanattan doğmuşlardır; barok kendini ifşa eden tanrının gerçeğini akılda tutmaya çabalayan bir sistemde ve devletin inşa edilmesini tabakalı bir toplumun laik gerçeğiyle uzlaştırmak için çabalayan her tür özden boşalmış matematik bir dünya varsayımı içinde bir zorunluluktur.

Barok, anlaşılabilir ve böyle olmaktan çıkabilir biçimler yaratmaktadır. Fransa ve İngiltere’de XVII. yüzyıl sonunun dönemecinde, konutun içinin ve hayatın çerçevesinin, başka yerlerde ve rokoko halinde yozlaşmış bir barokun tamamen farklı çevresinde doğmuş biçimlerle dekorun fethi, aynı anda hem Avrupa’da çoğunlukta olan biçimler evreniyle hizalanmaktan, hem de bir geleneğin ağırlığına karşı muhteris bir egemenlik kurma çabasından kaynaklanmaktadır. Rokoko biçimler baroktan gelmektedirler, ama bunlar ilk anlamlarından boşaltılmışlardır. Bunlar bir oyun, hoşça vakit geçirmeye bir davet, bir görüntüler dünyasında duyumsal zevke bir davettirler. Rokay; anlambilimsel aracılığından boşaltılmış, kutsallığından arındırılmış, dindışı barok, Locke’yu duyumsalcılığa uyum sağlamaktadır. Hatta putatapar mitolojiye de saygısızlık etmekte, çünkü onu yalnızca eğlence yanına indirgemektedir; tanrıya doğru atılımı ve Buluşma’nın esrarını ifade etmekle yükümlü biçimlere karşı da saygısızlık söz konusudur. Bir fanteziye kaçış, gelenekten kopuş çerçevesinin hizmetinde olan barok, prestij konutunun dekorunun dindışı baroku, bir yenilik olarak hissedilmesi ölçüsünde bilinç bunalımına denk düşmektedir. 50 yıl, bir yenilik için çok fazladır. Rokoko, XVIII. yüzyılın ortasında artık Jansenius’çu ilahiyat ve XIV. Louis saltanatının başında Fronde-karşısı, İspanyol-karşısı, İtalyan-karşısı devlet tarafından dayatılan klasik katılık olarak anlaşılmamaktadır; dinsel barok *a fortiori* aracılık estetiği olarak reddedilmiştir ve eğer anlaşılırsaydı, Jean Jacques Rousseau dönemindeki rasyonalist ve duyumsalcı akımların reddettikleri bir aracılık estetiği olarak *a fortiori* reddedilirdi.

Bunun sonucu olarak, önce 1740’lara doğru İngiltere’de, sonra 1750’lere doğru Fransa’da kendini hissettirmeye başlayan, evrenin çelişkili olarak hissedilmeyen çelişkileriyle birlikte düşünce evreniyle, doğayla, akılla ve Antikiteyle tamamen uyumsuz olan bir güzellik evreni izlenimi ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu bilinçlenme, tarihe yardımcı bilimlerin ilerlemesiyle, arkeolojik levhaların ve iletişimlerin yaygınlaşmalarıyla hızlanacaktır; bu hızlanma İngiltere ve Fransa’da olacak ve teknikler ile randımanların ilerlemesinden erkenden ve derinlemesine etkilenen sektörlerde meydana gelecektir.

Dönemeç, mimari ve süslemeyi iki zamanlı olarak etkilemiştir. 1755-1765, gizli bir işaretler bütünü Fransa’yı etkilemekte ve onu ha-

fifçe önde olan İngiliz konumuyla hizaya sokmaktadır. 1780, Fransa ve İngiltere saldırgan bir neo-klasikliğe doğru evrilirlerken, Avrupa mekânının birliği kurulmaktadır. Barok Avrupa’da buna kendi hesabına katılmıştır. XVIII. yüzyılın ilk yarısı, XVII. yüzyıla bağlılığını söylemeyi sevmekteydi, yüzyılın ortasında ortaya bir cins sabırsızlık çıkmıştır. Nüfustan başlamak üzere, geçmiş karşısındaki belki bir sabırsızlığın işareti olarak bütün eğriler değişmektedir.

“Akademiye kuranların soylu tarzlarıyla, 1780-1815’lerin bazı antik eğilimlerinin biraz kuru tarzlarıyla kıyaslandığında bize çok hafif, çok zarif gözüken Fransız rokay tarzı, gelenek yanlılarına bir rezalet olarak gözükmuştür. Yüzyılın ortasına doğru canı sıkkın olanlar herşeyin kötüye gittiğini ilân etmişlerdir: yalnızca şaray ve hükümet değil, aynı zamanda yozlaşmanın simgesi olmakla suçlanan şu mimari ile şu süsleme de eleştirilmektedir. Lafont de Saint-Yenne, Bachaumont, peder Laugier, Jacques-François Blondel, Diderot ve diğerleri, mimarları ve ressamı vekar ve yücelik duygusunu kaybetmiş olmakla; devleti bunlara dehalarını gösterme fırsatını artık yaratmamakla eleştirmişlerdir. 1750’lerden sonra sanatçılar eskinin büyük siparişlerini özer olmuşlardır” (Louis Hauteccœur).

İşler bu kadar basit değildir. Yüzyılın ortasına doğru, birçok şey, çerçeve ve düşünceler kıpırdamışlardır. Aydınlanma *corpus*’u boyut değiştirmektedir, *Encyclopédie* döneminde derine nüfuz etmektedir. Giderek daha kuşatıcı ve talepçi olmaktadır. 1750’lerde, kimsenin artık gündeme getirmeyi düşünmediği Rönesansın tercihlerine kadar geri gitmeksizin, bütün dönüşümlerin ritmi ile bütünü itibariyle mirasa aitmiş benzeyen biçimlerin plastik ve mimari çerçevesi arasında açılan uçurumu hissetmemek mümkün müdür? XVII. yüzyılın sonundaki bilinç bunalımı, siyasetin ve dinin paranteze alınması olarak yorumlanabilir; XVIII. yüzyılın ortasının estetik bilinç bunalımı da estetiğin, daha da basit olarak biçimler mirasının paranteze alınmasının sonu olarak hissedilmiş olabilir.

Fakat bu bilinçlenmenin bir aracıya ihtiyacı vardır. Bu aracı, Fransa ve İngiltere’de rokokoya dönüşen barokun kendini tam olarak dayatmayı, düşünce ve duyarlılık dünyasıyla gerçekten dayanışmaya geçmeyi başaramadığı Avrupa kesirinde; düşünce, ekonomi, üretim tarzı ve toplumsal ilişkiler devriminin Avrupa’sında, yolculuk ve arkeoloji sayesinde egemen olan Avrupa’da İtalyan Rönesansının yanlı çe-

virilerinin bozucu prizmasından farklı bir şekilde dolaysız olarak tanı-
nan bir Antikitenin keşfidir. Louis Hauteccœur bu nedenlen ötürü hak-
lıdır, yeni Antikite'nin, doğaya ve akla çelişkili dönüş denilen zihinle-
rin karışmasından önce antik olana dönüşün Fransız ve İngiliz mekân-
ları üzerindeki etkisini görmek gerekir.

Olaya geri dönelim: M. de Marigny'nin yolculuğu; 1749-1750, bir
sanatçı kuşağı İtalya'yı alışılmadık bir ışık altında, gelenekten kopmuş
bir şekilde görmektedir; antik bir mimari tarzın, Büyük Yunanistan do-
rik tarzının önce keşfi, sonra da yayılması şok yaratmaktadır. Bu ilkel
ifşa, İtalyan Rönesansından beri bu kaynağa dönüş, yakın geçmişe ait
bir geleneğin evrimi veya yozlaşma derecesini ölçmeye olanak ver-
mektedir; işte şimdi de bulunan baskıcı geleneğin eski geleneğe çağrı
yapmasının klasik süreci harekete geçmiş bulunmaktadır. *Mutatis mu-
tandis*, geleneğe karşı yazıya başvurma, kuruma karşı zihne çağrı.

Pompadour'un küçük erkek kardeşi Abel Poisson, eskiden An-
tin'in işgâl ettiği Binalar Yönetimine 24 yaşındayken getirildikten son-
ra, 1749'da Roma'ya görevli olarak gönderilmiştir. Birçok kişi genç
adama refakat etmektedir: 9 yıl sonra ünlü *İtalya Yolculuğu*'nu yaza-
cak olan Cochin ve Soufflot. Bu yolculuk, Fransa'da zevk belirleyen-
lerin evrimini harekete geçirecektir. Fransa, İngiltere'ye katılmaya ha-
zırlanmaktadır; bu orta vadede Aydınlanma Avrupası'nın hizalanması
olacaktır.

Bay de Vandières'in Roma'daki ikameti bir yıl kadar sürmüştü (17
Mart 1750-3 Mart 1751), heyetin bir bölümü daha uzun süre kalmış ve
daha güneye gitmiştir. Şok geniş ölçüde derinlemesine hazırlanmış bir
alanı sarsalamaktadır. XVIII. yüzyılın ilk yarısı boyunca, tarih bilgin-
leri Antikite hakkında daha nesnel bir yaklaşımın unsurlarını sağlamış-
lardır. Monfaucon'un *Açıklamalı Antikite*'si ne yazık ki daha önceki
eserlerden kopya edilen çok kötü levhalara sahiptir. Küçük Asya'yı zi-
yaret eden Caylus kontu, *Mısır, Etrüsk, Yunan ve Roma eski eserler
derlemesi*'ni 1752'den itibaren bastırtmaya başlamıştır. Caylus'ün etki-
si büyük olmuştur. Gravür sanatındaki gelişmeler sayesinde, Roma'dan
akan bir çizim çıgı yıldan yıla büyümektedir. 1750'de kitapçı rafların-
da rahatlıkla elli kitap yer almakta, bunlar büyük boy kitaplardan Ro-
ma yolculuğu rehberlerine kadar uzanan bir yelpaze oluşturmaktadır-
lar. En önemli eser olarak Piranèse'inki gözükmekte, Bouchard ve Gra-

vier bunu sürdürmektedirler. Pompei ve Herculancum'un etkisini büyütmek konusunda fazlasıyla yaygın bir eğilim vardır. *Antichità d'Erco-lano* adlı büyük bilimsel kolleksiyon 1757-1792 arasında yer almakta ve ciltler eşit değere sahip bulunmamaktadır. Cochin'in 1751 tarihli *Herculanum resimleri üzerine mektuplar*'ı, Bellicard'ın gravürleri ve Caylus'ün levhaları vasattır. Harabelerin açığa çıkartılması yeni başlamıştır. Soufflot, 1750'de Herculancum'da tiyatronun yarım daire biçimini ancak şöylesine farkedebilmiştir. Pompei'deki amfitiyatro ancak 1755'te, Gladyatör kışlası 1766'da, İsis ve Zeus Meilichios tapınağı 1767'de, Diomede villası 1771'de ortaya çıkartılabilmektedir. Arkeologlar artık Paestrum'dakinden daha az kitlesel dorik sütunları inceleyebilir, Clérissieu ve Lequeu'nün ilham aldıkları antik evlerin planlarını çıkartabilirlerdi. İçinden *Herculanum'daki Antik Eserler*'in onbir cilt tuttuğu, Sylvain Maréchal'in büyük bilimsel çalışmasının yayınına ancak 1781'de başlanmıştır. Düzlemleri karıştırmamak gerekir: büyük şok Roma'dan gelmektedir ve Pompei'nin ortaya çıkartılmasının hızlanmasına Roma'dan gelen bir dalga katkıda bulunmaktadır, bunun tersi geçerli değildir. Gerçek devrimci unsur daha güneydedir; Paestum'daki arkaik Yunan tapınakları. Bunların ilk tasvirini, 1745'te D.G. Antonini, *Trattato della Lucania*'da yapmıştır. Soufflot, yanında Natali, Dumont ve bazı Napolili mimarlar olduğu halde Paestum'u ziyaret etmiştir. Soufflot büyük bir şoka uğramıştır, şu hiç bilinmeyen kaidesi olmayan dorik, gerçek arkaik dorik keşfedilmiştir, bunun sağlamlığı ve çıplak yüceliği şaşırtmaktadır: ilk kez Roma Antikitesinin prizmasının dışında ve İtalyan Rönesansının gözlüklüleri olmaksızın bir Yunan Antik eseri görülmektedir. İşte bu nedenden ötürü Paestum'a tahsis edilen eserler önemlidir. Bunlar çok sayıdadırlar: Dumont'un 1764'teki ilk cildi, Berkenhout ve Major'un (Londra ve Paris, 1767, 1768) kalın kitapları uzun bir dizinin başında yer almaktadırlar. Konuyla ilgilenenlerin Barthélemy ve Winckelmann'ın notlarıyla birlikte parçalar üzerinde yargıya varabilmelerinden önce, kaidesiz dorik üzerinde tutkulu bir tartışma başlamıştır. Paestum'da yoğunlaşma, uzak Sicilya'da arkeolojik araştırmalara yol açmıştır ve böylece Sicilya yalnızca arkeolojik meraktan ötürü aniden Aydınlanma Avrupa'sına dahil edilmiştir. Bu alanda hareketi Agrigente, Segeste ve bütün resimsel "Sicilya adaları"na taşıyan ve bu işi tereddütsüz yapan İngiltere olmuştur.

1773'ten itibaren Patrick Brydone, Borah, Swinburne, 1781'de Saint-Non ve kocaman kitapları. Arkadan Hackert, Ducros, Bellisard ve nihayet iki, Sicilya krallığının siyasal iktidarı gelmektedir: Napoli böylesine bir girişimin ekonomik yararını sonunda anlamıştır. Sicilya'nın ucunda Yunanistan vardı: Yunanlıların Romalılardan üstün oldukları, Fransa ve İngiltere'de XVII. yüzyıldan itibaren bir kolej ve akademi temasıydı -Caylus ve başkan de Brosses XVIII. yüzyılda kendi sıraları geldiğinde fikir beyan etmişlerdir-, bu tartışma, Yunan ile Aydınlanma Avrupa'sının arasında Osmanlı İmparatorluğunun olmasından ötürü teorik kalıyordu. Fakat Fransız konsoloslarının dikkat çekici ağı sayesinde, İngiltere'nin Akdeniz'deki ürkütücü deniz gücü sayesinde ve Avusturya'nın Tuna ovasında yaptığı basınç nedeniyle Türk perdesi daha incelmış durumdadır. Bu konudaki ilk önemli yayın İngilizlere aittir. Richard Dalton 1749'da *Antiquities and views of Greece and Egypt*'i ve 1751-1752'de *Series of engravings representing views of Sicily, Greece, Asia Minor and Egypt*'i yayınlamıştır. Bundan sonra Londra ile Paris arasında mutlu bir rekabet başlamış ve yüzyılın ortasından itibaren yılda neredeyse bir yayın ortalamasından İngilizce ve Fransızca eserler birbirlerini kovalamışlardır. Dalton, Stuart ve Revett'ten sonra, Le Roy, Chandlers, Pars, Worsley. Levha ve rölevelerin etrafından yoğun tartışmalar olmuş ve sonunda Avrupa ittifakla Yunanlıların Piranese'den üstün olduğuna karar vermiştir.

Fakat en büyük konu tarzlara ilişkin olmuştur. Sorun, zorluk, yani dorik ve iyonik tarzın (özellikle de doriğin) arkaik biçimlere uyum sağlaması sorunu. Robert Wood, 1753'te Parthenon doriğinin Vitruvius'un normlarıyla uyuşmadığını farkedecek ve buna canı sıkılacaktır. Soufflot ve Goethe, 1787 gibi bir tarihte bile Paestum'un kısa, kaidesiz doriğini kabul etmekte zorlanacaklardır. Sonunda kabul edilecek tarihsel bir tasnif yapma şerefi David Le Roy'ya aittir. Le Roy, üç döneme denk düşen üç tarz ayırmaktadır:

“Birincisinde, örneğin Korinthos tapınağında olduğu gibi, sütun dört çap uzunluğundadır; İkincisinde oranlar daha yüksektir (Theseus tapınağı, Parthenon); nihayet üçüncüsünde sütunlar 6 çap uzunluğuna ulaşmaktadırlar (Atina'da Augustus tapınağı)”. Le Roy'nın sınıflandırması 1760'ta Winckelmann tarafından kabul edilince artık otorite haline gelmiştir. İyonik tarz için de aynı durum söz konusudur. İşte arkeolo-

jik levhalar aracılığıyla, İtalyan rönesansı tarafından kuralâ bağlanmış olanından, Vignole, Scamozzi ve Michel-Angelo'nunkinden farklı bir iyonik tarz tedavül etmektedir. Pratik yoldan bilgi edinme yolunun üzerinde İngiltere bulunmaktadır. Palladio geleneği tarafından hazırlanmış olarak, Akdeniz havzasının doğu kesimindeki arkeolojik çalışmalarda başı çekmektedir. Kaidesiz arkaik dorik, İngiltere'de ilk kez 1759'da, Stowe'un yuvarlak tapınağında görülmüştür. İtalya onu kabul etmemiş, ama Fransa hoş karşılamıştır. J.D. Antoine (1733-1801), Paris'teki Charité hastanesi cümle kapısıyla Fransa'da onu ilk uygulayan olmuş, Brongniart Antin şosesi Kapüsenler manastırında, Chalgrin Brunoy tiyatrosu localarında onu izlemişlerdir. Ne Antoine, ne Brongniard Roma'dan etkilenmiştir ve bu Fransız girişimleri İngiliz deneylerinden 20-30 yıl sonradır.

Mısır bu biçimlerin eklentisini sağlamaktadır. Emeklemekte olan bir Mısırbilim, 1680'lerde bilinç bunalımından doğmuştur, yayınlar giderek artan bir hızla çoğalmaktadırlar: 1700'ler civarında bir ilk dönüşüm meydana gelmiştir. Bay de Chazelles piramitleri ölçmüş ve Pouchar'd 1701'de, dikilitaşlar üzerindeki çalışmasını *Mémoires de l'Académie des inscriptions*'da yayınlamıştır. İkinci dönüşüm 1750'li yıllardadır, "Seyyahlar 1750'den sonra daha kalabalıktırlar", bunların muhtıraları aslında yalnızca piramitlerden söz etmektedirler. Önemli tarih, Niebuhr'un *Arabistan'a ve komşu ülkelerine yolculuk* adlı kitabının dört cilt halinde Fransızcaya çevrildiği ve böylece geniş ölçekte yayıldığı 1774-1780'dir. Mısır eşyaları Avrupa'ya nüfuz etmekte, seyyahlar, konsoloslar bunlardan getirmekte, meraklılar sergilemektedirler. 1783'te Akademi tarafından taçlandırılan Quatremère de Quincy'nin muhtırasını hatırlatmak gerekir mi? Üçüncü bir dönüşüm Mısır seferi sırasında (Napoléon'un) meydana gelmiştir; bu da Ampir tarzı neoklasisizmin ağırlığı üzerine Mısır süsleme temalarının hücum etmesini açıklamaktadır.

Rönesansın aracılığı olmadan bir Antikite, Ancak paradosal olarak Palladio'nun aracılığı önce İngiltere'de sonra kıtada antik unsura geri dönüşü sağlayacaktır. Oxford'un güzel yayınlarının rolünü daha önce işaret etmiştik; İngiltere'nin antikiteye hayranlığı daha eskilere dayanmaktadır. Palladio modasını sürekli bir şekilde lanse eden İnigo Jones'tur. İngiltere'de lanse edilen moda kıtaya geçmiştir. Paris ile Lond-

ra arasında Rönesans mimarlarının antikiteye en düşkün çövrelerinde yayın rekabeti vardır. Aslında Palladio'nun yöntemi önemlidir, Palladioocular Palladio'yu aşmışlardır. Palladio, antik modelin sadık kopyasının teorik ve pratik alandaki savunucusudur. Bu koşullarda, Roma'dan Paestum'a, Paestum'dan Sicilya'ya, Sicilya'dan Yunan'a, Yunan'dan Mısır ve Mezopotamya'ya olan alandaki antik eserler çevresinde hangi adları buluyorsak Palladio'nun çevresinde de aynı adları buluyor olmaktan şaşırmalı mıyız? Jones, Webb ve Vanbrugh'tan sonra, Burlington, Stuart, Revett, Adam kardeşler (4 kardeş), bu Palladiocular, antik modellerden alınma yeni oranları ve süslemesal motifleri uygulamada en inatçıları olmuşlardır. Antikite'nin biçim sağladığını söylemekte acele edilmektedir. Aslında XVIII. yüzyılın ilk yarısının coğrafyasının Aydınlanmanın ayrıcalıklı mekânının dışında bıraktığı eski bir Akdeniz dünyasıyla iletişimlerin ve mübadelelerini yoğunlaşmasından çok, yeni yayma olanakları, bilginin tarihsel boyutunun gelişmesi ve hepsinden fazlası yeni bir göz buna neden olmuştur.

Bu yeni göz, zaten eskimiş düşüncelerin yarım yüzyıl gecikmeyle yaptıkları etkinin sonucudur; öyleyse yüzyılın dönemecindeki sanat üzerine söylevi dinleyelim. Yüzyılın ortasında estetik söylevde bir artış kaydedilmektedir: iki çok eski fikir, belki de iki söz “zihnlere musallat olmuşlardır: filozoflar, estetikçiler, edebiyatçılar, ahlâkçılar, iktisatçılar hep birlikte ve aynı anda akla ve doğaya dönüşü vaat etmişlerdir”. Estetik söylem taraftarlarının çelişkilerini ölçemedikleri bu iki talep, gerçekte XVIII. yüzyılın en zıt düşünce akımları tarafından taşınmışlardır, bu da bizzat Aydınlanmanın kendi gibi çelişkilidir. XVIII. yüzyılın en derin hatlarından biri, tam da çelişkileri pratik bir eylem alanında bir araya getirmek değil midir? Yüzyılın dönemecinde sanat için olan budur. Akla dönüş akımı rasyonalizme, XVII. yüzyılın hattı üzerinde yer alan ve XVIII. yüzyılda yol alındıkça çifte cephede mücadele veren bir rasyonalizme aittir. Doğaya dönüş akımı duyumsalcılığın bütün biçimlerini biraraya getirmektedir. Diderot ve *Encyclopédie*'nin büyük bölümü ondan yanadır; Rousseau iyi doğa aksiyomuyla iki akımı birleştirmeyi başarmıştır. Akıl adına yapım planlarını, mimari kavisi mahkûm etmek ve doğa adına İngiliz tipi ve Çin tipi bahçeyi katı Fransız tipi bahçeye yeğlemek mümkündür.

Rokay mimarinin dekoruna karşı tepki, tarzın biçimlerini abarttığı sıralarda, yani 1740'larda Meissonnier'nin Boffrand'ı, Thomas Germain'i ve birçok diğer etkilediği dönemde başlamıştır. Voltaire, *Zevk Tapınağı*'nda alay etmektedir. Caylus, Soufflot devrevi olarak ortaya çıkmaktadırlar, 1744 ve 1747'de. Alp Avrupa'sına ve Tuna Avrupa'sına rokay aşırılıkla ulaşan Fransa'da ilk itirazlar ortaya çıkmaktadır. Marigny'nin yolculuk heyetinde yer alan Cochin, 1754'te *Mercur de France*'ta yazdığı bir yazıyla başlayan polemikte inisiyatif almıştır. Zaman ilerledikçe bu tartışma çerçevesinde yazılanların sayısı artmıştır. Fransa'da çizit peder Laugier, İtalya'da iki Sicilya krallığının Binalar başeminliğine 1761'de getirilen Milizia (yeni tarzın anası arkaik Yunana nazaran Roma'nın üstünlüğünü iddia etmesine rağmen). 1760 ufku üzerinde Akademiler ittifak halindedirler: bir moda, daha iyisi bir tarz doğmuş, uygulama içinde gerçekleşmiş, yazı ile meşrulaştırılmıştır. Aslında bunlar, XVIII. yüzyıl başının kuluçkaya yattığı neoklasisizmin unsurlarına dayanmaktadırlar, antik biçimlerin işe dahil olmaları bir sistemin oluşumuna yardım etmektedir. 1765'te İngiliz hayranlığının herhalde yararlı bir sonucu olarak, ama ilerideki dönüşümlerin ilk menzili olacak bir şekilde, gotik tarza duyulan ilginin ilk belirtileri kaydedilmektedir.

Yeni bir kuşak söz konusudur ve bunun da ağırlığı vardır. Fransa'da bir ad egemendir, Gabriel'in gerçek ardılı Soufflot, İtalya yolculuğunun damgaladığı ve Marigny'nin desteğini alan Soufflot; Lyon'a damgasını bastıktan sonra 1752'de Paris'e yerleşmiş ve öldüğü 1780'e kadar burada kalmıştır. Soufflot dehasını en iyi Sainte-Geneviève kilisesinin (bugün Panthéon) inşasında ifade etmiştir ve bu deha aynı zamanda onun döneminin de dehasıdır. 1755-1765, biçimlerde ilk tezahürler; 1765-1785'te yeni tarzın oturtulması. Bundan sonra bir denge, kopuş ve başka bir dünyayla, başka bir toplumla, başka bir ekonomiyle, başka bir toplumsal etikle ilişkili bir katılma. Dinsel mimariye bakınız: mantık adına cephede ve tarzların çakıştırılmasında devasa bir düzen. Ruhbanın itirazları nedeniyle Panthéon'da tam uygulamamayan, Soufflot tarafından önerilen ideal, kubbe ve dört eşit koldur. Diğer eğilim: bazilika; Chagrin'in Sainte-Philippe de Roule için yaptığı plan okul oluşturmaktadır. Birşey kesindir, bu binalar göz okşayabilirler, ne mutlu ki amacından saptırılan Sainte-Geneviève'de olduğu gibi

büyük bir toplumsal, siyasal, insani ibadete hizmet edebilirler; dinsel eğilimleri yoktur. Barok özü itibarıyla dinsel, Hristiyan halkı onu tanrıya bağlayan ilişki içinde temsil ediyordu ve hem aristokratik, hem de popülerdi; neo-klasisizm yüzyılın büyük dinsel düşüşü üzerinde yer almaktadır, kiliseleri boştur, artık imanı olmayan insanlar tarafından bir alışkanlık dini adına göz zevki için yapılan, ölü tapınakların üzerine çakıştırılan yerlerdir. Zirvede ve Doğu Avrupa’da yeni bir özsuynun hazırlanıyor olmasının pek bir önemi yoktur, mimari diğer bütün santsal biçimlerden daha fazla belirleyici konumdadır, neo-klasisizm dalganın çukur bölümünde, dökülmesinin içinde yer almaktadır.

Neo-klasik deha, kentsel konakta, kırlardaki prestij konutunda, çok daha muhteris bir şehirciliğin kitle planlarında yer almaktadır ve her zaman olduğu gibi onu, gerçek suç ortaklıklarını belli eden süsleme alanında aramak gerekir. Süsleme mobilyayı izlemektedir, ama mobilyanın da onunla aynı hızla ilerlemesi gerekir.

İlk dokunuşlar hafif olmuştur. Lambrilere fırça darbeleri vurulmuş, iletişim aleminin açılmasıyla egzotik sahneler sergilenmiştir (Cocok ve Bougainville’in döneminde). Doğa zevkine bir taviz olarak kırsal manzaralar daha çok yer almaktadırlar. “Ledoux, Benouville’de bir çit taklidinin üstüne boyalı çiçekler asıyordu. Bazı parçalar göz yanıltmak üzere dekore edilmişlerdir ve bu kır meraklılarına kentli olmadıkları yanılsamasını vermektedirler: Beaujon’un yatak odasında, onun kırdaykenki hali temsil edilmişti, duvarlara ağaç resimleri yapılmıştı, bunların dalları göğü temsil eden mavi tavana uzanıyorlardı” (L.Hauteccœur). Hemen hemen her yerde çiçekler, gövdeler, yapraklar vardır. doğanın sürekli yenilenmesini işaret eden, hatta şu andaki kuşağa karşı daha önceki kuşağa yapılan çağrıyı gösteren kopuş, önce XIV. Louis tarzının ihya edilmesiyle kendini gösterecektir. 1700 ufkundaki Rejans (Niyabet) tarzı, gösteriş tutkusu karşısında, XIV. Louis tarzının sağlamlığına ve ondan Hristiyan yetingenliği ve geleneğinden ne kaldıysa ona çağrı yapmıştır. 1760 ufkundaki XVI. Louis tarzı, “XVII. yüzyılın büyük zevkini taşıyan çağdaşlarına karşı, onların aşınmış tarzlarına karşı” çağrıda bulunmaktadır. Eğer tabir yerindeyse bir “*belle époque*” olgusu. Lafont de Saint-Yenne’ler, Caylus’ler, J.F. Blondel’ler, Mansart’ın, Perrault’nun ve Jules Hardouin-Mansart’ın yeteneklerini övmeye başladıklarında, kuşkusuz bu tipten bir olgu karşısında olun-

maktadır, ama daha fazlası da vardır. XVI. Louis dekorunun yeni sağlamlığı, belli bir noktaya kadar toplumsal ödev konusundaki bilinçlenmeye tekabül etmektedir. Doğumdan getirilen veya başarıyla elde edilen bir hak olarak duyuların tek zevki -yani fantezi-, devletin geleneksel ödevlerinin ve selâmet takıntısının uzaklaştırılması artık yetmemektedir. Prestij konutunun dekoru, aile sevgisinin deruniliğinin esrarının veya zevk alınması esnasında, partnerin erotik işbirliğinin ötesinde, bir toplumsal yapıştırmacılık ve temsil ödevi bulacaktır. XV. Louis tarzı dekor mahremiyetinden emindir, XVI. Louis tarzı dekor ise, davetsiz misafirin bir gün içeri dalmasına karşı garanti olmaktadır.

Arkaiklik modası geçişi vurgulamaya yardımcı olmuştur; fakat XVI. Louis tarzında 1670-1680'li yılların büyük zevkine devrevi dönüşten daha başka bir şey vardır. Her zaman olduğu gibi, örneğin kendini biçimlere dayatabilmesi için yazıya ihtiyacı vardır. Yeni dalganın başında arkaik modellere göre yeniliklerin ufkunda Jean-François de Neufforge, Delafosse yer almaktadırlar. Kalıplar inceliklerini kaybetmekte ve kalınlaşmaktadırlar. Ama bunun yarını olmayacaktır. XV. Louis tarzının iç mekânların bir isyanı olduğunu ve sonunda cephelerin klasik sadeliğini bozduğunu hatırlıyoruz. 1760'ta çoğu zaman ters bir hareket olduğu, yani cephelerin klasik sadeliğinin -Saim konağı- iç mekânı da aniden etkilediği izlenimi alınmaktadır. 1763'te Grimm şunları yazarken herhalde bunu söylemek istemiştir: "Bütün Paris Yunan tarzında". Toplumsal mertebe ve gösteriş unsuru olan merdiven, XVIII. yüzyılın ilk yarısının tersine önem kazanmaya başlamıştır. Fakat 1755-1775 yılları süslemesindeki değişimin en karakteristik iki çizgisi, tarzların sistematik olarak işe dahil edilmeleri ve çevre süslemelerine resme galebe çalmasıdır.

Bir yanılısama sahnesi olarak kavranılan, hayatın yeniden birliğinin bilinçaltı talebi olarak anlaşılan tiyatro dekoruna karşı mesafe konulmuştur. XVIII. yüzyılın ilk yarısı cephe ile içeriği zıtlıştırmakta ve yalnızca içeriye değer vermekteydi. Düzenler, sütunlar ve duvar ayakları (Maisons şatosunun Bellangé'nin elinden çıkma yemek salonunun Korinthos tarzı, Gallifet konağının iyonik tarzdaki iç düzeni, Viroflay'de Saint-Vigor pavyonu) en azından niyet olarak hayatın birliğinden yanadırlar. Cephenin içeriği yutması anlamdan yoksun değildir. Acaba bu, işe çekilmeye karşı toplumsal yararın intikamı mıdır? Çok

uzağa gitmeyelim, çünkü metinlere sahip değiliz ve ortaklaşa bilinçaltının hareketleri, çok az sayıda görüntüden hareketle yorumlama tehlikesine girilemeyecek kadar esrarlıdırlar. XVI. Louis tarzının lezzetli ikiyüzlülükleri vardır. Fanteziye izin vermekte, fakat bunun bilgince olmasını istemektedir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısının egzotizmi ukalaca bir yana sahiptir. O, XVIII. yüzyılın ilk yarısının Çinlilerinin fantezisine artık sahip değildir. Fantezi, özellikle antiktir.

Tıpkı İngiliz Adam kardeşlerin de yaptıkları gibi, Fransız sanatçılar Roma'da "Vatikan grotesk tarzını ve antik mermerleri" incelemişlerdi. Clérisseau ve Lhuillier, kendi istekleriyle İngiliz-İskoç sanatçıları izliyordular. Piranese, Torre d'Schiavi'de keşfedilen modelleri sağlamaktaydı. *Diverse maniere d'adornare i camini ed igni* adlı kitabı 1769'da çıkmıştır. "Kanatlı atlar, çiçek halinde sona eren kanatlı kadınlar, yünuslar, çeşitli hayvanlar... Piranese'nin kitabından sönmekte olan Aydınlanma Avrupa'sının iç mekânlarının süslemesini fethetmişlerdi. Arabesk, duvardan sistematik bir şekilde çıkmaktadır. Kaba ve tahminli hale gelmektedir (Bunu Rouen'a ilişkin olarak daha önce işaret ettik). Piranese'den sonra derlemeler artmakta, yayılmaya katkıda bulunmaktadırlar. Taşrada, Almanya'da Alçak Ülkelerde, Hollanda'da, derin Kuzey ve Doğu'da bunlardan kopya çekilmektedir. Dekorun yeniden tek tip haline gelmesi, Avrupa'da bu taban üzerinde 1780'lerde tamamlanmaktadır: G.-P. Cauvet, Camporesi, Volpato, 1775'te Londra'da *New Book of ornaments*'i çıkartan Pietro Colombani, G. Richardson ve tarzı Londra'da yayanlardan Pergolesi.

Ve her yerde anıtsal merdivenlerin ve parmaklıkların taşı, mermeri, demirinin içinde yeniden istilacı hale gelen heykel sanatı, bayrağı resimden devralmaktadır.

* * *

Tanrıyla ilişki, düzen inşası ve bir yaşama sanatına katkı gibi büyük bir amacın somuta aktarımı konusunda sanat zorunlu olarak yalpalamaktadır, çünkü bunlardan biri diğerini dışlamaktadır; barok özü itibarıyla, insan ile tanrı ve insan ile insan arasındaki iki temel ilişkinin ifadesi için sipariş üzerine yapılan bir sanattır. Bu sanat, Aydınlanma Avrupa'sının zaman ve mekânının büyük bölümüne hükmetmiştir.

Klasik Avrupa ve Aydınlanma Avrupa'sı demenin uygun düştüğü birbirini izleyen iki aşama esnasında Avrupa'nın baş konuğu olmuştur. Barok, Aydınlanma zamanına tam katılmamakla birlikte -eğer yoz rokoko formları istisna edilirse- Aydınlanma zamanının içindedir. Acaba prestij konutunun dar dekoru ve mimarisi düzeyinde, XVIII. yüzyılın ilk yarısının saf stilden sanatıyla XVIII. yüzyılın ikinci yarısının daha büyük toplumsal katılımlı sanatını zıtlılaştırmak gerekir mi? Bu mümkün, hatta caziptir, ama acaba ikna edici olabilir mi?

Büyük soruya dönelim: ne ile ve kim için güzel? Dekor; mobilya, kopya, taklid, imge, moda aracılığıyla, bu XVIII. yüzyıl Avrupa'sı olgusu bunların aracılığıyla hızla uzaklara kadar nüfuz etmektedir. Dinsel mimari açık bir sanattır. Sipariş ve planın uygulanması az sayıda insanın işi olsa da, halkın tümü buna katılmaktadır. Fakat dinsel sanat ge- rilemektedir. Ayrıca, bir istisnadır. XVIII. yüzyılda plastik sanatlar, düşük bir ölçüde olmak üzere, geniş katılımlı sanatlardır. Müzik için durum farklıdır. Kendi bağlamı içinde Alman müzik kültürünün, yüzyılın ortasında, teşvik gören illerdeki yaygınlığını işaret etmiştik.

XVIII. yüzyılın derin düşüncelerinin anahtarını, büyük amaçların somuta aktarımını müzikal ifadede aramak gerekir. XVIII. yüzyılın akropollerini olan katedraller, müzikaldirler. Bach ve Mozart, Aydınlanma çağında aynı anda hem Eupalinos, hem de Michel-Angelo'durlar.

Plastik sanatlar -işte bu nedenden ötürü süslemeye ayrıcalıklı bir yer verdik- öncelikle bir yaşama sanatına katkıdrlar. Cantor'ların Almanya'sının müzikal tabanı herkese aittir. Bizi meşgûl eden dekor, mobilya, krallık meydanı, kitlesel planlar aracılığıyla toplumsal hayatın giderek daha geniş dilimlerine nüfuz eden bir dekordur. Ancak ayrıcalıklı bir ortamdan çıkan, özleri gereği ayrıcalıklı bir ortama yönelen bu sanatlar, ancak küçük bir grup için gerçekten hayat tarzı olabilmektedirler. Katılım, sonda başlangıçta olduğundan daha fazladır. Aristokratik sanat olan XVIII. yüzyıl plastik sanatları, her onyılda bir daha da genişleyen bir para, doğum, başarı ve yetenek aristokrasisinin hizmetindedir. Bunlar hayat tarzı sanatlarıdır, işte bu nedenle üretimleri bugün bile, Aydınlanma uygarlığına daha iyi ulaşabilme olanağı veren belgeler arasında sayılmaktadırlar.

SONUÇ

1630 ufkü üzerinde herşey dönüşmüştür. 1680'ler civarında herşey yerinden oynamıştır. Aydınlanma Avrupa'sı bu sıralarda, fetihçi ve dar bir elitin düşünceleriyle üretme biçimi, birarada yaşama ve sevmeye tarzları itibariyle çok eski bir dünyanın adeta hareketsiz yapılarının keşişme noktasında doğmuştur: Aydınlanma Avrupa'sı büyümüştür. Başlangıçta bin olanlar, sonunda birkaç milyona ulaşmıştır. Batı'da daha ağırlıklı ve güney ile doğuda daha hafif olan bu zirve ile düşünce alt üst oluşlarına pek aldırmayan kitle arasında zaman aynı hızda akımmaktadır. Fakat bazı yerlerde 1730'dan, diğer bazılarında 1750'den itibaren düşünce nesnelere geri dönmüştür. Aydınlanmanın zirvesi kaymayı durdurmuş, çok eski ilişkilere nüfuz ederek varoluş ve davranış biçimlerini değiştirmiştir. 1630'larda zirvede herşey dönüşmüş, 1680'lerde bir kez daha dönüşmüştür, 1780 ufkunda ise düşüncelerin ayrıcalıklı İngiltere'sinde herşey çatlamakta ve derinlemesine kıpırdamaktadır. Buradan eş merkezli dalgalar halinde, Avrupa ve dünyanın geri kalanı yeni sürekli büyüme düzenini, yani düşme ve nesnelerin yapısal hale gelen dönüşümünün içine girmektedir.

Aydınlanma uygarlığının ikircikliği herhalde buradan kaynaklanmaktadır. Hiçbir dönem, bunun gibi hem bir başlangıç, hem de bir son olmamıştır. Sürekli büyümenin başlangıcı, bilgi ve etiğin görerek ve kulaktan aktarıldığı geleneksel toplumun sonu, XVI. yüzyılın hükümdarlar düzeyinde öldürdüğü ve XVII. yüzyılın kalabalık bir halkın kalbinde muhafaza ettiği ve yeniden ısıttığı hristiyanlığın sonu.

İkirciklik. Kuşkusuz, ama ya Aydınlanmanın narinliği? Uygarlık bir mirastır, dönüşen ve büyüyen bir miras. Şimdiimize hükmeden bütün geçmiş miraslar içinde, XVIII. yüzyılınkiler en önemlilerindendir. Aslında bize çok uzaklardan gelen herşey, Aydınlanmanın tercih ve seçimlerinden gelmektedirler. *Sapere aude*, bilimsel kültür haline dönüşen mekanist felsefe, fenomenolojik ve işlemsel matematik, bize Aydınlanma döneminde derinlemesine yeniden biçimlendirilen bir XVII. yüzyıldan gelmektedirler. Fakat XVIII. yüzyıl bize başka gizli bilgelikleri de miras bırakmıştır.

Herşeyi kapsamak, yani bütün kesirleri kuşatmak olanaksızdır.

Eve sevgisel kapanış, derinliğe ontolojik kapanış. Aydınlanmanın cimriliklerinden kurtulmak kolay değildir. Bunlar, akıl, kalp ve hakikat için şok edicidirler, ama aynı zamanda bir başarının cezasıdırlar. En hızlı büyümenin maksimum özgürlük içinde olmasına izin vermişler ve tercihi özün üzerinde bırakmışlardır: ilerleme, özgürlük ve özgürlük sayesinde umut etme hakkı.

DOKUZ EYLÜL YAYINLARI

DÜŞÜN

- . **Eski Dünyaya Yeni Bir Bakış “Kuramsal Bir Deneme”**
Oğuz Adanır
- . **Türkiye’nin Batılılaşma ve Demokratikleşme Açmazı**
Tülay Özüerman
- . **Foulcault’yu Unutmak**
J. Baudrillard / Çev: Oğuz Adanır
- . **Üretimin Aynası**
J. Baudrillard / Çev: Oğuz Adanır
- . **Simülakrlar ve Simülasyon**
J. Baudrillard / Çev: Oğuz Adanır
- . **Tarih Felsefesi**
Doğan Özlem
- . **Martin Luther ve İslâm Anlayışı**
Ludwig Hagemann / Çev: Kuthan Kahramantürk
- . **Simülasyon Kuramı Üzerine Notlar ve Söyleşiler**
Oğuz Adanır

İNCELEME

- . **Estetik**
Mehmet H. Doğan

EDEBİYAT / İNCELEME

- . **Onların Özgür Zencileri de Vardır**
A. Didem Uslu
- . **Eleştiriye Kısa Önsöz**
J. Paulhan / Çev: Uğur Güven
- . **20. Yüzyıl Amerikan Edebiyatında Kadın**
Editör: A. Didem Uslu

MÜZİK

- . **Bilim Perspektifinde Müzik**
Yetkin Özer

TARİH

- . **Demokrasi Sürecinde Türkiye’de İslamcılık**
Doğan Duman
- . **Yusuf Bin Abdullah: Bizans Söylenceleriyle Osmanlı Tarihi**
(Târih-i âl-i Osmân)
Hazırlayan: Efdal Sevinçli
- . **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İzmir’de Belediye**
Erkan Serçe

- . **Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları**
Salih Özbaran
- . **Değişim Sürecinde İzmir’de Sanayileşme**
Abdullah Martal
- . **Türk Grafik Mizahı (1923-1980)**
Ahmet Sipahioğlu
- . **Ortaçağ Batı Uygarlığı**
J. Le Goff / Çev: Hanife Güven-Uğur Güven
- . **Türk Devrimi ve Basın**
Hasan Türker

MİMARLIK

- . **Çekmeye Çalışan Taşıyıcı Sistemler**
Çetin Türkçü
- . **Üniversite Yapıları**
Mehmet N. Türeyen

TIP

- . **Son Görüşlerle Sağlıklı Çocuk Beslenmesi**
Nevbahar Taneli - Baha Taneli
- . **Jinekolojik Onkoloji**
Haz: Oktay Erten - Turhan Uslu

FİNANS

- . **Investments**
Mehmet A. Civelek - Banu Durukan

İŞLETME

- . **Hizmet Sektöründe Kalite Yönetimi**
Nermin Uyguç

GELENEKSEL EL SANATLARI

- . **Doğal Bitkisel Boyalarla Yün Boyama**
İsmail Öztürk

DENİZCİLİK

- . **Strategic Approaches for Maritime Industries in Poland and Turkey**

İLETİŞİM

- . **Stratejik Yönetim ve Halkla İlişkiler**
Cengiz Üzün

TEKSTİL

- . **Basit Yapılı Dokuma Örgüler**
Nuray Yılmaz-Elvan Anmaç